

АРХЕОЛОГІЯ

XXII

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XXII

У збірнику вміщено узагальнюючі статті з найважливіших питань археологічних досліджень на території УРСР, а також публікації нових археологічних матеріалів з різних періодів стародавньої історії України — від кам'яного віку до середньовіччя.

Книга розрахована на археологів, істориків, музейних працівників, викладачів і студентів вузів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. Й. Довженко*,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
Л. М. Славін (заступник відповідального редактора),
О. І. Тереножкін.

АРХЕОЛОГИЯ

Том XXII

(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *Л. П. Ващенко*.

Художній редактор *С. П. Квітка*.

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректор *Л. М. Яцуга*.

БФ 04518. Зам. № 30. Вид. № 484. Тираж 800. Папір № 1, 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 15,5. Умовн. друк. аркушів 21,7. Обліково-видавн. аркушів 22,45. Підписано до друку 13.VI 1969 р. Ціна 1 крб. 90 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 20 Кошкетів пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

СТАТТІ

В. М. ГЛАДИЛІН

ПРО ТЕХНІКУ ЛЕВАЛУА
В МУСТЬЄ РУСЬКОЇ РІВНИНИ ТА КРИМУ

Зародження в ранньому палеоліті левалуазьких прийомів розщеплення каменю поклало початок якісно новому етапу в розвитку продуктивних сил стародавнього суспільства. Перехід від примітивних багатогранних та дисковидних ядрищ до нуклеусів з виділеною площадкою удару і спеціально підготовленою «робочою» поверхнею дозволив одержувати сколи-заготовки певної «запланованої» форми. У порівнянні з нелевалуазькими сколами левалуазькі відщепи і пластини були більш стандартними, мали більш правильну форму і відзначалися більш витягнутими пропорціями. Все це дало можливість істотно зменшити додаткові витрати при доробці одержаних напівфабрикатів у процесі виготовлення знарядь праці. Самі знаряддя стали при цьому досконалішими, більш пристосованими до виконання різних виробничих завдань¹.

Факти свідчать, що загальний прогрес у розвитку техніки обробки каменю йшов у ранньому палеоліті у напрямку поступової заміни нелевалуазьких прийомів левалуазькими. В тій чи іншій мірі цей процес властивий усім основним ранньопалеолітичним регіонам. Проте в різних місцях і в різних ранньопалеолітичних культурах він протікав по-різному: в різний час, в різних формах і з різною інтенсивністю.

Цікаві дані щодо цього подають левалуазькі комплекси в межах СРСР.

Виразні ашело-левалуазькі та левалуа-мустьєрські колекції походять з Кавказу. Зароджуючись в кінці ашеля давнього або в ашелі середньому², техніка левалуа швидко витісняє тут інші нелевалуазькі прийоми розщеплення каменю, стаючи в мустьєрський час панівною³. За даними В. П. Любіна⁴, левалуа-мустьєрські комплекси Кавказу характеризуються високими індексами левалуа, які нерідко досягають максимуму, відомого за класичними левалуазькими місцезнаходженнями Франції. Також здебільшого високими є для кавказьких пам'яток індекси пластин і підправки ударних площадок сколів. Удосконалення прийомів розщеплення каменю на Кавказі супроводжувалося зживанням у місцевому мустьє двобічних форм⁵.

¹ В. П. Любін. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий. — МИА, № 131. М.—Л., 1965, стор. 38.

² В. П. Любін. Древний палеолит Кавказа. — Доповідь на палеолітичний нараді у Ленінграді, 1965.

³ В. П. Любін. К вопросу о методике..., стор. 68.

⁴ Там же, стор. 47, 49.

⁵ Там же, стор. 68.

Левалуа-мустьєрські комплекси, в загальних проявах близькі кавказьким, але відтінені деякими самобутніми рисами, відзначені в іншому крупному ранньопалеолітичному регіоні — середньоазіатському⁶. Як і на Кавказі, левалуазька техніка сягає тут коренями в домустьєрський час⁷. Разом з тим, на відміну від кавказського регіону, левалуазькі прийоми не зразу зайняли панівне місце в середньоазіатському мустьє. Довгий час левалуа-мустьєрські пам'ятки співіснували в Середній Азії з пам'ятками східноазіатського типу, яким були властиві не-левалуазькі прийоми розщеплення⁸. Лише на заключних етапах мустьєрської епохи ці комплекси набувають левалуазьких рис, первісні контрасти дещо м'якшають, хоч, звісно, і не зникають зовсім.

Строкату картину застаето ми в мустьєрський час на Руській рівнині та в Криму. Сучасні методи вивчення ранньопалеолітичних комплексів дозволяють виділити в місцевому мустьє пам'ятки з різнотипною індустрією⁹. Зрештою, незалежно від дрібних культурно-хронологічних відмінностей, мустьєрські пам'ятки Руської рівнини та Криму можуть бути об'єднані у дві великі групи: пам'ятки з левалуазькими прийомами розщеплення каменю¹⁰ і пам'ятки, в інвентарі яких левалуазькі елементи відсутні або ж виражені недостатньо.

Яскраві левалуа-мустьєрські комплекси виявлено у Подністров'ї. Розкопками О. П. Черниша на стоянках Молодове I і Молодове V встановлено наявність кількох левалуа-мустьєрських горизонтів¹¹, які дещо відрізняються у часі і майже не відрізняються за інвентарем. Індекси левалуа для молодовських стоянок не підраховані. Однак опис колекцій і численні зображення знайдених виробів не залишають сумніву щодо приналежності ранньопалеолітичних шарів Молодове I і Молодове V до кола левалуа-мустьєрських пам'яток. Левалуазький характер молодовських стоянок відзначається їх дослідником О. П. Чернишем¹² і стверджується іншими авторами¹³. Дійсно, здобуті матеріали наділені усіма необхідними рисами левалуазької техніки виготовлення знарядь з каменю. У групі нуклеусів молодовських стоянок переважають розвинені одно- та двоплощадкові ядрища трикутної, чотирикутної і округлої форми. Широко представлені і левалуазькі сколи, серед яких помітне місце посідають пластини¹⁴ і сколи левалуа трикутних обрисів (*pointes levalloisiennes* французьких авторів¹⁵).

Відбивні площадки значної частини молодовських сколів-заготовок несуть сліди ретельної підправки на нуклеусі. Ця ознака хоч і не є вла-

⁶ В. П. Ранов. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. — Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук в Москве, 1964; його ж. Каменный век Таджикистана. Душанбе, 1965; А. П. Окладников. Исследования мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия). — Збірка «Тешик-Таш. Палеолитический человек». М., 1949; його ж. Мустьерский грот Ходжикент. — КСИА, вып. 82. М.—Л., 1961.

⁷ В. А. Ранов. В связях культур палеолита Средней Азии..., стор. 2.

⁸ Там же, стор. 6.

⁹ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии в мустьє Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. (Тезисы доклада). — Доклады и сообщения археологов СССР к VII Международному конгрессу доисториков и протоисториков. М., 1966, стор. 14—17.

¹⁰ Тобто пам'ятки, індекс левалуа (IL) для яких становить 20% і вище.

¹¹ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XXV. М., 1965.

¹² Там же, стор. 126.

¹³ В. П. Любин. Нижний палеолит в районе Даки-Коштань. — Збірка «Древняя Нубия». М.—Л., 1964, стор. 68.

¹⁴ За попередніми даними, індекс пластин (I lat) для Молодове I становить близько 20% (Н. К. Анисюткин. О датировке грота Шайтан-Коба. — Труды VIII Всесоюзной студенческой конференции. Л., 1964).

¹⁵ F. Bordes. Typologie du paléolithique ancien et moyen. Mémoire, 1—2. Bordeaux, 1961, стор. 18—20.

стивою виключно левалуазьким пам'яткам, але звичайно буває добре виражена саме в левалуазьких комплексах. Молодовські відщепи і пластини тонкі і правильні за формою, яка нерідко не потребувала подальшого виправлення. Тому такі сколи використовувалися в роботі у тому вигляді, в якому вони були відщеплені від нуклеуса — неретушованими або злегка підправленими тонкою крайовою ретушшю.

Молодовським колекціям співзвучні матеріали кримського грота Шайтан-Коба¹⁶. Статистичний аналіз здобутих матеріалів дозволив Ю. Г. Колосову простежити певні відміни в інвентарі, що походить з різних глибинних відміток¹⁷. Йдеться про збільшення кількості левалуазьких відщепів, пластин, а також сколів з підправленою п'яткою. Ніяких істотних відмін в типологічних характеристиках виробів при цьому не помічено, очевидно, відміни в технічних показниках є відмінами хронологічного порядку і обумовлені розвитком комплексу. Нижче наведено середні показники для колекції в цілому без розділення на горизонти.

У групі нуклеусів Шайтан-Коби на першому місці за числом знахідок стоять одно- та двоплощадкові ядрища переважно чотирикутної і трикутної форми. Округлі одноплощадкові нуклеуси з робочою поверхнею, оформленою радіальними сколами, — так звані «черепашовидні» — в колекції поодинокі і репрезентовані зразками, далекими від класичних. Близько 50% сколів належить до категорії левалуазьких — типових і атипових. У середньому до 15% всіх сколів може бути віднесено до пластин. П'ятки відщепів і пластин демонструють усі головні різновидності оформлення ударних площадок. Близько половини сколів з непошкодженою п'яткою має підправлену відбивну площадку. Як і в Молодове, значна частина левалуазьких сколів Шайтан-Коби неретушована.

Менш виразні, хоч і безперечні щодо своєї приналежності до левалуазьких індустрій, матеріали ряду інших мустьєрських пам'яток Криму.

Багато в чому схожі між собою колекції з похованої печери в околицях Бахчисарая¹⁸ та стоянки під навісом у Холодній Балці¹⁹. В здобутих матеріалах одно- та двоплощадкові нуклеуси дещо переважають над дисковидними. Індекси левалуа для Бахчисарайської стоянки — до 25%, для Холодної Балки — близько 20%. Індекс пластин за матеріалами Бахчисарайської стоянки — до 15%, Холодної Балки — трохи менше 20%. Показник підправки ударних площадок в обох випадках у межах від 35 до 40%.

Мустьєрські кремені, позначені левалуазькими рисами, походять з четвертої ранньопалеолітичної пам'ятки Криму — верхнього шару Вовчого Гроту²⁰. На жаль, відомості про нього у літературі скудні. Що ж до статистичного аналізу колекції з Вовчого Гроту, то його ще належить зробити.

Своєрідний левалуа-мустьєрський комплекс репрезентований матеріалами Старосілля²¹. Розкопками О. О. Формозова у Старосільському

¹⁶ Г. А. Бонч-Осмоловский. Шайтан-Коба, крымская стоянка типа Абри-Оди. — БКИЧП, № 2. М.—Л., 1930, стор. 61—68.

¹⁷ Ю. Г. Колосов. Некоторые итоги научной обработки материалов из Шайтан-Кобы. — Доповідь на палеолітичній нараді у Ленінграді, 1965.

¹⁸ Д. А. Крайнов. Раскопки Бахчисарайской мустьерской стоянки в 1957 г. — КСИИМК, вып. 78. М., 1960, стор. 22—23. Числові показники вираховано на матеріалах колекції № 1444, що зберігається у Державному історичному музеї у Москві.

¹⁹ А. А. Формозов. Исследования по каменному веку Крыма 1956 г. — КСИИМК, вып. 73. М., 1959, стор. 39—40. Статистичні показники за матеріалами колекції № 1409, що зберігається у Державному історичному музеї в Москві.

²⁰ О. Н. Бадер. Исследования мустьерской стоянки у Волчьего Грота. — КСИИМК, вып. VIII. М.—Л., 1940, стор. 90—96.

²¹ А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. — МИА, № 71. М., 1958. Статистичні показники за матеріалами колекції, що зберігається у Музеї антропології і етнографії в Ленінграді, в Музеї антропології Московського державного університету та в Державному історичному музеї у Москві.

гроті простежено наявність двох жилих горизонтів, відокремлених шаром обвальних плит. Погоризонтний статистичний аналіз матеріалів виявив певну розбіжність у кількісному співвідношенні окремих типів виробів. Здобуті дані потребують, проте, перевірки. Зважаючи на те, що розбіжність ця невелика і має другорядне значення для теми статті, нижче наводяться середні показники для пам'ятки у цілому.

Характерною рисою старосільського комплексу є поєднання левалуазьких прийомів розщеплення каменю з широким розвитком техніки двобічної обробки. Це відрізняє матеріали Старосілля від левалуа-мустьєрських комплексів молодовських стоянок, Шайтан-Коби, Бахчисарайської, навісу в Холодній Балці, верхнього шару Вовчого Гроту і деяких інших, в яких двобічні форми поодинокі або зовсім відсутні. В колекції Старосілля нуклеуси з виділеною площадкою удару кількісно майже відповідають дисковидним. Цікава група три- та чотириплощадкових ядрищ трикутної та чотирикутної форми з суміжними площадками удару. У філогенетичній низці ранньопалеолітичних нуклеусів ці ядрища повинні бути поставлені між дисковидними і одно- та двоплощадковими. Сколи левалуа становлять в старосільській колекції близько 20%. Індекс пластин до 15%. Приблизно 35% сколів з непошкодженою п'яткою має підправлені відбивні площадки.

Поєднання техніки левалуа і прийомів двобічної обробки знарядь властиве також мустьєрським комплексам Руської рівнини.

Численну колекцію виробів зібрано Ф. М. Заверняєвим на Хотильовському місцезнаходженні під Брянськом²². Знахідки походять з давніх алювіальних відкладів. За даними Ф. М. Заверняєва²³, у групі нуклеусів Хотильова найбільш численні ядрища з виділеною площадкою удару. В значній кількості представлені сколи левалуа. Пластини дорівнюють близько 20% усіх сколів-заготівок. В інструментарії виразну серію становлять знаряддя, виготовлені у техніці двобічної обробки.

Паралельне побутування прогресивних левалуазьких прийомів розщеплення каменю і пережиточної техніки двобічної обробки знарядь спостерігається також на стоянці Антонівка II на Донеччині²⁴. Провідними типами нуклеусів у здобутій колекції є ядрища з однією або кількома виділеними площадками удару. Широко представлені три- та чотириплощадкові нуклеуси, аналогічні тим, що знайдені у Старосіллі. Схожість між цими двома пам'ятками простежується також в інших технічних показниках. За попередніми даними, індекс левалуа становить для Антонівки II близько 20%. До 15% сколів належить до категорії пластин. Індекс підправки площадок удару знаходиться у межах від 30% до 40%.

Крім вищезгаданих, на Руській рівнині є ще кілька мустьєрських комплексів, відтієнених левалуазькими рисами. Йдеться про Василівку I²⁵ і Скубову Балку²⁶ у Подніпров'ї та Красний Яр на Сіверському Дінці²⁷. Зібрані на цих пам'ятках колекції виробів містять значний про-

²² Ф. М. Заверняев. Хотылевское нижнепалеолитическое местонахождение. Брянск, 1961.

²³ Ф. М. Заверняев. Хотылевское нижнепалеолитическое местонахождение.— Доповідь на палеолітичній нараді у Ленінграді, 1965.

²⁴ В. Н. Гладилін. Различные типы каменной индустрии..., стор. 17; його ж. Некоторые итоги исследования антоновского раннепалеолитического местонахождения.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. I, стор. 61—65.

²⁵ А. В. Бодянский. Памятники палеолитического времени на Днепре в районе озера Ленина.— КСИА, вып. I. К., 1952, стор. 70—77. Матеріали зберігаються в ІА АН УРСР.

²⁶ Збори О. В. Бодянского. Колекція зберігається в ІА АН УРСР.

²⁷ С. А. Локтюшов. Следы палеолита в бассейне р. Донца.— БКИЧП, № 6—7. М.—Л., 1940, стор. 65—68; С. Н. Замятнин. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья.— Сборник антропологии и этнографии, т. XIV. М.—Л., 1953, стор. 231—255. Матеріали зберігаються у Музеї антропології і етнографії у Ленінграді (№ 5893).

цент левалуазьких форм. Зважаючи, однак, на невелику кількість знахідок на кожному з названих місцезнаходжень, мабуть, недоцільно намагатись охарактеризувати їх за допомогою числових викладок. Такі викладки були б у цьому випадку досить умовними. Спроба оперувати ними поряд з індексами, вирахованими при статистичній обробці великих колекцій, може призвести до неправильних висновків і узагальнень.

Отже, на Руській рівнині і в Криму вже тепер нараховується більше десятка пам'яток з левалуа-мустьєрським інвентарем. Ця обставина, здавалося б, наближує мустьє Руської рівнини і Криму до кавказького.

Є, однак, істотні відміни у тому, якими шляхами і в яких формах відбувалось становлення й розвиток левалуа-мустьєрської індустрії у цих регіонах.

На відміну від Кавказу, левалуа-мустьєрські комплекси не були провідними у палеоліті Руської рівнини та Криму. Стоянки з левалуа-мустьєрською індустрією перемежуються тут з пам'ятками, інвентар яких не позначений або ледве позначений левалуазькими рисами. Йдеться про Вихватинці²⁸, Бабин I²⁹ і Стінку³⁰ — на Дністрі; Старі Друїтори (нижній шар) — на Прутї³¹; Круглик³² Орел³³ — у Подніпров'ї; Кіик-Кобу³⁴, Чокурчу³⁵, Вовчий Грот (нижній та середній горизонти)³⁶, Кабазі³⁷ — в Криму; Деркул³⁸, Антонівка I³⁹, Олександрівка⁴⁰ — на Донеччині; Рожок I і II⁴¹ — у Приазов'ї; Суху Мечетку⁴² — на Волзі. Індокси левалуа для цих пам'яток не піднімаються вище 10%. Приблизно у тих же межах знаходяться для них показники пластин. Більш різноманітні індокси підправки ударних площадок, а втім, і вони в

²⁸ Г. П. Сергеев. Позднеашельская стоянка в гроте у с. Выхватинцы.— СА, XII. М.—Л., 1950, стор. 203—212.

²⁹ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья, стор. 20.

³⁰ Н. К. Анисюткин. Новая палеолитическая стоянка Стинка на Среднем Днестре.— БКИЧП, № 31. М., 1966, стор. 131—135.

³¹ Н. А. Кетрару. Палеолитическая стоянка в гроте Старые Друиторы (предварительная информация).— КСИА, вып. 105. М., 1965.

³² В. М. Даниленко. Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР (попереднє повідомлення).— АП, т. II. К., 1949, стор. 326—331.

³³ А. В. Бодянский. Мустьерская стоянка у скалы Орел.— КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 117—127.

³⁴ Г. А. Бонч-Осмоловский. Грот Киик-Коба.— Палеолит Крыма, вып. I. М.—Л., 1940.

³⁵ Н. Л. Эрнст. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму.— Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V. Л.—М.—Новосибирск, 1934, стор. 184—206.

³⁶ О. Н. Бадер. Крупнейшая мустьерская стоянка у Волчьего Грота в Крыму.— Вестник Древней истории, I. М., 1939, стор. 258—264; його ж. Исследования мустьерской стоянки..., стор. 90—96; його ж. О мустьерской стоянке у Волчьего Грота.— Вестник Древней истории, II. М., 1940, стор. 198—200.

³⁷ А. А. Формозов. Возобновление полевых исследований по каменному веку Крыма.— БКИЧП, № 18. М., 1953, стор. 89—94; його ж. Мустьерская стоянка Кабазі в Крыму.— СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 143—158; В. Ф. Петрунь, Л. С. Білокрис. Нові знахідки кам'яного віку в Криму.— Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 167—177.

³⁸ П. П. Ефименко. Находки остатков мустьерского времени на р. Деркул.— ИГАИМК, вып. 118. М.—Л., 1935, стор. 13—25; С. Н. Замятнин. Заметки о палеолите..., стор. 238—248; В. М. Гладилін. Нові знахідки на Деркулі.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 171—177.

³⁹ В. М. Гладилін. Відкриття мустьєрської стоянки на Донеччині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 135—142.

⁴⁰ Збори Д. С. Цвейбель. Матеріали зберігаються у Донецькому державному університеті.

⁴¹ П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья.— САИ, вып. А 1—5. М.—Л., 1964, стор. 16—19.

⁴² С. Н. Замятнин.— Сталинградская стоянка.— КСИА, вып. 62. М., 1961, стор. 5—36.

цілому не переходять межі нефасетованих індустрій за Ф. Бордом⁴³.

Відмінною рисою левалуа-мустьєрських пам'яток Руської рівнини і Криму є наявність на ряді з них (Старосілля, Хотильово, Антонівка II, Красний Яр) численних двобічних виробів.

Спостереження О. О. Формозова над інвентарем мустьєрських пам'яток Східної Європи привели його до висновку про паралельне побутування на території Європейської частини СРСР стоянок двох типів: з численними двобічними формами і без них або з поодинокими знаряддями, виготовленими у техніці двобічної обробки⁴⁴. О. О. Формозову вдалося простежити, що стоянки першого типу з великим процентом біфасів в інструментарії характерні більше для Руської рівнини і Криму, тоді як пам'ятки другого типу властиві, перш за все, Кавказу.

Останнім часом можна чути окремі критичні зауваження щодо висновків О. О. Формозова. Зокрема, деякі дослідники, насамперед В. П. Любин⁴⁵, відзначають, що стоянки з двобічнообробленими знаряддями є також в мустьє Кавказу. При всій справедливості цих зауважень приходить все ж визнати, що вони ні в якій мірі не затушовують простежених О. О. Формозовим відмін, реально існуючих між мустьєрськими місцезнаходженнями Руської рівнини і Криму, з одного боку, та Кавказу — з другого. Є безперечним фактом, що коли на території Руської рівнини та Криму стоянки з двобічнообробленими знаряддями становлять звичайне явище і дають кількісно великі колекції біфасів, то на Кавказі вони скоріше є виключенням з правила, що підтверджується не лише рідкістю тут пам'яток з двобічними виробами, але й нечисленністю знайдених на них двобічнооброблених знарядь. З цим погоджується і В. П. Любин. В одній із своїх останніх праць він відзначає, що хоча «...традиції двобічної обробки знарядь і не були так безнадійно втрачені в мустьє Кавказу, як це іноді уявляється...», втім вони все ж «...були ослаблені переважанням на Кавказі техніки левалуа, яка дозволяла утилізацію сколів без будь-якої вторинної обробки або з застосуванням незначної, як правило, підправки робочих країв»⁴⁶.

Відмінність левалуа-мустьєрських комплексів Руської рівнини та Криму від кавказьких простежується також за рівнем розвитку техніки левалуа, неоднаковим у цих двох територіально сполучених регіонах. Індокси левалуа для більшості левалуа-мустьєрських пам'яток Руської рівнини і Криму порівняно невисокі. В середньому вони становлять близько 20—25%. Лише для Шайтан-Коби і, мабуть, Молодове ці показники вищі. Увагу привертає, однак, значний процент в Шайтан-Кобі атипових сколів левалуа. За даними Ю. Г. Колосова, атипові відщепи левалуа становлять у Шайтан-Кобі до 70% усіх левалуазьких сколів-заготовок. Враховуючи незначне переважання у групі нуклеусів Шайтан-Коби ядрищ з виділеною площадкою удару, можна думати, що при більш строгому відборі частина цих відщепів взагалі була б виключена з категорії сколів левалуа. Зрештою, навіть якщо й прийняти запропонований Ю. Г. Колосовим індекс техніки левалуа за матеріалами Шайтан-Коби, то й тоді він буде нижче відповідних показників для ряду пам'яток Кавказу. Так, за даними В. П. Любина⁴⁷, індокси левалуа становлять для Кударо I—78%, Джручули (верхній мустьєрський шар) —

⁴³ F. Bordes. Essai de classification des industries «moustériennes».— BSPF, L. 7—8. Paris, 1953, стор. 459.

⁴⁴ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959; його ж. Распространение мустьєрских стоянок двух типов в Европейской части СССР.— Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1964.

⁴⁵ В. П. Любин. Древний палеолит Кавказа.

⁴⁶ В. П. Любин. К вопросу о методике..., стор. 68.

⁴⁷ Там же, стор. 47.

80,9%. До пам'яток з високими показниками техніки левалуа В. П. Любіним залучено також мустьєрські шари Кударо III, Шагат-хох-легет, Цонської⁴⁸.

Кількість ознак, якими відрізняються левалуа-мустьєрські комплекси Руської рівнини та Криму від кавказьких, може бути, очевидно, збільшена за рахунок асортименту знарядь і їх кількісних співвідношень. Зрештою, залишаючи це завдання на подальші часи, зупинимось тут на іншому. Йдеться про хронологічні відміни між нелевалуазькими пам'ятками і місцезнаходженнями з левалуа-мустьєрським інвентарем, що намічаються на Руській рівнині і в Криму. Левалуа-мустьєрські комплекси в Криму не були зустрінуті нижче шарів з нелевалуазькою індустрією. Навпаки, у Вовчому Гроті виробі, позначені левалуазькими рисами, знаходилися стратиграфічно вище.

Хронологічні відміни між стоянками з левалуазьким і нелевалуазьким інвентарем, що їх можна прослідкувати на пам'ятках Криму, знаходять підтвердження в комплексах Руської рівнини. Переростання у другій половині епохи мустьє нелевалуазької техніки в левалуазьку в донецькій групі пам'яток документується матеріалами антонівських стоянок. Стоянка Антонівка I з нелевалуазьким інвентарем розміщала на високій, очевидно третій, надзаплавній терасі. Позначені левалуазькими рисами кремені другої антонівської стоянки виявлено гіпсометрично нижче, на другій надзаплавній терасі. За визначенням М. Ф. Веклича⁴⁹, шар з виробами Антонівки II було перекрито делювієм викопних ґрунтів так званого «вітачевського» горизонту, що синхронізується ним з інтерстадіалом Вюрм I/II альпійської схеми. Якщо ці визначення правильні, то шар нижчележачого супіску із знахідками другої стоянки буде не молодше Вюрму I. Відповідно матеріали Антонівки I, розташованої на більш високій терасі, треба датувати часом не пізніше Рис-Вюрма — початку Вюрма I.

Подібне явище спостерігається також у Подністров'ї. Ранньомустьєрські комплекси у цьому районі (Бабин I, Вихватинці, Стінка⁵⁰) позбавлені левалуазьких форм або ж останні становлять незначний процент. Разом з тим надійно датовані пізньомустьєрські шари молодовських стоянок дають вже повний набір левалуазьких виробів.

У деякій невідповідності до наведених вище фактів щодо порівняно пізнього у межах мустьєрської епохи поширення на Руській рівнині і в Криму стоянок з левалуазьким інвентарем знаходиться дата Хотильовського місцезнаходження. Позначені левалуазькими рисами виробі Хотильова вважаються досить ранніми у межах епохи мустьє. Не можна сказати, однак, щоб у цьому питанні все було ясно. Перевідкладення знахідок, розсіяних до того ж на значній площі, їх численність і різноманітність викликають непевність в культурно-хронологічній чистоті комплексу. У цьому розумінні не може не привернути до себе уваги співзвучність ряду типологічних форм Хотильова виробам Антонівки II — пам'ятки далеко не ранньої. Зрештою, незалежно від того, в якій мірі виправданий сумнів, щодо правильності датування хотильовської колекції ранньомустьєрським часом така дата не суперечить висновку про відносно пізнє поширення на Руській рівнині і в Криму левалуазьких пам'яток. Йдеться саме про поширення стоянок з левалуазькими прийомами обробки каменю, а не про час їх появи на цих

⁴⁸ В. П. Любін. К вопросу о методике..., стор. 47.

⁴⁹ М. Ф. Веклич. Геологические условия Житомирского и Антоновского раннепалеолитических местонахождений на Украине. — Доповідь на палеолітичній нараді у Ленінграді, 1965.

⁵⁰ Подібно до Бабина I, нещодавно відкрита М. К. Анисюткіним стоянка Стінка розташована на високій терасі Дністра (Н. К. Анисюткин. Новая палеолитическая стоянка Стинка на Среднем Днестре).

територіях. Не виключено, що окремі левалуазькі комплекси Руської рівнини і Криму можуть виявитися відносно ранніми. Необхідно врахувати нерівномірність історичного розвитку давніх колективів. Неправильним було б також виключати пересування окремих груп мустьєрського населення. Ясна річ, такі пересування мали місце не лише у межах великих культурних регіонів, але й у більш широкому ареалі — у межах кількох суміжних регіонів. Протягом раннього палеоліту на Руську рівнину і в Крим могли потрапляти окремі людські колективи, чужі за своїми технічними традиціями і навичками корінним мешканцям краю. Та як там не було б, загальне тло місцевого мустьє на ранніх етапах було все ж, як здається, нелевалуазьким.

Наявність на Руській рівнині та в Криму поряд з левалуазькими місцезнаходженнями численних нелевалуазьких пам'яток, порівняно пізні у межах мустьєрської епохи поширення тут стоянок з левалуазькими прийомами обробки каменю, тривале збереження в інвентарі ряду пам'яток двобічнооброблених знарядь, відносно низькі індекси левалуа для більшості левалуазьких комплексів, а також значний процент в інвентарі левалуазьких пам'яток атипових сколів левалуа — все це відрізняє місцеві левалуазькі комплекси від кавказьких.

Тим самим думка О. О. Формозова про існування в мустьє Європейської частини СРСР двох культурних регіонів — кавказького і суміжного з ним, що включає Руську рівнину і Крим, — дістає у цьому випадку додаткового обґрунтування.

В. Н. ГЛАДИЛИН

О ТЕХНИКЕ ЛЕВАЛЛУА В МУСТЬЕ РУССКОЙ РАВНИНЫ И КРЫМА

Резюме

Зарождение в раннем палеолите леваллуазских приемов расщепления камня положило начало качественно новому этапу в развитии производительных сил палеолитического общества. Факты свидетельствуют, что общий прогресс в развитии техники обработки камня в раннепалеолитическое время шел в направлении постепенной замены нелеваллуазских приемов леваллуазскими. В той или иной мере этот процесс характерен для всех основных раннепалеолитических регионов. Вместе с тем в различных регионах и в разных раннепалеолитических культурах он протекал по-разному: в разное время, в разных формах и с разной степенью интенсивности. Интересные данные в этом отношении дают леваллуазские комплексы Европейской части СССР.

Выразительные ашело-леваллуазские и леваллуа-мустьерские коллекции добыты археологическими исследованиями на Кавказе. Зародившись в ашеле древнем или ашеле среднем (В. П. Любин), техника леваллуа быстро вытесняет здесь другие, нелеваллуазские, приемы расщепления, становясь в мустьерское время господствующей, определяющей облик каменной индустрии этого раннепалеолитического региона. По данным В. П. Любина, леваллуа-мустьерские комплексы Кавказа характеризуются высокими индексами леваллуа, нередко достигающими максимума, известного по классическим леваллуазским местонахождениям Франции. Также в большинстве высокими являются для кавказских памятников индексы пластин и подправки ударных площадок сколов. Совершенствование приемов раскалывания камня на Кавказе сопровождалось в местном мустьє изживанием двусторонних форм.

Иную картину можно наблюдать на Русской равнине и в Крыму. С одной стороны, этим территориям также не чужда леваллуазская техника. Коллекции леваллуа-мустьерских изделий собраны здесь на многих памятниках. Таковы стоянки Молодово I и V — в Поднепровье; Шайтан-Коба, Бахчисарайская, навес в Холодной Балке, Староселье, верхний слой Волчьего Грота — в Крыму; Васильевка I и Скубовая Балка — в порожистой части Днепра; Хотылево — на Десне; Антоновка II и Красный

Яр — на Донеччине. Вместе с тем, в отличие от Кавказа, наделенные леваллуазскими чертами мустьерские комплексы Русской равнины и Крыма не являются господствующими. Стоянки с леваллуа-мустьерской индустрией перемежаются здесь с памятниками, леваллуазские элементы в инвентаре которых отсутствуют либо выражены недостаточно. К числу таких памятников могут быть отнесены Выхватницы, Бабин I и Стинка — на Днестре; Старые Друиторы (нижний слой) — на Пруте; Киик-Коба, Чокурча, Волчий Грот (нижний и средний горизонты), Кабази — в Крыму; Круглик и Орел — в Поднепровье; Деркул, Антоновка I и Александровка — на Донеччине; Рожок — в Приазовье; Сухая Мечетка — на Волге.

Отличительной чертой леваллуа-мустьерских памятников Русской равнины и Крыма является наличие на ряде из них (Староселье, Хотылево, Антоновка II, Красный Яр) многочисленных двусторонних форм. Стоянки с двустороннеобработанными орудиями есть также в кавказском мустье. Однако, тогда как на Русской равнине и в Крыму этого рода памятники представляют обычное явление и дают численно большие коллекции бифасов, то на Кавказе они являются, скорее, исключением из правила, что подтверждается не только редкостью здесь стоянок с двусторонними формами, но и крайней малочисленностью найденных на них двусторонних изделий (А. А. Формозов).

Отличие леваллуа-мустьерских комплексов Русской равнины и Крыма от кавказских прослеживается также в уровне развития техники леваллуа, неодинаковом в этих двух территориально сопряженных регионах. Индексы леваллуа для большинства леваллуа-мустьерских памятников Русской равнины и Крыма не столь высоки, как на Кавказе. В среднем они составляют от 20 до 25%. Сами леваллуазские заготовки нередко далеки от классических и в своей значительной части должны быть отнесены к категории атипичных.

Создается впечатление, что развитие леваллуазской техники на Русской равнине и в Крыму шло по пути, отличному от Кавказского. Это впечатление еще более укрепляется в связи с намечающимися на Русской равнине и в Крыму хронологическими различиями между нелеваллуазскими памятниками и местонахождениями с леваллуа-мустьерским инвентарем. В Крыму с его многочисленными стратифицированными памятниками леваллуазские комплексы ни разу не встречены ниже слоев с нелеваллуазской индустрией. Наоборот, в Волчьем Гроуте изделия, отмеченные леваллуазскими признаками раскалывания, находились стратиграфически выше. Перерастание на поздних этапах мустье нелеваллуазской техники в леваллуа-мустьерскую в донецкой группе памятников документируется материалами антоновских стоянок. Близкое явление наблюдается также в Поднепровье. Раннемустьерские комплексы в этом районе (Бабин I, Выхватницы, Стинка) лишены леваллуазских форм, либо последние составляют в них незначительный процент. Вместе с тем надежно датированные позднемустьерские слои молодых стоянок дают уже полный набор леваллуазских изделий. Эти факты позволяют предполагать сравнительно позднее в рамках мустьерской эпохи распространение на Русской равнине и в Крыму стоянок с леваллуа-мустьерским инвентарем.

Прослеживаемые на материалах Европейской части СССР различия между леваллуа-мустьерскими комплексами служат дополнительным обоснованием мысли А. А. Формозова о существовании в местном мустье двух культурных регионов — кавказского и сопредельного с ним, включающего Русскую равнину и Крым.

С. В. СМІРНОВ

МУСТЬЕРСЬКИЙ КОМПЛЕКС МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ОРЕЛ

Серед надпорізьких пам'яток палеоліту, виявлених та досліджених в повоєнний час, мустьєрському місцезнаходженню Орел належить особливе місце: це поки що єдина пам'ятка мустьєрської доби, що дала не лише виразний, але й численний археологічний матеріал.

Місцезнаходження було відкрито О. В. Бодянським у 1955 р. і досліджено ним у 1956 р.

Зібрані матеріали, з яких були вилучені кремені верхньопалеолітичного характеру, О. В. Бодянський датував пізньомустьєрським часом¹. До цього ж висновку, на основі зіставлення Орла з Шайтан-Кобою та Старосіллям, схиляється М. Д. Праслов². Нещодавно В. М. Гладилін, вказуючи на мікромустьєрський характер Орла, запропонував інші напрямки культурних зв'язків пам'ятки. На його думку, місцезнаходження слід відносити до пам'яток типу верхнього шару Кіік-Коби³.

Площа поширення знахідок зв'язана зі скелею Орел—підковоподібним мисом біля правого гирла балки Ясеноватої, що знаходиться поблизу західної околиці с. Петро-Свистуново. Скеля Орел підноситься на 18 км над рівнем старого Дніпра і більшу частину року залита водою, яка інтенсивно розмиває залягаючі на ній четвертинні поклади. Тут під час короткочасного відступу води і були виявлені перші археологічні знахідки. Ретельний огляд місцевості дозволив О. В. Бодянському дійти висновку, що знахідки розміщувалися вузькою смугою вздовж берегового вигину на протязі 125 м. Зачистка відслонення, що збереглося від повного розмиву, дала таку картину:

1 сучасні озерні поклади	0,20—0,40 м
2 щільний сіро-жовтий суглинок	0,30—0,80 м
3 тонкий шар сіро-зеленуватих суглинків з домішкою жорстви (лежить острівцями нерівним шаром з клиноподібними заглибинами)	0,04—0,15 м
4 червоний та червоно-коричневий суглинок (зберігся у вигляді плям)	0,50—0,30 м
5 білий вапняковий суглинок (лежить на нерівній поверхні скелі)	

¹ А. В. Бодянський. Мустьєрская стоянка у скалы Орел.— КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 117.

² П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Дона и Приазовья.— САИ, вып. А 1—5. М.—Л., 1964, стор. 21.

³ Н. В. Гладилін. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 14—17.

Знаряддя виготовлялись з кременю різних відтінків—світло-сірого, темно-сірого, коричневого. За якістю кремінь також неоднорідний: поруч з пластичним прозорим трапляються вироби з непрозорого, злегка плямистого кременю, який має іноді чужерідні включення. В значно менших розмірах використовувався халцедонізований кварцит.

Впадає в очі різка відмінність в ступені збереженості матеріалу. Переважна маса знахідок має густу білу, рівномірно покриваючу обидві поверхні, патину.

Вироби з густою патиною, яка покриває лише один бік, зустрічаються рідше. Є також незначна кількість виробів взагалі непатинованих. До цього слід додати, що патиновані кремені за формою досить різко відрізняються від непатинованих. Морфологічні особливості непатинованих виробів не залишають сумніву щодо їх верхньопалеолітичної приналежності, в той час як основна маса знахідок помічена мустьєрськими рисами.

Таким чином, можна зробити висновок, що археологічний матеріал Орла являє собою різновікову суміш і не становить гомогенного комплексу. Висновок підтверджується не тільки відсутністю багатой фауни, зольної маси та вугілля, але й тим, що знахідки розміщувалися в літологічно різномірних нашаруваннях, які до того ж не мали суцільного залягання, а групувалися окремими плямами. В світлі цих спостережень висновок О. В. Бодяньського⁴ відносно неперевідкладеності матеріалу здається хибним.

Для вивчення техніко-типологічних особливостей пам'ятки із розгляду були виключені кремені, що становлять верхньопалеолітичну домішку, а також кілька екземплярів сумнівного характеру.

Орловська колекція мустьєрських виробів складається з 353 предметів. Її можна поділити на такі групи:

нуклеуси	24 екз.
заготовки та знаряддя на них:	
відщепи	162 »
пластини	23 »
горизонтальні сколи з нуклеусів	2 »
уламки	94 »
дрібні осколки	37 »
вироби двобічної обробки	11 »

Для визначення технічних параметрів пам'ятки використано 110 відщепів, 17 пластин, знаряддя на відщепах і пластинах та знаряддя двобічної обробки. Використаний також весь набір нуклеусів. Технічні показники—індекс левалуа технічний, індекс фасетування ударних площин та індекс пластин—вираховані за методом Ф. Борда⁵. Повністю погоджуючись з В. П. Любіним в питанні класифікації п'яток заготовок⁶, ми не можемо в даному випадку прийняти його систему через видову бідність та нечисленність відщепового матеріалу. Крім поперечного, зафіксовано поздовжнє фасетування.

Морфологічні особливості заготовочного матеріалу наводяться в таблиці (стор. 14).

За даними, вміщеними у таблиці, можна визначити основні технічні параметри:

$$IL = \frac{6 \cdot 100}{185} = 3,2; \quad IF_1 = \frac{38 \cdot 100}{93} = 40,8;$$

$$IF_{st} = \frac{24 \cdot 100}{93} = 23,6; \quad I_{lam} = \frac{23 \cdot 100}{185} = 12,4;$$

⁴ А. В. Бодянский. Вказ. праця, стор. 117.

⁵ F. Borde. Principes d'une methode d'etude des techniques de debitage et de la typologie du paleolithique ancien et moyen.—L'anthropologie, t. 54, 1—2. Paris, 1950, стор. 19—34.

⁶ В. П. Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.—МИА, № 13. М.—Л., 1965, стор. 53, табл. 2.

Тип площин	Нелевалуа		Левалуа		Всього
	відще- па	пласти- ни	відще- па	пласти- тини	
Валунна кірка	10	—	—	—	10
Рівна	41	1	2	1	45
Двогранна	10	—	—	—	10
Поперечно фасетована	17	5	1	1	24
Поздовжньо фасетована	4	—	—	—	4
Пошкоджена	38	9	—	1	48
Невизначена	39	5	—	—	44
Р а з о м	159	20	3	3	185

Отже, можна говорити не тільки про те, що Орел знаходиться в низці нелевалуазьких пам'яток, але й про те, що левалуазькі прийоми розщеплення каменю не відігравали значної ролі в технічній традиції. Шість левалуазьких виробів, зустрінutih в матеріалах Орла, могли бути випадковими, що підтверджується відсутністю нуклеусів левалуазьких форм.

Індекс підправки ударних площин не дуже високий і свідчить про те, що орловська індустрія в цілому відноситься до індустрій з середнім рівнем фасетування.

Нуклеуси в колекції Орла репрезентовані такими типами:

Дисковидні: однібічні	2 екз.
двобічні	4 »
Одноплощинні: підпризматичні	2 »
однібічні пліскаті	6 »
двобічні пліскаті	1 »
Двоплощинні: однібічні з протилежними ударними площинами	1 »
однібічні з ударними площинами, що сходяться на гострий кут	1 »
однібічні з ударними площинами, що сходяться на прямиий кут	2 »
двобічні, ударні площини яких сходяться на прямиий кут	1 »
Нуклеуси-багатогранники	3 »

В основі виділення типів лежать класифікаційні ознаки, запропоновані В. П. Любіним, — кількість ударних площин та робочих поверхонь⁷. Ці ознаки використовувались ним для класифікації ядрищ левалуазьких типів, але вони цілком прийнятні для характеристики ядрищ нелевалуазьких зразків. Якщо до цього додати, що більшість орловських нуклеусів не мають чітких форм, то доречність цього прийому не викликає сумніву.

Четвертину нуклеусів складають ядрища дисковидних форм. Однібічні дисковидні ядрища (рис. 1, 2, 9) мають дещо сплюснену робочу поверхню. Верхня частина зберігає галькове покриття. Ударна площина оформлена дрібними фасами, що розташовуються в одному випадку по всьому периметру ядрища, в іншому — лише в деяких місцях, залишаючи на значній частині краю галькове покриття.

Двобічні ядрища більш масивні, однаково випуклі з обох боків (рис. 1, 1, 3—5). Розміри дисковидних ядрищ коливаються від 3,5 см до 4,5 см, і тільки одне з них випадає з загальної групи.

⁷ В. П. Любін. Вказ. праця, стор. 26—39.

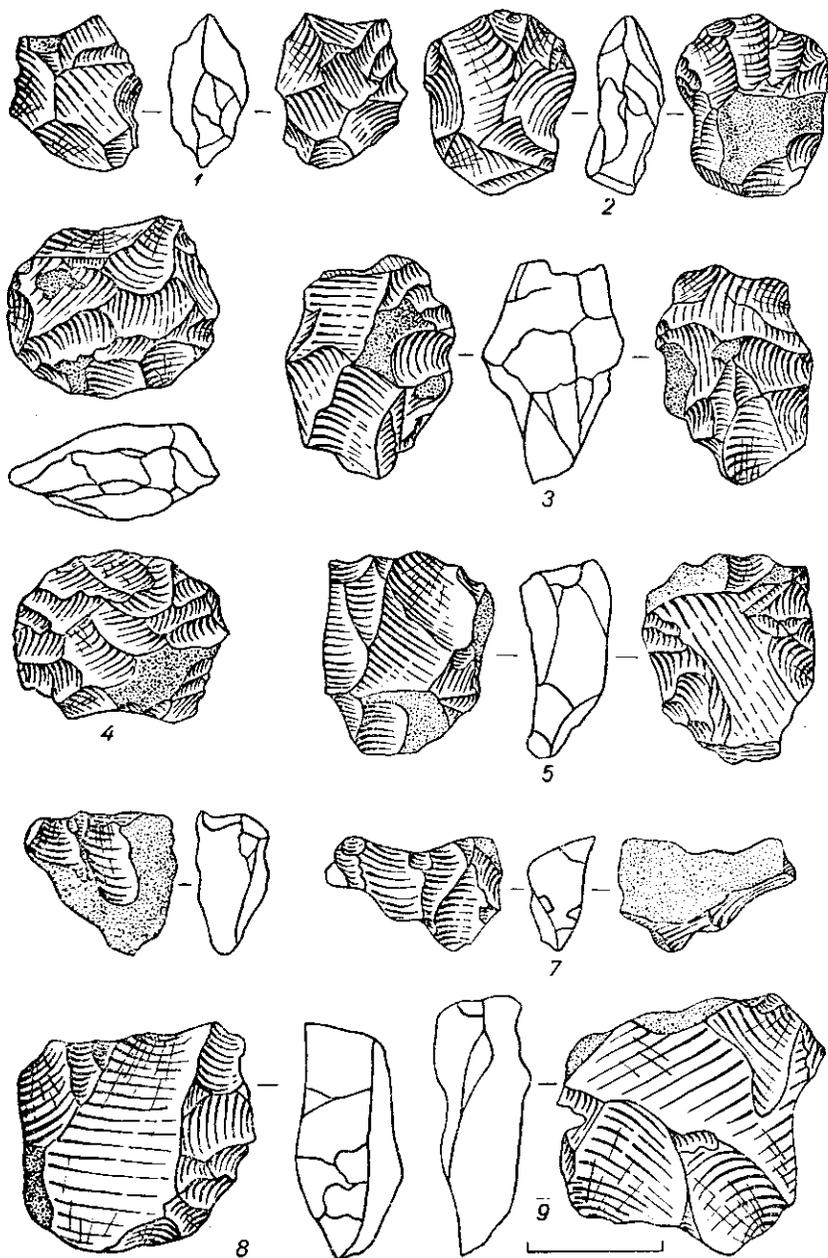

Рис. 1. Місцезнаходження Орел. Нуклеуси.

З-поміж одноплосинних різко виділяються нуклеуси підпризматичні (рис. 2, 7, 8). Зближують їх масивність, широка кругла або чотирикутна ударна площина та робоча поверхня, що займає не менш половини бокових граней ядрища. В одному випадку ударна площина підготовлена широкими горизонтальними сколами, в іншому за площину правила робоча поверхня попередньої фази використання нуклеуса, так що за певних умов він міг би бути охарактеризований як двоплосинний.

Більшість одноплосинних однобічних та двобічних нуклеусів виготовлено по плоских гальках (рис. 1, 6, 7; 2, 3, 4). Про це свідчить присутність на верхній, а в деяких випадках навіть на нижній сторонах галькового покриття. Лише один нуклеус дозволяв одержувати відщепи середніх «орловських» розмірів, решта екземплярів має до того незначні розміри, що є можливість кваліфікувати їх як браковані і залишені без подальшого використання (рис. 1, 6, 7; 2, 4).

Серед двоплосинних є нуклеуси з протилежачими ударними площинами (рис. 2, 9), а також з площинами, що сходяться на прямий або гострий кут (рис. 1, 8; 2, 5). Цікавий двобічний нуклеус з двома протилежачими площинами. На верхній його поверхні є сліди зустрічних сколів, на нижній — сколювання провадилось в одному напрямку — зверху вниз (рис. 2, 6). На іншому ударні площини і робочі поверхні сходяться під прямим кутом (рис. 2, 10).

Використання робочої поверхні як ударної площини в кожній наступній фазі використання нуклеуса характерне для всіх без винятку нуклеусів-багатогранників (рис. 2, 1, 2). На одному з них на покритій гальковою кіркою стороні є невеликі плоскі фаси-сліди первісної підготовки нуклеуса до використання.

Серед колекції відсутні ядрища, призначені для одержання заготовок левалуазьких типів, що цілком відповідає низькому індексові левалуа в техніці — 3, 2.

Оскільки більша частина верхньої поверхні багатьох нуклеусів покрита кіркою, то на цьому тлі досить легко розрізнити сліди підготовки ударних площин. Це — фаси від зняття кірки порівняно грубими сколами або повторні дрібні фасетки на них, нанесені з метою більш тонкої підправки. Цей прийом характеризує одно- та двоплосинні нуклеуси та нуклеуси дисковидні однобічні.

Викликає інтерес ще одна обставина. Це — різна ступінь використання ядрищ. Одні ядрища характеризують початковий етап використання нуклеусів (наприклад, підпризматичний), інші — по суті, вже перестали бути такими: це кінцевий продукт їх використання. Деякі ядрища можна віднести до виробничого браку.

Різну ступінь використання нуклеусів добре ілюструє зіставлення окремих предметів, наприклад, в групі багатогранників. Один являє собою нуклеус в його початковій стадії використання, два інших — ядрища, подальше використання яких неможливе, оскільки вони дійшли абсолютної спрацьованості. Деякі вкінці спрацьовані нуклеуси мають, проте, досить значні, звичайно в «орловських» рамках, розміри. Тут спрацьованість виступає в іншому: внаслідок використання ці нуклеуси стали настільки тонкими, що підготовка ударної площини та вибір зручної точки для удару стали майже неможливими.

При описі нуклеусів і характеристиці ступені їх спрацьованості уже зазначалось, що деякі з них були залишені після перших невдалих сколів. Цей факт, як і факт цілковитої спрацьованості частини нуклеусів, дає право дійти до такого висновку. Мешканці Орловської стоянки досить скрупульозно відбирали з маси нуклеусоподібних уламків такі, з яких в процесі подальшої обробки можна було виготовити ядрища, придатні для одержання значної кількості заготовок потрібної якості.

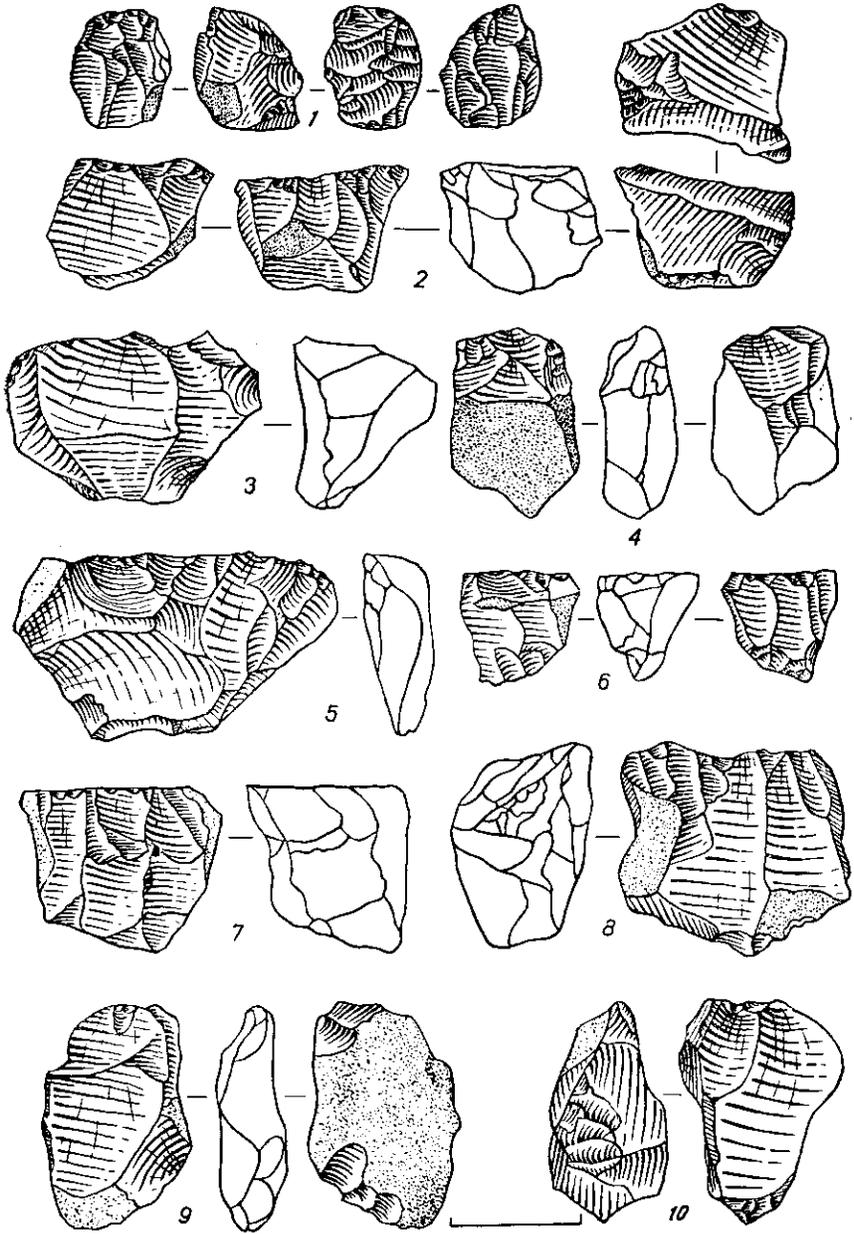

Рис. 2. Місцезнаходження Орел. Нуклеуси.

Найбільш вдалі нуклеуси використовувались до кінця, а ті, які виявились бракованими, зовсім виключались з виробничого процесу.

Широкий пошук найбільш придатних для подальшої обробки уламків, а також виключення з виробничого процесу початково невдалих нуклеусів свідчить про значну сировинну базу. Очевидно, погана якість гальки, що йшла на використання, компенсувалась великою кількістю цього виду сировини. В тих же випадках, коли на невеликій гальці вдавалось одержати нуклеус високої якості, людина охоче використовувала його, не надаючи переваги більшим за розмірами, але менш якісним ядрищам. У цьому ще раз виявився мікролітичний характер орловської індустрії, про що мова буде нижче.

Набір знарядь розчленований на типи за методикою Ф. Борда. Однак сюди внесені деякі зміни, пояснення яким подано при коментарях номенклатурного списку.

Основна серія

Типи, підтипи, групи	Підтипи		Типи		Група	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Гостроконечники						
Мустьєрські:			8	19,20	8	12,90
звичайні	4	6,45				
з заокругленою п'яткою	2	3,23				
довгасті	1	1,61				
довгасті з черешком	1	1,61				
Скребла					47	75,81
Прості:			17	27,42		
прямі	8	12,80				
опуклі	5	8,06				
ввігнуті	4	6,45				
Подвійні:			5	8,06		
прямі	1	1,61				
опуклі	2	3,23				
прямоопуклі	1	1,61				
прямоввігнуті	1	1,61				
Конвергентні:			7	11,29		
прямі	3	4,84				
опуклі	3	4,84				
опукло-ввігнуті	1	1,61				
Кутові:			12	19,36		
звичайні	8	12,90				
з оформленою основою	3	4,84				
подвійні	1	1,61				
Поперечні:			2	3,23		
прямі	1	1,61				
опуклі	1	1,61				
Двобічно ретушовані:			4	6,45		
опуклі	4	6,45				
Скребки:			1	1,61	1	1,61
атипові	1	1,61				
Різці:			1	1,61	1	1,61
типові	1	1,61				
Знаряддя з виїмками:			1	1,61	1	1,61
трикутні	1	1,61				
Знаряддя індивідуальних форм			1	1,61	1	1,61
Відщени з слідами роботи			3	4,84	3	4,84
Разом	62	100	62	100	62	100

На першому місці в типологічному списку знаходяться гостроконечники. Ця група знарядь, що включає в себе вісім виробів, неодноразово

рідна: наявні відмінності не лише в формі та характері обробки робочих країв, але й в специфіці обробки основи знаряддя.

Звичайні гостроконечники мустьєрські нечисленні (рис. 3, 1). Їх об'єднує підтрикутна форма, невеликі розміри та неоднорідний характер обробки робочих країв. Якщо товстий робочий край оброблявся східчастою ретушшю, то тонкий — лусковою, загострюючою. Два знаряддя мають опуклі робочі краї, одне — прямі.

З групи гостроконечників виділяються два асиметричні вироби із заокругленою п'яткою, скошеною праворуч. Ретуш не однотипна: на товстому — східчаста, на тонкому — лускова, що надає йому гостроту та плавність вигину. Ретушована також основа знаряддя, що несе на собі не лише сліди тонкої підправки, але й сліди широких сплюсуючих сколів з червця (рис. 3, 2, 3). Не залишається ніяких сумнівів відносно певної цілеспрямованості цього технічного прийому надати знаряддю форми, зручної для закріплення його в руків'ї.

Цікавий видовжений гостроконечник на масивному відщепі, який зберіг на значній частині спинки галькове покриття (рис. 3, 10). Ретуш з одного краю оформляє тільки вістря, з другого — поширюється до самої основи. Знаряддя майже не має фасеток, що скільки-небудь далеко заходять на спинку.

Близьким за способом закріплення в руків'ї з вищеописаними гостроконечниками з заокругленою п'яткою є довгастий мустьєрський гостроконечник з дещо опуклими краями та сплюсненим вістрям (рис. 3, 4). Лівий край покритий ретушшю суспіль, правий — ретушований лише біля вістря, а більша його частина має галькове покриття. Знаряддя строго симетричне. Складається враження, що первісний майстер «підігнав» лівий край під правий, а на останньому наніс ретуш тільки там, де це було абсолютно необхідно, — біля самого вістря. Своєрідно оформлена основа для насаду. Тут не тільки широкий скол, фас від якого заходить на спинку, але й зломи з обох боків, що виділяють широкий та плоский, правда дещо укорочений, черешок.

Виразну й найбільш численну групу знарядь складають скребла. До основного складу увійшли також зубчасті скребла, які за Ф. Бордом слід було б включити під № 43 в номенклатурний список як окрему типологічну одиницю⁸. Підставою для цього став той факт, що виділення зубчастих скребел в окремий тип було б явищем рівноцінним, скажімо, виділенню скребел з східчастою чи лусковою ретушшю. Основним же критерієм при членуванні групи скребел на типи є характер робочих країв — їх кількість та розташування. Зубчастість характеризує тільки вторинну обробку — не більше. І тому розподіл зубчастих скребел серед простих, подвійних конвергентних та поперечних був би цілком доречним, тим більш, що зубчастість, як один з важливих критеріїв оцінки пам'ятки, не випадає з поля зору; вона фіксується в таблиці розподілу видів ретуші по типах знарядь⁹ і не підпорядковується типології, а знаходиться в сфері вторинної обробки. Таким же чином до основної групи скребел увійшли скребла з альтернативною ретушшю, виділені Ф. Бордом під № 29¹⁰. Випадки використання альтернативного ретушування фіксуються в таблиці розподілу ретуші.

Прості опуклі скребла репрезентовані п'ятьма екземплярами. Заслужують на опис лише два з них: скребло на масивному та скребло на вузькому пластинчатому відщепі. Перше має альтернативну ретуш.

⁸ F. Bordes. Les gisements du Pêch-de-l'Azé (Dordogne).— L'Anthropologie, t. 58, 5—6. Paris, 1954, стр. 401—432.

⁹ Метод обліку розподілу видів ретуші по окремих видах знарядь запозичений у Ласло Вертеша. Див.: L. Vertes. Tata Eine mittelpa Hungarica, t. XLIII. Budapest, 1964. Läßolithische Travertin—Siedlung in Ungarn.— Archaeologia Hungarica, t. XLIII. Budapest, 1964.

¹⁰ F. Bordes. Les gisements du Pêch-de-l'Azé..., стр. 401—432.

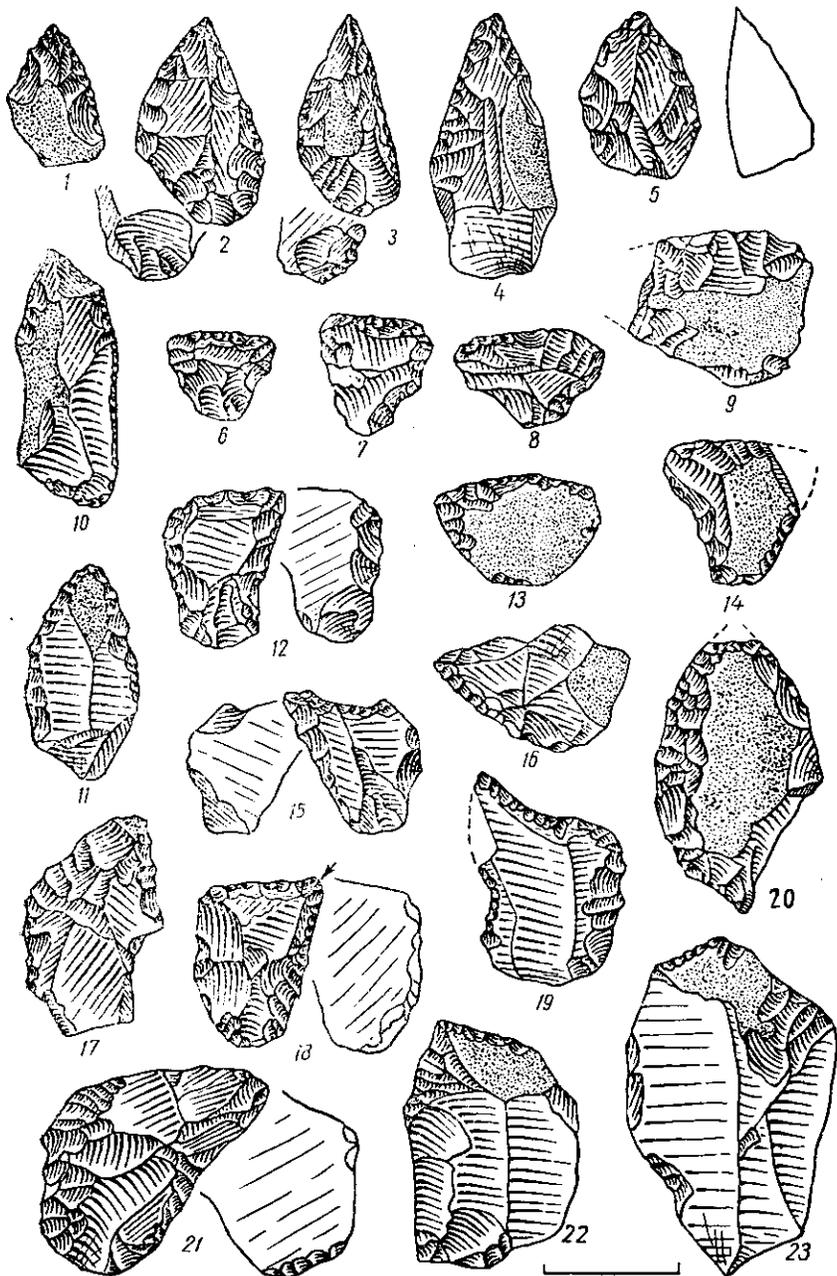

Рис. 3. Місцезнаходження Орел. Знаряддя.

(дві ділянки леза ретушовані з спинки, одна — з черевця), що надає лезу хвилястість, особливо помітну при розгляді знаряддя збоку (рис. 4, 19). Друге скребло оброблено лусковою, загострюючою ретушшю, яка робить робочий край настільки тонким, що можна говорити про використання цього знаряддя для різання (рис. 4, 12).

Дещо більш численну групу становлять прості скребла з прямим робочим краєм — сім екземплярів. Два з них виготовлені на масивних обломках, решта — на відщепках. В шести випадках зафіксована лускова ретуш, лише в одному — східчаста. Виділяються три скребла на коротких відщепках з надзвичайно тонким робочим краєм, які не могли використовуватися інакше, як для різання (рис. 4, 1, 10).

Серед простих ввігнутих скребел три виготовлені на масивних відщепках і нічим не відрізняються від великих анкошей (рис. 4, 4). Четверте знаряддя дійшло до нас в уламку, воно виготовлене на пластині і має досить довге лезо.

Подвійні скребла не численні, проте різноманітні: скребла на масивному відщепі, на пластині (рис. 4, 14), три фрагментарних скребла невеликих розмірів. Лише в одному випадку маємо зубчасту ретуш в комбінації з лусковою. В решті випадків — лускова.

В інвентарі є також скребла конвергентні (з лезами, що сходяться на вістря). За основу для виготовлення конвергентних прямих прави́ли великі відщепи. Ретуш покриває лише невеликі ділянки країв. Для одного скребла характерна лускова ретуш та невеликий анкош на нижній частині заготовки (рис. 3, 23). Для другого — лускова ретуш в комбінації з паралельною (рис. 3, 22). Це єдиний випадок застосування цього виду вторинної обробки при виготовленні знарядь Орла.

Конвергентні опуклі скребла від вищезгаданих відрізняються тим, що оформляюча лезо ретуш розташована майже по всьому краю, за виключенням основи знаряддя (рис. 3, 11, 20). Викликає інтерес знаряддя мигдалевидної форми з високою ребристою спинкою (рис. 3, 5). Воно невелике, проте масивне.

Конвергентне опукло-ввігнуте скребло в колекції одне. Його форма настільки оригінальна, що потребує детального опису. Знаряддя виготовлено на пластинчатому сплющеному відщепі (рис. 3, 19). Обробка правого краю неоднакова: біля основи нанесені рідкі широкі сколи, верхній частині крутою східчастою ретушшю надана добре помітна ввігнутість. Лівий край оброблений також східчастою ретушшю, тільки ввігнутість оформлена тут в нижній частині знаряддя. Слід звернути увагу ще на одне знаряддя, віднесене до конвергентних прямих (рис. 3, 18). За рядом ознак (обробка по всьому периметру, характерна підтрикутна форма, заокруглення основи та сплюсненість її як зі спинки, так із черевця, асиметричність) це знаряддя наближається до різновиду кутових скребел, виділених під назвою кутові з оформленою основою. В групу конвергентних воно ввійшло через співпадання сколюючого удару з довгою віссю заготовки та відсутність гострого кінця.

Кутові скребла в колекції найбільш численні. Найвні кутові звичайні і, як уже зазначалось, кутові з оформленою основою. Кутових звичайних — вісім. Форма їх різна: більшість їх має підтрикутну (рис. 3, 7, 9, 13, 16, 17), одне — чотирикутну форму (рис. 4, 3). Останнє оформлено дещо своєрідно: лезо, протилежаче ударному горбику, має ретуш зі сторони черевця, бокове лезо ретушоване зі спинки.

Скробло кутове подвійне лише одне. Від інших виробів цього типу його відрізняє, окрім наявності двох вістрів, правильна трикутна форма та обробка всіх трьох країв (рис. 3, 14).

Скробла кутові з оформленою основою становлять чи не самий яскравий різновид знарядь. Вироби цього виду, незважаючи на деяку різницю в розмірах, мають цілий ряд притаманних тільки їм ознак. Насамперед це обробка по всьому периметру, що наближує їх до го-

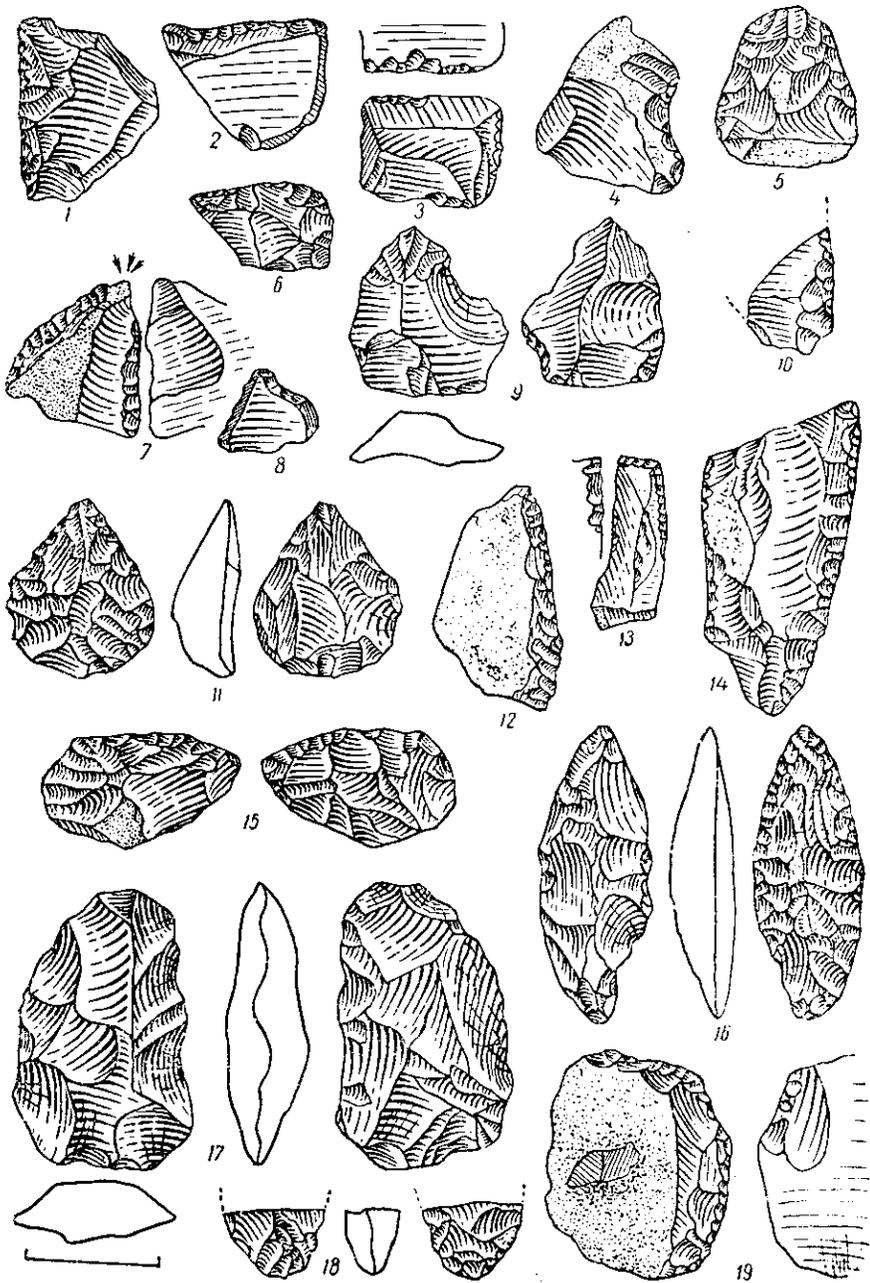

Рис. 4. Місцезнаходження Орел. Знарядя.

строконечників з заокругленою основою. Чітко помітна асиметричність вістря по відношенню до основи, яка зі спинки і черевця оброблена грубою ретушшю або сколами. Знаряддя мають досить стійку підтрикутну форму. Робочі краї або прямі, або дещо опуклі. Лише в одному випадку маємо ледве помітну хвилястість леза. Закінчити опис можна припущенням про використання цих знарядь в руків'ї (рис. 3, 12, 15, 21).

Поперечних скребел лише два. Одне з них має незвичайну мигдалевидну форму. Лезо, оформлене лусковою ретушшю, дугоподібно заходить на правий край (рис. 4, 6). Друге знаряддя, з перлинною ретушшю по краю, нічим особливим не відрізняється від звичайних знарядь цього типу (рис. 4, 2).

Цікаві двобічно ретушовані скребла. Тут є знаряддя на масивному відщепі з кварциту, знаряддя звичайних «орловських» розмірів (рис. 4, 15) та такі, розмір яких не перевищує 3 см в довжину (рис. 3, 6). Останні заслуговують на особливу увагу. Їх характеризують, крім двобічної обробки, трикутна форма та обробка по всьому периметру. Якби не було на нижній стороні цих знарядь ретуші та фасеток від сколів, їх з повним правом можна було б віднести до подвійних кутових.

Поміж типово мустьєрських форм зустрічаються також верхньопалеолітичні типи. Йдеться про атиповий різець та скребачку. Різець має ретуш з обох боків та різцеві сколи, нанесені зі сторони черевця (рис. 4, 7). Цілком допустимо, що різцеві сколи наносились не з метою одержання різцевого краю, а для зняття ударного горбика. Знаряддя з виїмкою виготовлене на уламку тонкого мустьєрського відщепа трикутної форми (рис. 4, 8).

До знарядь індивідуальних типів відноситься виріб на довгастому сколі, верхній кінець якого має вертикальну притуплюючу ретуш, лівий край ретушований частково зі спинки, частково з черевця (рис. 4, 13). Закінчують список знарядь основної серії три відщепи з слідами обробки.

Спеціальна серія знарядь — біфаси — чисельно невелика — всього сім екземплярів. Сюди на перше місце слід було б поставити листовидний наконечник. Знаряддя цього типу Ф. Борд включає в основний номенклатурний список під № 63¹¹. Однак виділення біфасів в окрему спеціалізовану серію потребує включення сюди і листовидних двобічно оброблених знарядь. До того ж варіації форм листовидних наконечників при включенні їх до основної серії знарядь губляться. В спеціальній же серії різновиди форм можуть фіксуватися так, як це робиться для ручних рубил.

Листовидне знаряддя, наявне в колекції, наскільки про це можна судити по наявності валунного покриття на обох поверхнях, виготовлене з невеликого валунчика (рис. 4, 16). Оброблене як зі спинки, так і з черевця поспіль. Правий край, перетворений на тонке, рівне лезо, оформлений додатково зі спинки ретушшю. Форма лавролиста.

Друге знаряддя, двобічно оброблене по всій поверхні широкими сколами, виготовлене з кварциту. Воно має овальну форму та хвилясті краї. В порівнянні з вістряма виглядає дещо примітивніше (рис. 4, 17).

Третє зроблене на відщепі (рис. 4, 11). Нижня поверхня оброблена широкими сплюсуючими сколами. Знаряддя має серцеподібну форму. Воно симетричне в плані та асиметричне в розрізі.

Крім описаних вище, є ще три екземпляри, що дійшли до нас у фрагментарному вигляді (рис. 4, 18). Один невеликий біфас був перевикористаний в більш пізній час (рис. 4, 9).

Спроба проаналізувати весь інвентар в цілому та кожен групу окремо приводить нас до слідуючих висновків.

1. Основне місце в інвентарі Орла займають скребла. На долю

¹¹ F. B o r d e s. Les gisements du Pêch-de-l'Azé..., стр. 401—432.

останніх припадає 75% знярядь основної серії, що становить 68% всього набору знярядь.

2. Окремі типи скребел розташовані в такій послідовності: поперечні — два екземпляри (3,23%); з двобічною ретушшю — чотири екземпляри (6,45%); подвійні — п'ять екземплярів (8,06%); конвергентні — сім екземплярів (11,29%); кутові — 12 екземплярів (19,36%); прості — 17 екземплярів (27,42%).

3. В групі скребел однолезові зняряддя (49%) щодо кількості майже рівнозначні дволезовим (51%).

4. Група гостроконечників нечисленна — 12,9% знярядь основної серії або 11,59% всього інвентаря.

5. Зняряддя верхньопалеолітичних типів поодинокі і помітної ролі в інвентарі не відіграють.

6. Спеціальна серія знярядь по відношенню до всього інвентаря становить 10,14%.

При аналізі ретуші ми враховуємо кількість випадків використання кожного її виду для обробки певної групи знярядь. Оскільки багатолезові зняряддя часто мають кілька видів ретуші, то ми враховуємо комбінації видів. Якщо ж обидва леза оформлені однотипною ретушшю, при обліку фіксуються два випадки застосування ретуші одного виду. В зв'язку з тим, що група скребел переважає над усіма іншими групами знярядь, вона розглядається диференційовано, тобто по окремих типах. Відщепи з слідами обробки через їх морфологічну невизначність з обліку вилучені.

Розгляд таблиці приводить нас до висновку, що основним видом вторинної обробки є лускова ретуш, нею оброблено 36 знярядь з 59 розглянутих.

Насамперед впадає в очі той факт, що серед гостроконечників, однолезових та багатолезових скребел, оброблених одним видом ретуші, переважають зняряддя з лусковою ретушшю. Ретуш зубчаста, перлинна та паралельна — явище для Орла рідке і зафіксоване лише на кількох виробках. Для багатолезових знярядь, оброблених кількома видами ретуші, найбільш поширеною є комбінація лускової та східчастої ретуші. Якщо ця комбінація в групі скребел майже не перевищує інші типи ретуші, то для гостроконечників вона є єдиною і основною.

Підводячи підсумки вивченню ретуші, необхідно вказати, що найхарактернішу рису вторинної обробки становить нанесення ретуші на спинку знярядь. Зняряддя з ретушшю черевця відсутні зовсім.

Для оцінки пам'ятки неабияке значення має абсолютна величина знярядь та заготовок. З метою обліку цих показників складені графіки (рис. 5), де дані відносно величин фіксуються в простій системі координат: по лінії абсцис відкладається ширина, а по лінії ординат — довжина виробів. На лівому графіку подані заміри відщепового матеріалу, причому враховувались лише цілі заготовки та такі, відтворення розмірів яких не потребує особливих зусиль. Довжина при цьому визначалась напрямом сколюючого удару. Невеликі відщепи та осколки, що не переважають 2 см, до обліку не брались, оскільки вони являють собою відходи, одержані в результаті підправки нуклеусів та оформлення біфасів, і розглядаються як заготовки не можуть.

На правому графіку нанесені величини, що характеризують інвентар. Враховувались зняряддя на відщепках, зняряддя на уламках та зняряддя-біфаси. Враховані також фрагментовані зняряддя, розміри яких відтворюються. Довжина знярядь на відщепках визначалась, як і при обліку заготовок, напрямом сколюючого удару. Довжина біфасів замірялась по довгій осі знярядь.

Як видно з графіків, основна маса заготовок знаходиться в рамках 3—5 см. Спостерігається незначне розсіювання величин в сторону збільшення. Аналогічні висновки можна зробити, проаналізувавши другий

графік, де зафіксовані розміри знярядь. Лише 13 виробів виходять за рамки 5 см. Показово, що кількість заготовок, які досягають довжини 5 см, набагато перевищує кількість знярядь таких розмірів. Очевидно, первісного майстра цілком задовольняли невеликі розміри заготовок, що йшли на виготовлення знярядь. В протилежному разі важко пояснити уже наведений факт, що більша частина великих заготовок не знайшла собі подальшого використання. Все це разом взяте дозволяє дійти ви-

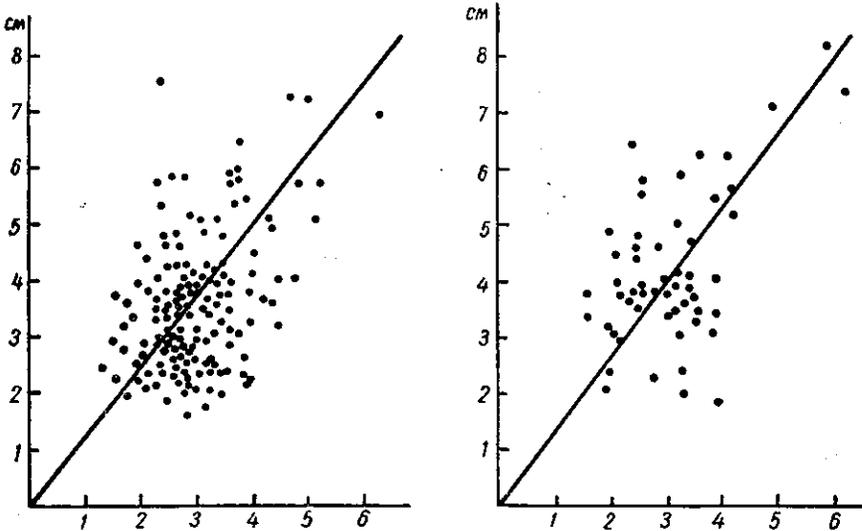

Рис. 5. Графіки обліку абсолютних величин заготовочного матеріалу (ліворуч) та знярядь (праворуч) місцезнаходження Орел.

сновку, що орловська індустрія цілком задовольняє тим вимогам, які визначають пам'ятки типу мікромустье.

Таким чином, висновок В. М. Гладиліна про мікромустьєрський характер Орла цілком вірний.

В пошуках аналогій, насамперед, слід відмовитись від зіставлення Орла з пам'ятками левалуазького кола, куди входять мустьєрські пам'ятки Дністра (Молодова I та Молодова V¹²), кримський грот Шайтан-Коба¹³, Надпорізькі пам'ятки Ненасищець I і Скубова Балка та мустьєрські місцезнаходження Кавказу¹⁴. Не можна відносити Орел і до пам'яток з так званим аморфним інвентарем: до нижнього шару Кіик-Коби¹⁵, Старих Друитор в Молдавії¹⁶, дніпровського місцезнаходження Круглик¹⁷.

Основані на цифрових викладках зіставлення з іншими пам'ятками Російської рівнини та Криму поки що не здійснені, оскільки переоцінка цих пам'яток, яка б відповідала сучасному рівню археологічних знань, ще не закінчена. Декотрі мустьєрські пам'ятки (Ільська, Старосілля),

¹² А. П. Черныш. Мустьєрские слои стоянок Молодова V. — КСИИМК, вып. 82. М., 1966, стор. 77—85; його ж. Нижний и средний палеолит Приднестровья. — Труды комиссии по изучению четвертичного периода, XXV. М., 1965.

¹³ Ю. Г. Колосов. Некоторые итоги научной обработки материалов из Шайтан-Кобы. — Тезисы Доклады на палеолитичній нараді у Ленінграді в лютому 1965 р.

¹⁴ В. П. Любин. Вказ. праця, стор. 73.

¹⁵ Г. А. Бонч-Осмоловский. Грот Киик-Коба. — Палеолит Крыма, вып. I. М.—Л., стор. 71—97.

¹⁶ В. П. Любин. Вказ. праця, стор. 60.

¹⁷ В. М. Даниленко. Круглик — перша нижньопалеолитична пам'ятка УРСР. — АП, т. II. К., 1949, стор. 326—331.

що кваліфікувались раніше як одношарові, сьогодні розглядаються деякими дослідниками як стратифіковані¹⁸.

Виключенням по праву можна вважати монографію Г. А. Бонч-Осмоловського про кримський грот Кіік-Коба, яка написана з високих методичних позицій і має всі необхідні дані стосовно техніки первинної та вторинної обробки, а також типології виробів¹⁹.

I. В отщеповому матеріалі Орла індекс підправки ударних площин становить 40,8, в Кіік-Кобі, за даними таблиці № 7, — 44,1²⁰. Отже, обидві пам'ятки мають близькі рівні фасетування. За даними Г. А. Бонч-Осмоловського, в Кіік-Кобі з пластин виготовлено 19% всіх знарядь²¹. В типи заготовок названий автор вносить також двосторонні вироби. Якщо ж не враховувати останні, то пластини серед заготовок-уніфасів займають 22,8%²². Сюди, однак, попала велика кількість заготовок, що, згідно сучасних критеріїв, повинні залучатися до відщепів. За даними В. М. Гладиліна, на пластини Верхнього шару Кіік-Коби припадає лише кілька процентів всіх знахідок²³.

II. У Орлі, як і в Кіік-Кобі, в техніці вторинної обробки основне місце належить східчастій та лусковій ретуші. Тут лускова ретуш, в порівнянні зі східчастою, застосовувалась досить широко. В Кіік-Кобі навпаки, східчаста ретуш переважає надлускову (ретуш з «тонкими фасетками» за Г. А. Бонч-Осмоловським)²⁴. Треба, проте, мати на увазі, що, згідно з зауваженнями цього дослідника, у верхньому шарі ретуш з заломами має досконаліший вигляд, ніж у більшості мустьєрських пам'яток²⁵. Інші види ретуші в Кіік-Кобі не зафіксовані. В Орлі вони зустрічаються в поодиноких випадках.

Що стосується розподілу ретуші, то і в першому і в другому випадках вона розміщена в основному на верхній стороні виробів. В Орлі знаряддя з ретушшю на черевці відсутні зовсім, а ретуш, нанесена альтернативно, зафіксована лише в одному випадку. В Кіік-Кобі знаряддя, ретушовані на черевці, становлять всього 7%²⁶. Знаряддя, що мають ретуш як на спинці, так і на черевці, від чого вони одержують, за словами Г. А. Бонч-Осмоловського, «елемент двобічної обробки», зустрічаються дуже рідко.

Як Орел, так і Кіік-Коба має практично однакову кількість двобічно оброблених знарядь (Орел — 10,14%, Кіік-Коба — 14%)²⁷. В матеріалах обох пам'яток нижня сторона біфасів, як правило, сплюснена, в той час як верхня опукла. І в першому, і в другому випадках ретуш не тільки формує лезо, але й оформляє також інші елементи знарядь, що значно змінює форму використовуваних заготовок.

III. В наборі знарядь обох пам'яток значна частина виробів має жальцевидні вістря. Частина гостроконечників має один прямий, другий опуклий робочий край. І в Кіік-Кобі, і в Орлі є знаряддя з двома загостреними кінцями, а також знаряддя з ретельно оформленими п'ятками. В комплексах обох пам'яток мало знарядь з ввігнутих робочим краєм. В обох випадках гостроконечники більш довершені, ніж скребла,

¹⁸ Н. Д. Праслов. Работы по исследованию палеолитических памятников в Приазовье и на Кубани в 1963 году. — КСИИМК, вып. 101. М., 1964, стор. 75; В. Н. Гладилін. О технике лезаллуа в мустье Русской равнины и Крыма. — Тези доповіді на пленумі ІА АН СРСР в Москві в квітні 1966 р.

¹⁹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця.

²⁰ Там же, стор. 104, табл. 7. Ударні площини з сумнівною підправкою віднесені нами до групи невизначених заготовок.

²¹ Там же, стор. 103.

²² Там же, стор. 101, табл. 6.

²³ В. Н. Гладилін. Вказ. праця, стор. 14—17.

²⁴ Там же, стор. 109.

²⁵ Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця, стор. 108, табл. 8.

²⁶ Там же, стор. 100.

²⁷ Г. А. Бонч-Осмоловский. Вказ. праця, стор. 110.

хоча перших у Кіік-Кобі набагато більше²⁸. Основна маса знарядь в Орлі і в Кіік-Кобі не перевищує 5 см, а одиничні найбільші вироби не перевищують 8 см.

Отже, при всіх зафіксованих відмінностях в техніко-типологічних показниках пам'яток, що зіставляються, маємо близькість основних ознак в техніці первинної та вторинної обробки, а також в типології виробів. А тому розгляд В. М. Гладиліним Кіік-Коби (верхній шар) та Орла як окремих індустріальних типів одного технічного варіанта має під собою цілком реальні основи²⁹.

Види ретуші групи знарядь	прості					комбіновані				
	луско- ва	схід- часта	зубчас- та	перлин- на	підпа- ралель- на	луско- ва+ +схід- часта	луско- ва+ +зуб- часта	луско- ва+ +пара- лельна	луско- ва+ +сколи	
Гостроконечники	2	1	—	—	—	5	—	—	—	8
Скребла:										
прості	12	4	1	—	—	—	—	—	—	17
подвійні	4	—	—	—	—	—	!	—	—	5
конвергентні	3	1	—	—	1	1	—	1	—	7
кутові	9	—	1	—	—	1	1	—	—	12
поперечні	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2
двобічно оброб- лені	1	—	—	—	—	1	1	—	1	4
Скребки	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Різи	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Знарядя з змілкою	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Індивідуальні типи	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом	36	6	2	1	1	8	3	1	1	59

Деякі спільні риси виступають при порівнянні Орла з іншими пам'ятками мікромустье. Так, з Рожком I Орел зближує техніка розчеплення каменю. У Рожку I, як і в Орлі, елементи техніки левалуа випадкові, індекс фасетування не перевищує рівня, встановленого для фасетованих індустрій³⁰. Типологія Рожка I більш відмінна від типології Орла. Йдеться перш за все про відсутність в Рожку I кутових скребел з ретельно обробленою основою та гостроконечників зі скошеною заокругленою п'яткою. Більша частина виробів позбавлена такої ретельної обробки, як це ми маємо в Орлі. Оpubліковані М. Д. Прасловим кілька двобічно оброблених знарядь порівняно з орловськими більш примітивні.

Говорячи про пошуки аналогій чи більш-менш близьких до Орла пам'яток, не можна обійти типово мустьєрські місцезнаходження Дніпра, хоча вони представлені дуже незначною кількістю матеріалу. Привертає до себе увагу група знахідок, підібраних О. В. Бодянським біля с. Балки на Каховському морі. Тут є гостроконечники з обробкою по всьому периметру та слідами сплюснення основи з боку черевця (рис. 6, 1, 4), прості та конвергентні скребла з тонким лезом (рис. 6, 5, 6, 8, 10), біфас (рис. 6, 9), кутове скребло з оформленою основою та підтесаним черевцем (рис. 6, 2). Показово, що ці типи знарядь і за формою, і за розміром надзвичайно близькі до тих виробів Орла, які становлять його найхарактернішу рису. До цих знахідок можна приєднати також мініатюрний гостроконечник (рис. 6, 3) з ледве помітним черешком, знайдений автором у 1965 р. в с. Балки.

²⁸ В. Н. Гладилін. Вказ. праця, стор. 14—17.

²⁹ Там же.

³⁰ П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Вказ. праця, стор. 18.

Балківські знахідки дозволяють думати про існування на Дніпрі споріднених з Орлом пам'яток, які, на жаль, не дійшли до нас. З цим висновком цілком узгоджується зброя зі зборів С. К. Накельського в гирлі р. Самари, яке зберігається в Дніпропетровському історичному музеї (рис. 6, 7).

Навряд чи буде виправданою спроба якось ув'язати мікромустьєрський матеріал Орла з мустьєрськими комплексами Руської рівнини, що

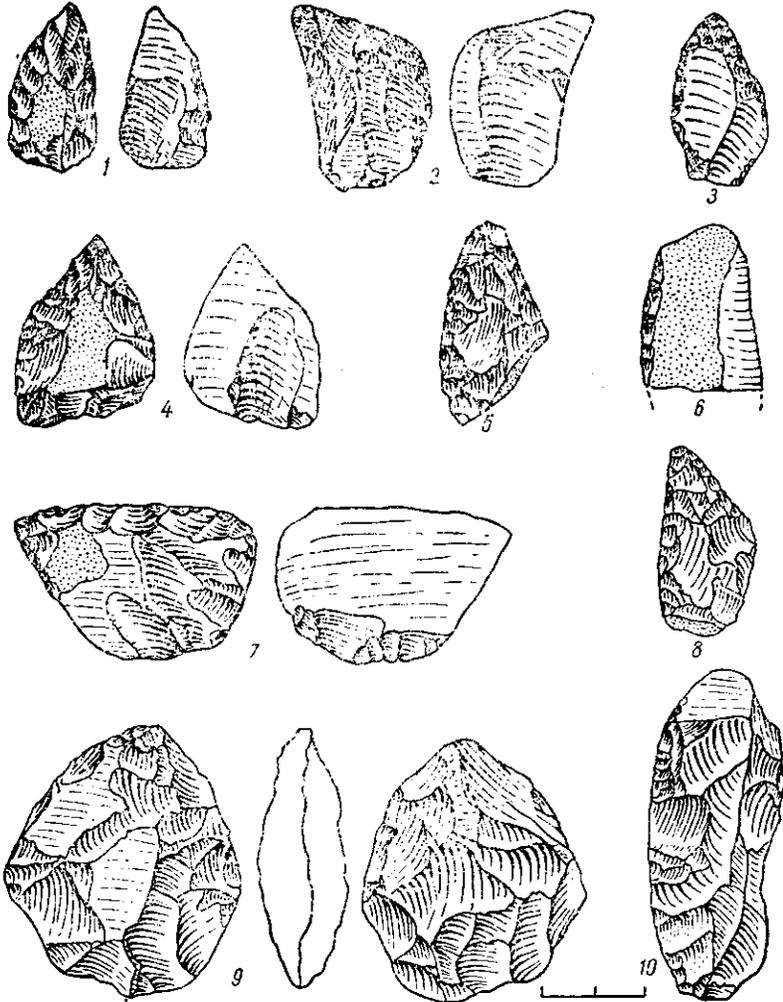

Рис. 6. Зброя мустьєрських місцезнаходжень Каховського моря та гирла Самари.

не позначені мікромустьєрськими рисами. Проте оскільки останні виявляють себе не однаково, слід підкреслити, що серед них найбільш близьким до Орла є мустьєрський комплекс Сухой Мечетки³¹. Тут, як і в Орлі, є кутові форми, жальцеподібні гостроконечники, двоконечні та оброблені по всьому периметру зброя. Якщо в Орлі ці ознаки являються ведучими, то в Сухій Мечетці вони якось губляться в масі інших ознак, не виступаючих в Орлі.

Датування Орла утруднене через відсутність чітких геологічних умов залягання археологічного матеріалу, його перевідкладеності та

³¹ С. Н. Замятнин. Сталинградская палеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 82. М., 1961, стор. 5—36.

відсутності фауни. В зв'язку з цим прийдеться покластися лише на техніко-типологічні дані.

Набір знарядь в Орлі невеликий, проте не доводиться сумніватися у серійності виробів. В цьому плані досить сказати про гостроконечники з заокругленою п'яткою, про виразну групу кутових скребел з обробкою по всьому периметру і підготовленою основою, про тонколезові скребла на тонких відщеплах, товщина яких іноді не перевищує 5 мм. В інвентарі переважають знаряддя з рівною лінією леза. Біфаси характеризуються не лише ретельною обробкою обох поверхонь, але й чіткими симетричними формами. Типи знарядь, що стають ведучими в верхньому палеоліті, проявляються надзвичайно слабо. Кінець кінцем, Орел дає зразок стійкої та високорозвиненої вторинної обробки — переважання лускової ретуші над її іншими видами.

Така оцінка пам'ятки зумовлює нас відмовитись від поширеної в літературі точки зору про пізньомустьєрський вік стоянки і визначити час її існування другою половиною мустьє. Розуміючи недосконалість датування на основі техніко-типологічних параметрів, слід все ж таки зазначити, що в даному разі такий шлях є чи не єдино можливим, а тому цілком необхідним. Якою б відносною не була така дата Орла, запропонувати інший час існування пам'ятки, спираючись на наявні в нашому розпорядженні дані, дуже важко.

С. В. СМІРНОВ

МУСТЬЕРСКИЙ КОМПЛЕКС МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ ОРЕЛ

Резюме

Местонахождение Орел, обнаруженное и исследованное А. В. Бодянским, является в настоящее время самым крупным памятником надпорожского мустьє. Залегание находок в литологически разнородных напластованиях, концентрация их узкой полосой, отсутствие угля, зольной массы и фауны свидетельствует о переотложенности археологического материала. Находки не однородны: в коллекции имеются кремни, которые по материалу, степени патинизации и формам легко отделяются от основного комплекса, отмеченного мустьєрскими чертами.

Технические параметры выражаются следующими показателями:

$$IL=3,2; IF_{st}=23,6; IF_1=40,8; I_{lam}=12,4.$$

Эти данные, полученные на основании изучения заготовочного материала, хорошо подтверждаются анализом нуклеусов.

Типологические характеристики сводятся к следующему:

1. В коллекции преобладают скребла.
2. Скребла однолезвийные количественно почти равны скреблам дву- и многолезвийным.
3. На долю остроконечников приходится более 10% всего набора орудий.
4. Орудия-бифасы занимают в инвентаре значительное место — 10%.
5. Орудия верхнепалеолитических типов единичны и заметной роли в инвентаре не играют.

Своеобразие памятника определяется наличием высоко развитых тонколезвийных скребел, выразительных жальцеобразных остроконечников с обработанным основанием и уплощенным брюшком, а также наличием характерных угловых скребел с оформленным основанием, обработанным как со стороны спинки, так и со стороны брюшка.

Вторичная обработка характеризуется преобладанием чешуйчатой ретуши над ступенчатой. Остальные виды вторичной обработки зафиксированы в единичных случаях. Ретушировалась, как правило, верхняя сторона изделий. За исключением снятия ударного бугорка, обработка орудий с брюшка отсутствует.

Изучение графиков, где зафиксированы абсолютные величины отщепового материала и инвентаря, позволяет согласиться с мнением В. Н. Гладиллина о микромустьевом характере памятника. Объяснять это явление качеством сырьевого материала (мелкая кремневая конкреция) нельзя.

Среди памятников Восточной Европы близкими к Орлу являются верхний слой Кник-Кобы и Рожок I, хотя последний имеет с ним гораздо меньше связующих звеньев, нежели первый. Можно думать, что на Днепре были и другие памятники, очень близкие Орлу, о чем свидетельствуют единичные находки орудий, не встречающихся в других комплексах, но определяющих облик Орла (например, местонахождение Балки на Каховском море).

Основываясь на технико-типологических данных, дату памятника следует определять второй половиной мустье, не настаивая при этом на более узких временных рамках.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

(на матеріалах Української РСР
і сусідніх територій)

Однією з характерних особливостей пізньопалеолітичної епохи було існування виразних відмінностей в розвитку культури окремих груп людей, що населяли відособлені території.

Так, вже досить давно була відзначена наявність значних особливостей в розвитку культури пізньопалеолітичного населення трьох великих територіальних зон — провінцій Старого світу — європейської прильодовикової, середземноморсько-африканської та сибірсько-китайської, відмінних між собою за своїми фізико-географічними умовами. Останні, як відомо, досить істотно впливали і в значній мірі визначали характер господарської діяльності населення цих областей.

Детальне обґрунтування питання про виникнення та існування відмінностей в розвитку культури пізньопалеолітичного населення названих територій, здійснене С. М. Замятніним, було визначним досягненням радянського палеолітознавства¹.

Як відомо, С. М. Замятнін відзначав, що розвиток пізньопалеолітичної культури в європейській прильодовиковій зоні — від Піренейських гір на заході до Уральських гір на сході, відрізняючись від розвитку одночасних їй культур в інших зонах, в цілому характеризувався спільністю своїх основних рис, які були зумовлені одноманітним характером господарської діяльності населення, в основі якої лежало полювання на великих тварин того часу — мамонтів, носорогів, північних оленів тощо. При цьому вважалося, що для пізньопалеолітичної культури європейської зони характерними були мало диференційовані комплекси крем'яного й кістяного інвентаря, які поступово змінювалися, наявність добре влаштованих довгочасних жител і поселень на відкритих просторах, позбавлених природних печер і гротів; прояви релігійних уявлень і вірувань, які знайшли відображення в творах мистецтва — скульптурі, графіці і живопису.

Незважаючи на певну обмеженість цих основних положень, зумовлену тодішнім рівнем розвитку світового палеолітознавства, та їх дуже загальний характер, вони послужили плідотною основою для дальших досліджень в галузі вивчення локальних особливостей розвитку культури пізньопалеолітичного населення, в тому числі й в окремих районах всередині кожної з цих великих територіальних зон-провінцій.

¹ С. Н. Замятнін. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.— Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, т. XVI. М.—Л., 1951, стор. 81.

Цьому сприяв широкий розмах вивчення палеолітичних пам'яток в Центральній та Західній Європі і особливо в Радянському Союзі, здійсненого в повоєнні роки. Тепер встановлено, що в багатьох районах європейської зони (як і в інших) існують групи пізньопалеолітичних пам'яток, дуже близьких поміж собою в межах окремих суцільних територій, але відмінних рядом ознак від таких же груп пам'яток, розташованих на інших територіях. При цьому такі відмінності мають не загальний (як між пам'ятками різних зон), а більш-менш конкретний, локальний або хронологічний характер. Здебільшого вони знаходять свій вираз в окремих специфічних формах і типах крем'яних і кістяних знарядь та побутових виробів, культових предметів, мистецьких творів тощо.

Завдяки цьому всередині пізнього палеоліту Європи вдається виділити цілий ряд окремих більших чи менших культур та їх локальних і хронологічних варіантів. Разом з тим встановлено, що ті самі чи дуже близькі пізньопалеолітичні культури або їх локальні варіанти нерідко існували одночасно на різних територіях, іноді досить віддалених, або ж, навпаки, на одних і тих же територіях існували поселення різних пізньопалеолітичних культур або їх варіантів.

Прикладом перших з них можуть бути деякі стоянки Чехословаччини (Пшедмост та ін.) й стоянки типу Костьонок I на Дону і Авдеєвки на Сеймі в Східній Європі², а прикладом других — Тельманська стоянка в тих же Костьонках³.

Подібні явища можна пояснити переселенням з одних районів в інші окремих груп пізньопалеолітичного населення.

Поряд з цим в окремих територіальних областях поширені великі групи стоянок, що відносяться до значного відрізка, а іноді й до всієї пізньопалеолітичної епохи. Вони бувають досить близькими, подібними, часом навіть цілком чи частково ідентичними за характером багатьох специфічних рис матеріальної культури, які мають виразні ознаки послідовного спадкоємного розвитку. До таких специфічних рис відносяться, наприклад, мистецькі твори⁴, особливість і склад крем'яного інвентаря⁵, обробка каменю⁶, характер влаштування житлових і побутових комплексів⁷ тощо. Крім того, ряд дослідників вважає можливим розглядати їх як етнічні і навіть етнографічні ознаки. На підставі цього робляться досить мотивовані спроби виділення окремих пізньопалеолітичних культур і навіть етнокультурних областей, населених спорідненими родовими групами людей пізньопалеолітичної епохи.

І хоч далеко не всі культури і етнокультурні області, які вже виділені чи знаходяться в стадії такого виділення, в однаковій мірі можуть бути визнані за достатньо обгрунтовані, а деякі з них мають лише характер більш-менш достовірних гіпотез, сам факт постановки цих важливих питань заслуговує всілякого схвалення.

Важливе значення для вирішення цих питань мають результати багаторічних досліджень пізньопалеолітичних стоянок на території України та сусідніх з нею областей Східної Європи.

² П. П. Єфіменко. Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи.— Археологія, т. X. К., 1957, стор. 5—7.

³ А. Н. Рогачев. О нижнем слое культурных остатков Тельманской стоянки в Костенках.— КСИИМК, вып. XXVII. М.—Л., 1951, стор. 23.

⁴ В. А. Городцов. Археология, т. I. Каменный период. М.—Л., 1923, стор. 259; З. А. Абрамова. Роль и значение палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы.— СА. М., 1960, № 3.

⁵ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, стор. 58.

⁶ П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту Центральной и Юго-Восточной Европы, II.— СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 16.

⁷ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Поздний палеолит Украинского Полесья.— Четвертичный период, вып. 13—15. К., 1961, стор. 371.

Встановлено, що пізньопалеолітичні пам'ятки в Східній Європі, як і на інших територіях, зосереджені окремими групами на відособлених суцільних територіях. Вони відомі, зокрема, в Середньому Придніпров'ї і Середньому Придністров'ї, в степовому Північному Причорномор'ї і Приазов'ї та на Волині. Ці групи стоянок відрізняються поміж собою не лише за кількістю і станом дослідження, але й за характером їх матеріальних залишків, які свідчать про певні відмінні риси в розвитку культури окремих груп стародавнього населення.

Одна з найбільш значних і краще вивчених груп пізньопалеолітичних стоянок розташована в Середньо-Дніпровському басейні, що охоплює широку територіальну область по середній течії Дніпра та його притоках — Прип'яті, Тетереву, Ірпіню і Росі — на правому березі, Сожу, Десні, Супою, Сулі та інших — на лівому — в межах України, Білорусії та Брянської і Курської областей РРФСР⁸.

Найбільш ранньою серед них є Радомишльська стоянка на Житомирщині. Її залишки виявлені на чотирьох невеликих горбовидних підвищеннях на околицях м. Радомишля. В час існування стоянки ці підвищення були, напевно, одними з небагатьох сухих місць на досить низькій заболоченій рівнині. Встановлення топографії Радомишльської стоянки вказує на необхідність дальших пошуків пізньопалеолітичних стоянок на широких низинних просторах Полісся України, Білорусії і Польщі⁹, які до недавнього часу вважались непридатними для заселення людьми в цю історичну епоху.

На Радомишльській стоянці, розкопаній майже на всій її площі, виявлені залишки невеликих наземних круглих і овальних в плані (4,5×3 м) чумоподібних та наметоподібних жител. Ці залишки мали характер скупчень великих кісток мамонта, які в свій час були використані при спорудженні жител. По краю скупчень знаходилися найбільші з кісток — черепи, тазові та кінцівки, якими в свій час були обкладені нижні частини стін жител. В середній частині скупчень лежали лопатки і бивні мамонта, що знаходилися раніше на їх похилих стінах.

Житла були розташовані по колу, внутрішня площа яких служила місцем господарської і побутової діяльності мешканців стоянки. Там провадилась обробка кременю і кістки тварин в процесі виготовлення знарядь праці і побутових предметів, розводився вогонь в спеціально влаштованих вогнищах тощо. Поряд з житлами знаходилися ями-комори, заповнені відсортованими кістками тварин — сировинним матеріалом для виробничих і побутових потреб.

На площі стоянки зібрано десятки тисяч різноманітних кам'яних предметів, переважно крем'яних виробів — від ядрищ-заготовок до цілком закінчених знарядь праці.

Характерною особливістю крем'яного інвентаря Радомишльської стоянки є одночасне існування в ньому виробів пізньопалеолітичних і мустьєрських форм, при значному переважанні перших над другими. Серед пізньопалеолітичних знарядь найбільш типовими і численними є серединні, часто багатофасеткові різці, скребки кінцеві та високих форм, великі вістря, в тому числі ріжучі, та пластини з ретушшю по краях або по всьому їх периметру. Зустрічаються примітивні різці бокового типу. Знаряддя виготовлялись переважно з масивних, значних за розмірами пластин і відщепів. Пізньопалеолітичний інвентар Радомишльської стоянки близький до інвентаря ранніх стоянок так званої орін'якської культури.

Мустьєрські вироби представлені всіма характерними формами — дисквидними нуклеусами, сколотими з них підтрикутними відщепами

⁸ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 5.

⁹ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Палеолит Украинского Полесья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVIII. М., 1961, стор. 82.

і пластинами, гостроконечниками і скреблами. Зустрічаються також окремі крем'яні вироби перехідних форм.

Все це дозволяє віднести Радомишльську стоянку до ранньої, так званої оріньяко-солютрейської пори пізнього палеоліту і розглядати її як своєрідну перехідну пам'ятку одного з варіантів переростання мустьєрської культури в культуру пізньопалеолітичної епохи¹⁰.

Радомишльська стоянка не має собі прямих аналогій серед вже відомих пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи. Досить близьким до неї є лише місцезнаходження на Куличівській горі в околицях м. Кременця Тернопільської області, для крем'яного інвентаря якого також характерне одночасне існування пізньопалеолітичних і мустьєрських форм¹¹.

Певну близькість вона має також з деякими пам'ятками Східної Словаччини, такими, зокрема, як стоянки Іванівці на р. Ваг¹² та Кехнець на р. Горнад¹³. Можливо, заселення Правобережного Полісся Української РСР на початку пізньопалеолітичної епохи, в тому числі й проникнення на Волинь мешканців Радомишльської стоянки (чи їх предків), відбувалося з південного заходу, із-за Карпат.

Крем'яна сировина для виробів на Радомишльській стоянці місцевого походження. Ядрища і плитки кременю прошарками залягають у відкладах пісковнику на правому березі р. Тетерева в околицях м. Радомишля, поблизу від місця розташування стоянки.

Близькою до Радомишльської за характером крем'яних виробів, хоч і пізнішою за часом, є Пушкарівська I стоянка. Її залишки знаходяться на високому правому березі Десни біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

Культурний шар стоянки залягає на невеликій глибині (до 1 м від сучасної поверхні) і займає досить значну площу (біля 3 тисяч м²). Тут було виявлено і детально вивчено залишки трьох невеликих чумоподібних жител (4×4,5 м), розташованих безпосередньо одне біля одного. В свій час ці житла мали спільну земляну присипку навколо нижньої частини стін. Залишки їх являли собою неглибоку западину (12×4,5 м), заповнену великими кістками мамонта, які знаходилися раніше на їх похилих стінах. Бивнів було серед них біля 150. Деякі великі кістки, зокрема черепи, стояли майже вертикально по краю западини — раніше ними були обставлені нижні частини стін жител. В центрі підлоги кожного житла знаходилося невелике заглиблене вогнище, заповнене кістковим вугіллям і золою. На підлозі житла збереглися невеликі ямки від нижніх кінців жердин, які підтримували зсередини стіни й покрівлю.

Серед багатьох розщеплених кременів знярядь праці порівняно небагато. Це — грубі серединні різці, скребки, скребловидні інструменти, пластинки з затупленим краєм. Найбільше різноманітних вістрів, в тому числі ріжучих, переважно у вигляді крупних пластин, оброблених ретушшю на кінці і по краях, близьких до таких же з Радомишльської стоянки. Серед кістяних виробів цікаві мотикоподібний інструмент з ребра мамонта (довжиною біля 25 см) та заготовки для невеликих двобусинних гудзиків — застібок з бивня мамонта¹⁴.

¹⁰ І. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 89—102; його ж. Радомишльська стоянка-пам'ятник початкової пори пізнього палеоліта. — Стратиграфія і періодизація палеоліта Восточної и Центральної Європи. М., 1965, стор. 104—116.

¹¹ Дослідження М. І. Островського (Кременецький краєзнавчий музей).

¹² Fr. Prosek. Sceletien na Slovensku. — Slovenská archeologia. Rocnik I. Bratislava, 1953, стор. 146.

¹³ L. Váncsz. Paleolitické stanice pri Kechenci. — Slovenská archeologia. Rocnik VII—2. Bratislava, 1959, стор. 214.

¹⁴ П. И. Борисковский. Палеолит Украины. — МИА, № 40. М.—Л., 1953, стор. 176—228.

За Пушкарівською I стоянкою слідує дуже близька до неї за часом і характером матеріальної культури стоянка в с. Клюси Щорського району Чернігівської області. Залишки стоянки у вигляді чітко вираженого культурного шару займають досить значну площу (понад 2 га) на схилі однієї з давніх глибоких і широких балок в долині р. Цати (приток р. Снов, що впадає у Десну). В культурному шарі багато

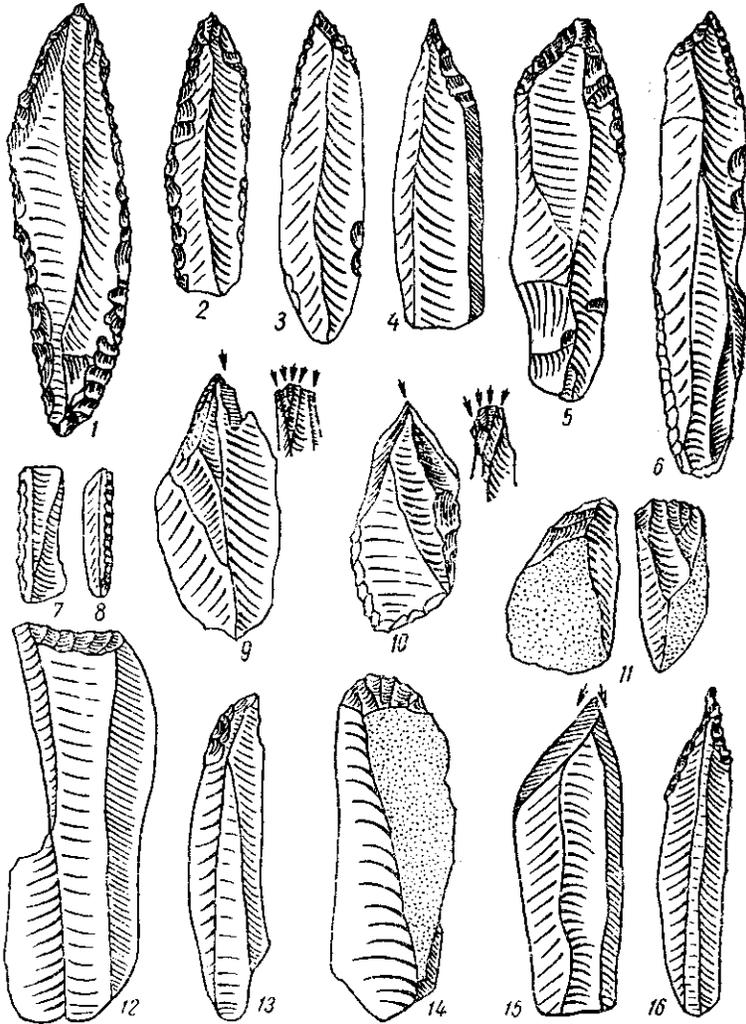

Рис. 1. Крем'яні вироби з пам'яток ранньої пори пізньопалеолітичної епохи Середньо-Дніпровського басейну:

1, 5, 6 — Пушкарі I; 2, 3, 9, 11, 13, 16 — Радомишль; 4, 7, 8, 10, 12, 13, 15 — Клюси.

крем'яних виробів, кісток тварин (мамонта), кісткового вугілля й золи, кусочків червоної вохри тощо. Виявлені невеликі округлі вогнища, напевно на місцях невеликих наземних жител, при спорудженні яких були використані великі кістки мамонта.

Серед крем'яних знарядь переважають різноманітні вістря на ножовидних пластинках, в тому числі ріжучі, аналогічні до пушкарівських. Далі за кількістю слідує різці серединного і бокового типів, кінцеві скребки, пластинки з затупленим краєм. Значну кількість кре-

м'яних виробів становлять ножовидні пластини з ретушшю і слідами роботи по краях¹⁵.

За Пушкарівською I і Ключівською стоянками йдуть стоянки в м. Новгороді-Сіверському та Погон в с. Пушкарях.

Перша з них знаходилася на виступі правого берега Десни, на місці виходу на поверхню великих глиб пісковика, які місцями утворювали досить значні навіси. Можливо, що саме під ними й поселялися мешканці стоянки¹⁶.

Серед невеликої кількості крем'яних знарядь заслуговують на увагу крупні ріжучі вістря, які є дальшим розвитком вістрів Пушкарівської і Ключівської стоянок. Широко відомі також три великі вироби з кременю (довжиною до 40 см і вагою до 8 кг), так звані гігантоліти. Проте серед дослідників щодо їх функціонального призначення немає єдиної думки. Одні вбачають у них великі рубальні знаряддя для обробки дерева і кісток тварин¹⁷, інші розглядають їх як нуклеуси для одержання великих ножовидних пластин¹⁸.

На стоянці знайдено ребро мамонта, орнаментоване лінійними нарізками, а також частини черепа людини з обрізаними краями, можливо від своєрідної посудини.

Для фауністичного комплексу стоянки характерна виразна змішаність складу тварин — лісотундрових і степових. Вона свідчить про існування значної сезонної міграції в пізньопалеолітичну епоху¹⁹.

В крем'яному комплексі стоянки Погон, поряд з різцями, скребками та пластинками з ретушшю, досить виразно виступає значна серія вістрів, в тому числі ріжучих (із скошеним кінцем), більш досконалих, ніж в названих ранніх стоянках²⁰. Стоянки в Новгороді-Сіверському і Погон мають багато спільного з наступною групою ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну.

Всі ці стоянки — від Радомишльської до Погона — можуть бути об'єднані в одну групу пам'яток ранньої (оріньяко-солютрейської) пори пізнього палеоліту. Належачи до її різних етапів, вони мають виразні риси спадкоємності в розвитку крем'яного інвентаря та ряду інших сторін матеріальної культури від більш ранніх до пізніших. Будучи одночасними з пам'ятками оріньяко-солютрейської пори інших територій — Середнього Дону, Середнього Придністров'я, Центральної і Західної Європи та ін.²¹, названі стоянки Середньо-Дніпровського басейну істотно відрізняються від них багатьма специфічними особливостями, в тому числі й складом та характером крем'яних комплексів. Це дає підставу виділити їх в окрему групу пам'яток, які відображають собою місцевий (локальний) середньодніпровський варіант розвитку культури населення ранньої пори пізнього палеоліту Східної Європи.

Більш численну і визначну групу пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну становлять стоянки мадленської пори. Найбільш цікавою серед них є повністю досліджена Мизинська стоянка на Десні²². Вона знаходилася в с. Мизині Коропського району Черні-

¹⁵ И. Г. Шовкопляс. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. — Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 57—61.

¹⁶ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1958, стор. 453.

¹⁷ И. Г. Пидопличко. Кремневые гигантолиты из Новгород-Северска. — МИА, № 2. М.—Л., 1941, стор. 25—29.

¹⁸ М. З. Паничкина. Палеолитические нуклеусы. — Археологический сборник (Гос. Эрмитажа), вып. I. Эпоха камня. Л., 1959, стор. 69—76.

¹⁹ И. Г. Пидопличко. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. — Палеоліт і неоліт України, т. I. К., 1947, стор. 65—106.

²⁰ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Погон. — КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стор. 40—54.

²¹ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 419; А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. XV. М., 1959.

²² И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, К., 1965.

гівської області. Стоянка була розташована на терасовидній площадці лівого берега широкої давньої балки, недалеко від її виходу в долину Десни і займала площу понад 1 тисячу м². Це було довгочасне поселення родового колективу, мешканці якого займались полюванням на різноманітних тварин — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, ведмедів, вовків, вівцебиків, псців та багатьох інших. Кістки мамонтів, наприклад, належали понад 100 тваринам, а північних оленів — понад 80.

На стоянці існувало п'ять господарсько-побутових комплексів, кожен з яких складався з довгочасного наземного житла, одного чи кількох місць обробки каменю і кістки (виробничих центрів), скупчень кісток тварин, ям-комор з такими кістками, що служили запасами сировинних матеріалів, і великих заглиблених вогнищ поза житлами.

Житла були розташовані в один ряд вздовж краю площадки-тераси, яку займала стоянка. Як і на інших пізньопалеолітичних стоянках, при спорудженні жител були використані великі кістки мамонтів та роги північних оленів. Ці кістки утворювали значні скупчення на місцях зруйнованих жител.

На місці одного з таких жител, наприклад, знаходилося округле в плані скупчення кісток (біля 6 м), по зовнішньому краю якого лежали найбільші з кісток — 15 черепів, тазові та кінцівки. Вони знаходилися близько одна від одної, утворюючи суцільну огорожу, яка мала розрив лише на місці входу до житла. Ближче до центра скупчення залягали менші і плескаті кістки, зокрема лопатки, а в самому його центрі знаходилося значне сплетіння рогів північного оленя.

Розміщення кісток в скупченні дозволило відтворити первісний характер житла. Воно мало вигляд невеликої наземної будівлі типу чуму народів Крайньої Півночі. Його основу (каркас) становили дерев'яні жердини, закріплені похило по краю підлоги своїми нижніми кінцями і зведені верхніми над її серединою. Зовні каркас був вкритий шкурами тварин. Для зміцнення стін і покрівлі житла та його утеплення були використані кістки тварин. Стіни житла зі всіх боків, крім місця, де знаходився вхід до нього, були обставлені черепами, тазовими та іншими великими кістками мамонта. Вище на похилих стінах житла, спираючись на великі кістки нижнього ряду, лежали лопатки, бивні та інші дрібніші кістки мамонта. Ще вище, на самій покрівлі житла, знаходилось сплетіння рогів північного оленя. При зруйнуванні житла всі ці кістки і роги тварин, разом з жердинами каркасу і покрівлею, впали на його підлогу і перекирили її.

Всередині житла знаходилися три невеликі круглі вогнища (діаметром близько 0,7 м). Навколо центра підлоги було вкопано в землю чотири групи кісток мамонта, які служили основою (упорами) для дерев'яних жердин, що підтримували його покрівлю зсередини²³.

На місцях обробки кременю і кістки (виробничих центрів) знаходилися значні скупчення кременів і уламків кісток тварин на різних етапах виготовлення з них різноманітних знарядь і виробів. Вживався місцевий кремій чорного і темно-сірого кольору, який походить з крейдяних відкладів берегів Десни. Більшість кістяних виробів виготовлено з бивнів мамонта.

Серед 113 тисяч кам'яних, переважно крем'яних виробів, зібраних на стоянці, близько 4,5 тисяч різноманітних знарядь — бокових, серединних і кутових різців, кінцевих і бокових, вигнутих і ввігнутих скребків, ріжучих вістрів різних розмірів, кінцевих, бокових і кутових проколов, мікрорізців, рубальних, в тому числі сокировидних, знарядь, великих і середніх ножовидних пластин, серед них є з ретушню по краю, дріб-

²³ И. Г. Шовкопляс. Жилища Мезинской стоянки. — КСИА, вып. 6. К., 1956, стор. 3—12.

них пластинок з затупленим краєм тощо. Важливо відзначити, що окремі спеціалізовані групи крем'яних знарядь, наприклад проколки, мікрорізці, ріжучі вістря і дрібні пластинки з затупленим краєм, знаходилися переважно там, де відбувалася обробка кістки і рогу тварин, зокрема бивнів мамонта, і виготовлення з них різних виробів, в тому

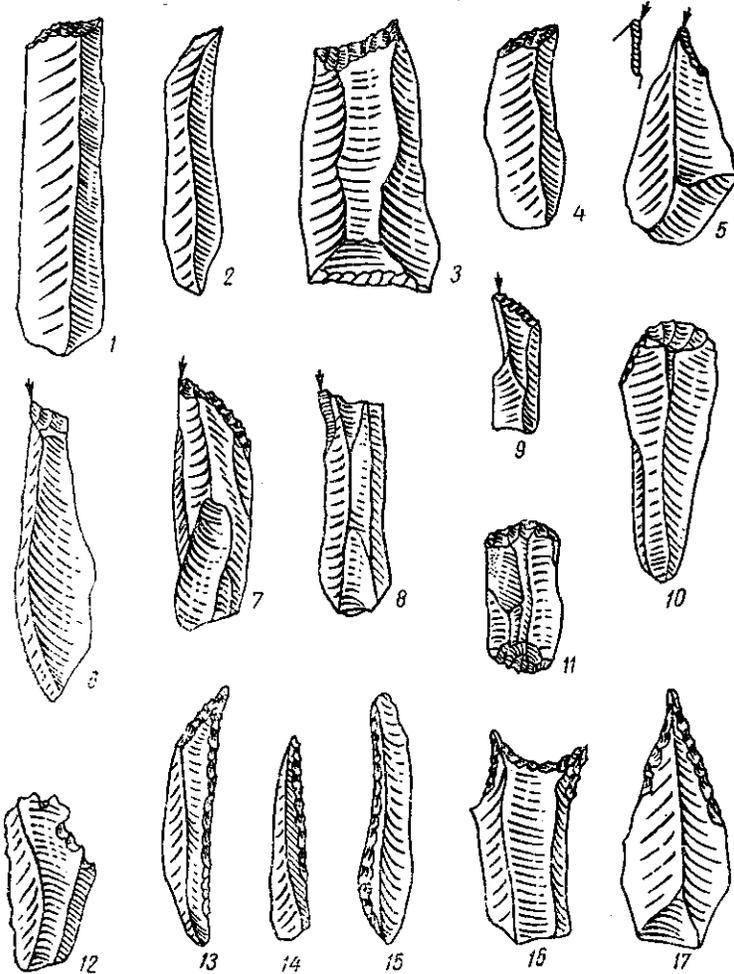

Рис. 2. Крем'яні вироби з пам'яток мізинської культури:
1—3, 5—8, 10, 12—17 — Мізин; 4, 11 — Гінці; 9 — Добранічівка.

числі з гравійованим орнаментом, який виконувався крем'яними інструментами.

Серед виробів з кістки і рогу тварин є наконечники дротиків, клиновидні і молотковидні інструменти, рукоятки крем'яних знарядь, проколки, голки, застіжки та інші.

Світову відомість Мізинській стоянці принесли її твори палеолітичного мистецтва. Це перш за все скульптурні фігурки з бивня мамонта, здебільшого прикрашені заглибленим лінійним (геометричним) орнаментом, в тому числі довершеними меандровими узорами. Більшість з них зображує жінку, що характерно для матриархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи. Геометричним і меандровим орнаментом прикрашені також браслети з пластин бивнів мамонта та їх уламки і заготовки.

Винятковий інтерес мають знахідки в Мізині великих кісток мамонта (лопатки, нижні щелепи, тазова і кінцівка), прикрашених ліній-

ним фарбованим розписом, виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром. Меандровий орнамент і кольоровий розпис на кістках не мають собі рівних в світовому палеолітичному мистецтві.

На стоянці виявлено багато прикрас у вигляді медальйонів, виготовлених з бивнів мамонта, та раковин морських молюсків. Вони мають отвори на одному з кінців і вживалися як підвіски-амулету в складі намиста або нашивалися на одяг і головні убори. Морських раковин в Мізині зібрано понад 800. Вони мають південне — причорноморське та нижньодніпровське походження²⁴. Разом з немісцевим для стоянки янтарем середньодніпровського (з району Києва) чи, можливо, навіть прибалтійського походження раковини морських молюсків свідчать про існування у мешканців стоянки зв'язків з цими віддаленими районами.

Важливе наукове значення має встановлення на Мізинській стоянці двох різночасових горизонтів її культурного шару, розділених стерильним прошарком лесу. Вони свідчать про повторне заселення місця стоянки її стародавніми мешканцями²⁵.

Широко відомою ранньомадленською пам'яткою на Україні є й Кирилівська стоянка в Києві (нижній культурний шар). Її залишки залягають на глибині 20—22 м від сучасної поверхні, що було зумовлено розташуванням стоянки у підніжжя високого стрімкого берега Дніпра. На площі стоянки зустрінуто залишки кількох невеликих наземних жител (типу радомишльських, пушкарівських і мізинських), місця обробки кременю і кістки (виробничі центри), вогнища та скупчення кісток тварин.

Крім характерних для цього часу крем'яних знарядь, в цілому досить незначних за кількістю, найбільш цікавим є уламок бивня мамонта із складним різьбленим зображенням, в якому окремі дослідники вважають можливим виділити зображення голови водоплавного птаха з довгим дзьобом, черепахи, річкових хвиль та інших об'єктів²⁶.

До числа ранньомадленських пам'яток відносяться також Чулатівська I стоянка поблизу м. Новгород-Сіверського²⁷ і Супоневська в околицях м. Брянська²⁸ на Десні, Єлисейовицька²⁹ і Юдинівська³⁰ стоянки на Судості (права притока Десни) в межах Брянської області та Юровицька поблизу Мозиря на Прип'яті в Білорусії³¹. До середини мадленської пори можуть бути віднесені Тимонівська стоянка на Десні в околицях м. Брянська³² та, напевно, недавно виявлена стоянка на Сеймі в м. Курську³³.

²⁴ А. С. Руденко. Морские моллюски из Мезинской стоянки. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 110—113.

²⁵ И. Г. Шовкопляс. Нижний горизонт Мезинской палеолитической стоянки. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 92—103.

²⁶ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья. — Труды XI АС в Киеве, т. I. М., 1901, стор. 753—754; Ф. К. Вовк. Магдаленське майстерство на Україні. — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 46. Львів, 1909, стор. 3—8.

²⁷ Г. Г. Підоплічко. Палеолітична стоянка Чулатів I. — Палеоліт і неоліт України, т. I. К., 1947, стор. 123—148.

²⁸ Г. Г. Шовкопляс. Життя Супоневської палеолітичної стоянки. Археологія, т. V. К., 1951, стор. 127—142; його ж. Кістяні вироби. Супоневської палеолітичної стоянки. — Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 81—94.

²⁹ К. М. Поликарпович. Археологические исследования в д. Елисеевичи и др. 1935—1936 гг. — Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг. М.—Л., 1940, стор. 32—37.

³⁰ К. М. Поликарпович. Археологические исследования в БССР в 1945—1953 гг. — Материалы по археологии БССР, т. I. Минск, 1957, стор. 10—11.

³¹ Дослідження В. Д. Будько (Мінськ. Академія наук БРСР).

³² В. А. Городцов. Исследование Тимоновской палеолитической стоянки в 1932 г. — Вестник АН СССР, № 6. М., 1933, стор. 42—47.

³³ Дослідження П. Й. Борисковського (Ленінград, Академія наук СРСР).

Другою половиною мадленської епохи може бути датована група стоянок лісостепових районів Середнього Придніпров'я — Гінцівська на Полтавщині, Добранічівська на Київщині та Межиріцька на Черкащині. Перша з них, Гінцівська, розташована в гирлі широкої давньої балки, що виходить в долину р. Удай (притока Сули) біля с. Гінці Лубенського району Полтавської області. Її залишки, досліджувані протягом багатьох років (стоянка виявлена ще в 1871 році), залягали на глибині 2—4 м від сучасної поверхні схилу балки і являли собою значні скупчення кісток тварин — переважно великих кісток мамонта, в тому числі черепів, — на місцях довгочасних жител, аналогічних описаним вище мізинським, ям-комор з кістками тварин, заглиблених вогнищ в житлах і поза ними, місць обробки кременю і кістки (виробничих центрів) тощо.

Крем'яний інвентар стоянки відзначається невеликими розмірами знарядь — різців (переважно бокового типу), кінцевих, округлих і подвійних скребків на уламках пластин, проколок та пластинок з ретушю по краю. Кістяні знаряддя представлені наконечниками дротиків, проколками і голками. Зустрінуто багато кісток тварин з різноманітними слідами обробки та уламків бивнів мамонта з орнаментальними нарізками. Культурний шар складається з відокремлених горизонтів, які свідчать про повторність заселення стоянки³⁴.

Добранічівська стоянка на Лівому березі р. Супою (в хуторі Добранічівці Капустинської сільради Яготинського району Київської області) за характером культурних залишків дуже близька до Гінцівської. На ній розкопаний цікавий господарсько-побутовий комплекс, що складався з невеликого наземного житла, стіни якого були обставлені черепами та іншими великими кістками мамонта, заповненої кістками тварин ями-комори, великого заглибленого вогнища поза житлом з обгорілими кістками тварин, кістковим вугіллям і золою та місця обробки кременю і кістки (виробничого центра). На стоянці збереглися залишки кількох подібних комплексів.

Крем'яний інвентар стоянки аналогічний гінцівському — невеликі за розмірами різці бокового типу, кінцеві, округлі і подвійні скребки, проколки та пластинки з затупленим краєм. Кістяні вироби представлені проколками, молотковидним знаряддям з рогу північного оленя і заготовкою для лощика; зустрінуті подовжньо надрізані і навіпіл розщеплені куски бивнів мамонта.

Поряд з кременем для виготовлення знарядь праці на стоянці вживався також гірський кришталь, в тому числі його димчаста різновидність — раухтопаз (моріон), який, очевидно, походить з правого берега Дніпра (район м. Сміли Черкаської області). На стоянці зустрінутий янтар дніпровського походження (з району Києва). Відвідання цих районів мешканцями Добранічівської стоянки відбувалося, напевно, під час мисливських експедицій. Об'єктами полювання для них, як і для мешканців Гінцівської стоянки, були мамонти, північні олені, вовки, ведмеді, пелі та інші тварини того часу³⁵.

Межиріцька стоянка знаходиться на мисовидному виступі межиріччя р. Росі і її притоки Росави в с. Межиріч Канівського району Черкаської області. Розкопані залишки довгочасного житла аналогічні таким же в Мізині і Гінцях і являли собою велике скупчення кісток мамонтів — черепів, нижніх щелеп і кінцівок, якими в свій час була обставлена ззовні будівля житла. В середині житла, на його підлозі, знаходилося невелике округле вогнище, заповнене кістковим вугіллям і золою. Крем'яний і кістяний інвентар в цілому аналогічний до гінців-

³⁴ І. Ф. Левицький. Гонцівська палеолітична стоянка. — Палеоліт і неоліт України, т. І. К., 1947, стор. 197—247.

³⁵ І. Г. Шовкопляс. Добранічевская палеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 32—45.

ського і добранічівського. Поза житлом розташовані вогнище і місце обробки кременю. Знайдено значну кількість кусків янтарю³⁶.

До цієї групи пам'яток відносяться також стоянки Чулатів II³⁷ і Бугорок³⁸ на Десні поблизу Новгород-Сіверського на Чернігівщині та Довгинецька³⁹ і Клинецька⁴⁰ на р. Норинь поблизу м. Овруча на Житомирщині.

Кінець мадленської пори і всієї пізньопалеолітичної епохи в Середньо-Дніпровському басейні представлений Фастівською стоянкою (в м. Фастів Київської області). На відміну від попередніх, вона не мала вже залишків довгочасних жител та інших значних господарсько-побутових комплексів і становила собою короткочасне, напевно сезонне, стійбище мисливців на мамонтів, що водилися в широкій долині р. Унави (приток р. Ірпіня). На площі стоянки виявлені залишки вогнищ у вигляді скупчень перегорілих і обпалених кісток мамонта та місць обробки кременю поряд з ними.

Крем'яні знаряддя досить малочисленні — невеликі різці, округлі і подвійні скребки та пластинки з затупленим краєм, близькі до гінцівських і добранічівських⁴¹.

Співставлення залишків матеріальної культури стоянок мадленської пори в Середньо-Дніпровському басейні переконливо демонструє значну близькість і виразу спільність їх поміж собою.

Так, наприклад, Мізинська, Кирилівська, Єлисейовицька, Супоневська, Юдинівська, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька, Чулатівська II і Довгинецька стоянки мають дуже близькі і навіть ідентичні залишки невеликих наземних жител, споруджених з застосуванням великих кісток мамонтів, зокрема черепів, нижніх щелеп, кінцівок і лопаток; на Мізинській, Чулатівській I і II, Гінцівській, Добранічівській, Межиріцькій, Фастівській та деяких інших стоянках зустрінуті виразні залишки виробничих центрів — місця обробки кременю й кістки тварин; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Чулатівська I, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька стоянки мають однакові форми основних виробів з кісток і рогів тварин — молоткоподібні і клиноподібні інструменти, наконечники дротиків, проколки, голки тощо; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Юровицька, Юдинівська, Кирилівська, Гінцівська, Межиріцька стоянки мають багато спільного і навіть ідентичного в характері стилізованих геометричних зображень на виробках з кістки і рогу тварин та їх уламках, а Мізинська і Супоневська — й меандрові узорі на них; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Тимонівська, Добранічівська і Межиріцька стоянки мають в різній мірі стилізовані і схематизовані антропоморфні статуетки.

Більш ранні з цих стоянок — Мізинська, Єлисейовицька, Супоневська, Чулатівська I, Юровицька, Кирилівська, Юдинівська, з одного боку, і більш пізні — Тимонівська, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька, Бугорок, Чулатівська II і Фастівська — з другого, мають дуже близькі і навіть ідентичні крем'яні знаряддя. Певні ж відмінності між цими групами стоянок мають не історико-культурний, а тільки хронологічний характер в межах розвитку культури одного й того ж населення мадленської пори пізнього палеоліту. Так, наприклад, крем'яний інвен-

³⁶ Дослідження І. Г. Підоплічка 1966 р. (Київ, Інститут зоології АН УРСР).

³⁷ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатов II). — Ученые записки МГУ, вып. 158. М., 1952, стор. 101—132.

³⁸ М. Д. Гвоздовер. Палеолитическая стоянка Бугорок. — КСИИМК, вып. XV. М.—Л., 1947, стор. 92—97.

³⁹ І. Ф. Левицький. Довгинецька палеолітична стація. — Антропология, III. К., 1930, стор. 143—160.

⁴⁰ В. А. Месяц. Следы новой позднпалеолитической стоянки в окрестностях Овруча. — КСИИМК, вып. 7. К., 1957, стор. 3—4.

⁴¹ І. Г. Шовкопляс. Фастовская позднпалеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 65. М., 1956, стор. 68—73.

тар другої групи цих стоянок демонструє дальший спадкоємний розвиток інвентаря першої групи стоянок, який йшов по шляху зменшення розмірів знарядь переважно одних і тих же типів і форм. Важливо відзначити при цьому, що в крем'яних комплексах всіх стоянок — від Мізинської до Фастівської — зустрічаються специфічні інструменти — ріжучі вістря, характерні для всіх пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну.

Всі ці спільні, а інколи навіть цілком ідентичні риси матеріальної культури названих стоянок зближують їх поміж собою і об'єднують

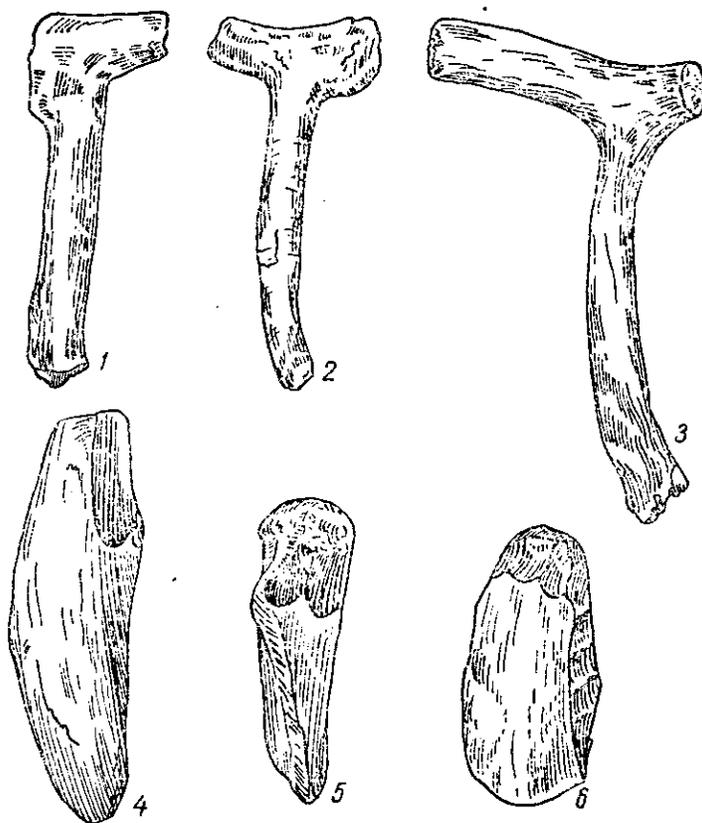

Рис.3. Молоткоподібні та клиноподібні знаряддя з пам'яток Середньо-Дніпровського басейну (1—6 — Мізин).

в окрему специфічну групу пам'яток, яка демонструє собою локальний варіант розвитку культури населення мадленської пори в Східній Європі. За найбільш яскравою пам'яткою серед них — Мізинською стоянкою на Десні — цей локальний варіант в розвитку пізньопалеолітичного населення може бути названий мізинською культурою.

Ті ж самі риси спільності пам'яток мізинської культури одночасно відрізняють їх від груп пам'яток мадленської пори інших територій, наприклад, Середнього Придністров'я⁴², степових районів Північного Причорномор'я і Приазов'я⁴³, Середнього Дону⁴⁴, Чехословаччини⁴⁵ тощо.

⁴² А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 5—214.

⁴³ П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ, вып. А 1—5. М., 1964.

⁴⁴ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине. — МИА, № 59. М.—Л., 1957, стор. 9—134.

⁴⁵ K. Valoch. Magdalénien na Moravě. — Anthropos. C. 12 (N 54). Brno, 1960.

Разом з тим стоянки мізинської культури мають багато спільного з більш ранніми пам'ятками Середньо-Дніпровського басейну — Погоном, Новгородом-Сіверською, Ключівською, Пушкарівською і Радомишльською стоянками. Ця спільність знаходить свій вираз у значній близькості і навіть частковій ідентичності їх житлових і господарсько-побутових комплексів, спадкоємності найбільш характерних форм крем'яного інвентаря тощо.

Такі спільні ознаки і особливості, що зближують і, напевно, генетично зв'язують поміж собою всі пізньопалеолітичні стоянки Середньо-Дніпровського басейну, дозволяють розглядати цей район Східної Європи не тільки як один із звичайних районів зосередження пізньопалеолітичних пам'яток, але й вбачати в ньому одну з пізньопалеолітичних етнокультурних областей, населену найдавнішими етнічно спорідненими родовими колективами.

Оскільки ж ці стоянки були безперечно різночасовими, можна вважати, що такі споріднені групи людей населяли цю обширну територію на протязі досить тривалого часу пізньопалеолітичної епохи. Протягом цього ж часу невеликі групи могли переселятися з місця на місце в межах цієї території, а також проникати на сусідні території і навіть в інші пізньопалеолітичні етнокультурні області.

Саме цим, напевно, можуть бути пояснені факти існування стоянок ранньомадленського часу на Середньому Дону (Костьонки II та Костьонки XI — Аносівка II, верхній шар) і на Сеймі (в м. Курську), які за типом жител, господарських і побутових комплексів, формами крем'яних і кістяних виробів, схематизованою і стилізованою скульптурою дуже близькі до Мізинської, Елисейовицької, Кирилівської та інших ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну і в той же час істотно відмінні від решти стоянок на Дону і Сеймі⁴⁶.

Ці стоянки, слід думати, були залишені там групами пізньопалеолітичного населення, які в процесі розселення проникли з Середньо-Дніпровського басейну.

Численна група пізньопалеолітичних пам'яток знаходиться і в Прикарпатській області України—в Середньому Придністров'ї та на Пруті. Вони відносяться до всіх етапів пізньопалеолітичної епохи і виявляють виразні риси спадкоємного розвитку від самих ранніх до найпізніших. Важливе значення для встановлення останнього має вивчення багатошарових стоянок цього району.

Особливо важлива серед них стоянка Молодове V, розміщена на правому березі долини Дністра в с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області. Саме її культурні залишки, що послідовно залягали у вигляді цілого ряду горизонтів, відокремлених один від одного стерильними прошарками лесу, разом з багатьма іншими різночасовими пізньопалеолітичними пам'ятками Середнього Придністров'я і Пруту відтворюють досить виразну картину послідовного розвитку культури стародавнього населення Прикарпаття в пізньопалеолітичну епоху⁴⁷.

Як відомо, кілька нижніх горизонтів і культурних залишків відносяться до кінця мустьєрської пори раннього палеоліту⁴⁸. Разом з іншими пізньомустьєрськими пам'ятками, зокрема нижнім культурним шаром стоянки Молодово I, вони вказують на ту історичну основу, на якій виникла і розвинулась культура пізньопалеолітичної епохи цієї територіальної області.

Пізньопалеолітичні залишки стоянки залягали у вигляді дванад-

⁴⁶ П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона. — МИА, № 121. М.—Л., 1963; А. Н. Рогачев. Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине. — КСИА, вып. 92. М., 1962, стор. 12—17.

⁴⁷ О. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Молодове V. К., 1961.

⁴⁸ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Поднестровья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XXV. М., 1965, стор. 28—103.

цяти відособлених горизонтів. Вони поділяються на два культурних шари, які належать до ранньої і пізньої пори пізньопалеолітичної епохи — оріньяко-солотрейської і мадленської.

Більш ранній культурний шар складається з п'яти горизонтів. Самий нижній з них представлений незначною кількістю досить примітивних пізньопалеолітичних крем'яних виробів — масивними нуклеусами призматичної форми, сколотими з них товстими пластинами і відщепами, в тому числі зі слідами вживання в роботі і ретушню на їх краях, масивним різцем тощо. За характером заготовок для виробів знахідки з цього горизонту близькі до мустьєрських, а самих виробів — до ранніх пам'яток так званого оріньякського типу. Близькими до них є матеріали першого шару стоянки Бабин I, що знаходиться біля с. Бабин Кельменецького району Чернівецької області⁴⁹.

Наступні чотири горизонти культурних залишків є продовженням розвитку пізньопалеолітичної культури того ж оріньякського типу і відображають послідовні епохи цього розвитку в Прикарпатті. В давніших з цих горизонтів зустрічаються переважно крем'яні вироби, а в пізніших є також і значна кількість виробів з кістки та рогу тварин.

Так, наприклад, крем'яний інвентар другого і третього (від низу) пізньопалеолітичних горизонтів представлений великими за розмірами призматичними нуклеусами, масивними пластинками і відщепами та виготовленими на останніх різноманітними знаряддями. Найбільш виразними серед останніх є досить численні вістря — наконечники дротиків. Вони виготовлені переважно на самих великих масивних пластинках шляхом загострення ретушню верхніх (протилежних до ударного бугорка), а інколи й нижніх кінцівок. Далі ідуть високі скребки на масивних, часом довгих пластинах і нуклеусовидних уламках кременю, інколи подвійні; грубі, часто багатofасеткові різці, переважно середнього типу, та значна кількість дрібних пластинок з затупленим краєм. Більшість великих пластин із знаряддями на них, як і ножовидні пластини без знарядь, по краю оброблені ретушню і самі собою становлять досить виразну групу специфічних знарядь — ножів. Зустрічаються комбіновані знаряддя — різці-скребки. Знахідки в нижньому з цих двох горизонтів, як і в нижньому шарі стоянки Вороновиця I, по одному крем'яному інструменту, двобічно оброблених плескатою ретушню, близьких до солотрейських виробів, не змінює виразного оріньякського типу їх крем'яного інвентаря в цілому.

Найближчими пам'ятками Середнього Придністров'я до другого і третього горизонтів стоянки Молодове V є стоянки Бабин I, нижній шар стоянки Вороновиця I, а також стоянки Городинця I, Корман V, Китайгород I і II, Незвисько I та деякі інші. Близькими до них є й ряд стоянок Центральної Європи в районі Карпат, зокрема, Мамонтова печера в Польщі, Моравани—Довга, Івановці і Дирява Скеля (нижній шар) в Чехословаччині, Янковичева печера в Угорщині та інші⁵⁰.

Крем'яний інвентар стратиграфічно вищих і пізніших четвертого і п'ятого горизонтів більш раннього культурного шару стоянки Молодове V є далшим розвитком крем'яного інвентаря підстилаючих їх нижніх горизонтів — другого і третього. Поряд із значно удосконаленими старими формами знарядь появляються й деякі нові. Добре представлені вироби з кістки та рогу тварин.

Особливо багатий на культурні залишки верхній, п'ятий, горизонт. Як і в попередніх, в ньому виявлені залишки кількох вогнищ, уламки кісток тварин, крем'яні вироби. Скупчення цих залишок здебільшого заповнювали невеликі заглибини в давній поверхні місця стоянки, в центрі яких знаходилися залишки вогнищ. Вони дали можливість до-

⁴⁹ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 193.

⁵⁰ Там же, стор. 118, 193; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 32.

сліднику вважати цей горизонт стоянки невеликим пізньопалеолітичним поселенням, що складалося з розміщених на близькій відстані одне від одного невеликих жител, залишками яких і були саме такі невеликі заглибини — скупчення з вогнищами в центрі⁵¹.

Крем'яні вироби з цього горизонту надзвичайно чисельні. Всього їх біля 41,5 тисяч екземплярів, в тому числі біля 2 тисяч знарядь. Най-

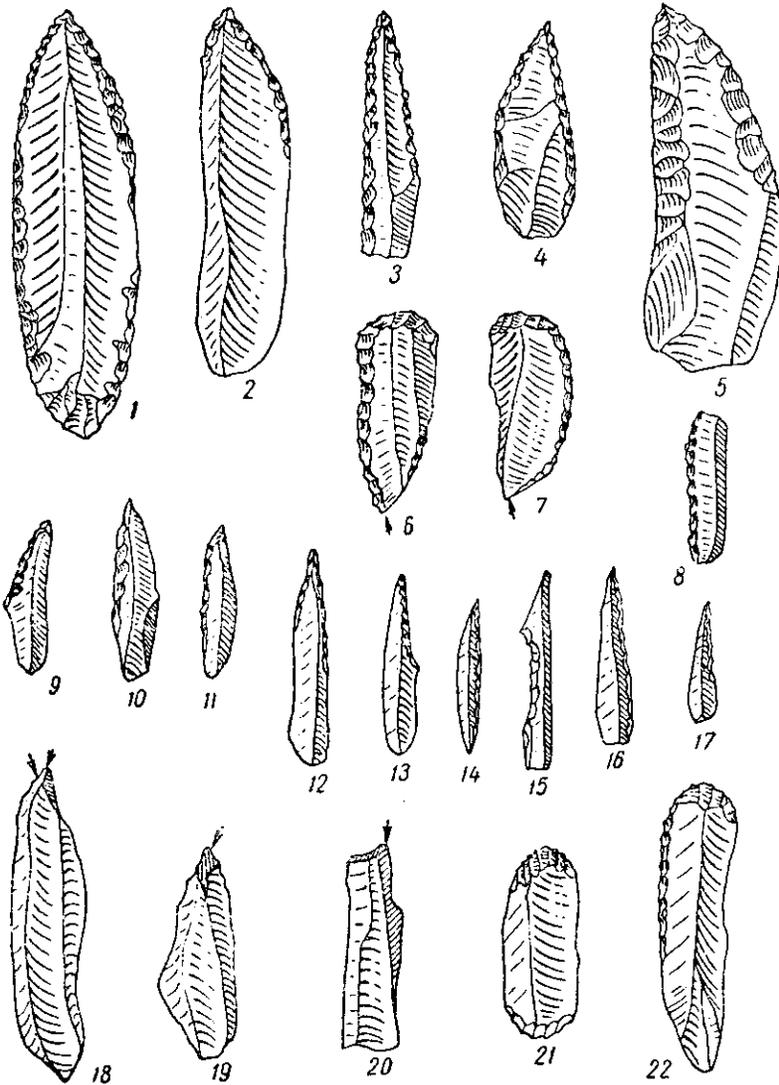

Рис. 4. Крем'яні вироби з пам'яток ранньомолодовської культури:
1—3, 6—7, 12—13, 15, 17—22 — Молодове V; 4 — Вороновиця I; 5, 8 — Бабин VI;
9—11 — Корман II; 14, 16 — Бабин I.

більш виразну групу серед них становлять вістря різних типів. Вістря оріньякського типу мають характер великих масивних ножовидних пластин з загостреними ретушю верхніми кінцями (рідше нижніми) і в різній мірі обробленими ретушю краями (від невеликих ділянок до суцільно оброблених). Вістря невеликих розмірів, так звані граветтійські, виготовлені на тонких ножовидних пластинках і мають добре загострені за допомогою ретуші верхні кінці.

⁵¹ О. П. Черниш. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 54.

Найбільш чисельну групу становлять різці, переважно серединні на масивних пластинах, значно менше бокових і зовсім мало куткових. Багато серединних різців багатофасеткових — виготовлених зняттям кількох різцевих сколів. Досить помітну групу становлять скребки на масивних пластинках, нерідко досить довгих. Зустрічаються подвійні скребки, а також різці-скребки на протилежних кінцях пластин. Немало є високих скребків на нуклеусовидних уламках кременю.

Значну групу крем'яних виробів становлять невеликі інструменти — пластинки з затупленим краєм та дрібні вістря. Багато є й простих знарядь — ножовидних пластин з ретушованими краями.

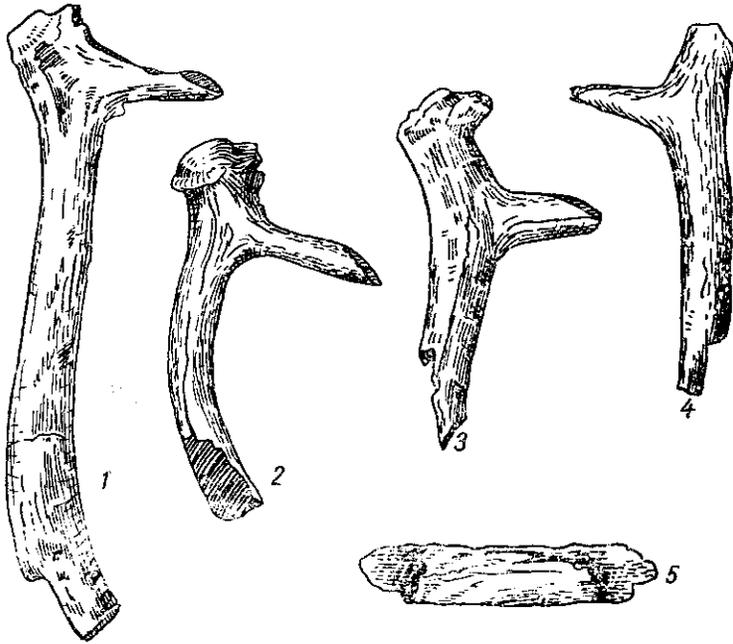

Рис. 5. Молоткоподібні (кайлоподібні) знаряддя і подовжня рукоятка з пам'яток ранньомолодовської культури (1—5 — Молодове V).

Великій кількості різців та скребків відповідає й значне число виробів з кістки і рогу тварин. Головнішими серед них є специфічна подовжня рукоятка складного різального знаряддя з ребра мамонта з пазом для закріплення крем'яних пластин — вкладишів; шість випрямлювачів деревків дротиків («жезлів начальників») з рогів північних оленів, в тому числі один з рельєфним зображенням людини на поверхні; кайлоподібні знаряддя з колінчастими рукоятками з рогів благородних оленів, наконечники списів і дротиків з бивнів мамонта та рогів оленів, лошिला з розколотих ребер мамонта тощо. Багато уламків кісток і рогів тварин мають різноманітні сліди обробки на поверхні.

За характером крем'яного інвентаря четвертий і п'ятий горизонти стоянки Молодове V мають значну близькість, а в ряді випадків і надзвичайну подібність до багатьох стоянок Прикарпаття, таких, зокрема, як Бабин I (другий шар), Бабин IV, Корман II, Корман IV (нижній шар), Розполиці I і II, Колачківці II, Незвисько IV і Рашків II в Середньому Придністров'ї та Замостя I і Стинка-Ріпичені (третій і п'ятий шари) на Пруті. Крем'яні вироби з цих горизонтів — невеликі вістря так званого граветтійського типу і особливо специфічні вироби з кістки та рогу тварин, такі як кайлоподібні знаряддя і подовжні рукоятки, — мають виразну близькість до так званих граветтійських пам'яток Цент-

ральної Європи — Чехословаччини і Австрії (Пшедмост, Павлов, Петржковиці, Дольні Вестоніце, Віллендорф та інші)⁵².

Демонструючи виразну послідовну спадкоємність крем'яного інвентаря, нижні пізньопалеолітичні горизонти стоянки Молодове V разом з відповідними до них іншими стоянками Середнього Дністра і Прута відображають собою розвиток місцевої (локальної) культури населення ранньої (оріньяко-солютрейської) пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті. За стоянкою Молодове V її можна назвати ранньомолодовською культурою.

Проявляючи значну близькість до пам'яток оріньяко-солютрейського часу Центральної Європи, стоянки ранньомолодовської культури разом з тим за рядом характерних ознак (крем'яні знаряддя, кістяні вироби тощо) істотно відрізняються від пам'яток оріньяко-солютрейського часу інших районів Східної Європи, таких, наприклад, як Середньо-Дніпровський басейн і Середній Дон.

Вище над описаними, на стоянці Молодове V залягає ще сім відокремлених горизонтів пізнішого культурного шару, які також свідчать про послідовне заселення її місця різночасовими родовими групами людей в кінці пізньопалеолітичної епохи.

Хоч між п'ятим горизонтом, який знаменує собою кінець розвитку ранньомолодовської культури, і наступним, шостим, що належить уже до мадленської пори пізнього палеоліту, існує деякий хронологічний розрив, генетичний зв'язок між ними, а отже, і спадкоємність розвитку місцевого варіанта культури пізнього палеоліту в цьому районі простежується досить виразно. Цей розрив, напевно, буде з часом заповнений ще невідомими стоянками.

Культурні залишки шостого горизонту є одними з найбагатших на стоянці. Вони представлені значною кількістю крем'яних і кістяних виробів, дуже близьких до більш раннього, п'ятого, горизонту. Це бокові і серединні різці, кінцеві скребки, в тому числі на довгих пластинках, і окремі невеликі вістря гравейського типу, масивні проколки, пластинки з затупленим краєм тощо. Вони відрізняються лише деяким зменшенням розмірів знарядь тих же типів і форм. Близькість і спадкоємність культурних залишків цих горизонтів підтверджується складом їх кістяних виробів, зокрема наявністю характерних тільки для них подовжніх рукояток з ребер мамонта з пазами для великих крем'яних пластин та кайлоподібних знарядь з колінчастими рукоятками, виготовленими з рогів оленя.

За складом і специфікою крем'яних знарядь (різці, скребки, вістря тощо) шостий горизонт стоянки Молодове V дуже близький до таких же комплексів середньодністровських стоянок, як Студениця I (Біла гора), Қолачківці I, Непорогове IV і V, Волошкове II, Қалюс та деякі інші, які більшістю дослідників відносяться до раннього етапу мадленської пори. Аналогічним до цього горизонту є також сьомий горизонт багатозарової стоянки Стинка-Ріпічені на Пруті⁵³.

Наступні чотири горизонти (сьомий — десятий) культурного шару стоянки Молодове V є залишками поселень пізніших етапів мадленської пори. Їх крем'яний і кістяний інвентар свідчить про послідовний спадкоємний генетичний розвиток місцевої культури Прикарпаття в кінці пізньопалеолітичної епохи. В них виявлено значну кількість різноманітних культурних залишків, насамперед знарядь з крем'яного та виробів з кістки і рогу тварин. Серед крем'яних знарядь спостерігається процес дальшого зменшення їх розмірів. Серед різців збільшується кількість бокових, а серед скребоків появляються округлі і навіть подвійні форми.

⁵² А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 177, 193; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 44, 73—74.

⁵³ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 177, 192; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 86.

В усіх цих горизонтах виразну групу становлять невеликі пластинки з затупленим краєм, в тому числі дрібні вістря з загостреними кінцями.

Досить цікаві вироби з кістки та рогу — веретеноподібні наконечники дротиків, мотикоподібні знаряддя, проколки, флейти з рогів оленя,

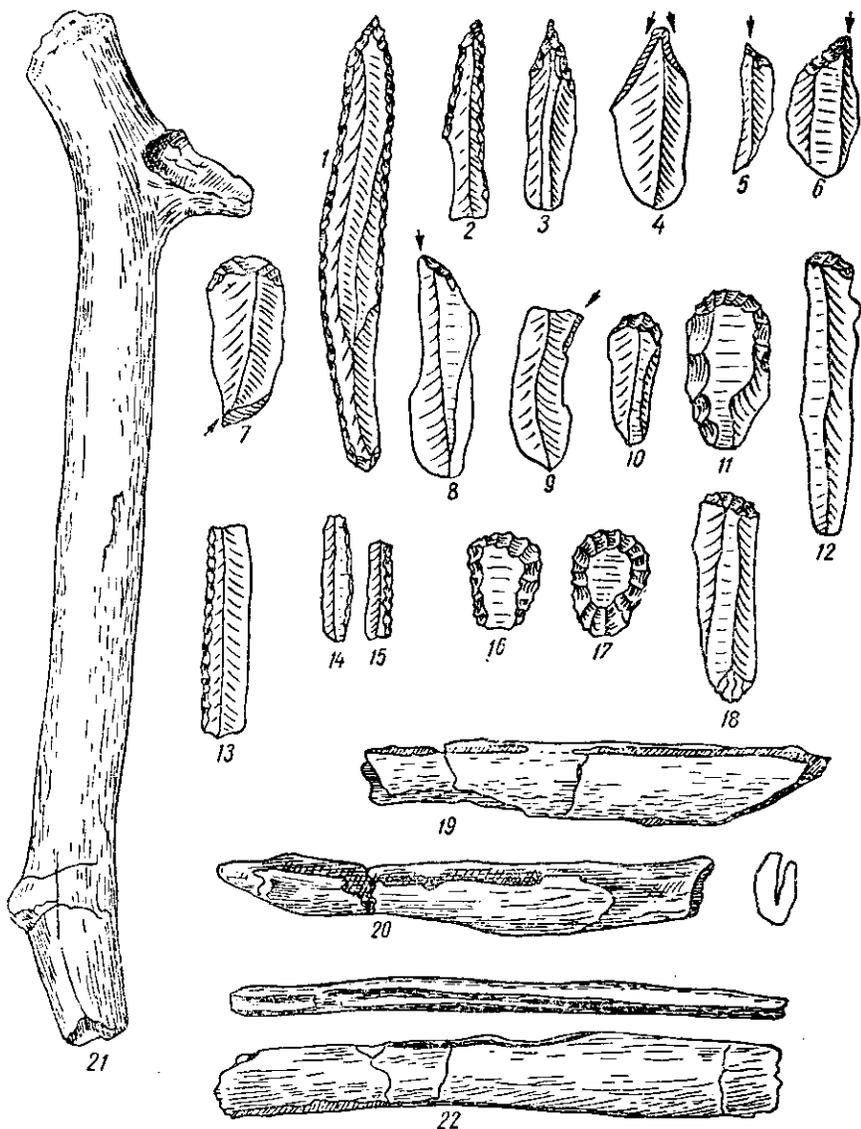

Рис. 6. Крем'яні та кістяні знаряддя з пам'яток пізньомолодовської культури (1—22 — Молодове V).

подовжні рукоятки з пазами для крем'яних пластин, різноманітні кістки та їх уламки зі слідами обробки тощо.

В верхніх горизонтах виявлені залишки наземних наметоподібних жител, при спорудженні яких були широко використані роги північних оленів. Подібні житла виявлені і в верхньому шарі стоянки Вороновиця I⁵⁴.

Кожному з пізніших горизонтів стоянки Молодове V відповідає певна група близьких пізньопалеолітичних пам'яток Середнього При-

⁵⁴ А. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Вороновица I. — КСИИМК, вып. 63. М., 1956, стор. 40—47.

дністров'я. Серед них, зокрема, такі стоянки, як Стара Ушиця, Студениця II, Корман I і II, Ломачинці I і II, Оселівка, Дарабани II, Сокіл I, Вороновиця I — верхній шар, Бабин I — третій шар, Молодове I та інші⁵⁵.

Близькі до попередніх і два найпізніші горизонти верхнього культурного шару стоянки Молодове V (одинадцятий і дванадцятий), хоч за знахідкою в нижньому з них двобічного гарпуна з рога оленя віднесені дослідником до мезолітичної епохи⁵⁶. За характером переважної більшості крем'яних і кістяних виробів ці горизонти можуть бути віднесені до пам'яток самого кінця мадленської пори пізнього палеоліту.

Всі одночасові пам'ятки мадленської пори Середнього Придністров'я і Пруту, відповідні за часом пізнішим горизонтам стоянки Молодове V (від шостого до дванадцятого), проявляють виразну єдність, а різночасові — послідовну генетичну спадкоємність поміж собою. Все це об'єднує їх в єдину групу пам'яток, яка відображає розвиток місцевого (локального) варіанта культури мадленської пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті. Цей її варіант може бути названий пізньомолодовською культурою.

Пам'ятки пізньомолодовської культури, як і більш ранні пам'ятки цього ж району, помітно відрізняються від одночасових до них пам'яток інших районів Східної Європи, зокрема Середньо-Дніпровського басейну⁵⁷.

Разом з тим названі вище прикарпатські пам'ятки мадленської пори мають близькість і навіть спільність з одночасовими до них пам'ятками Центральної Європи, зокрема Чехословаччини, Угорщини та Австрії (Пекарна, Адлерова печера, Нова Дратенічка, Сагвар, Гуденос та інші)⁵⁸.

Враховуючи генетичний зв'язок і послідовну спадкоємність пам'яток ранньо- і пізньомолодовської культур Північно-Східного Прикарпаття, а також їх відмінність від інших груп пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, можна вважати, що територія Придністров'я і Попруття складала окрему територіальну область розвитку культури пізнього палеоліту — Прикарпатську етнокультурну область, подібну, наприклад, до згадуваної вище Середньо-Дніпровської. Найвність же досить помітної спільності пам'яток Середнього Дністра і Пруту до багатьох одночасових їм пам'яток Центральної Європи дає підставу висловити припущення, що всі ці пам'ятки, можливо, входили в свій час до однієї обширної Карпатської, чи, може, навіть Центрально-Європейської області розвитку пізньопалеолітичної культури, що склалася в цілому на так званій оріньякській основі, — Карпатської (Центрально-Європейської) етнокультурної області.

При певній загальній спільності цього розвитку в такій величезній області він, безперечно, мав і свої місцеві особливості в районах Придністров'я та Попруття, які й знайшли відображення в пам'ятках молодовських культур Північно-Східного Прикарпаття.

Досить цікаву, хоч ще й дуже мало вивчену, групу становлять пізньопалеолітичні пам'ятки Західної Волині (Ровенська і Тернопільська області), представлені рядом стоянок поблизу м. Дубно на Ровенщині. Краще за інші відома група стоянок в околицях с. Липа, виявлена в 30-х роках. Розвідки і розкопки на деяких з них здійснені і в післявоєнні роки⁵⁹.

⁵⁵ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 176—177, 192; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 94, 104, 119, 130.

⁵⁶ О. П. Черныш. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 142, 154.

⁵⁷ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 299—301.

⁵⁸ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 192.

⁵⁹ М. Я. Рудинський. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. — АП, т. IV. К., 1962; М. И. Островский, Г. П. Григорьев. Липская культура. — СА, М., 1966, № 4.

Для крем'яних знарядь з цих стоянок характерні оригінальні рубальні інструменти у вигляді сокироподібних знарядь з однією і двобічною підтислою леза і однієї грані (довжиною до 7—9 см) та масивних високих скребків нуклеусів. Такі інструменти не зустрічаються зовсім в уже досить добре вивчених пам'ятках Середньо-Дніпровського басейну, Північно-Східного Прикарпаття, Польщі й Чехословаччини. Це дозволяє висловити припущення про можливість виділення західно-

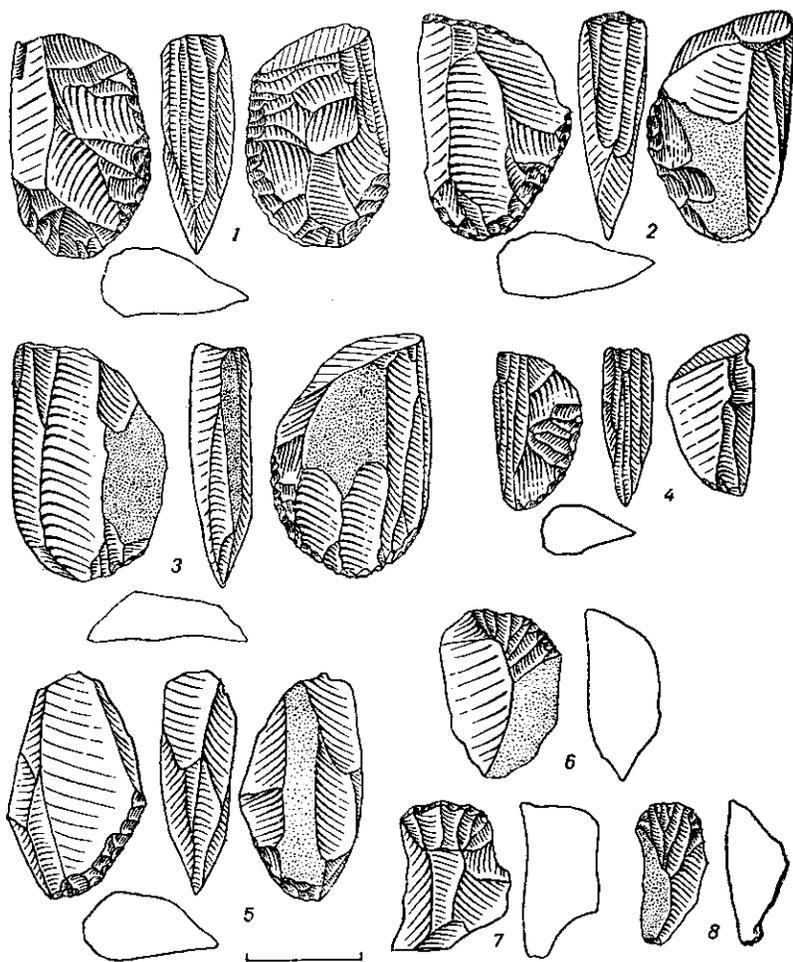

Рис. 7. Крем'яні вироби з пам'яток липського типу (1—8 — Липа).

волинської групи стоянок в окрему групу пізньопалеолітичних пам'яток, а саму Західну Волинь розглядати як окрему територіальну область розвитку культури населення пізньопалеолітичної епохи. Можна сподіватися, що майбутні дослідження подібних пам'яток дадуть можливість більш повно охарактеризувати специфічні риси розвитку культури її пізньопалеолітичного населення. Не виключена можливість віднесення до цієї групи пам'яток також групи стоянок в с. Городок поблизу м. Ровно, давно відомих, але ще дуже мало вивчених⁶⁰.

Окреме місце серед пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи займають стоянки степової зони Північного Причорномор'я, краще вив-

⁶⁰ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 145—147.

ченими серед яких є Амвросіївська стоянка в Приазов'ї та Велика Аккаржа (Великодолинська) поблизу Одеси.

Амвросіївська стоянка знаходиться на схилі давньої балки, що впадає в долину р. Кринки поблизу м. Амвросіївки Донецької області. На площі стоянки були виявлені кістки зубрів, залишки вогнищ з кістковим вугіллям і золюю, крем'яні і кістяні вироби. Цікаве велике скупчення кісток зубрів (понад 1000 особин), площею близько 30×6 м і товщиною біля 1 м. Воно заповнювало давній ярк і було залишком масового облавного полювання на цих тварин. Багато груп кісток зубрів зберігали в скупченні анатомічний порядок (були майже цілі скелети).

Крем'яні вироби стоянки представлені призматичними нуклеусами і поживидними пластинами, різцями і скребками. Особливо багато

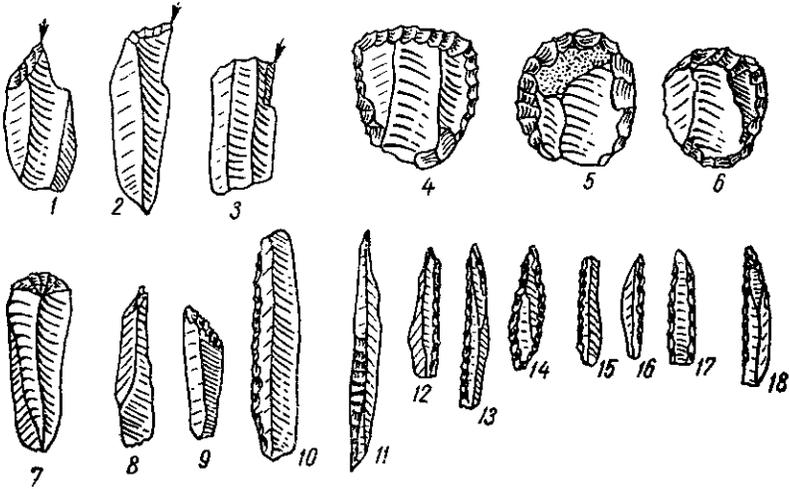

Рис. 8. Крем'яні вироби з пам'яток степової зони.

(1—5, 9, 10, 15, 16 — стоянки Дніпровського Надпоріжжя; 6—8, 14 — Велика Аккаржа; 11—13, 17, 18 — Амвросіївка).

дрібних пластинок з затупленим краєм і мініатюрних (в тому числі голчастих) вістер, в яких ряд дослідників вбачає вкладиші в кістяні оправи складних інструментів-наконечників, списів, дротиків і найдавніших гарпунів.

Серед кістяних виробів цікаві великі веретеноподібні наконечники списів (довжиною до 20 см) — основних мисливських знарядь мешканців стоянки. В деяких з них є подовжні пази (жолобки) з одного боку (в одному випадку — з двох боків). На стоянці знайдені також підвіски-амулету з каменю, кістки та морських раковин⁶¹.

Для крем'яного інвентаря стоянки Велика Аккаржа також характерне переважання дрібних пластинок із затупленим краєм, в тому числі голчастих вістер⁶². В дечому близькими до них є стоянки Кам'яна Балка I і II на Нижньому Дону, поблизу м. Ростова⁶³.

Дрібні кам'яні пластинки і вістря з степових стоянок, поряд з іншими матеріалами, дозволили П. Й. Борисковському висловити думку про можливість об'єднання їх в одну групу пам'яток, що належали

⁶¹ П. Й. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 329—362.

⁶² П. Й. Борисковский. Палеолитическая стоянка под Одессой. — КСИИ, вып. 86. М., 1961, стор. 28—35.

⁶³ М. Д. Гвоздовер. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. — В кн.: П. Й. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, стор. 37—41.

в свій час мисливцям за степовими тваринами — зубрами⁶⁴. За цими даними названі стоянки Північного Причорномор'я мають певну подібність до так званих капсійських пам'яток середземноморської пізньопалеолітичної етнокультурної зони (провінції), зокрема до пізньопалеолітичних стоянок Закавказзя та Передньої Азії. Останнє дало підставу П. П. Єфименку вважати, що ці стоянки були залишені населенням, яке проникло в Північне Причорномор'я з названих вище районів⁶⁵.

В той же самий час частина крем'яних виробів цих стоянок відрізняється від пам'яток середземноморської пізньопалеолітичної зони. В такому ж співвідношенні степові стоянки перебувають і з північними пам'ятками прильодовикової зони.

Виходячи з цього, є підстави припускати, що степова зона Північного Причорномор'я становила в свій час своєрідну проміжну область розвитку пізньопалеолітичної культури між європейською прильодовиковою і середземноморською пізньопалеолітичними зонами⁶⁶.

Напевно, до числа пам'яток цієї області слід віднести також групу стоянок Дніпровського Надпоріжжя — Осокорівку, Дубову балку, Кайстрову балку, Ямбург (Дніпровське), Майорку та ін. Переважна частина з них має по кілька горизонтів культурних залишків, причому крем'яні вироби нижніх горизонтів подібні до виробів з прильодовикових (пізньомадленських) стоянок, а верхні — до степових⁶⁷.

Саме з останніми мають багато спільного й крем'яні вироби з унікальних могильників Дніпровського Надпоріжжя, недавно досліджених поблизу сіл Волоського і Василівки на південь від Дніпропетровська⁶⁸. Їх також необхідно віднести до пам'яток степової області.

Близькою до стоянок Дніпровського Надпоріжжя є й Володимирівська стоянка на Кіровоградщині, культурні залишки якої також залягають у вигляді кількох горизонтів⁶⁹.

Вірогідніше всього, до групи пам'яток степової зони належить і поодинокі серед інших пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну за характером крем'яного інвентаря Журавська стоянка на р. Удай поблизу м. Прилуки на Чернігівщині, досить добре в свій час розкопана, але ще дуже мало вивчена і до цього часу навіть належним чином не визначена⁷⁰.

Особливе місце серед пізньопалеолітичних пам'яток території України займає стоянка Сюрень I в гірському Криму. Вона знаходиться в скелястому навісі правого берега долини р. Бельбек біля с. Танкове (колишне Бьюк-Сюрень) неподалеку від м. Бахчисарая.

⁶⁴ П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). Доклад. М., 1964.

⁶⁵ П. П. Ефименко. Переднеазнатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. — СА. М., 1960, № 4, стор. 14—25.

⁶⁶ П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области, стор. 8.

⁶⁷ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 376—384; Ю. Г. Колосов. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоривка, Дубовая балка, Ямбург). — В кн.: П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, стор. 42—49; П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области, стор. 8.

⁶⁸ В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник. — СЭ. М., 1955, № 3, стор. 56—61; А. Д. Столяр. Первый Васильевский мезолитический могильник. — Археологический сборник (Гос. Эрмитаж), вып. 1. Эпоха камня. Л., 1959, стор. 78—165; Д. Я. Телегин. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі. — Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 3—19.

⁶⁹ О. П. Черниш. Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1963.

⁷⁰ М. Я. Рудинський. Досліди в Журавці. — Антропологія, т. II. К., 1929, стор. 140—151; його ж. Журавка. — Антропологія, т. III. К., 1930, стор. 97—122. П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 385—392.

Її культурні залишки — крем'яні і кістяні вироби, кістки тварин, птахів і риб, деревне вугілля на місцях вогнищ тощо — залягають на різній глибині серед уламків вапняку і глини у вигляді трьох відокремлених горизонтів. Найбільш багатим з них був нижній. Його крем'яні вироби представлені кінцевими і високими скребками, багатофасетковими різцями, долотовидними інструментами, вістрями типу Шательперрон і знаряддям на дрібних пластинках, а також деякими мустьєрськими виробами — гостроконечниками, скреблами та двобічно обробленими знаряддями.

Серед виробів з кістки та рогу тварин — наконечники списів і дротиків, проколки і ретушери, подвіски та ін. Крем'яний інвентар середнього горизонту (переважно високі скребки і багатофасеткові різці) близький до інвентаря нижнього горизонту, але кількість мустьєрських виробів в ньому уже набагато менша.

Значно відрізняються від попередніх крем'яні вироби верхнього горизонту — кінцеві скребки, різці, пластинки з ретушкою і скошеним краєм, окремі геометричні вироби — сегменти. Знайдений орнаментований ріг благородного оленя ⁷¹.

Потужний нижній горизонт стоянки є залишком довгочасного поселення; середній і верхній — тимчасових стійбищ.

Стоянка Сюрень поки що єдина в Криму і не має аналогій в усій Східній Європі. З приводу її датування і визначення культурної приналежності існує значна розбіжність в поглядах дослідників; немає певності і в генетичному зв'язку нижніх і верхнього горизонтів культурних залишків. Вирішення цих питань — справа майбутніх досліджень. Поки що можна лише вважати, що стоянка Сюрень I є незаперечним свідченням заселення Криму на протязі пізньопалеолітичної епохи, а саме вона має багато спільного з пізньопалеолітичними пам'ятками Закавказзя ⁷². Можливо, вона є свідченням проникнення в Крим якоїсь невеликої групи закавказького пізньопалеолітичного населення.

Пам'ятки пізньопалеолітичної епохи на Сіверському Дінці вивчені ще дуже мало. Відомо всього кілька стоянок в межах Харківської та Донецької областей — Пристенська, Шаруканська, Пришиб і Минівський Яр. Лише на деяких з них здійснені невеликі розкопки, що позбавляє можливості скласти скільки-небудь чітке уявлення про розвиток пізньопалеолітичної культури в цьому районі території України. Тепер можна говорити лише про те, що названі пам'ятки відносяться до самого кінця пізньопалеолітичної епохи ⁷³.

Викладене вище досить переконливо демонструє локальний характер розвитку культури стародавнього населення території Української РСР в пізньопалеолітичну епоху. Дальше поглиблене вивчення окремих пізньопалеолітичних пам'яток та їх груп в різних районах, особливо в тих, де вони відомі ще дуже мало, дозволить більш повно і всебічно відтворити далеке історичне минуле території республіки і сусідніх з нею областей Східної Європи, висвітлити конкретну історію окремих груп їх найдавніших родових колективів.

⁷¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения Крымского палеолита. — Труды II международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. V. Л.—М., 1934, стор. 119.

⁷² Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. — МИА, № 59. М.—Л., 1957, стор. 235—323.

⁷³ М. В. Сибільов. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця. — Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР, кн. II. К., 1946, стор. 34—35.

И. Г. ШОВКОПЛЯС

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА

(по материалам Украинской ССР
и соседних территорий)

Резюме

Характерной особенностью позднепалеолитической эпохи являются отличия в развитии культуры населения трех больших территориальных ландшафтно-климатических зон-провинций европейской приледниковой, средиземноморско-африканской и сибирско-китайской.

Одновременно в различных областях каждой из этих зон на разных этапах позднего палеолита существовали обособленные группы поселений, очень близких между собой и в то же время отличных от других таких же групп по ряду специфических признаков в развитии материальной и духовной культуры и быта их обитателей. Многие из таких признаков (отдельные характерные виды кремневых и костяных орудий труда и бытовых предметов, особые приемы обработки камня, характер устройства жилищ, специфические произведения искусства и др.) принимаются теперь в качестве этнических, что позволяет рассматривать эти территории как древнейшие этнокультурные области, населенные родственными группами людей позднепалеолитической эпохи.

Несколько групп таких близких и даже частично идентичных между собой позднепалеолитических памятников, нередко существовавших в течение продолжительного времени, сменяя друг друга в одних и тех же областях, изучены на территории Украины и соседних с ней районов.

Такой областью, например, является бассейн среднего течения Днепра и его притоков, охватывающий северную часть Украины и соседние с нею районы Российской Федерации и Белоруссии. На ней расположены разновременные стоянки Радомысль, Пушкари I, Ключы, Новгород-Северский, Погон, Кирилловская, Мезин, Елисеевичи, Чулатов I, Супонево, Юровичи, Юдиново, Тимоновка, Гонцы, Добраничивка, Межиричи, Чулатов II, Бугорок, Довгиничи, Фастовская и другие, имеющие выразительные черты последовательного преемственного развития.

Другая такая же область охватывает территорию Северо-Восточного Прикарпатья — бассейны среднего течения Днестра и Прута. Она представлена довольно большой группой разновременных позднепалеолитических памятников, в том числе многослойными стоянками, такими, как Молодово V, Бабин I, Вороновицы I, Городница, Студеница, Атаки, Сокол, Замостье и др.

Две другие подобные области на территории Украины, ввиду недостаточных исследований, представлены пока еще небольшим числом памятников. Одна из них — Юго-Западная Волянь — характеризуется памятниками типа стоянки Липа в районе г. Дубно, не имеющими себе близких на иных территориях.

Другая занимает степные районы Северного Причерноморья и представлена такими памятниками, как Амвросиевка в Приазовье, Большая Аккаржа близ Одессы, стоянки Днепровского Надпорожья и другие. Своеобразие степных памятников позволяет усматривать в Северном Причерноморье отдельную область развития культуры позднего палеолита.

Крым и бассейн Северского Донца представлены только единичными позднепалеолитическими стоянками.

Дальнейшее изучение памятников в различных районах Украины позволит более полно осветить конкретную историю отдельных групп их древнейших родовых коллективов.

В. І. БІБІКОВА

ДО ІСТОРІЇ ДОМЕСТИКАЦІЇ КОНЯ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ ЄВРОПИ

Історія домесдикації тварин на південному сході Європи в літературі висвітлена досить докладно лише з часу, коли вже склалися стада свійських тварин. Значно менш досліджені самі процеси одомашнювання. Найчастіше залишаються не з'ясованими питання генезису окремих видів, вихідні форми, що лягли в основу домесдикації. Недостатньо досліджені напрямки цього процесу й ті зміни, які відбувалися в фізичній будові тварин, зокрема в кістяку. Сказане добре ілюструється на прикладі історії приручення коня.

На протязі десятиліть палеозоологічні фонди Української РСР поповнюються кістками свійських тварин, знайдених під час розкопок енеолітичних поселень. Такі поселення найкраще досліджено на правобережжі Дніпра, в басейнах Південного Бугу, Дністра, Пруту і західніше, особливо на території Румунії. На цих пам'ятках, відомих під назвою трипільських, основну кількість залишків становлять кістки свійського бика, свині й дрібної рогатої худоби. Трапляються й кістки коня. Кількісне співвідношення окремих видів тварин з трипільських пам'яток свідчить, що кісток коня, порівняно з залишками інших свійських тварин, найменше. Крім того, серед зооморфних зображень в скульптурі малих форм і в розписі на кераміці образ коня трапляється дуже рідко, в той час як теракоти й малюнки інших свійських тварин, особливо бика, є основним сюжетом трипільського мистецтва. Отже, по відношенню до трипільських пам'яток можна впевнено говорити про відносну малочисельність коня та незначну роль його в господарстві.

Незначна кількість кісток коня характерна не лише для трипільських пам'яток, але й для інших культур Європи епохи неоліту-енеоліту¹. Саме цим в першу чергу й пояснюється, що деякі дослідники уникають визначити, належать субфосильні залишки коня до свійської чи до дикої форми? Досить часто залишки коня з пам'яток того ж культурно-історичного кола відносяться то до *E. przewalskii*, то просто до

¹ В. И. Громова. Материалы к познанию фауны трипольской культуры. Ежегодник Зоологического музея АН СССР. Л., 1927; F. H a n s e n. Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. München, 1955; J. B o e s s n e c k. Zur Entwicklung vor- und frühgeschichtlicher Haus- und Wildtiere Bayerns in Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas.— Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, II. München, 1958; S. B ö k ö n y i. Die Frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (Vom Neolithikum bis zur la Töne-Zeit).— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, II. Budapest, 1959; H. B e h r e n s. Die neolithische rühmetallzeitlichen Tierskelettfundes der Alten Welt.— Veröffentlichungs des Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle, N 19, 1964.

дикої форми². Іноді при визначенні останків коня з давніх поселень обмежуються лише назвою виду без вказівки про належність його до свійської чи дикої форми³.

Найбільш дискусійним в проблемі domestикації тварин є питання про час приручення коня. Ряд дослідників вважає коня однією з найдавніших свійських тварин⁴; інші автори, навпаки, висловлюються за значно пізніше приручення коня порівняно з іншими основними видами тварин⁵. Досі ще не виявлений найдавніший центр чи центри первинного приручення коня і найдавніші ойкумени, де складалося кочове господарство⁶.

Зростання археологічних досліджень доби неоліту-енеоліту в Східній Європі дозволяє поповнити відомості про час і місце domestикації коня на території Східної Європи. Нижче подано перелік пам'яток, матеріали яких використано при вирішенні поставлених питань⁷.

Південно-Бузький неоліт (кінець V—початок IV тисячоліття до н. е.)

1. Базьків острів—поселення поблизу с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Шар кьорешського віку. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 148 кісток ссавців.

2. Митьків острів—поселення біля р. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 933 кістки.

3. Сороки—поселення біля м. Сороки Молдавської РСР. Розкопки В. І. Маркевича 1957—1960 рр. Визначено 724 кістки.

4. Базьків острів II—поселення поблизу с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Шар розвиненого неоліту. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 810 кісток⁸.

5. Саврань—поселення поблизу м. Саврань Одеської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 127 кісток.

6. Миколина Брояка—поселення біля с. Ново-Олександрівки Первомайського району Миколаївської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 272 кістки.

7. Мельнична Круча—поселення біля с. Сабатинівки Ульянівського району Кіровоградської області. Розкопки А. В. Добровольського 1947 р. Визначено 17 кісток.

Ранній неоліт Середнього Подніпров'я (кінець V—початок IV тисячоліття до н. е.)

1. Сурський I—поселення на острові Сурському в Дніпропетровській області. Розкопки В. М. Даниленка 1946 р. Визначено 228 кісток⁹.

² О. К. Некрасова. К изучению домашних и диких животных раннеолитической культуры Криш.—Analele științifice ale Universității «Al. J. Cuza» din Iași, т. IIIA f. 2. Zașu, 1961; О. Некрасов. Sur les restes des faunes subfossiles datant de la culture Starcevo—Criș et le problème de la domestication.—Analele științifice ale Univer-sității «Al. J. Cuza» din Iași, т. X, f. 1. Jașu, 1964.

³ S. Bökönyi. Die Frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (vom Neolithikum bis zur La Tène—Zeit).—Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, II. Buda-peșt, 1959; В. И. Цалкин. Млекопитающие Древней Молдавии.—Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы, отд. биологии, т. LXVII (5). М., 1962.

⁴ М. Hiltzheimer. Natürliche Rassengeschichte der Hauszäuge tiere. Berlin, 1926; Н. Я. Марр. Одомашнение собаки.—Труды лаборатории генетики АН СССР. Проблема происхождения домашних животных, вып. 1. Л., 1933; Г. П. Сосновский. К истории скотоводства в Сибири.—Проблемы происхождения эволюции и породообразования домашних животных (КОДЖ), т. I. М.—Л., 1940.

⁵ O. Antonius. Stammesgeschichte der Haustiere. Iena, 1922; Л. Б. Богаевский. Орудия производства и домашние животные Триполья. Л., 1937; G. Nobis. Beitrage zur Abstammung und Domestication des Hauspferdes.—Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungs—biologie, Bd. 64, N 3. Camburg, 1955.

⁶ С. Н. Боголюбский. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959.

⁷ Датування проведено відповідно за працею Т. Пассек (Див. Т. Passek. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale a l'epoque Neolithique, VI Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques).

⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе.—Природная обстановка и фауны прошлого, вып. 1. К., 1963, стор. 132.

⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2. К., 1956, стор. 16.

2. Ігренъ V—поселення поблизу с. Ігренъ Дніпропетровського району та області. Розкопки О. В. Бодянського 1947 р. Визначено 224 кістки¹⁰.

3—4. Шулаїв I та Шулаїв II—двошарове поселення на острові Шулаїв біля с. Микільського Солонянського району Дніпропетровської області. Визначено 47 і 271 кістку¹¹.

Розвинений неоліт Середнього Подніпров'я

Сурська культура (початок IV тисячоліття до н. е.)

1—3. Сурський II, III, IV—три поселення на острові Сурському Дніпропетровської області. Розкопки В. М. Даниленка 1946 р. Визначено відповідно 300, 102 та 533 кістки¹².

Розвинений неоліт Середнього Подніпров'я

Дніпро-донецька культура
(перша половина IV тисячоліття до н. е.)

1. Бузьки—поселення біля с. Бузьки Ірклівського району Черкаської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1957—1958 рр. Визначено 169 кісток¹³.

2. Собачки—поселення біля с. Привільного Верхньохортицького району Запорізької області. Розкопки А. В. Добровольського 1928 р. Визначено 207 кісток¹⁴.

3. Середній Стіг I—поселення біля с. Кічкас під Запоріжжям. Визначено 94 кістки¹⁵.

Культура лінійно-стрічкової кераміки
(перша половина IV тисячоліття до н. е.)

1. Флорешти—поселення в басейні р. Реут біля с. Флорешти Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1956—1958 рр. Визначено 528 кісток. Визначення В. І. Цалкіна в роботі Т. С. Пассек¹⁶.

Культура Боян
(середина IV тисячоліття до н. е.)

1. Флорешти—поселення біля с. Флорешти Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1956—1958 рр. Визначено 5293 кістки¹⁷.

Ранній етап трипільської культури
(середина IV тисячоліття до н. е.)

1. Берново-Лука—поселення біля с. Берново-Луки Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пассек 1951 р. Визначено 2238 кісток¹⁸.

2. Солончени I—поселення біля с. Солончени Резинського району Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1962 р. Визначено 872 кістки¹⁹.

3. Ленківці—поселення поблизу с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки К. К. Черниш 1950—1954 рр. Визначено 1962 кістки²⁰.

4. Лука-Врублівецька—поселення біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Розкопки С. М. Бібікова 1945—1950 рр. Визначено 7982 кістки²¹.

5. Сабатинівка II—поселення біля с. Сабатинівка Ульяновського району Кіровоградської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1947—1948 рр. Визначено 341 кістку²².

¹⁰ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 132.

¹¹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., стор. 26—27.

¹² І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 17—18.

¹³ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 133.

¹⁴ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 52.

¹⁵ І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 1. К., 1938, стор. 159.

¹⁶ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, М., 1961; В. И. Цалкин, Млекопитающие древней Молдавии.

¹⁷ В. И. Цалкин. Млекопитающие древней Молдавии.

¹⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 136.

¹⁹ Там же, стор. 137.

²⁰ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны...

²¹ В. И. Бибилова. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская.— МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 454.

²² В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 137.

6. Гренівка—поселення поблизу с. Гренівки Одеської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1948 р. Визначено 35 кісток.

7. Гайворон—поселення біля с. Гайворона Гайворонського району Кіровоградської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1960—1961 рр. Визначено 351 кістку.

Середній етап трипільської культури (друга половина і кінець II тисячоліття до н. е.)

1. Солончени II—поселення біля с. Солончени Резинського району Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1952 р. Визначено 141 кістку.

2. Поливанів Яр II і III—поселення поблизу с. Комарове Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пассек 1949—1951 рр. Визначено 5630 кісток²³.

3. Сабатинівка I—поселення біля с. Сабатинівки Ульянівського району Кіровоградської області. Розкопки А. В. Добровольського 1947 р. Визначено 96 кісток.

4—5. Незвисько В/I і В/II—поселення біля с. Незвиська Обертинського району Івано-Франківської області. Розкопки К. К. Черниш 1953, 1954 та 1957 рр. Визначено 179 і 2113 кісток.

6. Володимирівка—поселення поблизу с. Володимирівки Підвисоцького району Кіровоградської області. Розкопки Т. С. Пассек 1937 р. Визначено 186 кісток²⁴.

7. Коломийщина II—поселення біля с. Халеп'я Обухівського району Київської області. Розкопки Т. С. Пассек 1939 р. Визначено 186 кісток²⁵.

8. Гребені—поселення поблизу с. Гребені Ржищівського району Київської області. Розкопки С. М. Бібікова 1961 р. Визначено 170 кісток.

Пізній етап трипільської культури (III тисячоліття до н. е.)

1—2. Підгірці I—II—два поселення біля с. Підгірці Обухівського району Київської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1961 р. Визначено 271 і 520 кісток²⁶.

3. Сандраки—поселення біля с. Сандраки Хмельницького району Вінницької області. Розкопки О. Ф. Лагодовської 1949—1950 рр. Визначено 1151 кістку²⁷.

4. Стіна—поселення біля с. Стіни Томашпільського району Вінницької області. Розкопки М. Л. Макаревича 1958—1959 рр. Визначено 966 кісток²⁸.

5. Городськ—поселення біля с. Городська Коростишівського району Житомирської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1939 р. та А. В. Дмитрієвської 1946 р. Визначено 1022 кістки²⁹.

6. Старі Безрадиці—поселення біля с. Старі Безрадиці Обухівського району Київської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1949 р. Визначено 167 кісток³⁰.

7. Кунисівці—поселення біля с. Кунисівці Чернолицького району Івано-Франківської області. Розкопки Ю. М. Захарука та В. П. Кравець 1953 р. Визначено 243 кістки³¹.

8. Троянів—поселення біля с. Троянів Тростянецького району Житомирської області. Розкопки Т. Д. Белановської та М. М. Шмаглія 1956—1958 рр. Визначено 648 кісток³².

9. Паволоч—біля с. Паволоч Попельнянського району Житомирської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1947 р. Визначено 512 кісток³³.

10. Коломийщина I—поселення біля с. Халеп'я Обухівського району Київської області. Розкопки Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського 1934—1938 рр. Визначено 1228 кісток³⁴.

11. Кошилівці—поселення біля с. Кошилівці Товстенського району Тернопільської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1953 р. Визначено 195 кісток³⁵.

12. Сухостав—поселення біля с. Сухостав Копичівського району Тернопільської області. Розкопки В. П. Кравець 1953 р. Визначено 212 кісток³⁶.

²³ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 138.

²⁴ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 74.

²⁵ Там же, стор. 72—73.

²⁶ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 140.

²⁷ О. Л. Короткевич. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки.— Збірник праць зоологічного музею, № 27. К., 1956, стор. 130—143.

²⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 139.

²⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 34—35.

³⁰ Там же, стор. 70.

³¹ Там же, стор. 119.

³² В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 138.

³³ Там же, стор. 139.

³⁴ І. Г. Підоплічко. До питання про свійські тварини трипільських поселень.— Наукові записки ІМК, кн. 2. К., 1937, стор. 114; його ж. Матеріали..., стор. 71—72.

³⁵ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 127—128.

³⁶ Там же, стор. 131.

Середньо-стогівська культура
(друга половина IV тисячоліття до н. е.)

1—2. Молюхів Бугор II і III—два поселення поблизу с. Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 224 кістки³⁷.

3. Олександрія—поселення біля с. Олександрія Куп'янського району Харківської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1956—1957 рр. Визначено 172 кістки.

4. Дерев'янка—поселення біля с. Дерев'янки Онуфрієвського району Кіровоградської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1960—1961 рр. Визначено 3703 кістки³⁸.

5. Середній Стіг II—поселення на території м. Запоріжжя. Визначено 234 кістки³⁹.

Ранній етап ямної культури
(початок III тисячоліття до н. е.)

1. Репін—поселення біля хут. Реліна Іловлинського району Волгоградської області. Розкопки І. В. Синицина 1956 р. Визначено 819 кісток⁴⁰.

Ямна культура
(III тисячоліття до н. е.)

1—2. Михайлівка I і II—два поселення біля с. Михайлівки Нововоронцовського району Херсонської області. Розкопки О. Ф. Лагодовської, М. Л. Макаревича, О. Г. Шапошнікової 1952—1955 рр. та 1960 р. Визначено 1166 кісток і 52542 кістки⁴¹.

3. Скеля-Каменоломня—поселення поблизу с. Волоського під Дніпропетровськом. Розкопки В. М. Даниленка і О. Г. Шапошнікової 1953 р. Визначено 833 кістки⁴².

Культура лійчастого посуду

1. Зимне—поселення біля с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1951 р. Визначено 761 кістку⁴³.

2. Цмилюв—поселення біля с. Цмилюв у Польщі. Визначено 2736 кісток⁴⁴.

3. Грудек-Надбужний—поселення біля с. Грудек-Надбужний у Польщі. Визначено 2137 кісток⁴⁵.

Наведений список неолітичних та енеолітичних місцезнаходжень дає уявлення про велику кількість досліджених пам'яток та кісток, що були знайдені на цих поселеннях.

Майже на всіх перелічених пам'ятках зустрічаються кістки коня.

Кілька зауважень щодо методики, яку застосовували в даному дослідженні, вивчаючи залишки кісток коня. В більшості випадків зібрані на поселеннях кістки дуже розбиті, що ускладнює навіть їх елементарне визначення. Проте головні труднощі при обробці залишків коня полягають в тому, що досі не розроблено еталонні ознаки, які дали б можливість відрізнити кістки свійських тварин від диких. Такий стан речей дозволяє нам трохи відступити від прийнятих методів аналізу остеологічного матеріалу з давніх поселень, відмовитись на деякий час від завдання визначити належність кісток з цих пам'яток до свійського чи дикого коня і розглядати їх як залишки однієї форми. Тому ми й визначаємо відношення кількості кісток коня до загальної кількості за-

³⁷ В. И. Библикова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 135.

³⁸ Там же, стор. 134.

³⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 1, стор. 159.

⁴⁰ Визначення В. І. Цалкіна (Остеологічна лабораторія Інституту археології АН СРСР). За надану можливість використати матеріали та визначення В. І. Цалкіна висловлюю йому мою щирю подяку.

⁴¹ В. І. Бібікова, А. І. Шевченко. Фауна Михайлівського поселення. Див. в кн.: О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962.

⁴² Визначення В. А. Топачевського. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴³ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 10.

⁴⁴ К. Krysiak. Szczałki zwierzęce z osady neolitycznej w Cmielowie.—Wiadomości Archeologiczne, t. XVIII, z. 3—4. Warszawa, 1951—1952.

⁴⁵ К. Krysiak. Materiały zwierzęcy z osady neolitycznej w Gródku Nadbuznym, pow. Hrubieszów.—Wiadomości Archeologiczne, t. XXIII, z. 1. Warszawa, 1956.

лишків всіх копитних тварин — як домашніх, так і диких. За основу взято дані, одержані при підрахунках з найбільш повно досліджених пам'яток, крім того, враховано показники визначень, одержаних при вивченні малих колекцій кісток. Такий методично виправданий захід приводить до встановлення відносно постійного коефіцієнта співвідношення між кількістю коней та інших тварин і нівелює елемент випадковості в підрахунках (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення кількості залишків кісток коня та інших копитних тварин у деяких пам'ятках неоліту-неоліту південного сходу Європи

Пам'ятка	Кількість кісток		% кісток коня	Пам'ятка	Кількість кісток		% кісток коня
	усіх копитних тварин	коней			усіх копитних тварин	коней	
Базьків острів I	148	—	—	Володимирівка	185	1	0,54
Митьків острів	895	—	—	Коломиїщина II	178	7	3,93
Сороки	663	6	0,91	Незвисько В/II	2087	19	0,91
Базьків острів II	800	2	0,25	Гребені	168	8	4,76
Саврань	119	—	—	Підгірці I	265	14	5,28
Миколина Брояка	238	16	6,72	Сандраки	1007	107	10,63
Мельнична Круча	17	1	5,88	Городськ	972	158	16,26
Сурський острів I	184	—	—	Стіна	931	185	19,87
Ігрень V	164	—	—	Старі Безрадиці	163	15	9,20
Шулаїв I	18	2	1,11	Кунисівці	242	—	—
Шулаїв II	126	8	6,35	Троянів	627	37	5,90
Сурський острів II	276	30	10,87	Паволоч	496	1	0,20
Сурський острів III	90	2	2,22	Коломиїщина I	1224	14	1,14
Сурський острів IV	454	10	2,20	Підгірці II	420	113	26,90
Бузьки	121	—	—	Кошилівці	194	2	1,03
Собачки	190	49	25,79	Сухостав	211	2	0,95
Середній Стіг I	82	8	9,76	Середній стіг	224	15	6,70
Берново-Лука	2206	4	0,18	Дереївка	3564	2255	63,27
Солончени I	862	3	0,35	Молохів Бугор II	237	45	18,99
Ленківці (землянки)	983	6	0,61	Молохів Бугор III	406	121	29,81
Лука-Врублівецька	7605	22	0,29	Олександрія	159	43	27,04
Ленківці (площадки)	965	11	1,14	Репін	817	652	79,80
Сабатинівка II	328	16	4,88	Михайлівка I	1158	104	8,98
Гренівка	34	5	14,70	Скеля-Каменоломня	822	70	8,52
Гайворон	358	—	—	Михайлівка II	52076	5393	10,36
Солончени II	140	1	0,71	Зимне	737	35	4,75
Поліванів Яр II і III	5544	30	0,54	Цмиліюв	2606	58	2,20
Сабатинівка I	96	8	8,33	Грудек-Надбужний	2082	16	0,80
Незвисько В/I	174	—	—				

За кількістю кісток коня окремі пам'ятки на перший погляд значно відрізняються. Широкий розмах варіацій відносної кількості останків коня іноді можна пояснити малим обсягом дослідженого матеріалу (Гренівка, пам'ятки дніпро-донецької культури). Проте здебільшого ці дані об'єктивно відбивають склад фауни того чи іншого культурно-історичного комплексу.

Основний висновок, який можна зробити з аналізу даних табл. 1, це наявність двох груп пам'яток з різними показниками кількості кісток коня. До однієї групи відносяться поселення, що знаходяться на захід від Дніпра й умовно об'єднуються в західний ареал пам'яток, до другої — пам'ятки, розміщені в основному на схід від Дніпра — східний ареал.

Згрупувавши всі досліджені пам'ятки за культурно-історичними комплексами, можна чітко розмежувати і два ареали по середніх показниках відносної кількості залишків коня (табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення залишків коня та інших копитних по археологічних культурах

Ареал	Культури	Кількість пам'яток	Кількість		% залишків кісток коня	
			кісток усіх копитних тварин	кісток коней	крайні	середнє
Західний	Неоліт Румунії *	8	3949	11	—	<0,3
	Культура боян і культура лінійно-стрічкової кераміки	2	5688	поодинокі знахідки	—	<0,5
	Ранній етап трипільської культури	8	13333		67	0,4—14,7
	Південнобузький неоліт	7	2880	25	0,3—6,7	0,9
	Культура ліччастого посуду	3	5425	109	0,8—4,8	2,0
	Ранній неоліт Середнього Подніпров'я	4	492	10	1,1—6,4	2,3
	Середній етап трипільської культури	8	8572	74	0,5—8,3	0,9
	Сурська культура розвиненого неоліту Середнього Подніпров'я	3	820	42	1,1—10,9	5,1
	Пізній етап трипільської культури	12	6752	648	0,2—26,9	9,6
Східний	Дніпро-донецька культура	3	393	57	9,8—25,8	14,5
	Середньостогівська культура	5	4590	2479	6,7—63,3	54,0
	Ранній етап ямної культури	1	817	652	79,8—	—
	Ямна культура Нижнього Подніпров'я	3	54056	5567	8,5—10,4	10,3

В остеологічних збірках культур західного ареалу наявність менш ніж на 10% кісток коня є майже постійним показником. В комплексах пам'яток східного ареалу відносна кількість залишків коня, як правило, значно вища, а в окремих випадках досягає 80%.

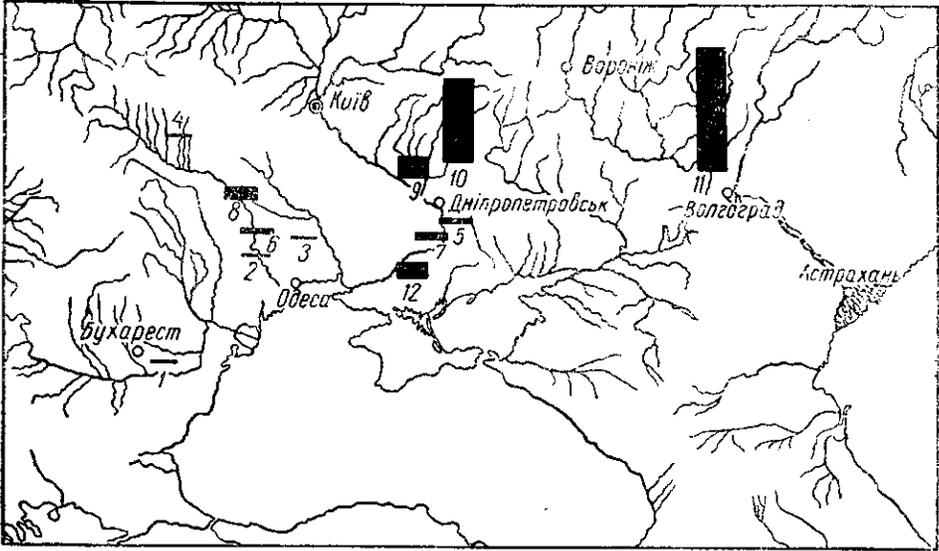
Західний ареал охоплює пам'ятки неоліту Середнього Подніпров'я, південнобузького неоліту, трипільської культури, культури боян та культури лінійно-стрічкової кераміки. В цій великій групі пам'яток виняток становлять кілька поселень фінального етапу трипілья — Городськ, Стіна, Підгірці II, на яких залишки коня зустрічаються частіше, ніж на інших місцезнаходженнях цього типу. Ареал пам'яток, що характеризуються незначною кількістю залишків коня, поширюється далеко на захід, охоплюючи Центральну і Західну Європу — неоліт Румунії, Угорщини, Австрії, Швейцарії, Польщі, ГДР та ФРГ. Часто залишки коня й зовсім відсутні — пам'ятки культури Ленггел в Угорщині, деякі пам'ятки неоліту Румунії та далі на південний захід пам'ятки неоліту Фесалії та Македонії (Аргіса-Магула, Неа-Нікомедія та ін.). До цього ж типу пам'яток відноситься і поселення енеолітичного віку Мишоко на Північному Кавказі.

Східний ареал представлений пам'ятками середньостогівської культури і пам'ятками раннього етапу ямної культури Середнього Поволжя. Сюди ж можна віднести пам'ятки дніпро-донецької культури Подніпров'я, а з пізніших — поселення ямної культури. З усього комплексу середньостогівської культури різко виділяється лише одна пам'ятка — Середній Стіг II, в якому відносна кількість залишків коня дуже мала.

* За роботами О. Некрасової та С. Хаймовича.

Проте таке відхилення, можливо, пояснюється дуже незначною кількістю кісток з цього поселення.

Особливо цікавим є порівняння кількості кісток коня з поселень середньостогівської культури Середнього Подніпров'я і з поселень раннього етапу ямної культури Середнього Поволжя. Найбільшу схожість виявляють поселення Деревівка на Дніпрі, де залишки коня становлять понад 60%, і поселення біля хут. Репіна на Дону, в якому на долю коня припадає близько 80% усіх залишків копитних тварин. Ці два поселення зв'язуються близькою культурно-історичною пам'яткою Олександрія (район Харкова), у якій також виявлено велику кількість кісток коня.

Відносна кількість коня у комплексах неоліта-енеоліта на південному сході Європи:

1 — неоліт Румунії; 2 — ранній етап трипільської культури; 3 — південнобузький неоліт; 4 — культура лійчастого посуду; 5 — ранній неоліт Середнього Подніпров'я; 6 — середній етап трипільської культури; 7 — сурська культура розвиненого неоліту; 8 — пізній етап трипільської культури; 9 — середньостогівська культура; 10 — середньостогівська культура; 11 — ранній етап ямної культури; 12 — ямна культура.

Всі ці поселення східного ареалу з великою кількістю залишків коня займають територію лісостепового і степового межиріччя Дніпра та Волги й розміщуються приблизно між 48° та 51° північної широти.

На жаль, досі відсутній остеологічний матеріал з степового Заволжя, що зі сходу безпосередньо прилягає до області, яку ми розглядаємо. Проте наявність тут пам'яток, залишених кочовиками, дозволяє припускати, що коня широко використовували в господарстві й на цій території.

Перенесення даних табл. 2 на карту дає наочне уявлення про кількість останків коня на території Південно-Західної Європи у V—II тисячолітті до н. е.

Наведені матеріали дозволяють зробити висновок про широке використання коня в господарстві ще в III і навіть у IV тисячоліттях до н. е. племенами, що мешкали в Середньому Подніпров'ї та на схід від нього — аж до Заволжя, чого не спостерігається на захід від Дніпра.

З якою ж формою коня — свійською чи дикою — маємо справу у згаданих пам'ятках? Для з'ясування цього питання вивчалися кістки коня з поселення Деревівка. Для визначення морфологічних особливостей деревівських коней проведено порівняння деяких найбільш виразних і краще збережених частин кістяка коней з Деревівки з кістками свій-

ських і диких форм. При порівнянні з домашніми кіньми були використані матеріали з поселення раннього етапу ямної культури — Репін (Середній Дон — Поволжя⁴⁶), з поселень зрубної культури Середнього Поволжя, дані про курганних коней Алтаю і України, а також про сучасних киргизьких коней⁴⁷. З диких форм взяті кінь Пржевальського й тарпан⁴⁸. Порівнювались черепи, п'ясткові, путові і вінцеві кісті та копитні фаланги.

Серед кісток з Деревки найбільш цікавим є майже повністю збережений череп з нижніми щелепами, що знаходиться в остеологічній збірці Інституту зоології АН УРСР (колекція № 44—1192). Добре розвинені ікла, ступінь стертості зубів й рисунок емалі різців свідчать, що череп належав 7—8-річному жеребцеві. Лежав він біля ями-вогнища, біля якої збереглися залишки споруди з каменю. Поруч з черепом лежали розміщені в анатомічному порядку п'ясткова, путова, вінцева кістки й копитна фаланга лівої ноги — від одного екземпляра. Процес зрощування епіфізів на всіх цих кістках вже закінчився, хоч досить значна рихлість зовнішньої поверхні п'ясткової кістки вище епіфізарного шва вказує на трохи молодший вік тварини, від якої походить ця кінцівка, порівняно з жеребцем, якому належав череп. Тут же знаходились останки двох неповних кістяків собак.

Чи можна якимсь чином пов'язувати залягання черепа та дистальної частини передньої кінцівки, що лежала біля нього? Мабуть так, і це стверджує думку про певний ритуальний обряд, що був здійснений на цьому місці. Не виключено, що саме ритуалом і пояснюється знахідка в Деревці цілого нерозбитого черепа коня. Слід зазначити, що череп цей належав найбільш рослому з деревських коней, жеребцеві. В зв'язку з цим не зайве згадати, що всі коні з Пазирицьких курганів були чоловічої статі.

При розкопках в Деревці нерозбитими виявилися майже виключно ліві п'ясткові кістки (з 18 цілих п'ясток — 17 лівих), до того ж зустрічаються вони іноді групами по дві-три п'ясті в поєднанні з більш-менш крупними фрагментами черепів бика. Все це, разом взяте, можливо, свідчить про вотивне значення поховання черепа.

Череп коня з Деревки був значною мірою пошкоджений, проте по довжині і широті в місцях зламів були хороші контакти, що дозволило повністю реставрувати його загальний обрис. За своїми розмірами він належить до категорії порівняно великих. За своєю абсолютною довжиною, як основною, так і потиличною (500 мм і 546 мм), він не відрізняється від черепів крупних верхових коней Пазирицьких курганів (II група по В. О. Вітту). За рядом морфологічних ознак і за розмірами череп коня з Деревки дуже близький до черепів субфісильних і сучасних свійських коней і відрізняється від сучасного дикого коня Пржевальського, а також, хоч і менш чітко, від черепа терпана.

⁴⁶ Використані матеріали з колекції остеологічної лабораторії Інституту археології АН СРСР.

⁴⁷ А. А. Браунер. Материалы к познанию домашних животных России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского у. Херсонской губ. — Записки Императорского Общества Сельского хозяйства Южной России, т. 86, кн. I. Одесса, 1916; В. О. Витт. Лошади Пазырыкских курганов. — СА, XVI. М.—Л., 1952; В. И. Цалкин. К изучению лошадей из курганов Алтая. — МИА, № 24. М.—Л., 1952; його ж Фауна из раскопок археологических памятников среднего Поволжья. — МИА, № 61. М.—Л., 1958.

⁴⁸ В. И. Громова. История лошадей (р. Equus) в Старом Свете, ч. I. Обзор и описание форм. — Труды Палеонтологического института, т. XVII. М.—Л., 1949; і і ж. О скелете тарпана (*Equus caballus gmelini* Ant) и других современных диких лошадей. — Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. Отд. биологии, т. XIV, вып. 4. М., 1959; і і ж. О скелете тарпана (*Equus caballus gmelini* Ant) и других диких лошадей. — Труды Московского Общества Испытателей Природы, т. X. Отд. биологии, секция зоологии, т. X. М., 1963.

Будова черепа дає підставу цілком впевнено відносити деревівського коня до категорії свійських. Цей кінь мав досить великий череп, порівняно легкої будови, з вузькою видовженою мордою, незначної ширини лоб, дрібні зуби і добре розвинену мозкову коробку. Ріст в холці жеребця, від якого походить череп, досягав 144 см (розрахунок по основній довжині), що дозволяє відносити його до найвищих екземплярів з групи коней середнього росту.

Значною серією в Деревці представлені п'ясткові кістки. За будовою й розміром вони також виявляють певну схожість з відповідними кістками субфосильних і сучасних свійських коней і досить добре відрізняються від цих кісток диких форм. До свійських коней їх наближає абсолютний розмір кісток, будова та їх пропорції.

У Деревці на основі індекса ширини діафіза п'ясткових кісток можна виявити велику різноманітність щодо масивності кінцівок — від тонконогих до товстоногих. Найчисленнішою є група напівтовстоногих коней, що становить близько 39% всієї популяції. Деревські коні в основному більш товстоногі, ніж свійські пізніших часів, — коні племен зрубної культури, курганні коні Алтаю та України, а також сучасні киргизькі.

Ріст в холці коней з Деревки, вирахований за методом В. О. Вітта, коливається в межах від 126 см до 144 см, пересічно 136 см, але найчастіше ріст їх становить 132—140 см. Впадає в очі значна гомогенність популяції деревівських коней, які за ростом утворюють лише дві групи: більш численну — середніх на зріст (61%), меншу — малорослу (39%). За розміром вони близькі до курганних коней України, ріст яких коливається у межах 134—141 см, в середньому 135 см, до коней II і III групи з Пазирицьких курганів, середній ріст яких відповідно 140 і 136 см, до сучасних киргизьких коней, особливо західної частини Казахстану. В середньому коні Деревки були трохи більші, ніж тарпан, і вищі, ніж коні Пржевальського.

Таким чином, ряд морфологічних ознак у будові черепа і кісток кінцівок деревівських коней дозволяє бачити в них залишки свійських коней. Це підтверджується також тією відмінністю, яка спостерігається у черепі і кістках кінцівок деревівських коней та диких форм (кінь Пржевальського, тарпан та ін.).

Є й інші, посередні дані, що стверджують висновок про належність деревівських коней до свійської форми.

В Деревці представлено весь комплекс свійських тварин — велика й дрібна рогата худоба, свиня, собака.

Характеристика фауни Деревівського поселення, складена за співвідношенням свійських і диких тварин, найбільш близька до характеристики комплексу середнього етапу трипільської культури, тобто комплексу, синхронного Деревці. Іноді спостерігається повна ідентичність з матеріалами деяких пам'яток середнього етапу трипілья. Наприклад, і в Деревці, і на поселенні Поливанів Яр залишки свійських тварин становлять 83%.

Відносна кількість залишків коня в Деревці приблизно така ж, як і великої рогатої худоби на пам'ятках з осілим землеробсько-скотарським господарством.

В Деревці зібрано 2255 цілих кісток коня та їх фрагментів, мінімальна кількість особин 44, що становить понад 73% від усіх залишків кісток і понад 50% від кількості особин. Кінь в Деревці представлений всіма без винятку частинами кістяка.

В колекції є рештки молодих і дорослих тварин, кістки дуже старих індивідумів не траплялися. Молодняк в Деревці становить близько 23% загальної кількості особин. Відносна кількість молодняка в стаді деревівських коней дуже близька до числа його у стаді свійського коня

в Монголії, де він у віці від одного до двох років становить близько 26% загального поголів'я коней⁴⁹.

Дуже показова картина розподілу кісток коня в Деревці за статтю. З 17 різцевих частин черепа, що добре збереглися, 15 походить від черепів самців і лише дві — від черепів самок. Таку очевидну перевагу можна пояснити відбором під час забою, що можливо тільки в стаді приручених тварин.

Отже, морфологічна та біологічна характеристика залишків кісток коня з Деревки дозволяє визначати коня цього поселення як свійського.

У цій статті розглянуто збірки кісток коня, що походять з пам'яток значної території Східної Європи і досить широкого хронологічного діапазону. Результати вивчення цих матеріалів не дають прямої відповіді на деякі питання, пов'язані з domestикацією коня. Вони не вирішують проблеми про час і місце початкового приручення коня, а також не дають підстав для безсумнівного встановлення предків— родоначальниць свійських коней. Проте нові збірки кісток коня з енеолітичних поселень Південно-Східної Європи сприяють розв'язанню інших, не менш важливих питань, пов'язаних з domestикацією коня, а тим самим сприяють розробці цієї великої і складної проблеми.

Область найчисленніших знахідок залишків коня на південному сході Європи частково збігається з територією, яку багато дослідників — Д. Н. Анучин, Л. Адамець, О. Антоніус, В. Г. Гелтнер, М. Хильцгеймер та ін.— вважають центром приручення цього виду. Цікаві думки про становлення коня як виду належать В. О. Вітту, який виходив з аналізу характерних ознак біології коня — сезонності годування, особливості накопичення жиру, розмноження, терморегуляції тощо. Він вважає можливим шукати найдавніший осередок приручення коня в степах і плоскогір'ях зони помірного клімату⁵⁰.

Розбираючи питання походження свійського коня, С. М. Боголюбський пов'язує початок його приручення з початком кочового господарства. Він відмічає, що зона кочовищ, за археологічним свідченням, знаходилась приблизно між 40 та 50 паралелями і, обмежуючись нерівними лініями, тягнулась від Хінгана до Карпат⁵¹. Гіпотеза С. М. Боголюбського про можливу зону domestикації коня підтверджується знахідками на енеолітичних пам'ятках між Дніпром і Волгою залишків коня. Ця територія являє собою тільки частину того широкого степового масиву, де відбувалося приручення коня.

Всі відомі в наш час матеріали дозволяють твердити, що не тільки на південному сході Європи, а, напевно, і в Заволжі склалися такі природно-історичні умови, які сприяли domestикації коня. Основними елементами в цьому процесі була наявність вихідного генетичного матеріалу — диких коней і те природно-історичне середовище, в якому найбільш прогресивним був розвиток кочового господарства і формування табунного тваринництва. В умовах аридних степів крайнього південного сходу Європи і Заволжя тільки кінь з особливостями його біології міг стати найефективнішою формою для приручення і, можливо, був на даній території одним з перших видів, що міцно ввійшов до складу свійської фауни.

Розглянуті пам'ятки середньостогівської і ранньоямної культури з великою кількістю залишків коня відносяться до другої половини

⁴⁹ И. Ф. Шульженко. Животноводство Монгольской Народной Республики.— Труды Монгольской комиссии АН СССР, вып. 61. М.—Л., 1954, стор. 176. При порівнянні свідомо випускається група лошаг віком до одного року, оскільки через погану збереженість кісток цієї групи вона в деревській колекції представлена поодинокими знахідками і не може відбивати дійсного співвідношення в деревському стаді коней.

⁵⁰ Див. в кн.: С. Н. Боголюбский. Происхождение и преобразование домашних животных, стор. 490.

⁵¹ С. Н. Боголюбский. Указ. праця, стор. 493 і далі.

IV тисячоліття до н. е. (Дереївка) та першої половини III тисячоліття до н. е. (Репін). Таким чином, ці знахідки є поки що найдавнішими свідками масового використання коня в уже прирученому стані.

Наявність свійського коня на такому стародавньому поселенні, як Дереївка, відносить початок приручення цього виду на багато давніші часи, ніж це вважалося до цього часу. Можна гадати, що процес освоєння коня проходив паралельно з прирученням усіх інших форм копитних тварин.

Наведені вище матеріали свідчать, що уже в III і навіть IV тисячолітті до н. е. кінь широко використовувався в господарстві енеолітичного населення Середнього Подніпров'я і далі на схід, аж до Поволжя. З цього південно-східного ареалу виключаються зони Передкавказзя та Північного Кавказу, де у синхронних пам'ятках залишки коней або зовсім відсутні, або дуже рідкі.

Чим же пояснюється така різка відміна у використанні коня? У всякому разі в цьому географічному розміщенні конярства, крім природно-географічних, важливе значення мали культурно-історичні фактори. В одному випадку територія була заселена кочовиками-скотарями, які освоїли степові угіддя, у другому — землеробами, які тримали тварин в необхідних для землеробсько-скотарського виробництва пропорціях.

Мешканці східних областей займалися особливою формою тваринництва — конярством. Цьому сприяли і природні умови, і наявність вихідних диких форм. С. М. Боголюбський мав рацію, вважаючи, що початок приручення коня знаменує собою становлення кочового господарства. Проте це твердження не має абсолютного значення щодо поселень енеоліту Південно-Східної Європи. В розглянутих пам'ятках східного ареалу разом з залишками коня зустрічаються й інші види свійських тварин (бик, вівця, коза, свиня), правда, в невеликій кількості, але все ж таки помітній в списках фауни. Отже, для господарства енеолітичного населення Південно-Східної Європи, пов'язаного з широкими степовими областями, можна вважати головним і провідним видом господарства табунне конярство при допоміжному значенні і використанні інших форм свійських тварин.

У енеолітичних племен, які мешкали західніше від Дніпра, теж розвивається тваринництво, представлене тими ж видами свійських тварин, що і в пам'ятках східного ареалу. Але в їхньому стаді переважає велика рогата худоба. До речі, таке ж становище характерне і для Північного Кавказу, і для Кавказу в цілому. Якщо для пам'яток тріпільської культури та інших культур енеоліту питання про належність коня до свійських форм залишається для багатьох дослідників дуже непевним, то питання про бика як свійську форму ніколи не викликало заперечень.

Отже, залишається фактом, що в пам'ятках епохи енеоліту східної степової половини Європейської частини СРСР основною свійською твариною був кінь, для пам'яток західної половини — бик. Це нібито два вікаріюючих види у складі свійської фауни. В цьому географічному розподілі основних видів свійських тварин не можна не бачити відображення культурно-історичних об'єднань етнічно різних суспільств. В першому випадку — це були кочовики, які освоїли степові угіддя і розводили коней, в другому — осілі землероби.

Взаємозв'язки між племенами східних і західних областей, що виявляються за археологічними матеріалами, очевидно, стосувалися не лише предметів домашнього вжитку. Ці взаємозв'язки і впливи не могли не торкатися й життєво важливих основ суспільства — обміну господарським досвідом. Саме такими взаємозв'язками, мабуть, і обумовлене поширення типової для східного господарства свійської тварини — коня — на захід, в інше історичне середовище осілих землеробів, де йому ще тривалий час належало малопомітне місце.

К ИСТОРИИ ДОМЕСТИКАЦИИ ЛОШАДИ НА ЮГО-ВОСТОКЕ ЕВРОПЫ

Резюме

Вопрос о времени и месте приручения лошади является одним из наиболее дискуссионных в проблеме доместикации животных. Многолетние поступления фаунистических остатков из археологических памятников позволяют в настоящее время снова обратиться к освещению вопроса, но уже на новой фактической основе.

В статье рассматриваются количественные соотношения костей лошади и других копытных животных, полученные при анализе материалов из раскопок многочисленных поселений неолитического и энеолитического возраста на территории Восточной и Юго-Восточной Европы (от Румынии и Польши на западе и до Волги на востоке). Материалы взяты из памятников, хорошо датированных и представленных более или менее крупными коллекциями. Кости, в количестве более 100 тысяч образцов, происходят из 68 поселений, относящихся к более чем десяти культурно-историческим комплексам.

В основу положено изучение костных остатков лошади из поселения среднестоговской культуры Деревка на Среднем Днепре, датированного второй половиной IV тысячелетия до н. э. Здесь посчастливилось найти почти полностью сохранившийся череп и многочисленные кости скелета лошадей; некоторые кости конечностей представлены значительными сериями. Это позволило провести остеометрическое изучение остатков и доказать, что для данного поселения характерно наличие домашней лошади. Преобладание среди остатков домашних животных костей лошади (более 63%) указывает на развитие коневодства у носителей этой культуры.

Таким образом, устанавливается, что середина IV тысячелетия до н. э. для территории Юго-Восточной Европы была временем не только существования домашней лошади, но и хорошо развитого коневодства. Следовательно, начальные этапы процесса одомашнения лошади отодвигаются на значительно более давние времена.

Данные статистического анализа костного материала из рассматриваемых памятников приводят к выводу о наличии двух культурно-исторических ареалов — восточного и западного, определяющихся различными типами хозяйства. Восточный ареал, охватывающий памятники среднестоговской, древнейшей, днепро-днепровской и других культур, бытовавших на территории к востоку от Днепра, характеризуется хозяйством коневодческого типа, при подсобной роли остальных домашних животных. Западный ареал, охватывающий памятники южнобугского неолита, культур гумельница, боян, трипольской и других более поздних культур (вплоть до начала бронзы), характеризуется оседлым, земледельческо-скотоводческим типом хозяйства, в котором главная роль в стаде домашних животных отводилась крупному рогатому скоту. Из восточных областей, занятых кочевыми племенами, домашняя лошадь эпизодически проникала в поселения западного ареала. Немногочисленные остатки ее в поселениях культур гумельница, боян, триполье и других, наряду с археологическими материалами, являются свидетельством взаимосвязей этнически различных сообществ, обитавших на смежных территориях.

В. Ф. ПЕТРУНЬ

ДО ПОХОДЖЕННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ ПАМ'ЯТНИКІВ III—I ТИСЯЧОЛІТТЯ до н. е. З БАСЕЙНУ РІЧКИ ІНГУЛЕЦЬ

За останні роки на Криворіжжі, вздовж середньої течії р. Інгулець та по берегах річок Саксагань, Бокова і Боковенька, було знайдено кілька десятків кам'яних і металевих виробів епохи бронзи, що переважно зберігаються у фондах Криворізького історико-краєзнавчого музею¹.

Більшість знайдених знарядь та предметів озброєння, які походять з підйомних зборів або випадково виявлені під час земляних робіт, виготовлені з місцевих гірських порід. Останні використовувались також при влаштуванні багатьох поховальних споруд: кам'яних ящиків та кромлехів, викладених з відносно невеликих уламків вапняку, метапісковуку, кварциту, сланців (нижньої та середньої світи криворізької серії порід) і вимосток у Царевій Могилі та в окремих курганах, розташованих біля інституту «Механобрчормет», між залізничною станцією Долгінцеве та селищем Бажанове, біля Гострої Могили.

В результаті розкопок Цареві Могили в 1907—1908 рр. В. І. Гошкевичем був виявлений курганний комплекс (рис. 1, 9), частину поховань якого з сучасних позицій слід віднести до передкіфського часу.

Передкіфською добою можуть бути датовані, крім поховань з Цареві Могили, виявлені ще й в інших місцях Криворіжжя кам'яні ящики з метааркозу, вапняку, залістого кварциту² та сланцю (рис. 1, 6, 8, 9, 16). Так, втрачені, на жаль, для науки сірі сланцеві плити з кургану Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату (рис. 1, 8) були розписані червоними смугами (природною вохрою, поклади якої поширені на Криворіжжі) і містили скорчене поховання. У кургані, датованому зрубним часом³ (рис. 1, 6), крім темно-сірих сланців четвертого сланцевого горизонту, видобутих з відслонень Покровського родовища (правий берег р. Саксагань), зафіксована також велика (площею біля 0,5 м²) плеската брила мігматиту, яка могла потрапити сюди лише з долини р. Інгулець. Нарешті, у великому кургані діаметром до 75 м, висотою майже 7 м (рис. 1, 4), на вододілі між р. Саксагань та балкою Нальотана виявлені великі плити стародавніх кам'яних ящиків, складених з сланцю і залістого кварциту (які походять

¹ Автор висловлює ширю подяку колишньому директорові музею Л. С. Золотарьову за даний в 1963 році дозвіл опублікувати частину знахідок з фондів Криворізького музею.

² I. Fabritius. «Tsaréwa mohila».—ESA, IV. Helsinki, 1929, стор. 127—129.

³ В. Ф. Петрунь. З історії використання викопних багатств Криворіжжя.— Нариси з історії техніки і природознавства, вип. 3. К., 1963, стор. 115—126.

з правого берега р. Саксагань) та граніту, що відслонюється на лівому березі. Уламки цих плит, викинутих на поверхню, потім частково були використані для обладнання сучасних могильних споруд, що зробило їх доступними для петрографічного вивчення.

За словами місцевих жителів, в ящиках, крім кісток, були зустрінуті уламки лінного посуду, крем'яні та шліфовані знаряддя типу тесла,

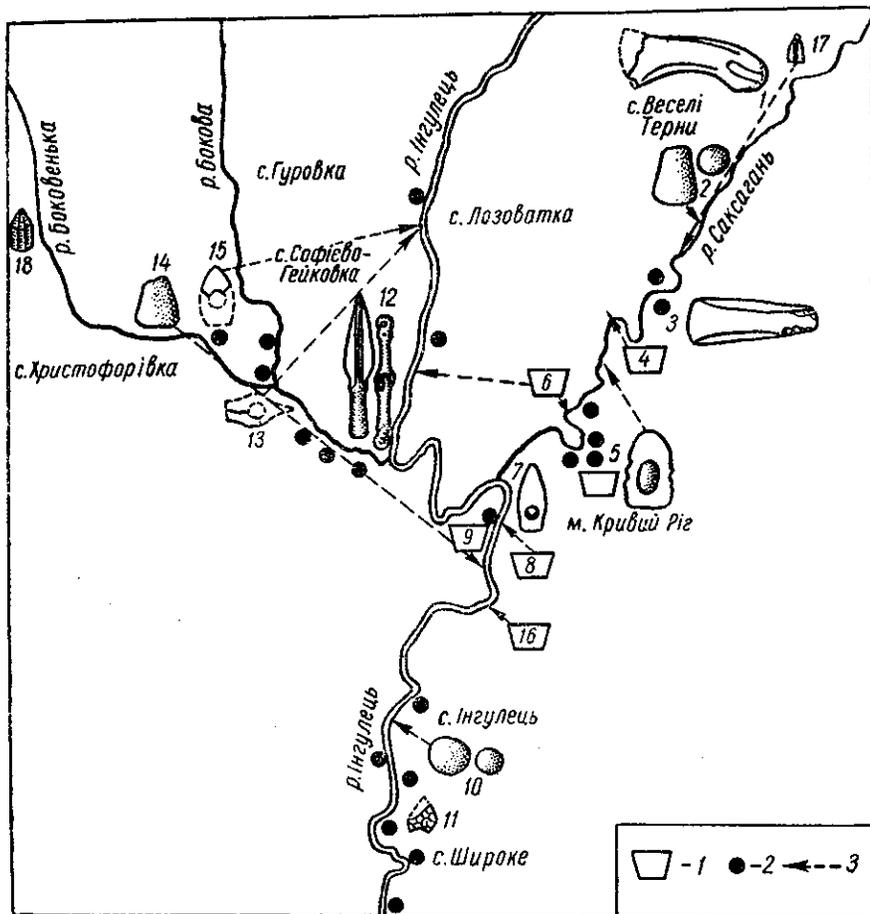

Рис. 1. Розміщення знахідок епохи міді — раннього заліза з басейну річок Інгулець та Саксагань:

1 — кургани з кам'яними ящиками; 2 — кераміка, оброблений кремій; 3 — місця відслонень гірських порід.

описаного нижче (рис. 1, 3), що дозволяє датувати частину поховань часом міді-бронзи.

Петрографічні дослідження кам'яних плит з цих чотирьох курганів свідчать, що поряд з випадковими, підібраними з елювіальних розвалів шматками каменю для поховальних споруд використовували спеціально видобуті плити, нерідко принесені або привезені за декілька кілометрів. Стрілки на карті (рис. 1) дають уявлення про розміщення природних відслонень (переважно по долинах річок та балках), з яких походять кам'яні плити. Показово, що на кінець 1963 р. з багатьох сотень курганів⁴, які розташовані по середній течії р. Інгулець, кілька випадково розкопаних курганів дали біля десяти поховань у кам'яних ящиках.

⁴ В. Ф. Петрунь. Об одной археологической находке из Криворожья. — МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 144.

Поруч з районом розповсюдження поховань кемі-обінської культури територію сучасного Криворіжжя можна вважати своєрідним локальним географічним центром цістового поховального обряду за часів міді-бронзи, подібно до того, як в середині I тисячоліття до н. е. таким стає Гірський Крим⁵. Населення басейну р. Інгулець в той час вже добре було ознайомлене з будівельними можливостями місцевих гірських порід і вміло використовувало як шаруватість залізистих кварцитів або кліваж аспідного та філітового сланців, так і окремість (матрацевидну, кулясту тощо) гранітів, мігматитів, амфіболітів та інших порід. Це було тим більш важливо, що північніше гирла р. Саксагань у відслоненнях повністю зникають неогенові вапняки⁶, застосування яких з будівельними цілями характерно для степової смуги Північного Причорномор'я вже з енеоліту. Майстри епохи бронзи, які мешкали по берегах річок Саксагань, Бокова, Інгулець, широко використовували породи міцніші, ніж оолітові або черепашкові вапняки неогену, до того ж орієнтуючись майже виключно на привізні кремій та метал. Це примушувало їх вдосконалювати прийоми обробки метаморфічних та магматичних порід. Селища епохи бронзи на Криворіжжі (які найкраще збереглися поза межами рудників та кар'єрів), наприклад в басейні р. Бокової, ще чекають свого дослідження. Але немає сумніву, що в конструкції жилих приміщень пізньої бронзи камінь займав важливе місце — адже кам'яні ящики курганів, ці «будинки померлих»⁷, нагадували собою житла. Показово, наприклад, що в гірських районах Кавказу, де каменю було вдосталь, місцеве населення вже в II тисячолітті до н. е. будувало поховальні кам'яні ящики та склепи, які повторювали реально існуючі на той час саклі-будинки з каменю⁸. Це примушує з увагою віднестись до напівзабутих думок О. М. Мельник про існування ще в минулому столітті залишків мегалітичних кам'яних споруд у верхів'ях р. Інгулець⁹.

Розкопки Л. П. Крилової у 1964 р. підтвердили попередні припущення про те, що поховання епохи бронзи на Криворіжжі супроводжуються найрізноманітнішими варіантами кам'яних скринь, іноді, як для району Гострої Могили (рис. 1, 16), виключних за розмірами брил кварциту, вапняку, сланцю або метанісковику, який, до речі, тоді ж починає вживатися для виготовлення зернотерок.

Знахідки поодиноких кам'яних знарядь праці та предметів озброєння були відомі на Криворіжжі ще з XIX століття¹⁰, але свідомством високої майстерності в обробці каменю можуть бути також деякі вироби, виявлені порівняно недавно (рис. 1; 2).

До них треба віднести, наприклад, кам'яні розтирачі та пест-товкач з правобережжя р. Саксагань (рис. 2, 6). В районі рудника ім. Леніна (рис. 1, 2) під час земляних робіт на глибині 0,5 м від поверхні було виявлено прошарок численних уламків амфіболіту (його відслонення зафіксовано в долині р. Саксагань, а також в деяких балках правобережжя), готові вироби і залишки гончарної (?) печі, викладеної з незвичайних цеглин циліндричної та біконічної форм.

⁵ О. М. Лесков. З неопублікованих матеріалів по таврських могильниках Гірського Криму. — МАПІ, вип. 3. Одеса, 1960, стор. 227.

⁶ Г. І. Молявко. Неоген півдня України. К., 1960, стор. 104—108.

⁷ П. Рыков. Отчет об археологических работах, произведенных в Нижнем Поволжье летом 1929 г. — Известия Саратовского Нижне-Волжского института краеведения им. М. Горького, т. IV. Саратов, 1931, стор. 51.

⁸ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) — МИА, № 93. М., 1960, стор. 138.

⁹ Е. Н. Мельник. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России. — Труды VI АС. Одесса, 1886, стор. 103—108.

¹⁰ Е. Н. Мельник. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, вып. 1. К., 1893, стор. 4 і далі.

Пест-товкач (рис. 2, б) правильної конусовидної форми. Довжина його 9 см, діаметр робочої частини 7 см, протилежного кінця — 50 см, вага 788,8 г. Верхній кінець товкача нерівний (можливо, збитий ще в минулому), але пригладжений, затягнутий вапняною корочкою. З боків товкач старанно заполірований. Про його використання свідчать вищерблення на нижній, теж пришліфованій робочій поверхні. Знаряддя виготовлено з сірувато-зеленого середньозернистого (0,5—1,0 мм) амфіболіту гетерогранобластової структури. Крім зерен плагіоклазу та

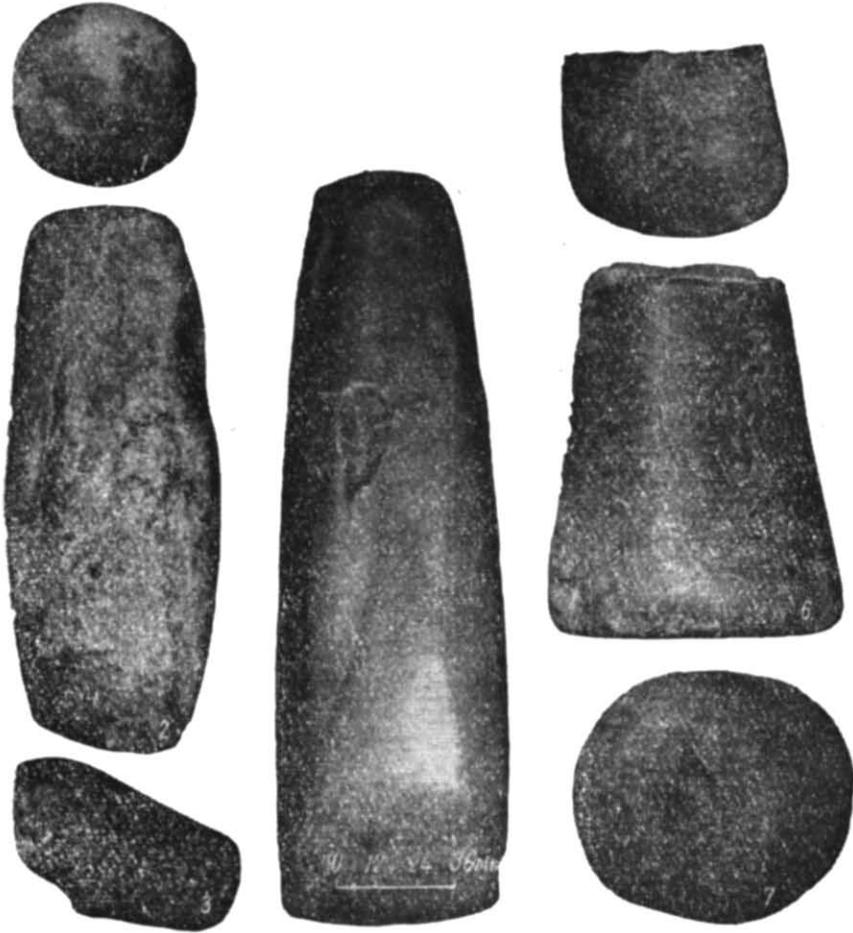

Рис. 2. Кам'яні знаряддя з басейну річок Інгулець та Саксагань.

рогової обманки, порода містить рідкі реліктові мигдаліни (до 8 мм в розрізі), сплюснені, виповнені кварцом. Спостерігаються і тоненькі (0,2 мм) прожилки вторинного епідоту, теж звичайного для амфіболітів нульової світи K_0 криворізької метаморфічної серії¹¹.

Разом з пестом знайдено великі кулясті розтирачі з амфіболіту. Вони мають одну або дві ретельно заглажені робочі поверхні. Куляста форма розтирачів пояснюється тим, що внаслідок вивітрювання амфіболіт у корінних відслоненнях по долині р. Саксагань поряд з паралелепіпедальною виявляє також кулясту окремість, яка полегшувала виготовлення знарядь відповідної форми.

¹¹ Геологическое строение и железные руды Криворожского бассейна. М., 1957, стор. 44—45.

Подібні пести-товкачі в Північному Причорномор'ї відомі ще за часів ямної та катакомбної культур, наприклад, в басейні р. Молочної¹². На Північному Кавказі їх поява знаменує першу чверть II тисячоліття до н. е.¹³ В Сибіру та в Східному Казахстані товкачі правильної конічної форми з'являються на другому етапі андронівської культури (XV—XIII ст. до н. е.)¹⁴. Отже, Криворізький комплекс теж можна попередньо датувати II тисячоліттям до н. е.

Біля групи невисоких розораних курганів (висотою до 0,5 м, діаметром 15 м) на лівому березі р. Інгулець, вздовж дороги від Південного гірничозбагачувального комбінату до с. Широке (рис. 1, 10) були знайдені на ріллі кулясті знаряддя (камені для праці, можливо — для бола або кістеню), зовні схожі на розтирачі з рудника ім. Леніна. Разом з ними виявлені фрагменти ліпної плоскодонної кераміки, шматочки обробленого низькоякісного кременю (уламок ножовидної пластинки тощо), типового для Криворіжжя.

Перша кам'яна куля (рис. 2, 7) зроблена з дрібнозернистого сірувато-зеленого амфіболіту (діаметр до 6,5 см, вага — 420,5 г). Її поверхня більш-менш старанно пришліфована і несе сліди пошкодження-вищерблень різної форми та площі. Друга — вагою 144 г і діаметром 4,6 см, складена з яснорожевого середньозернистого (1—2 мм) кварциту і має більш правильну (рис. 2, 1) форму, що являє результат поєднання шліфування та пуансонної техніки обробки каменю (можливо, через велику твердість кварцу).

У Північному Причорномор'ї пращні камені широко застосовуються саме з епохи бронзи¹⁵, а на Близькому Сході праща, за даними О. О. Формозова, навіть передре лукові¹⁶. Праща, як зброя, широко використовувалася і в скіфські часи¹⁷. Підвищена твердість і особливу в'язкість рівномірнозернистих кварцитів та амфіболітів робили подібну зброю більш якісною. Дрібнозернисті, схожі за мінеральним складом амфіболіти К₀ відслонюються в долині р. Інгулець порівняно близько від згаданих курганів, так що в місцевому походженні цієї сировини можна не сумніватися. Аналогічні кварцити зустрічаються у вигляді гальок в неогенових та четвертичних відкладах, прорізаних численними ярами та балками на лівобережжі р. Інгулець. Крім того, подібні породи відслонюються в районі селища Південного гірничозбагачувального комбінату, де скелястий лівий берег р. Інгулець на протязі майже кілометра складений з метаконгломерату та метапісковика так званого аркозового горизонту. Останній містить на цій ділянці багато гальки і навіть валунів (в діаметрі до 30 см) істотно кварцових порід. Звідси може походити, наприклад, знайдений місцевим краєзнавцем К. Є. Горбом в районі с. Іванівка разом з ліпною керамікою епохи бронзи великий товкач з ясно-сірого, смугастого кварциту (чи метаморфізованого жильного кварцу) (рис. 1, 14). Цей товкач являє собою невеликий субконічний валунчик зручної форми (з розширенням унизу й закругленням вгорі, придатний для обхвату долонею), і тільки його нижня

¹² М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». — АП, т. 8. К., 1960, стор. 97, 99, рис. 77; стор. 108—109.

¹³ В. І. Маркович. Вказ. праця, стор. 120—121, рис. 50, 51, 52.

¹⁴ С. С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. — МИА, № 88. М., 1960, стор. 45, 270, табл. 77а.

¹⁵ В. И. Ильинская. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино. — КСИИ, вып. 5. К., 1955, стор. 21—22.

¹⁶ А. А. Формозов, А. Д. Столяр. Неолитические стоянки и энеолитические поселения в Краснодарском крае. — СА. М., 1960, № 2, стор. 106—109.

¹⁷ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре. — МИА, № 36. М., 1954, стор. 132; В. Г. Петренко. Культура племен Правобережья Среднего Приднепровья в IV—III вв. д. н. э. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 72.

робоча поверхня зазнала деякої правки та загладжування — прийом досить звичайний для часів бронзи¹⁸.

Зате з масивного мікрогнейсу західного або північно-західного походження виготовлено бойову сокиру-молот з отвором-вушком (рис. 1, 7). Сокира знайдена під час земляних робіт на лівому березі р. Саксагань. Вона має проміжну форму (рис. 2, 2) між типово ромбічною та обушковою, що найбільш характерно для свердлених сокир катакомбної культури¹⁹, але відрізняється від поширених зразків значним наближенням отвору до обухового кінця, нагадуючи металевий клевець. Нижня поверхня виробу плеската, боки досить округлі, заглажені; по верху від вушка до леза простягається ледве намічений хордоподібний реберчастий виступ. Біля вушка, з обох сторін, сокира дещо сплюснена, циліндричний обух майже на кінці ретельно пришліфований і на ньому помітні залишки мінеральної червоної фарби, яка збереглася на стиках зерен кварцу. Очевидно, обухом користувалися при нагоді і як розтирачем. Лезо було загостреним, але той, хто знайшов його, спочатку спробував підточити його на карборундовому точилі, а потім, «перевіряючи міцність» породи, зовсім збив його. Конусовидний отвір сокири-молота просвердлено з двох протилежних сторін, причому осі свердлин трохи не збіглися. Вісь вушка перпендикулярна нижній поверхні виробу, діаметр просвіту вушка — 1,8 см, що для такої важкої сокири (656,8 г) занадто мало. Виключно гладенька поверхня вушка примушує припустити, що для її свердління застосовувався не звичайний кварцовий пісок, а скоріше істотно гранатовий або корундовий: перший — на території Українського кристалічного щита зустрічається майже всюди, де є виходи гранатовміщуючих порід (у тому числі і на Криворіжжі). Корінні відслонення корундовміщуючих метаморфічних порід нещодавно були відкриті на лівобережжі Середнього Дніпра і, безумовно, могли бути відомими первісному населенню цієї території. Сокира при виготовленні спочатку була старанно оформлена пуансонною технікою, а потім пришліфована. Але її матеріал — твердий масивний мікрогнейс — не дозволив надати їй цілком закінченої форми, характерної для аналогічних сокир з амфіболіту, діабазу, серпентиніту. Особливо помітна деяка асиметрія виробу біля вушка. Сокири з сировини подібного типу зустрінуті в багатьох музеях України та Молдавії, інколи на значній (100—150 км) відстані від найближчих відслонень цих порід (випадкова знахідка — клевець з с. Вовчинець Каларашського району, що зберігається в республіканському музеї м. Кишинєва). В трипільських поселеннях середньої течії р. Південний Буг, де виходи аналогічних порід дуже поширені, сокири, тесла, мотики з гнейсу масивної текстури зустрічаються великими серіями.

В басейні р. Бокової К. Є. Горбом було знайдено уламки ще двох бойових сокир епохи бронзи, дуже цікавих за формою та матеріалом, який може бути або місцевим, або приазовським²⁰.

Перший уламок лезвіної частини (рис. 2, 5) невеликої булавоподібної (?) сокири походить з околиць с. Софієво-Гейкова (рис. 1, 15). Лезо за формою овальне, трохи відтягнуте донизу, верхня і нижня поверхні паралельні, бокові — напівкруглі, ті й другі — ретельно заполіровані. Вага уламку — 196,6 г. Матеріал — темно-сірий (майже чорний) діабаз порфірової структури: по темному базису розкидані видовжені (4—5 мм при товщині 1 мм) вкрапленики відносно свіжого плагіоклазу

¹⁸ В. И. Матюшенко. К вопросу о бронзовом веке в низовьях р. Томи. — С.А. М., 1959, № 4, стор. 159.

¹⁹ Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. — Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э. М., 1955, стор. 166.

²⁰ Як показало вивчення музейних фондів півдня УРСР, зняряддя з східноприазовських діабазів відносно часто зустрічаються на території сусідніх Запорізької, Херсонської та Кримської областей.

(до 15% від загального обсягу) та поодинокі, малі (1—2 мм) фенокристали серпентинізованого олівину або піроксену. Розміри уламка сокири: довжина — 6 см, товщина — 5 см, відстань від леза до центра свердлини — 5,5 см, діаметр отвору циліндричної форми, просвердлено-го за один прийом, — 2 см.

Другий уламок обушкової бойової сокири, виготовленої з дещо більше вивітрилого діабазу з меншими порфіровими вкрапленнями (рис. 2, 3), знайдено на правому березі р. Бокової біля гирла її притоки — р. Боковеньки (рис. 1, 13). Ця сокирка ще в давнину була повністю розбита, але рештки добре відполірованого вушка конічної форми, діаметром близько 3 см, вісь якого розташована під кутом 70° до осі обушка, дозволяють віднести її до типу «зігнутих», звичайних сокир на сході України та на Північному Кавказі²¹. Можна не сумніватися, що між племенами Північного Кавказу та катакомбної і зрубної культурами, починаючи з середини II тисячоліття до н. е.²², існували зв'язки. «Зігнуті» сокири зафіксовані і західніше, наприклад, серед речей Бессарабського скарбу²³.

Цікаві результати дає дослідження діабазу, з якого виготовлені обидві сокири. Як відомо, дайки діабазу зустрічаються в багатьох пунктах Криворіжжя і відслонюються по берегах р. Інгулець, але з поверхні вони, як правило, виявляються дуже вивітрелими, крихкими, зруйнованими. Такий діабаз непридатний для виготовлення знарядь або зброї. Тільки досліджена автором дайка, що відслонюється на правому березі р. Інгулець, в с. Лозоватка, і залягає серед мігматитів²⁴, містить більшменш свіжі вже з поверхні діабазу, багатократна, з зонами загартовання по зальбандах (аж до утворення приховано-зернистих палеобазальтових відмін). Породи її за макро- та мікроскопічною характеристиками (мінеральний склад — плагіоклаз, піроксен, олівін, в невеликій кількості біотит, хлорит, амфібол, апатит, титаномagnetит, серпентин) абсолютно тотожні діабазам сокир. Більш того, можна твердити, що для першого виробу був використаний діабаз центральних частин дайки, тоді як для зігнуто-обушкової сокирки було взято матеріал із загартованої приконтальної частини останньої. Разом з тим діабазу цих сокир мають мало спільного з діабазоподібними породами територіально найближчих околиць с. Христофорівка, де чорні прихованозернисті дайкові утворення були виявлені ще до 1941 року.

Великий прив'язний молот з амфіболіту, знайдений в селищі Долгінцеве (рис. 1, 5), та вислообушна бронзова сокира зрубного типу з району с. Веселі Терни (рис. 1, 1) докладно описані в окремій статті²⁵, але теж можуть бути зразками першокласної техніки обробки каменю та ливарництва епохи бронзи²⁶. Молот виготовлено з місцевої метаморфічної породи, бронзову сокиру — з привізного металу, бо міді на Криворіжжі практично немає.

Привізним є й тесло-мотика правильних чотирикутних обрисів

²¹ А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952, стор. 216; В. И. Марковин. Вказ. праця, стор. 56, 120—121, рис. 50.

²² В. И. Марковин. Вказ. праця, стор. 140—141.

²³ О. А. Кривцова-Гракова. Бессарабский клад. — Труды ГИМ. Памятники культуры, вып. 1. М., 1949, стор. 1—28.

²⁴ В. Ф. Петрунь. О некоторых петрографических особенностях оливиновых диабазов с реки Ингульца. — Сб. научн. трудов Криворожского горнорудного института, вып. 7. М., 1959, стор. 85—95.

²⁵ В. Ф. Петрунь. З історії використання викопних багатств Криворіжжя, стор. 116—120.

²⁶ Схожі зразки подібних знарядь відомі в багатьох пунктах Північного Причорномор'я. Див.: С. Х. Ярова. Кам'яні знаряддя з фондів Одеського державного археологічного музею. — МАПП, вип. 3. Одеса, 1960, стор. 205, табл. 1, 20; О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955, стор. 145, 146, рис. 35, 16—20.

(рис. 2, 4), яке знайдено в районі Соколовського пісочного кар'єру (рис. 1, 3). Тесло виготовлене з прихованозернистої неясношаруватої сірувато-жовтої опокоподібної породи і ретельно оброблене за допомогою шліфування. За великими розмірами (довжина — 20,5 см, товщина — 3,5 см, висота — 6,6 см, загальна вага — 735,5 г) це знаряддя можна було б віднести до сокир. Але воно має асиметричне гостре лезо та ознаки вживання у вигляді тоненьких, паралельних між собою подряпин, орієнтованих перпендикулярно до леза (на відстані близько 1,5 см від останнього). Тильна частина знаряддя збита в кількох місцях.

Тесло-мотика за формою та за складом не відрізняється від деяких «сланцевих» знарядь трипільської культури²⁷. Воно потрапило на береги Саксагані, безумовно, з Заходу або Північного Заходу, ймовірно, ще за часів енеоліту (на Півночі подібні тесла датуються часом 2500—1500 рр. до н. е.)²⁸.

Про найбільш віддалені культурні зв'язки населення території сучасного Криворіжжя в епоху бронзи свідчить цікава знахідка бронзових вудил та наконечника списа, які були виявлені у 1962 р. в одному з курганів групи «Рядових могил» на околицях с. Радіонівка (правобережжя р. Інгульця (рис. 1, 12). Обидві знахідки, за словами Л. С. Золотарьова, були виявлені на рівні материка, на відстані 2,5—3,0 м від центра насипу. Разом з вудилами та списом зустрінуті шматочки каменю (у тому числі привізного зі сходу вапняку) та рештки напівзотлілої деревини, що зберігається в музеї.

Бронзове вудило (рис. 3, зліва) складається з двох ланок, які відлиті в єдиній складній формі і з'єднані кільцями внутрішніх кінців. Внутрішні кільця дуже великі (архаїчна ознака) і помітно витончені в точці стику (стерлися майже до половини початкової товщини). Сучасна довжина вудила у витягнутому стані — 18,3 см, вага — 120,7 г. Зовнішні кінці складаються з розташованих в єдиній площині кілець, з яких менше має цілком правильний, без будь-яких швів або дефектів круглий переріз (що досягалось, очевидно, вставленням в складну ливарну форму спеціальних глиняних циліндриків), а зовнішнє, більше, — проміжнє за обрисом між овалом та перевернутим стременем. Стрижень кожної половини вудила гладенький, але на одному з них та на зовнішніх кільцях обох ланок спостерігаються незаглажені сліди затікання металу, ливарні шви, що виникли внаслідок нещільного прилягання половинок форми. Бронзовий склад вудил визначено методом дряпання мідною та сталлюю голками, але колір їх на поверхні більш темний, ніж у списа, що, можливо, вказує на різний склад елементів-домішок.

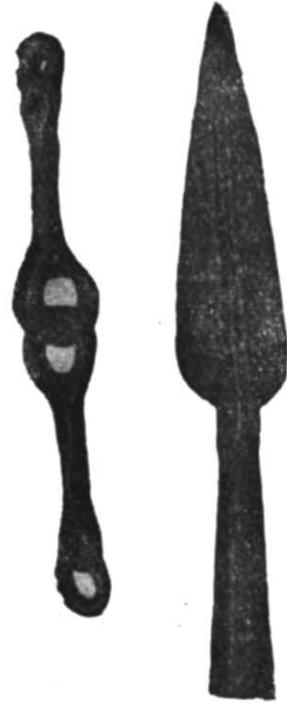

Рис. 3. Вироби з бронзи. Наконечник списа та кінське вудило з кургану біля с. Радіонівка Широківського району Дніпропетровської області.

²⁷ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Приднестровья. — МИА, № 84. М., 1961, стор. 112, рис. 22, 13; стор. 113, 132.

²⁸ Н. Н. Гуріна. Древняя история Северо-Запада Европейской части СССР. — МИА, № 87. М., 1961, стор. 343, 395, рис. 152, 153; стор. 402—403.

За класифікацією О. О. Йессена²⁹, описуване вудило повинно відноситися до вудил 1-го типу, можливо, до перехідної форми від двокільчатих до стременивидних (правда, з перевернутим зовнішнім кільцем, як у вудил IV типу), які датуються часом VIII—VII ст. до н. е. Аналогічні вудила відомі з колекцій Дніпропетровського музею³⁰, з кургану Мала Цимбалка біля Великої Білозерки, з с. Зелевки на Смілянщині³¹ тощо.

Литий бронзовий втульчастий наконечник списа, знайдений разом з вудилами (рис. 3, справа), має полум'євидну форму пера з прямими лезами, які сходяться біля вістря під гострим кутом. Основа пера має напівкруглу форму і відлита разом з стрижнем, який переходить у порожню на кінці втулки. Довжина наконечника — 20,8 см, найбільш широка частина пера (3,6 см) знаходиться на відстані 1,1 см від вістря. Круглий в перерізі стрижень від основи пера і до вістря набуває субквадратного перерізу і розпадається на три майже паралельні ребра-гребені, які поступово сходяться в напрямі до вістря. Розділені вони неглибокими борознами (на зразок сучасних кавказьких гірських кинджалів або артилерійських бобутів другої половини XIX—початку XX ст.), які утворюють мовби три злитих ребра вилки наконечників сейменського типу³², що надавало спису додаткову міцність.

Бокові ребра з поверхні пера спускаються на циліндричну ділянку стрижня, напівохоплюючи його з протилежних сторін на зразок розрізної втулки, звичайної для найбільш давніх кованих наконечників³³. На цих приливах та на решті стрижня й полої втулки добре помітні сліди заглаженого ливарного шва. На конусоподібній втулці з протилежних боків зроблено два отвори для цвяшків, які не збігаються. Наконечник вкритий зеленою патиною. Вага його — 153,7 г. Він був в дії після відливання, його вістря свідомо підшліфовувалося.

Повної аналогії цьому наконечникові серед інших списів епохи бронзи знайти не вдалося. Якщо бронзові литі невильчасті списи сейменського типу ще зустрічаються в поодиноких знахідках на півдні України (Херсонський музей, інв. № 4657), то, за даними О. А. Кривцової-Гракової, вильчасті наконечники в Нижньому Придніпров'ї взагалі невідомі³⁴. Слід відмітити, що далі на захід вильчасті списи представлені парадними наконечниками Бессарабського скарбу, які значно старші від найдавніших металевих вудил з цієї частини Європи. До того ж для наконечників списів сейменського типу, характерних для більш східних областей, показова саме вильчата форма, і тільки на ливарній формі з стоянки Самусь IV (басейн р. Томі) зафіксовані три злитих по стрижню ребра-нервюри³⁵, що робить цю матрицю схожою з радіонівським списом.

²⁹ А. А. Йессен. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Юге Европейской части СССР (Новочеркасский клад 1939 г.). — СА, XVIII. М., 1953, стор. 52—68, 85, 102—105.

³⁰ Каталог Екатеринославского музея, № 846, 1910, стор. 41.

³¹ П. Третьяков. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі та Тясмину. — АП, т. I. К., 1949, стор. 230, 233, рис. 7, 14; П. Д. Либеров. Курганы у села Константиновка. — КСИИМК, XXXVII. Л., 1951, стор. 142, рис. 45, б, в; А. А. Йессен. Вказ. праця, стор. 80—88; П. Д. Либеров. Хронология памятников Поднепровья скифского времени. — Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1952, стор. 150, табл. I.

³² Б. Г. Тихонов. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье. — МИА, № 90. М., 1960, стор. 23—26.

³³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955, стор. 63.

³⁴ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, стор. 143.

³⁵ В. И. Матюшенко. Вказ. праця, стор. 196, рис. 4, 4.

Близькі до останнього, як територіально, так і за часом деякі бронзові вироби трансільванського гальштату В (1000—700 рр. до н. е.), який датовано за О. І. Тереножкіним³⁶ другою половиною передскіфського періоду в Середньому Придніпров'ї. Повного збігу обрисів не помічено, але для бронзових мечів, кинджалів та наконечників списів (на території сучасних Угорщини та Румунії в кінці II та на початку I тисячоліття до н. е.) досить типовою стає поява двох, трьох і більше ребер-нервюр. Безумовно, близькі до описуваного наконечника, наприклад, наконечник списа із загону (культура віланова, гальштат) та, особливо, наконечник з околиць Могі (комітат Боршод), дещо ширший в основі пера, який був описаний Ж. Хампелем майже сто років тому назад, а також наконечник списа голіградської культури із скарбу, знайденого нещодавно поблизу с. Грушки³⁷. Імітація розрізного насаду на радіонівському наконечнику знаходить цікаву аналогію на списі з Середнього Придніпров'я, який О. І. Тереножкін вважає середньоєвропейським, привізним³⁸.

Слід зазначити, що серед списів, відлитих у Подніпров'ї, переважають відносно простіші форми, обумовлені передільним використанням привізного металу. Доказом такої переробки металу в басейні р. Інгулець в районі Криворіжжя є досить великий уламок ошлакованої глини зі слідами мідної зелені, трикутний зливочок міді-бронзи разом з пряслом та деякими іншими речами епохи бронзи, які були знайдені К. С. Горбом на правобережжі р. Бокової. Ймовірно західне походження радіонівського наконечника підтверджується даними Є. М. Черних. Він дослідив склад елементів-домішок у бронзових виробах і прийшов до висновку, що вся Правобережна Степова Україна заповнена металом, який має західне (Карпати, Трансільванські Альпи) походження³⁹.

Отже, на сучасному етапі вивчення радіонівські знахідки слід відносити, очевидно, до кола пам'яток чорноліської — білогрудовської, кіммерійської або сабатинівської культур. Правда, поселення чорноліської культури локалізуються північніше Криворіжжя (басейн р. Тясмина, лише частково верхів'я р. Інгульця), але можливі й поодинокі пам'ятки чорноліського типу на Криворіжжі. Дійсно, від с. Радіонівка до с. Мар'янівка, де, за О. І. Тереножкіним, було виявлене найбільш південне поселення з браслетами чорноліського типу⁴⁰, у 50 км з другого боку північніше від с. Широке, теж на лівобережжі р. Інгулець, біля оселі тієї ж назви (рис. 1) зустрінуто залишки поселення, яке за великою кількістю кісток свійських тварин, майже повною відсутністю обробленого кременю в культурному шарі, різноманітністю типів посуду може бути віднесено тільки до передскіфського періоду, так само, як і великі «золіники» з керамікою епохи пізньої бронзи в околицях с. Ганнівка (рекогносціровка Л. С. Білокриса). Правда, оскільки ці дві пам'ятки знаходяться вже у власне степовій зоні, їх можна вважати кіммерійськими або сабатинівськими, які представлені на правобережжі Дніпра і особливо в його пониззі цілим рядом знахідок. Зате виявлене автором поселення епохи пізньої бронзи — раннього заліза (за рядом ознак —

³⁶ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961.

³⁷ Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, t. I, Praehistoria. Kolozsvár, 1942, стор. 310, рис. 373; J. Hampel. Antiquites prehistoriques de la Hongrie. Esztergon, 1876, табл. IX, 1, 2.

³⁸ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 143, рис. 95, 8; І. К. Свешніков. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. — МДАПВ, вип. 3, 1964, стор. 54—56, табл. III, 6.

³⁹ Е. Н. Черных. Спектральный анализ и проблемы происхождения металлов. — Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук. М., 1963, стор. 23—24.

⁴⁰ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 7, рис. 1.

саме білогрудівської культури) в гирлі балки Приворотня (рис. 1, 17) цікаве поєднанням в підйомному матеріалі, що походить з двох кургано-подібних, розораних підвищень, речей як місцевого, так і екзотичного походження. До останніх слід віднести, наприклад, оброблений кремій, палетку з пісковіку, фрагмент наконечника списа з бронзи з дуже вузьким пером та напівкруглим в перерізі стрижнем, що відноситься до першої (за О. І. Тереножкіним) групи наконечників, типових для до-скіфського часу на середньодніпровському правобережжі⁴¹.

Серед знахідок місцевого походження особливо цікаві уламки бурих та червоних вохр, брила окварцованого метаультраабазиту, виявлені на більшому з курганоподібних підвищень, палетки, розтирачі та лошцила з амфіболіту, метадіабазу та кварцу (з залишками червоної мінеральної фарби), нарешті, три уламки якогось зашлифованого виробу з актіноліто-талькового сланцю — класичної сировини для виготовлення ливарних матриць придніпровського металургійного центру епохи бронзи. Поруч з обробленим каменем тут зустрінуто численні уламки тваринних кісток (у тому числі коня) та фрагменти ліпного посуду, баночного та черпакоподібного, прикрашеного валиками та лошціням.

Таким чином, поєднання геолого-петрографічного та порівнювально-археологічного аналізів кам'яних та металевих знарядь епохи бронзи з околиць Кривого Рогу наводять на ряд цілком точних висновків, а саме:

1. Переважна більшість великих кам'яних виробів, загальних для стelloвої смуги, виготовлялися на Криворіжжі з місцевої мінеральної сировини (амфіболіт, кварцит, діабаз тощо). Крім готових кам'яних виробів, одержаних насамперед шляхом обміну з Прикарпаттям або іншими районами, в II тисячолітті до н. е. в басейні р. Інгулець було поширене місцеве виготовлення найбільш розповсюджених предметів озброєння та праці за готовими зразками. Високі традиційні навички обробки каменю, вміння визначити його технологічні можливості були, безумовно, загальним надбанням майстрів епохи бронзи незалежно від їх племінної належності та постійного місця мешкання. Ми ніколи не дізнаємося, як саме називали люди епохи бронзи діабази лозоватського родовища, але не має сумніву, що вони їх відрізняли від інших порід району.

2. Крем'яні вироби Криворіжжя типу наконечника дротика з околиць с. Широке (рис. 1, 11) теж дозволяють зробити деякі висновки. Покладів кременю на Криворіжжі практично нема, якщо не враховувати відносно рідких знахідок інфільтраційних халцедонолітів та скам'янілого дерева. Кремій, з якого виготовлено наконечник дротика, за рядом ознак найбільш схожий на рудувато-жовтий, дрібноплямистий, напівпрозорий в тонких уламках кремій східних родовищ України. У виробках епохи бронзи на Криворіжжі переважає сірий непрозорий кремій з білою, часто порцеляноподібною жовневою коркою, під якою простежується тоненький прошарок напівпрозорого, блискучого, жовто-брунатого матеріалу. Відслонення подібного кременю і розміщуються на північ від Криворіжжя. Нарешті, поруч з ним зустрічаються кремені кримського і донецького походження. Про це свідчить, наприклад, велике (до 60 мм) скреблоподібне знаряддя, знайдене разом з іншими уламками обробленого кременю на схилі першої надзаплавної тераси р. Інгулець на південь від с. Інгулець (рис. 1). Кремій сірий, плямистий, з залишками мікрофауни, місцями — сірувато-жовтий, напівпрозорий, з тоненькою жовневою корочкою. Ретуш стрімка, частково з за-ломами (тобто подібна до палеолітичної), але знаряддя не має ознак значної патинізації або окатування водою. Вражають його великі розміри. Дослідження більшості криворізьких місцезнаходжень обробленого кременю, виявлених за останні роки автором та Л. С. Білокрисом,

⁴¹ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 138—141.

свідчить про дуже обережне ставлення до кременю та свідоме використання навіть маленьких уламків часто низькоякісного матеріалу (нерідко з залишками жовтневої корки, що становить до 50% обсягу виробу). Люди, які залишили на березі р. Ингулець такі великі знаряддя та шматки кременю, безсумнівно, прийшли сюди, по-перше, з районів, багатих кременем, і, по-друге, очевидно, не знали, що перед ними простягається територія, зовсім позбавлена цієї життєво важливої для первісної людини кам'яної сировини. Відсутність покладів кременю примушувала людину епохи бронзи використовувати навіть деякі замінники, наприклад гірський кришталь, відщепи з кристалів якого (поряд з обробленим кременем, товкачем з пісковика та фрагментами ліпної кераміки) зустрінуто на правобережжі Великої Балки, яка впадає в р. Боковенька справа, за межами карти, в Долинському районі Кіровоградської області.

3. Металеві вироби (епоха пізньої бронзи, передскіфський час) виготовлено з привозної бронзи — покладів міді на Криворіжжі немає. Наконечник списа з с. Радіонівка вказує на певні культурні зв'язки, які існували в передскіфський час між племенами середньої течії р. Ингульця та більш західних територій — аж до Трансильванії⁴².

В. Ф. ПЕТРУНЬ

К ПРОИСХОЖДЕНИЮ МИНЕРАЛЬНОГО СЫРЬЯ ПАМЯТНИКОВ III—I ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ до н. э. ИЗ БАСЕЙНА р. ИНГУЛЕЦ

Резюме

В статье описаны каменные орудия, найденные в последнее время на Криворожье, в бассейне рек Ингулец и Саксагань. Это — различные песты и растиральники, сверленные топоры-молоты, тесло (из кварцитов, амфиболитов, диабазов и других пород). Часть из них местного происхождения. Представляет интерес тесло (из карбонатно-опаловой, внешне алевритоподобной, породы), попавшее на берега Саксагани, по-видимому, из Поднестровья.

На прилагаемой карте указаны коренные обнажения пород, в результате разработки которых получали материал для изготовления орудий или плит каменных ящиков в курганах катакомбного и срубного времени.

Следует отметить, что бронзовые удила и наконечник копья из разрушенного кургана в окрестностях с. Радионовка, по мнению автора, указывают на весьма отдаленные культурные связи предскифского населения бассейна Ингульца. Наконечник копья наиболее полные аналогии находит среди изделий более западных территорий, вплоть до Трансильвании, а удила, также отлитые из привозного металла, точно датируются VIII—VII вв. до н. э.

⁴² Висловлюю подяку О. І. Тереножкіну за люб'язно вказаний факт.

В. Л. ЗУЦ

ТЕРИТОРІЯ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОГЕТСЬКОГО ЧАСУ

Висвітлення питання про територію Ольвійської держави становить значні труднощі через брак достатньої кількості джерел. У той час, коли Ольвійський поліс розглядали виключно як місто Ольвію, питання про територію поліса не виникало. Тому марно ми будемо шукати його висвітлення в працях дореволюційних дослідників, зокрема й на сторінках капітального дослідження В. В. Латишева про історію та державний лад Ольвії¹.

За радянських часів, коли почалось дослідження поселень ольвійського оточення (так званої периферії Ольвії), було поставлено питання про сільськогосподарську округу Ольвії, тобто про ольвійську хору. Однак сама постановка цього питання досі не має достатньої чіткості.

Основою економіки античного полісу було сільське господарство (навіть тоді, коли ремесло і торгівля набули в ньому значного розвитку). Адже землеробство переважало в античному суспільстві² і «історія класичної старовини — це історія міст, але історія міст, заснованих на земельній власності і на землеробстві»³. Термін «поліс» включав, крім поняття міста, ще й поняття сільськогосподарської території. Цим даний термін відрізняється від іншого давньогрецького терміну — «астю» (ἄστυ), що означав тільки населений пункт — місто⁴, хоч би й таке, що було столицею держави. Отже, загальновідома формула «місто-держави», яка служить для визначення сутності полісу, виявляється, якщо розглядати останній з точки зору його території, не зовсім точною.

Щоб підійти до з'ясування питання про територію Ольвійської держави, необхідно розглянути матеріали дослідження периферії Ольвії, а також і більш віддалених територій (див. карту*).

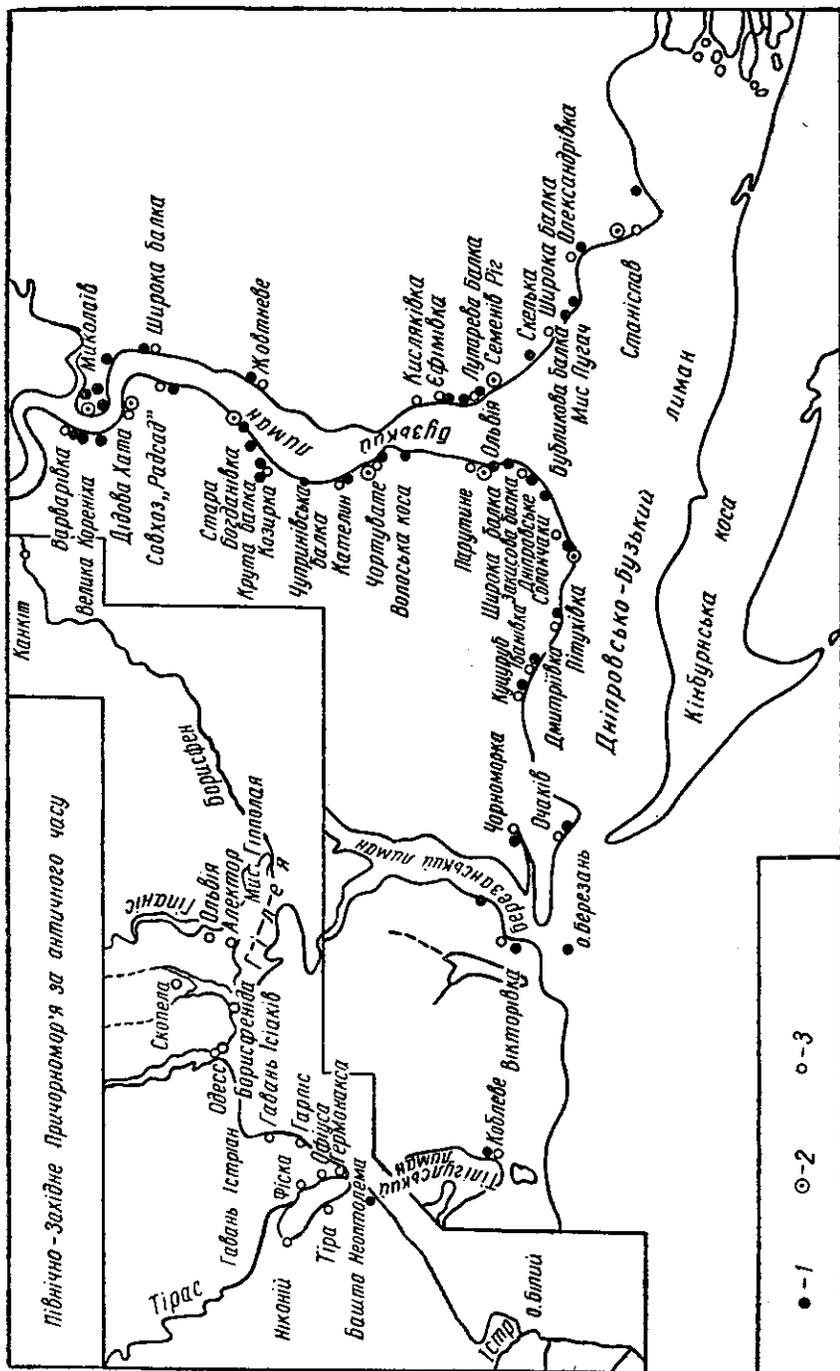
¹ Не ставлячи питання про територію Ольвійського полісу, В. В. Латишев разом з тим у ряді випадків згадував про володіння Ольвії: слідом за О. С. Уваровим він зазначав, що ольвійські поселення були розташовані на південь і північ від міста (Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 107); до володіння Ольвії він відносив і Гілею, згадувану в декреті на честь Нікерата, сина Палія (JOSPE, I², 35, стор. 61). Про ольвійські поселення В. В. Латишев говорить і на стор. 230 своєї монографії. В іншому місці тієї ж праці він, однак, висловив думку, нібито жителями цих поселень були каллініди (стор. 18).

² Див.: К. Маркс. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років). — У кн.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12. К., 1963, стор. 689.

³ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству. — ВДИ, № 1, 1940, стор. 15.

⁴ В. Д. Блаватский. Античный город. — У кн.: Античный город. М., 1963, стор. 7.

* Складена на основі «Карти археологічних пам'яток узбережжя Бузького лиману» Ф. М. Штігельман (МИА, № 50, 1956, стор. 256) та «Карти поселень і городищ скіфсько-сарматського часу між гирлами Дністра та Південного Бугу» М. С. Синицина (МАПН, вип. III, 1960, стор. 19).

Нижче Побужжя за догетського часу (VII—I ст. до н. е.):
 1 — поселення; 2 — городища; 3 — сучасний населений пункт.

Проведені дослідження — розкопки та розвідки — дають можливість у загальних рисах накреслити процес виникнення, розвитку та занепаду поселень Нижнього Побужжя за догетських часів.

У VII—VI ст. до н. е. виникли поселення на Березані, біля Широкої балки і в с. Дніпровське (колишне Сари-Комиші) на правому березі Бузького лиману, в районі с. Вікторівка (поселення Вікторівка I і поселення, розташоване за 3 км на північ від села), на правому березі Березанського лиману, на території Очакова, а також на лівому березі Бузького лиману — у с. Лупарева Балка, в ур. Скелька, на південь від с. Олександрівка, на північ і схід від с. Станіслава⁵.

Більшість з цих поселень існували й пізніше — у V ст. до н. е. Крім того, за тих же часів виникли нові поселення: на правому березі Бузького лиману — на північний-північний-захід від с. Козирка⁶, на лівому березі — на території сучасного Миколаєва (городище біля колишньої Міжнародної пристані за Поповою Балкою⁷) і в ур. Семенив Ріг⁸.

З перелічених правобережних поселень два — північ-північ-захід від с. Козирка і у с. Дніпровське — існували й у IV ст. до н. е. Крім того, поруч з ними в той же час виникли поселення в с. Варварівка⁹, в південно-східній і північній частинах с. Велика Корениха¹⁰, в ур. Дідова Хата¹¹, на північ від с. Чортувате¹², біля Закисової¹³ та Хрестової¹⁴ балок, біля с. Солончаки (поблизу від Аджигольської коси)¹⁵. При цьому поселення в ур. Дідова Хата і на північ від Чортуватого, мабуть, були укріплені. На лівому березі, крім існуючих поселень, виникали нові: в південній частині с. Єфімовка, біля Широкої та Бубликової балок¹⁶.

В елліністичний час на ольвійській периферії виникли поселення. Час виникнення деяких з них визначається більш точно: перша половина III ст. до н. е. біля радгоспу «Радсад» (колишній Бузький хутір, або хутір Топчія)¹⁷, на північ від с. Стара Богданівка¹⁸, біля Крутої бал-

⁵ Літературні джерела, що містять відомості про ці поселення, наведені в нашій статті в «Археології», т. XIX, 1965, стор. 38.

⁶ Розкопки цього поселення провадилися у 1954 р. під керівництвом Ю. І. Козуб.

⁷ И. В. Ф а б р и ц и у с. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. 1. К., 1951 (далі скорочено — АК), стор. 77, § 171; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Городища, поселення і могиляники Бугського лимана VII—II вв. до н. е. Кандидатська дисертація. К., 1951. Науковий архів ІА АН УРСР (далі скорочено: Городища...), стор. 153—154 (на городищі знайдено уламки кераміки VI ст. до н. е.).

⁸ АК, стор. 74—75, § 163; Городища..., 172—175.

⁹ АК, стор. 80, § 176, стор. 113—115; П. Н. Шульц. Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева. — КСИИМК, вып. V, 1940, стор. 71—75; М., С. Синицин. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. — Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 113—133.

¹⁰ АК, стор. 80, § 175; Городища..., стор. 215—216.

¹¹ АК, стор. 79—80, § 174; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Отчет о раскопках на городище у маяка Дидова Хата (близ Николаева) 1950 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹² Л. М. С л а в і н. Поселення ольвійської периферії біля с. Чортуватого. — «Вісник Київського університету», № 1. Серія історії та філософії, вип. 2. К., 1958, стор. 138—149.

¹³ Городища..., стор. 63—92; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н. Поселення біля Закисової балки (Розкопки 1948—1949 рр.). — АП, т. VIII. К., 1958, стор. 131—141; Л. М. С л а в і н. Археологічні дослідження городищ, поселень та могиляників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. — АП, т. V. К., 1955, стор. 134—137.

¹⁴ Городища..., стор. 256 (поселення біля Великого Бузького маяка); Л. М. С л а в і н. Вказ. праця, стор. 173.

¹⁵ АК, стор. 66—68, § 146; Городища..., стор. 262—263.

¹⁶ Городища..., стор. 165—166, 186—188.

¹⁷ АК, стор. 73, § 156; стор. 105—106; Городища..., стор. 227—229; Л. М. С л а в і н. Вказ. праця, стор. 130—132. Л. М. С л а в і н датує поселення II ст. до н. е. — II ст. н. е.

¹⁸ АК, стор. 72—73; Городища..., стор. 231—232.

ки¹⁹, на північ від с. Козирка²⁰, біля Чупринової балки²¹, на південь від с. Кателина²², на південному схилі Чортуватої балки²³, біля Волозької коси²⁴ на правому березі Бузького лиману та на північ від м. Жовтневе (колишній Богоявленськ)²⁵, біля мису Пугач²⁶ на лівому березі. На одному з крайніх південних лівобережних поселень (на північ від с. Станіслава), яке існувало ще за архаїчного часу, будуються укріплення — земляні вали²⁷.

Крім того, на правому березі Дніпровсько-Бузького лиману між Солончаками та Очаковом налічується понад півдесятка поселень, які належать до розглядуваного періоду. Це — залишки поселень біля с. Біляковичів²⁸, на південь²⁹ і північ³⁰ від Пітухівської балки, на східній³¹ та західній³² околицях с. Дмитрівка, у с. Іванівка³³, у східній частині с. Куцуруб³⁴, на схід від Очакова³⁵. Крім вже згадуваних поселень на правому березі Березанського лиману — біля с. Вікторівки, залишки поселення того часу є і на лівому березі лиману — у с. Чорноморці (колишнє Бейкуш)³⁶.

Наприкінці III—II ст. до н. е. кількість поселень на периферії Ольвії дещо скоротилася. Тоді, напевно, перестали існувати поселення біля сіл Варварівка і Велика Корениха, в ур. Дідова Хата, біля Закисової та Пітухівської балок на правому березі Бузького та Дніпровсько-Бузького лиманів, а також біля с. Єфімівки, в ур. Скелька, біля Бубликової балки, на північ і схід від с. Станіслава на лівому березі Бузького лиману. В той же час будуються оборонні споруди — так зване Пітухівське городище³⁷ — на мису правого берега Дніпровсько-Бузького лиману, недалеко від впадіння в нього Бузького лиману, між сучасними селами Дмитрівка та Солончаки (колишнє Аджигол).

Як видно з наведених даних, поселення античного часу розміщувались у Нижньому Побужжі на берегах лиманів і тягнулися низкою на південь і на північ від Ольвії на десятки кілометрів.

Розглянемо дані про матеріальну культуру поселень цього району.

Хоча розкопки провадилися в небагатьох пунктах, але на більшості поселень ольвійського оточення зафіксовано залишки кам'яних назем-

¹⁹ Городища..., стор. 236.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 237—238.

²² Там же, стор. 240—242.

²³ Там же, стор. 245.

²⁴ Там же, стор. 250—251.

²⁵ Там же, стор. 161—162.

²⁶ АК, стор. 73—74; § 158, стор. 106; Городища..., стор. 188—191.

²⁷ Городища..., стор. 205.

²⁸ М. С. Синицин. Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу. — НЗ ОДПІ, т. X, 1955, стор. 60 (пункт № 103).

²⁹ Там же, стор. 59 (пункт № 101). Пор. Городища..., стор. 265—272; Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 137—139; Г. С. Русяєва. Поселення Пітухівка I біля Ольвії. — Археологія, т. XXI, К., 1967, стор. 206 і далі.

³⁰ М. С. Синицин. Карта..., стор. 59 (пункт № 102).

³¹ Там же (пункт № 99). Пор. АК, стор. 65, § 144; Городища..., стор. 280.

³² М. С. Синицин. Карта..., стор. 58—59 (пункт № 96).

³³ Там же, стор. 57 (пункт № 90).

³⁴ Там же (пункт № 88). Пор. АК, стор. 65, § 143; Городища..., стор. 283—285.

³⁵ М. С. Синицин. Карта..., стор. 57 (пункт № 87).

³⁶ Там же, стор. 56 (пункт № 84).

³⁷ М. С. Синицин. Карта..., стор. 59 (пункт № 100); И. В. Фабрициус. Пробные раскопки, произведенные Херсонским музеем 26—28 сентября 1924 г. — Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3. Одеса, 1925, стор. 174—177; АК, стор. 66—67, § 146 (І. В. Фабрициус називає цю пам'ятку Аджигольським городищем); А. Л. Есипенко. Петуховская оборонительная система (I в. до н. э. — IV в. н. э.). — КСИМК, вып. XXXIX, 1951, стор. 19—26; М. С. Синицин. Городище у хутора Петуховки Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. — ВДИ, 1952, № 2, стор. 243—249; Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 139—143; М. С. Синицин. Петухівське городище. — Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 13—34.

них споруд. На ряді поселень (Вікторівка I, на південь від Пітухівської балки, біля Закисової та Чортуватої балок, біля радгоспу «Радсад», в ур. Дідова Хата) під час розкопок відкрито залишки кам'яних багатокімнатних жител, бруковані камінням двори, кам'яні водостоки, уламки черепиці та окремі архітектурні деталі, які дають змогу припускати, що будинки зазначених поселень за своїми розмірами, плануванням, будівельною технікою, покрівельним матеріалом, архітектурним оформленням наближались до одночасних ольвійських жител. Необхідно підкреслити, що залишки кам'яних наземних будівель були й на тих поселеннях, де відкрито житла типу напівземлянок (Березань, Вікторівка I, Широка Балка) або ям-землянок (Варварівка).

Серед фрагментів кераміки, знаходжуваної на цих поселеннях, значний процент здебільшого становлять уламки привізного грецького посуду й особливо посуду, виготовленого ольвійськими гончарами³⁸, що свідчить про тісні економічні зв'язки жителів цих поселень з Ольвією. Про це ж говорять і знахідки на них ольвійських монет³⁹. Знахідки ж на поселеннях культових предметів, якими є, зокрема, теракоти, що зображують Деметру, Афродіту або інші грецькі божества⁴⁰, а також

³⁸ В одному житловому комплексі (друга половина VI ст. до н. е.) на поселенні Вікторівка I уламки кружального посуду (місцевого, ольвійського і привізного, виключаючи амфори) становили 59%, ліпного — 41% (С. И. Капoш и н а. Из истории греческой колонизации нижнего Побужья. — МИА, № 50, 1956, стор. 243). Виявлені під час розкопок поселень біля Пітухівської та Закисової балок (IV—III ст. до н. е.) уламки кераміки відповідно становили 90% і 10% (Г. С. Русяева. Вказ. праця, стор. 210) та 74% і 26% (Городища..., стор. 92). А на поселенні того ж часу у с. Варварівка співвідношення між кружальним (без амфор) та ліпним посудом дорівнювало 42% і 58% (М. С. С и н и ц и н. Поселення в с. Варварівка..., стор. 130).

³⁹ Монети або ольвійські мідні дельфіни знайдені на поселенні у с. Варварівка (в тому числі один ас, використовуваний як прикраса. М. С. С и н и ц и н. Поселення в с. Варварівка..., стор. 130), на городищі в ур. Дідова Хата (АК, стор. 113; Городища..., стор. 223; Ф. М. Шт и т е л ь м а н. Отчет..., стор. 25), на поселенні біля радгоспу «Радсад» (Городища..., стор. 229), на городищі на північ від с. Стара Богданівка (АК, стор. 72, § 155; Городища..., стор. 232), на поселенні на північ-північ-захід від с. Козирка (скарб дельфінів, неопублікований), на городищі на північ від хут. Чортуватої (Городища..., стор. 224, дельфін — там же, стор. 248), на поселенні біля Волозької коси (П. О. Бурачков. Общий каталог монет, ч. I. Одеса, 1884, стор. 47—48), біля Закисової балки (Городища..., стор. 92 а; Ф. М. Шт и т е л ь м а н. Поселення..., стор. 140), на південь від Пітухівської балки (Л. М. С л а в и н. Вказ. праця, стор. 139), біля с. Куцуруб («скарб» асів. В. И. Гошк е в и ч. Клады и древности Херсонской губернии, ч. I. Херсон, 1903, стор. 60; дельфіни — «Журнал министерства внутренних дел», 1837, № 4, стор. 13), на території Очакова, на Березані (неодноразово монети й дельфіни, в тому числі і скарб дельфінів, знайдений під час розкопок на Березані в 1962 р.), на поселенні Вікторівка I (Ф. Рудык. Древнее поселение Викторовка I. — МАСП, вып. 1. Одеса, 1957, стор. 65), у с. Кисляківка (в тому числі золоті монети. — АК, стор. 75, § 166), на поселенні у с. Лупарева Балка (АК, стор. 75, § 164; дельфін у культурному шарі. — Городища..., стор. 170), на городищі в урочищі Семенів Ріг (аси. — Городища..., стор. 173), на поселенні біля Хаблової балки (АК, стор. 74, § 162), біля Павлютиної балки (АК, стор. 74, § 161), біля с. Олександрівки (Городища..., стор. 196), на городищі на північ від с. Станіслава (А. С. У в а р о в. Исследования о древностях южной России, вып. 1. СПб., 1851, стор. 33). Деяка кількість монет знайдена на території Нижнього Побужжя в могильниках. Далеко не всі монети, знайдені на місці поселень та в могильниках, враховані. Значна частина знахідок є випадковими; деякі виявлені у місцях, де згодом провадилися розкопки, під час яких було розкрито залишки поселень (наприклад, на північ-північ-захід від с. Козирка). В ряді ж випадків монети і дельфіни знайдені при розкопках поселень (біля Пітухівської та Закисової балок, в с. Лупарева Балка), що підтверджує їх безпосередній зв'язок з поселеннями Нижнього Побужжя античного часу.

⁴⁰ Теракоти знайдені на поселенні у с. Варварівка (Деметра. П. Н. Шульц. Ямы-жилища..., стор. 75), на городищі в ур. Дідова Хата (Ф. М. Шт и т е л ь м а н. Отчет..., стор. 23), на поселенні біля Закисової балки (фрагментів. — Городища..., стор. 92; Ф. М. Шт и т е л ь м а н. Поселення..., стор. 140), на південь від Пітухівської балки (фрагменти статуєток Афродіти), у с. Кисляківка (АК, стор. 75, § 166), у с. Лупарева Балка (Городища..., стор. 171), біля мису Пугач (АК, стор. 106). Майже всі вони знайдені під час розкопок. В культурному шарі на городищі в ур. Скелька виявлено вапнякову стелю з схематичним зображенням фігури людини (Городища..., стор. 181).

знахідки грецьких граффіті⁴¹ свідчать про те, що населення, яке залишило ці пам'ятки, мало еллінську культуру⁴².

Беручи до уваги зазначені особливості матеріальної культури поселень Нижнього Побужжя догетського часу, можна зробити висновок, що значну частину їхнього населення, очевидно, становили греки.

Залишки поселень догетського часу, матеріальна культура яких схожа з матеріальною культурою поселень Нижнього Побужжя, відомі й далі на захід від Березанського лиману. Близько двох десятків таких поселень розташовувалось на узбережжі Чорного моря, Тилігульського та деяких інших лиманів Північно-Західного Причорномор'я аж до Дністровського лиману: у с. Коблеве, Григорівка, на південь від с. Іллінка (в ур. Вершина), у с. Крижанівка, Лузанівка, Усатове, на території Одеси, на південній околиці с. Чорноморка, біля Сухого лиману, с. Затока (колишне Бугаз), с. Роксолян, Маяки, в околицях с. Овідіополь⁴³.

Протягом півтисячі років існування Ольвійського полісу за догетського часу територія його не була постійною і могла змінюватися залежно від тих внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначали розвиток Ольвії.

Очевидно, слід розрізнити власне ольвійську хору — область, розташовану порівняно недалеко від Ольвії, і більш віддалені території, що були в сфері впливу полісу, тяжіли до нього, але не входили до його сільськогосподарської округи.

Межі сільськогосподарської території Ольвії кінець кінцем залежали, з одного боку, від економічних потреб полісу, з іншого — від його політичних можливостей.

За архаїчного часу поселення, розташовані поблизу Ольвії, наприклад біля Широкої балки і в с. Дніпровське, безсумнівно, входили до складу ольвійської хори. Вони являли собою ольвійські *κῆμαι* (села). Про політичні зв'язки Ольвії з іншими, віддаленішими поселеннями Нижнього Побужжя того часу, у тому числі й з поселенням на о. Березань, можна судити на підставі знахідок ольвійських мідних дельфінів. Оскільки останні були грошовими знаками, призначеними обслуговувати потреби внутріполісної торгівлі, постільки ареал їх поширення на периферії Ольвії має приблизно збігатися з межами Ольвійського полісу. Так, ґрунтуючись на численних знахідках дельфінів на Березані, можна з певністю припускати входження Березанського поселення до складу Ольвійського полісу⁴⁴.

При визначенні меж полісу, очевидно, слід брати до уваги й природні перепони, що могли правити за його кордони чи бути природними межами його території. Так, є підстави гадати, що до складу ольвій-

⁴¹ Граффіті знайдені на поселенні у с. Варварівка (М. С. Синицин. Поселення в с. Варварівці..., стор. 125), на городищі в ур. Дідова Хата (АК, стор. 112; А. С. Коцевалов. Керамические надписи на памятниках из ольвийских раскопок 1920—1937 гг. и на беспаспортных экспонатах Николаевского музея, стор. 401—404 — рукописі зберігається у Науковому архіві ІА АН УРСР), на поселеннях на південь від Пітухівської балки (А. С. Русяєва. Вказ. праця, стор. 213) і біля с. Чорноморки (понад півсотні грецьких граффіті).

⁴² Ми не торкаємось тут ряду написів на кам'яних плитах і фрагментів мармурових скульптур, в різний час знайдених у Нижньому Побужжі й на більш віддалених від Ольвії територіях, оскільки ці знахідки здебільшого зроблені за нез'ясованих обставин, причому зазначені предмети були знайдені не *in situ*, а, мабуть, потрапили у ці місця з території ольвійського городища. Про це свідчить, зокрема, П. Келпел, який зазначав, що Очаків, Кінбурн і «майже всі навколо розташовані села збудовані з ольвіопольських руїн» (Древности северного берега Понта. М., 1828, стор. 134).

⁴³ М. С. Синицин. Карта..., стор. 35—53 (пункти № 2, 4, 9, 11, 18, 19, 24, 27, 28, 32, 34, 38, 39, 43, 53, 65, 70). Див. також складену М. С. Синициним «Карту поселень і городищ скіфсько-сарматського часу між гирлами Дністра та Південного Бугу» (МАПІ, вип. III. Одеса, 1960, стор. 19).

⁴⁴ В. В. Лапін. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1968, стор. 146.

ської хори не входили поселення на лівому березі Бузького лиману. В усякому разі це можна з певністю припускати для V ст. до н. е. Адже із свідчення Геродота (IV, 53), що борисфеніти, тобто ольвіополіти, жили на Гіпанісі, на протилежній від Гіпполаєвого мису стороні, можна зробити висновок, що у V ст. до н. е. володіння Ольвійського полісу були на правому березі Бузького лиману і не простягались на його лівий берег, південний виступ якого являв собою Гіпполаєв мис.

Спробуємо визначити кордони Ольвійського полісу, виходячи з нашого припущення, що природною межею ольвійської хори на сході був Бузький лиман⁴⁵. Тоді на півночі його межу для ранішого часу можна локалізувати десь у районі поселення в ур. Дідова Хата, де окремі знахідки свідчать, що воно існувало ще в VI—V ст. до н. е., а для пізнішого часу — у районі Варварівського поселення, датованого IV—III ст. до н. е. Що ж до західної межі полісу, то тут питання складніше. Як бачимо з наведеного вище, на узбережжі Північно-Західного Причорномор'я (включаючи й лимани), між Ольвією і Тірою, за догетських часів було розташовано чимало поселень, в яких, очевидно, мешкали греки. При цьому провести якийсь кордон між територією, яка тяжіла до Ольвії, і територією, що перебувала під впливом Тіри, досить важко. А втім, нам цього й не треба робити, бо в даному разі нас цікавлять не сфери впливу Ольвії і Тіри, а кордони Ольвійського полісу, а він, напевне, безпосередньо не межував з полісною територією Тіри. Здається цілком імовірним, що в Північно-Західному Причорномор'ї існувала деяка кількість поселень, які не входили до складу цих двох полісів. Отже, доводиться шукати межу, що відділяла територію Ольвійського полісу від території поселень, які не входили до його складу.

Поселення догетського часу у Північно-Західному Причорномор'ї зосереджені, крім Нижнього Побужжя, ще на узбережжі Березанського і Тилігульського лиманів, у районі сучасної Одеси та на узбережжі Дністровського лиману. Останні два райони через свою віддаленість від Ольвії, очевидно, не могли входити до сфери її впливу, тим більше до її хори. Тому як прикордонні території Ольвійського полісу можна розглядати лише район Тилігульського або Березанського лиманів.

Оскільки під сільськогосподарською округою ми розуміємо територію, що була розташована порівняно недалеко від політичного та економічного центру полісу, тому найбільш імовірним районом ольвійської хори ми вважаємо правобережжя Бузького і Дністровсько-Бузького та лівобережжя Березанського лиманів. Це не виключає того, що в певний період до сфери впливу Ольвійського полісу могло входити узбережжя Чорного моря, аж до Тилігульського лиману, як, зрештою, і лівобережжя Бузького лиману.

До територій, що тяжіли до Ольвії, належала й Гілея — місцевість поблизу від Ахіллово Бігу (сучасної Тендрівської коси), на протилеж-

⁴⁵ І. С. Свенцицька висловила припущення, що в ольвійському декреті про довіз та вивіз грошей (IRE, I², 24) під Борисфеном «мається на увазі не тільки місто Ольвія, але й вся територія, підлегла ольвійському полісові, причому жителів цієї території самі ольвіополіти називали борисфенітами» (До питання про Борисфен та Ольвію.— ЗОАО, т. II, 1967, стор. 264). Цим, по суті, ставиться знак рівняння між населенням Ольвійського полісу, яке називав борисфенітами Геродот (IV, 18, 78 і 79), і скіфами-землеробами, яких, відповідно до того ж Геродота (IV, 18), називали борисфенітами самі ольвіополіти. Таке ототожнення скіфів-землеробів з населенням Ольвійського полісу нам здається зовсім неправомірним. Вважаючи цілком переконливим припущення П. Й. Карншовського про те, що початок згаданого вище ольвійського декрету про грошовий обіг [Εὐζβία]—*πνευσμένη εἰς τὴν εἰρήνην*— було складено не в Ольвії, а при святилищі Зевса Урія, де текст було вирізьблено на мармуровій плиті у відповідності зі списком декрету, надісланим з Ольвії, ми можемо лише приєднатися до висновку дослідника у тому, що термінологія початку декрету відбиває слововживання не ольвіополітів, а греків метрополії (Замітки про Ольвію та Борисфен.— ЗОАО, т. II, 1967, стор. 79). А якщо це так, то немає підстави зв'язувати вживаний ольвіополітами термін «борисфеніти» з населенням Ольвійського полісу і поширювати межі полісу на схід від Бузького лиману, де, відповідно до Геродота (IV, 18), проживали скіфи-землероби.

ній від гирла Бугу стороні Дніпровсько-Бузького лиману⁴⁶, очевидно, десь у районі сучасної Кінбурнської коси. Декрет на честь Нікерата, сина Папія (ІРЕ, I², 34), першої половини I ст. до н. е. оповідає про те, як ольвійські громадяни вирушили до Гілеї, але при наближенні ворогів були відправлені Нікератом у місто.

Володіння Ольвії простягались, очевидно, вздовж узбережжя лиманів. У цьому розумінні Ольвійський поліс був схожий на свою метрополію Мілет та інші малоазійські грецькі держави, що виникли внаслідок колонізацій греками західного узбережжя Малої Азії і володіли там порівняно неширокою смугою прибережної території.

Про поділ Ольвійської держави на окремі територіальні одиниці, наприклад, філи (відомі нам у метрополії Ольвії, Мілеті за римського часу)⁴⁷, в джерелах, що дійшли до нас, ніяких натяків не збереглося.

У зв'язку із з'ясуванням питання про територію Ольвійської держави необхідно торкнутися тієї ролі, яку відігравали два чорноморські острови — Березань та Білий (тепер острів Зміїний, або Фідонісі, за 40 км на схід від дельти Дунаю) — у системі Ольвійського полісу.

Вище вже йшлося про те, що за архаїчного часу, тобто в початковий період існування полісу, Березань входила до його складу. Це становище, мабуть, лишалось і надалі, навіть після того, як поселення на ній перестало існувати. На користь такого припущення свідчить насамперед саме місцезрештування острова у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману. Володіння цим ключовим пунктом було насущною потребою ольвіополітів.

Статус Білого острова був інший. За віруваннями давніх греків, Білий острів нібито був місцем загробного життя Ахілла. Будучи у їх уявленні володінням цього героя, він тому не міг належати нікому іншому володільцеві. Релігійна заборона оселятися на Білому острові, природно, поширювалась і на ольвіополітів. Останні, однак, мали піклуватися про нього. На підставі знайденого на острові ольвійського декрету (ІРЕ, I², 325) можна припускати, що Ольвія ще у IV ст. до н. е. «вже вважала або хотіла вважати себе споконвічною покровителькою Білого острова»⁴⁸.

Є підстави гадати, що за післягетського часу місцем вшанування Ахілла став острів Березань, де йому було споруджено святилище. На користь такого припущення свідчать, зокрема, знахідки на Березані присвятних написів на честь цього героя⁴⁹.

З писемних джерел ми знаємо лише два населені пункти на території Ольвійського полісу: по-перше, згадуване Помпонієм Мелієм у його «Землеписі» (середина I ст. н. е.) місто (oppidum) Борисфеніда, яке можна ототожнити з поселенням на Березані (відомий Птоломею і деяким іншим давнім авторам під тією ж назвою — острів Борисфеніда), і, по-друге, «Пастуше село» (Νομία κώμη) із фрагментованого ольвійського напису кінця III — першої половини II ст. до н. е.⁵⁰ Крім цих двох пунктів, писемна традиція і відомі науці епіграфічні матеріали, на жаль, більше не зберегли ні назв поселень, що входили

⁴⁶ И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, стор. 80. Відмічаючи віддаленість цієї місцевості від Ольвії, І. І. Толстой, однак, поділяв думку В. В. Латішева про те, що Гілея входила до складу володінь ольвіополітів.

⁴⁷ P. Oliva. Raná řecka tyranis. Praha, 1954, стор. 121.

⁴⁸ И. Толстой. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁹ ІРЕ, I², 131, 135, 136; ВДИ, 1959, № 4, стор. 127—128, № 2. Надписи Ольвіи (1917—1965). Л., 1968, стор. 82—83, № 90.

⁵⁰ А. С. Коцевалов. Эпиграфические памятники из Ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг.— Ольвия, І. К., 1940, стор. 259—263.

до складу ольвійських володінь, ні будь-яких згадок про такі поселення.

Діон Хрїстостом у своїй «Борисфенїтській промові» (кінець I — початок II ст. н. е.), докладно описуючи Дніпровсько-Бузький лиман, нічого не повідомляє про острів і місто Борисфенїду, але говорить про укріплення Алектор, біля якого «ріки (Борисфен і Гїпанїс) впадають у море»⁵¹. За словами інформаторів знаменитого оратора, Алектор належав дружині царя савроматів. Крім відомостей, які повідомляє Діон і Равенський анонім (7 ст.), що локалізує його на чорноморському узбережжі між Ольвією і Таміракою (Geogr. Rav., IV, 5; V, 11), ми нічого не знаємо про це загадкове укріплення. Дослідники, починаючи з І. Блаамберга, пов'язували його з районом Очакова⁵². Останнім часом висунуто цілком слушне припущення, що залишками Алектора є згадуване вище Пітухівське городище⁵³, датоване II ст. до н. е.— II ст. н. е. За догетського часу цей укріплений пункт, очевидно, належав Ольвії, а володінням савроматів став, мабуть, тільки за післягетського часу, коли Ольвійському полісові, що внаслідок гетського розгрому втратив колишню силу, доводилось миритися з наявністю у безпосередній близькості від його кордонів чужого укріплення.

Нарешті, необхідно торкнутися питання про Канкіт — ставку царя Сайтафарна, згадувану у декреті на честь Протогена. Серед різних думок, висловлених щодо місцезнаходження Канкіта⁵⁴, для нас найбільший інтерес становить думка М. Ф. Болтенка, який пов'язував його з Нижнім Подніпров'ям, вважаючи, що ставка Сайтафарна була на місці Кам'янського городища⁵⁵. Така локалізація Канкіта цілком узгоджується з нашою інтерпретацією району Нижнього Побужжя як території, де були володіння Ольвійського полісу.

Ольвіополіти, звичайно, мали власність, в тому числі й земельну, й за межами свого полісу. В нас, правда, немає вірогідних даних про це щодо купців з Ольвії (або з Березані), які наприкінці VII ст. до н. е. відвідували Немирівське городище⁵⁶. Але навряд чи можуть бути сумніви, що в пізніші часи ольвіополіти, в яких були торговельні інтереси в різних пунктах Північного Причорномор'я, могли подекуди мати свої факторії. Якщо в грецьких полісах ольвійські купці могли розраховувати на піклування з боку своїх проксенів, то в скіфських або скіфосарматських поселеннях, що виникли головним чином за пізньоелліністичного часу на нижньому Дніпрі, ольвіополіти, мабуть, влаштовували факторії, які були опорними пунктами в їх торговельних операціях.

Однак питання про володіння Ольвії за межами території полісу безпосередньо не стосується теми нашої статті.

⁵¹ ВДИ, 1948, № 1, стор. 229.

⁵² АК, стор. 65.

⁵³ М. С. Синицин. Спроба локалізації населених пунктів, згаданих древніми авторами, між гирлами П. Бугу і Дністра. — МАПП, вип. III, 1960, стор. 10—12.

⁵⁴ Свого часу дослідники схильні були пов'язувати Канкіт з районом Нижнього Побужжя, локалізуючи його то на лівому березі Бузького лиману, біля теперішнього с. Кисляківки (А. С. Уваров. Исследование о древностях южной России, вып. 1. СПб., 1851, стор. 47—48), то на правому березі на північ від Ольвії (Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст. пер. Хр. — У кн.: Науковий ювілейний збірник..., присвячений М. Т. Масарикові. Прага, 1925, стор. 281). Така локалізація Канкіта означала б, що ставка правителя «варварського» племені містилася у межах Ольвійського полісу чи в безпосередній близькості від нього. Таке припущення стосовно до III ст. до н. е. — часу видання протогенівського декрету — здається малоймовірним.

⁵⁵ М. Ф. Болтенко. Канкіт ольвійського декрета в честь Протогена. — СА, XXVIII. М., 1958, стор. 108—109.

⁵⁶ Б. Н. Г раков. Греческое граффито из Немировского городища. — СА. М., 1959, № 1, стор. 259—261.

ТЕРРИТОРИЯ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА ДОГЕТСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Характер материальной культуры сельских поселений Нижнего Побужья догетского времени свидетельствует об их тесных экономических связях с Ольвией, а находки на них культовых предметов, каковыми являлись терракоты, изображающие Деметру, Афродиту и другие греческие божества, а также находки греческих граффити дают возможность предполагать, что значительную часть их населения составляли греки. Остатки поселений догетского времени, материальная культура которых сходна с материальной культурой поселения Нижнего Побужья, известны и к западу от него, до самого Днестровского лимана.

При определении границ Ольвийского полиса необходимо различать собственно ольвийскую хору — область, расположенную сравнительно недалеко от Ольвии, и территории более отдаленные, которые были в сфере влияния полиса, тяготели к нему, но не входили в его сельскохозяйственную округу. Кроме того, следует принимать во внимание естественные преграды, которые могли быть границами полиса и служить естественными пределами его территории.

На востоке таким естественным пределом ольвийской хоры был Бугский, на юге — Днепроовско-Бугский, на западе — Березанский лиманы. На севере ее границу для более раннего времени можно локализовать в районе поселения в ур. Дедова Хата (отдельные находки на этом поселении свидетельствуют, что оно существовало еще в VI—V вв. до н. э.), для более позднего — в районе Варваровского поселения, датированного IV—III вв. до н. э. Это не исключает того, что в определенный период в сферу влияния Ольвии могло входить побережье Черного моря вплоть до Тилигульского лимана, как, впрочем, и левобережье Бугского лимана. К владениям Ольвии с момента возникновения полиса относилась Березань; позднее территорией, тяготевшей к Ольвии, была Гилея — местность поблизости от Ахиллова Бега (современной Тендровской косы), на противоположной от устья Буга стороне Днепроовско-Бугского лимана, очевидно, где-то в районе современной Кинбурнской косы.

О делении Ольвийского государства на какие-либо территориальные единицы, например филы, в дошедших до нас источниках никаких намеков не сохранилось.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

ЕЛЛІНІСТИЧНІ ЖИТЛОВІ БУДИНКИ ОЛЬВІЇ

У цій статті розглядаються об'ємнопланувальні реконструкції елліністичних житлових будинків Ольвії. У подібному об'ємі вони вивчаються вперше, оскільки попередні дослідники займались або вивченням планування тільки окремих будинків¹, або ця тема ставилась настільки в широкому плані, що виключалася сама можливість виконання реконструкцій². В ході дослідження з'ясувалось, що для правильної реконструкції планів будинків необхідно враховувати і можливий характер їх об'ємних рішень. Планування цілого ряду ольвійських будинків піддано досить істотному перегляду, що дало змогу виявити їх деякі цікаві архітектурно-планувальні особливості.

Елліністичні житлові будинки Ольвії, завдяки їх значній кількості (близько півтора десятка), а також розташуванню в різних частинах міста, дають можливість дістати відносно повне уявлення про архітектуру житлового будинку Ольвії в цілому.

Необхідно підкреслити, що всі відомі нам ольвійські елліністичні будинки практично не виходять за рамки визначення «рядовий» житловий будинок. Це не палаці і навіть не такі багаті будинки, як вілла Доброї Долі або делоські дім Діоніса та дім Масок. Проте це й не маленькі площею будинки, подібні до деяких будинків Пріен³, однокімнатних будинків раннього Пантікапея⁴ або Кіммеріка⁵, примітивних одно-трикімнатних (кімнати розташовані в один ряд) будинків, вирубаних у скелі в Афінах класичного періоду⁶, або деяких будинків Ілурата⁷. Є підстави вважати, що елліністичні будинки, розглянуті нижче, були найбільш типовими і дуже поширеними в Ольвії.

¹ Винятком є об'ємні реконструкції будинку з розкопок 1902—1903 рр. біля Зевсового кургану (Б. В. Фармаковський. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах. — ИАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 32—98, табл. X, XI; И. Н. Соболев. О реконструкции ольвийского жилого дома II в. до н. э., открытого Б. В. Фармаковским в 1902—1903 гг. — ВДИ. М.—Л., 1953, № 1, стор. 188—192) та північного будинку на дільниці НГФ з розкопок 1909 і 1910 рр. (Б. В. Фармаковський. Раскопки в Ольвии. — ОАК за 1909 и 1910 гг. СПб., 1913, стор. 48—76, рис. 80, 81, 87—89).

² Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья. — АГСП. М.—Л., 1955, стор. 215—247.

³ Th. Wiegand und H. Schrader. Priene. Berlin, 1904, табл. XXI — будинки № V та VII.

⁴ В. Д. Блаватский. Строительное дело Пантикапея. — МИА, № 56. М., 1957, стор. 13, рис. 8; Н. И. Соколовский. Раскопки Пантикапея. — КСИИМК, вып. 83. М., 1961, стор. 33, рис. 8.

⁵ И. Т. Кругликова. Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. — МИА, № 85. М.—Л., 1958, стор. 234 і далі, рис. 11.

⁶ Bertha Sagg Rider. The Greek House. Cambridge, 1916, стор. 219. Слід підкреслити, що ці будинки являють собою дуже близьку аналогію киммерікським будинкам.

⁷ В. Ф. Гайдукевич. Илурат. — МИА, № 85, стор. 92, рис. 86, будинок № 6—I; стор. 116, рис. 119, № 4—III; стор. 119, рис. 124, № 5—III.

У топографічному відношенні місто складалося з трьох частин⁶: Верхньої, Терасної та Нижньої (рис. 1) і тому не могло мати загального прямокутного плану. Такий план був відсутній і в окремих частинах міста, за винятком, можливо, тільки його Нижньої частини⁹. Якщо по відношенню до Терасного міста це цілком зрозуміла загальна криволінійна конфігурація (та значне падіння рельєфу), то щодо Верхнього міста це підтверджується тим, що планувальні сітки його окремих районів, як правило, взаємно непаралельні (рис. 2), хоч всередині деяких районів принцип прямокутності іноді до певної міри зберігається. Наприклад: ділянки АГД та біля Зевсового кургану, АГД та И, И та Е₆₋₇. Подібне становище, напевно, було зумовлене, з одного боку, нерівним рельєфом, а з другого — сильним зростанням соціально-економічної диференціації населення і, головне, відсутністю загального містобудівного плану. Все це сприяло виділенню окремих районів з жителями приблизно однакового соціального та економічного стану. Останнє, зокрема, підтверджується тим, що житлові будинки однієї ділянки відрізняються від будинків інших районів багатством декора, характером планування та ступенем послідовності його застосування на даній ділянці, розмірами будинків, конструкціями та прийомами будівельної техніки.

Так, будинки окраїнної ділянки И щодо площі забудови, характеру архітектурно-декоративного рішення та конструкцій займають поки що в Ольвії останнє місце. Планування їх найрізноманітніше, конструкції виконані на дуже низькому технічному рівні.

Найбагатші житлові будинки з однаковим типом планування, з високим рівнем прийомів будівельної техніки та благоустрою розміщуються на ділянці НГФ та біля Зевсового кургану. Житла районів в АГД і Е₆₋₇ у цьому відношенні займають середнє місце між ділянками И і НГФ.

Все це дає можливість намітити схему соціальної топографії елліністичної Ольвії. Найбідніші верстви міського населення селились на околиці (И), заможні — в центрі (АГД, Зевсів курган, НГФ), а біля агори, напевно, в основному розміщувались жителі середнього достатку¹⁰.

Кожний з таких районів поділявся на квартали. Вдалося виділити два основні типи приблизних розмірів ольвійських кварталів — 19—22×35—37 м та 26—40×40—50 м. При цьому відносна стабільність розмірів і площі забудови окремих будинків у межах майже кожного окремого кварталу дозволяють припустити, що ці питання регламентували міські власті¹¹, які по можливості запроваджували принципи ре-

⁶ Вважаємо доцільним ввести тричасний поділ і в план міста, оскільки значне падіння рельєфу (близько 25—30 м на 60—100 м горизонтального прокладання), а також овальна конфігурація плану Терасного міста безперечно повинні були позначатись як на його плані, так і на планах окремих кварталів і житлових будинків, у використанні спеціальних конструкцій і т. п. Безумовно, все це значно відрізняло Терасне місто від Верхнього та Нижнього.

⁹ А. Н. Карасев. Планы Ольвий XIX в. как источники для исторической топографии города. — МИА, № 50. М.—Л., 1956, стор. 13.

¹⁰ Ця схема в цілому повністю відповідає елліністичним особливостям формування міст: Т. Н. Козина. Некоторые вопросы градостроительства эллинизма. — Вопросы всеобщей истории архитектуры. М., 1961, стор. 71; А. Н. Карасев. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья. — ПИСП. М., 1959, стор. 135; Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Вказ. праця, стор. 220.

¹¹ Про точне визначення меж окремих володінь, як про один з обов'язків астиномів, згадує Арістотель (Арістотель. Політика, VI, 5, 3). Докладніше виявити характер регламентації будівництва у Ольвії не можна. Однак, мабуть, функції міських властей у цьому відношенні не обмежувались тільки визначенням меж окремих володінь, а за аналогією з іншими античними центрами були значно ширші. Так,

гулярного будівництва. Забудова кварталів приблизно рівними щодо площі, інколи однаковими і за типом планування самостійними житловими блоками простежується на ділянках *И* та *А*.

Подібний прийом у період еллінізму в Північному Причорномор'ї спостерігається і в Херсонесі.

Розміри одинарних кварталів та кількість будинків у Ольвії і Херсонесі менші й різнотиповіші, ніж у Прієні, Олінфі, на острові Кніді і т. п. Так, площа цих кварталів у Ольвії — 700—800 м², у Херсонесі — 240—650 м²¹², у Прієні — 1645 м²¹³, у Олінфі — 1500 м² (половина кварталу — 5 блоків)¹⁴, на Кніді — 1540 м²¹⁵, у елліністичному Мілеті — 1050 м²¹⁶.

Незважаючи на наявність деяких елементів регулярності та прямокутності у плануванні окремих районів, Ольвію, з цієї точки зору, не можна поставити в одну шеренгу з переліченими містами.

* *
*

Більшість ольвійських елліністичних будинків належить до групи безордерних споруд¹⁷. Для них характерне «Г»- або «П»-подібне і, як виняток, периметральне розташування критих приміщень відносно внутрішнього подвір'я. Типи з одностороннім або двостороннім по протилежних боках подвір'я розміщенням відсутні (рис. 3).

Безордерні ольвійські будинки можна умовно поділити на дві основні групи: 1) звичайної планувальної схеми, які відрізняються головним чином за площею (будинки малої площі — 100—200 м², великої — 200—400 м²); 2) нетипової схеми, які мають ті чи інші відмінності на плані. До першої групи належать будинки *И-1, И-2, И-3, А-2, А-3, А-4, А-10, ЗК-2, Е-2*; до другої — *И-4, И-6*. У будинках звичайної схеми приміщення групуються навколо одного внутрішнього подвір'я; основні жилі кімнати орієнтовані на південь. Площа подвір'я щодо площі забудови має звичайну для Ольвії залежність — 11—27%. Відмінності в площі забудови позначаються, головним чином, тільки на кількості кімнат. При цьому слід відзначити, що у великих будинках кімнати розташовувалися у два ряди — паралельно і поруч з північною межею двора. Типові два таких будинки — малої і великої площі. Відновлення їх планування особливих суперечок у дослідників не викликає.

«...астиними наслідуватимуть агораномам у піклуванні про міські вулиці, про будинки, щоб усі вони зводились згідно з законами» (Платон. Законы, VI, 10, 763c — 763e); астиноми «...не дозволяють забудовувати вулиці, перекидати над вулицями балкони (dryphaktoi), робити висячі жолоби, що мають стік на вулицю, і вікна (thyridai), які відчиняються навулицю» (Аристотель. Афинская полития, II, 50). Див. В. П. Зубов и Ф. А. Петровский. Архитектура античного мира. М., 1940, стор. 301, 303.

¹² Г. Д. Белов. Северный прибрежный район Херсонеса. — МИА, № 34. М.—Л., 1953, стор. 14—15.

¹³ Priene, табл. XXI.

¹⁴ D. M. Robinson and J. W. Graham. The Hellenic House. Excavations at Olynthus, part VIII. Baltimore, 1938, табл. 94.

¹⁵ ВИА, т. I. М., 1958, стор. 169.

¹⁶ Т. Н. Козина. Вказ. праця, стор. 23, рис. 5.

¹⁷ До ордерних будинків, напевно, доцільно відносити тільки ті споруди, в об'ємнопланувальній схемі яких спеціально передбачалося спорудження портиків або галерей, тобто мегаронний або, в ускладненому варіанті, простадий, пастадий та перистильний типи. В безордерних будинках застосування ордеру плануванням не передбачалося. Підставою для пропонованого поділу служать такі міркування: «запроектований» при будівництві портик, безперечно, в тій чи іншій мірі змушував вирішувати основні об'єми в певній пропорціональній залежності, яка до певної міри підкорялася законом побудови того чи іншого ордеру (в тому числі і аттичного). В тих же випадках, коли цього не було, дисциплінуючий вплив ордеру був відсутній, що відповідно позначалося і на екстер'єрі будинку. При цьому портик, прибудований пізніше, вже, звичайно, в цілому картини не міняв.

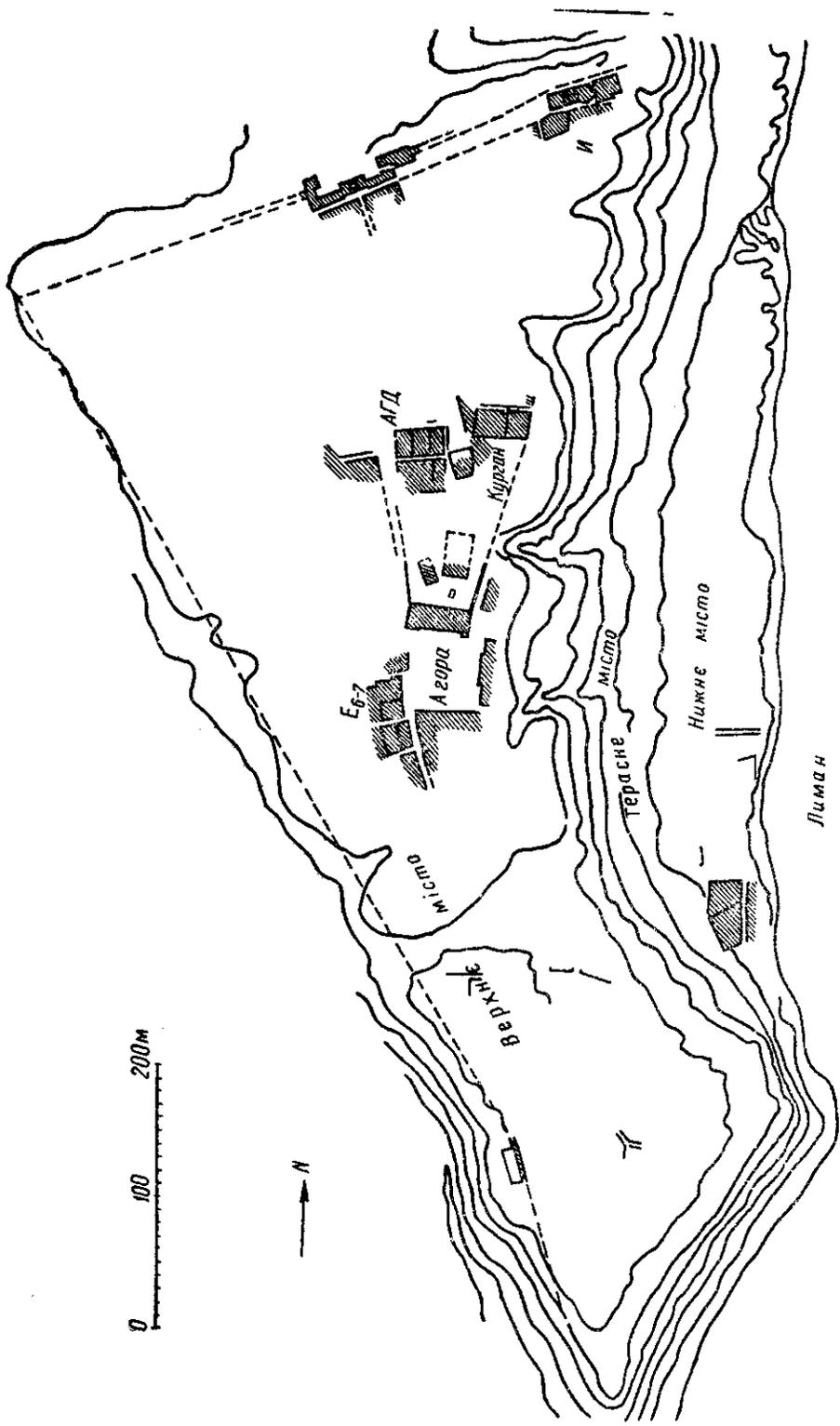

Рис. 1. Загальний план Ольвії.
 Рис. 1. Загальний план Ольвії.
 (Крім оборонних споруд на плані позначено тільки еліністичні залишки на ділянках, для яких робилися реконструкції).

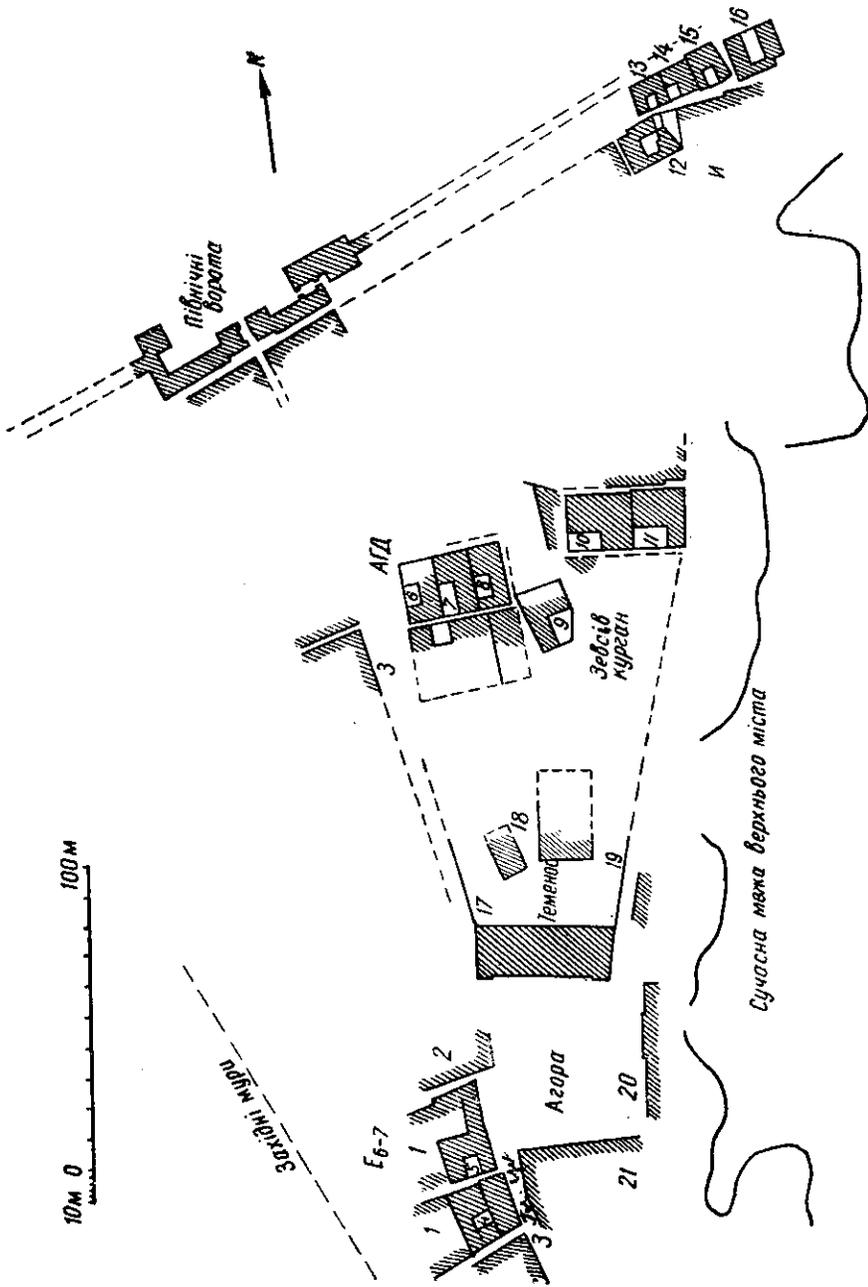

Рис. 2. Загальний план центральної та північної частини Верхнього міста:

1-2 — житлові квартали ділянки Е 6-7; 3 — головна позовжня вулиця; 4 — будинок Е-2; 5 — будинок Е-1; 6 — будинок А-4; 7 — будинок А-10; 8 — будинок А-3; 9 — будинок А-2; 10 — будинок ЗК-2; 11 — будинок ЗК-1; 12 — будинок И-6; 13 — будинок И-1; 14 — будинок И-2; 15 — будинок И-3; 16 — будинок И-4; 17 — Стоя; 18 — Храм Зевса; 19 — Храм Аполлона; 20 — східний торговельний ряд; 21 — Гімнасій. План Теменосу, східного торговельного ряду, гімнасія і загальний план ділянки И дано за О. М. Карасьовим. План Північних воріт дано за Б. В. Фармаковським.

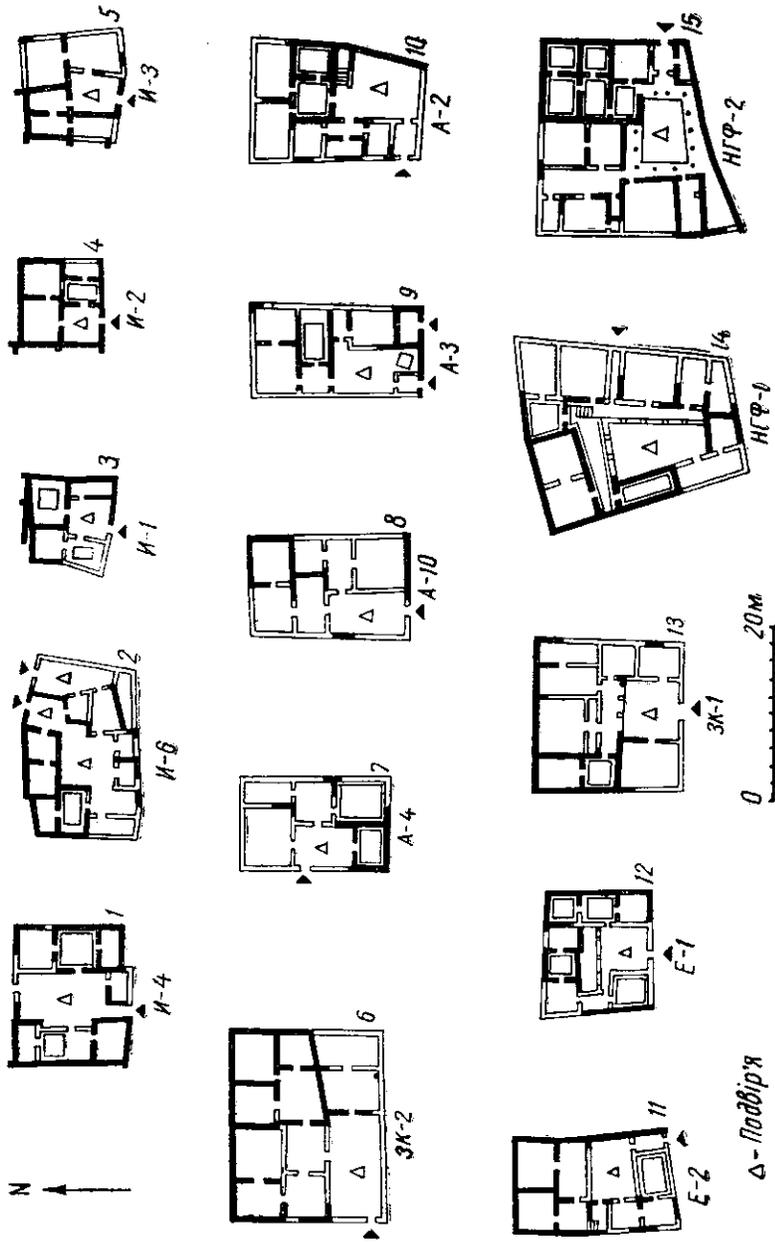

Рис. 3. Типи одеських житлових будинків:

1, 2 — безордерні будинки нетипової схеми; 3-5 — безордерні будинки типової схеми малої площі; 6-11 — безордерні будинки типової схеми великої площі; 12-14 — будинки пасталого типу; 15 — будинок перистильного типу.

△ - Повітря

Будинок *И-1* (рис. 4, 5). Тип — «П»-подібний, площа забудови — 113,5 м²; площа подвір'я становить 19%. У будинку один житловий підвал та чотири кімнати, дві з яких, найбільш великі, розташовані з північного боку подвір'я. За винятком приміщень № 1, 2, решта кімнат сполучалась тільки з двором. Характер взаємного зв'язку приміщень,

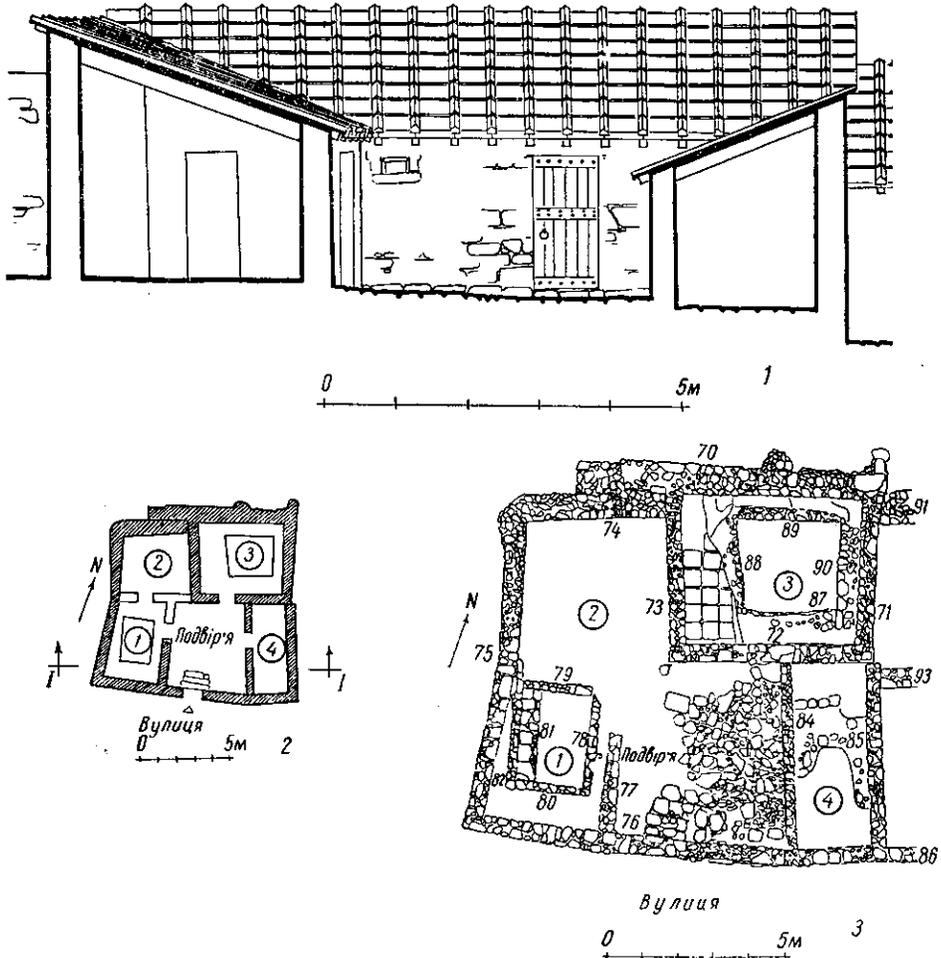

Рис. 4. Будинок *И-1*:

1 — розріз. Реконструкція; 2 — план. Реконструкція; 3 — обмірний план. Цифри у колах є номерами приміщень, інші — номери кладок (за О. М. Карасьовим).

їх розміри, конструкція підлог та орієнтація дозволяють визначити, хоча б приблизно, їх призначення. Найбільш парадним приміщенням у будинку була кімната № 3. Житловими кімнатами були також № 1 та № 2. Очевидно, судячи з пропорцій і розмірів (2,0×5,0 м), а також наявності кам'яної підлоги, приміщення № 4 використовувалось тільки в господарських цілях. З приводу реконструкції планування основне розходження між дослідниками полягає у розв'язанні питання: до якого будинку належить приміщення № 4. Нам здається більш імовірною точка зору Л. М. Славіна, який вважає, що кімната № 4 належала двору будинку *И-1*¹⁸. Таке припущення підтверджується як характером

¹⁸ Л. М. Славин. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. — Ольвия, т. I. К., 1940, стор. 14 і далі. Протилежної точки зору дотримуються О. І. Леві та О. М. Карасьов (вказ. праця, стор. 222, рис. 5).

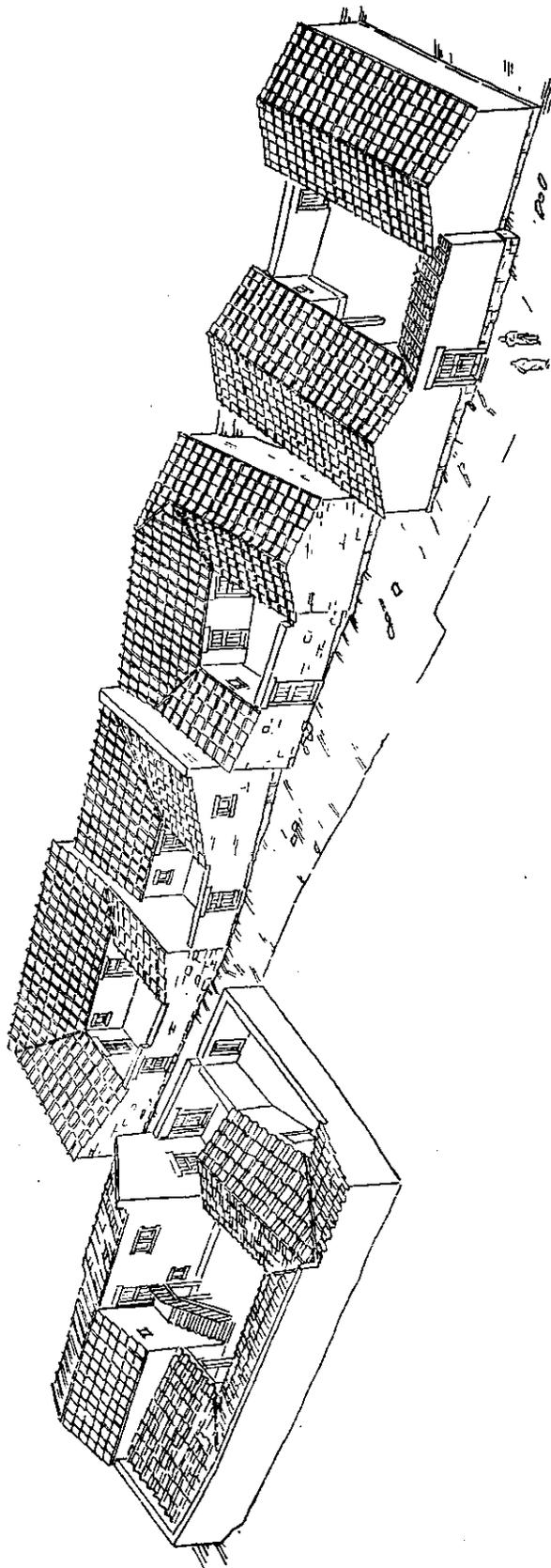

Рис. 5. Ділянка И.
Перспектива. Реконструкція.

взаємного розташування та типом зв'язку кладок¹⁹, так і наявністю у стіні № 84 залишків дверного прорізу. І тільки пізніше, в той час, для якого планування будинків реконструювати неможливо, проріз у стіні № 84 був закладений, а в кладці № 85 зроблено другий з рівнем порога, розташованим вище, ніж нижні ряди закладу у стіні № 84. Тільки тоді приміщення № 4 відходить до будинку *И-2*.

Незначна товщина окремих стін при низькій якості їх виконання (наприклад, стіна № 84 мала товщину 0,3 м), відсутність балочних гнізд від міжповерхового перекриття у кладці № 70, що збереглася на висоту 2,45—2,90 м, свідчать про те, що будинок був одноповерховим.

У реконструкції прийнята висота наземних приміщень в інтервалі 2,0—2,5 м. Підставою для цього є такі міркування. Висота більшості ольвійських житлових підвалів 1,9—2,2 м²⁰. Очевидно, житлові наземні приміщення навряд чи могли бути нижчими. Разом з тим у невеликих будинках, при відносно незначних розмірах приміщень, важко чекати і набагато більші, ніж 2,3—2,5 м, висоти. Якщо врахувати, що в таких будинках дахи робилися суміщеними, тобто вони були похилі, то мінімальна висота нижнього краю стелі у визначених вище межах здається найбільш імовірною²¹. Враховуючи відносно суворий кліматичний режим у цьому районі і недосконалість опалювальних систем в Ольвійських житлах (поки що нам відомі тільки жаровні або вогнища відкритого типу), значна висота приміщень у таких будинках малореальна. Якщо користуватися вказівками Вітрувія про співвідношення висот першого і другого поверхів²², то можна дістати цікаві дані. Так, оскільки для Ольвії типова наявність розвинутих житлових підвалів і відсутні дані, які б свідчили на користь існування других поверхів (виняток — тільки півтораповерхові варіанти будинків *И-6*, *Е-2*), природно припустити, що здебільшого підвали у функціональному відношенні заміняли ольвіополітам другі поверхи. А в цьому випадку не виключене існування хоч би й дуже відносної, що виробилася емпіричним шляхом, пропорціональної залежності між висотами першого і підвального поверхів. Звідси, ідучи методом від зворотного, можна приблизно визначити верхню межу висоти наземних приміщень, яка при висоті підвалів 1,9—2,2 м становитиме 2,5—3,0 м. Приблизно ті ж результати дає визначення висот портиків в ордерних будинках Ольвії по знайдених капітелях аттичного ордера. У цих випадках висота кімнат досягає 2,3—3,5 м²³. Очевидно, якщо в багатих ордерних будинках, які мають кімнати площею до 40 м², висота останніх могла досягати 3,5 м, то в невеликих безордерних спорудах ці величини були, безперечно, менші. Отже, висоти в будинку *И-1* могли дещо відхилитись від прийнятих, але з наведених вище міркувань такі коливання були скоріше за все невеликі і на загальний об'ємний характер будинку не впливали. У розглядуваному будинку дахи, враховуючи незначні прольоти приміщень (2—4 м), прийняті односхилими з напрямом схилів до подвір'я. Це зумовлене

¹⁹ Кладки № 86 і 93 до № 85 підходять впритул; у той же час № 85 і № 76 — перев'язані вперепліт.

²⁰ Висоту 2,10—2,15 м має, зокрема, підвал в будинку *И-2*.

²¹ Той же порядок висот можна спостерігати і в старих будинках парутинських жителів.

²² Вітрувій. Десять книг об архітектурі. М., 1936, V—I—3, IV—III—9.

²³ Слід відзначити, що аналогічні висоти були, напевно, типові і для усіх інших відносно скромних античних житлових будинків. Так, висота приміщень першого поверху, яка визначається по нахилу сходів в реконструкціях оліфських будинків, лежить у межах 2,65—3,9 м (Е. И. Евдокимова. Архитектура народного жилища в античной Греции. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури. М., 1947, стор. 76). Кімнати в будинках Ілурата мали, напевно, висоту близько 2,3 м (В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 58). Висота підвалів елліністичного будинку, відкритого в Дурі-Європос, становила приблизно 2,5 м (F. Cumont. Fouilles de Douga-Europos, 1922—1923. Paris, 1926, стор. 244).

розташуванням з західної та східної сторін будинку сусідніх володінь, а з північної — значним підвищенням рельєфу. При реконструкції даху ми виходили з припущення, що об'єми приміщень № 1, 2, 3 були однакової висоти і мали спільну покрівлю; кімната № 4, яка була збудована пізніше, напевно, була дещо нижча. Дах — суміщений (наявність горища при таких прольотах слід, очевидно, виключити), утеплений²⁴, вкритий черепицею коринфського типу²⁵; несучою конструкцією були наслонні крокви. Нахил покрівлі прийнятий відповідно до кута підйому схилів, визначеного на підставі археологічних матеріалів ще Б. В. Фармаковським²⁶.

Конструкції дверей та вікон виконані, головним чином, за аналогіями рисунків на вазах.

Прикладом безордерного будинку типової схеми і відносно великої площі є будинок А-3.

Будинок А-3 (рис. 6; 7). Тип плану «П»-подібний; площа забудови — 242 м², від якої площа подвір'я становить 16—23%. Будинок має один житловий підвал, сім наземних приміщень, протирон і, очевидно, навіс у південній частині — між протироном та кімнатою № 1. Основні житлові приміщення розміщені у два ряди на північ від подвір'я. Враховуючи те, що кімнати № 6, 7 відокремлені від подвір'я приміщеннями № 4, 8, тобто є найбільш віддаленими, можна припустити використання їх як спальень. Відсутність функціонального зв'язку між приміщеннями № 1 і всім будинком, а також найбільш старанна і високоякісна кладка його зовнішніх стін свідчать про те, що приміщення № 1 функціонального зв'язку з іншими кімнатами будинку не мало. У зв'язку з цим здається цілком імовірним використання його як крамниці. Аналогічний характер мають вбудовані в житлові будинки крамниці Олінфа і Прієни²⁷.

Значний інтерес становить споруда, розміщена у південній частині будинку, яку звичайно вважають за підвал²⁸. Однак можна припустити, що її використовували як цистерну. Про це свідчить розміщення кам'яного ложа водостока по одній з центральних осей цього підвала, перпендикулярно і впритул до його південної стіни. В той же час цей водостік розміщений під кутом до південної зовнішньої стіни будинку і з'єднується за її межами на першій поперечній вулиці з водоприймальним колодязем закритого типу. Таким чином, підвал орієнтований по осі водостока, завдяки чому кладки його стін не паралельні до розміщених поблизу наземних стін будинку А-3. Подібне розміщення колодязя, водостока та підвалу не можна пояснити випадковістю — вони, очевидно, були функціонально пов'язані, і підвал у цьому випадку міг бути водозбірною цистерною. На користь цього припущення частково

²⁴ Залишки подібної утепленої покрівлі (утеплювач — солома, змазана глиною) були знайдені при розкопках будинку біля Зевсового хургану (ИАК, вип. 13, стор. 68, 69). Конструкція утепленої покрівлі особливо добре прослідкована при розкопках Олінфа (D. M. Robinson. Domestic and Public Architecture, Excavations at Olynthus, part XII. Baltimore, стор. 184). Конструкція такої покрівлі наведена і в довідкових виданнях (J. Dugm. Handbuch der Architektur, zw. Teil, Bd. I, Die Baukunst der Griechen. Leipzig, 1910, стор. 191, рис. 166).

²⁵ Л. М. Славин. Вказ. праця, стор. 29.

²⁶ Б. В. Фармаковский. Вказ. праця, стор. 65, 66; ОАК за 1909 и 1910 гг., стор. 73. Кут підйому схилу рівний 20—21°, наводиться і в статті І. Б. Брашинського. Див.: І. Б. Брашинский. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959—1960 гг. Ольвия, Теменос и Агора. М.—Л., 1964, стор. 297.

²⁷ Olynthus, part. VIII, табл. 92, 93 — будинок А—IV—9; там же, part XII, табл. 202, 222(1) — Вілла Бронз; Priene, табл. XXI — будинки XII, XIX, XX та ін.

²⁸ Л. М. Славин. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста. — АП, т. XI. К., 1962, стор. 24 і далі. Наша реконструкція плану відрізняється від схеми Л. М. Славина іншим визначенням призначення кімнат та деякими другорядними корективами.

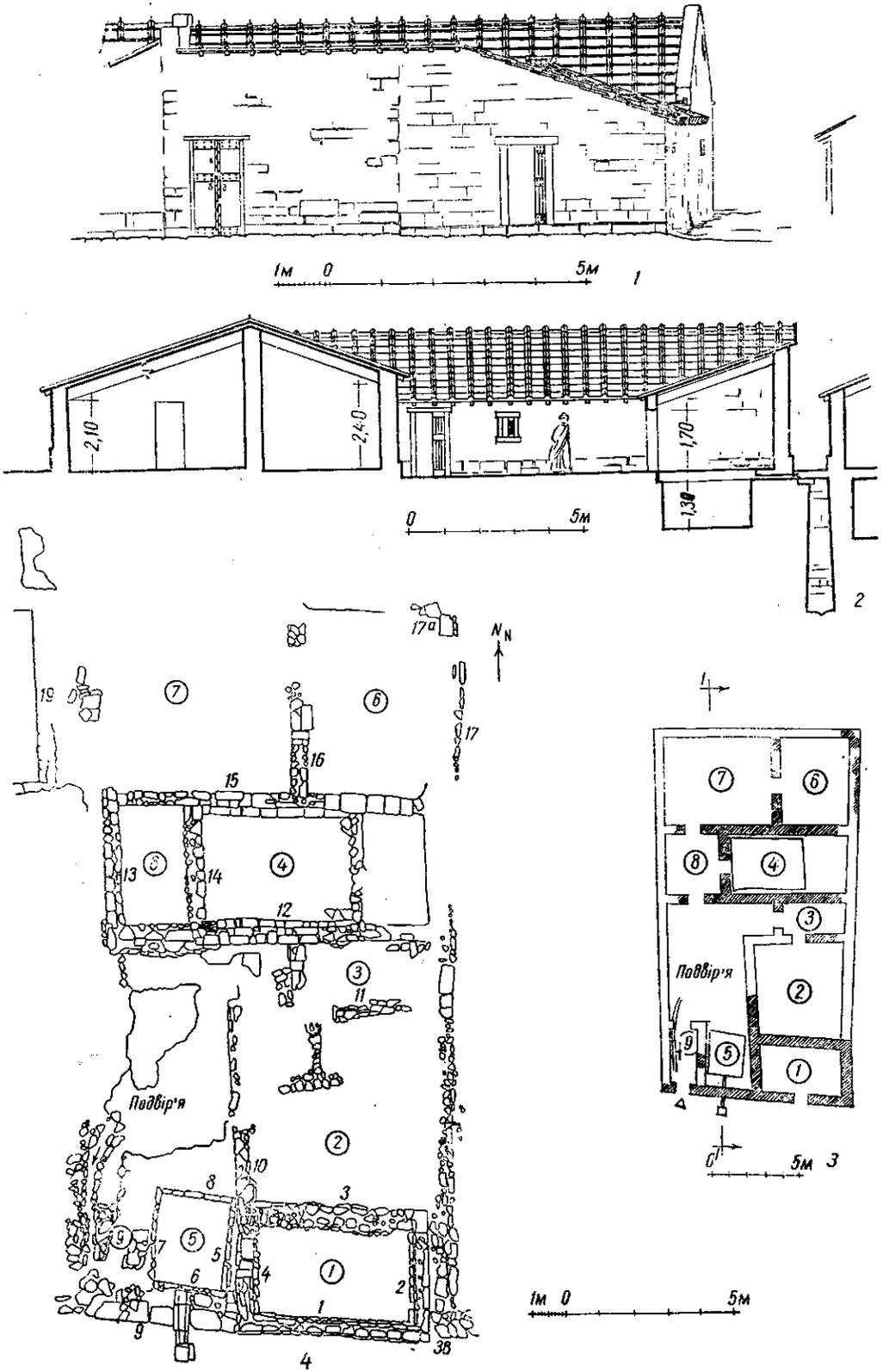

Рис. 6. Будинок А-3:

1 — південний фасад. Реконструкція; 2 — розріз. Реконструкція; 3 — план. Реконструкція; 4 — обмірний план; цифри у колах є номерами приміщень, інші — номери кладок.

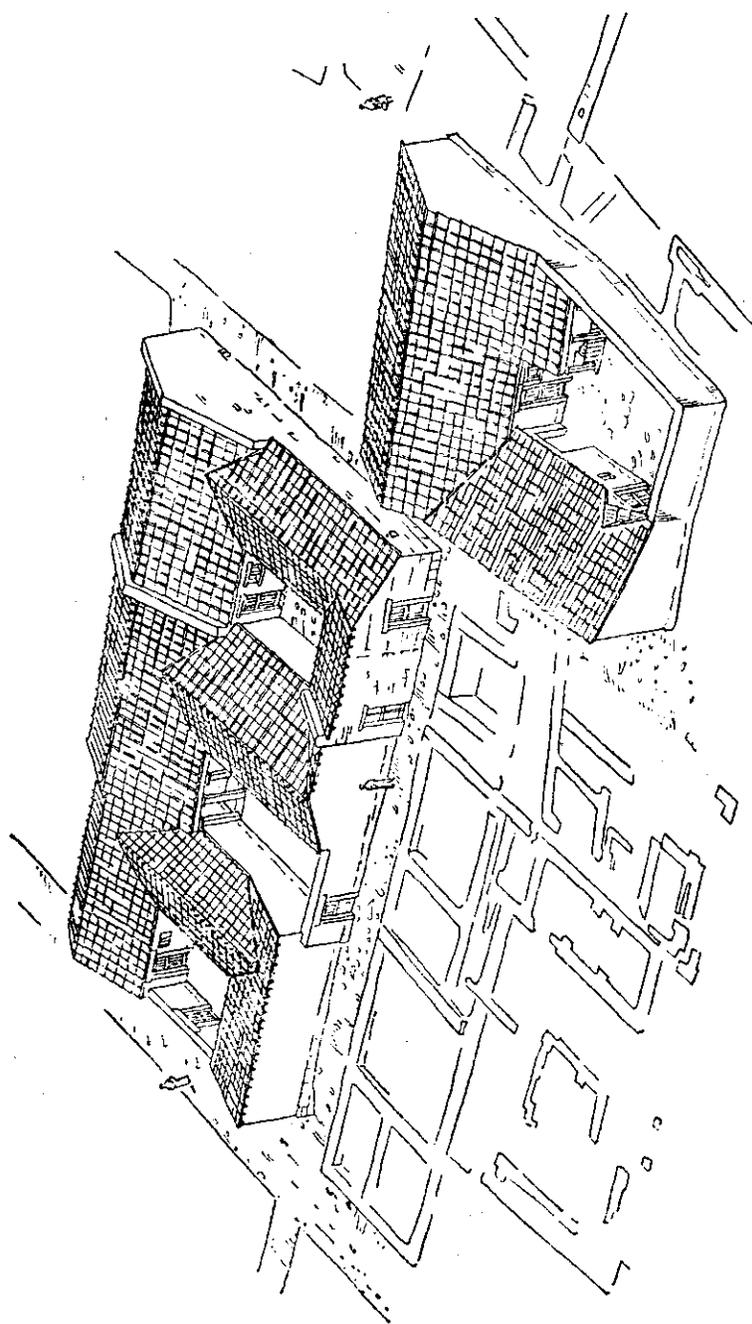

Рис. 7. Ділянка АГД.
Перспектива. Реконструкція.

свідчить і незначна глибина цистерни—близько 1 м; відомо, що навіть господарські підвали в Ольвії були більш глибокі.

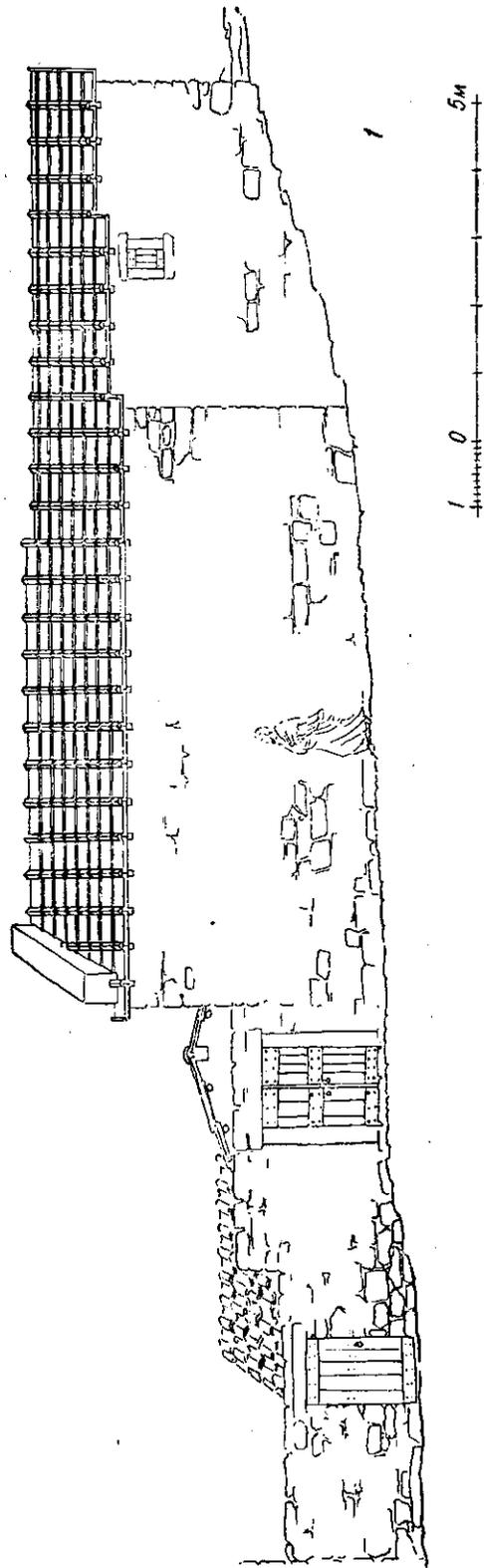
Так само, як і будинок *И-1*, будинок *А-3* був одноповерховий безордерний. Враховуючи велику площу приміщень, їх висоту в реконструкції прийнято 2,2—2,8 м.

Над приміщеннями № 1, 2, 3, протироном і цистерною дах черепичний, корінфського типу, односхилий, із стоком у двір²⁹; над групою житлових приміщень у північній частині будинку, враховуючи значний загальний проліт, — двосхилий, з коньковим прогоном, що проходив по кладці № 15. Останнє підтверджується наявністю залишків стіни № 15, тим часом як у перпендикулярному до неї напрямку кладок, розмінених хоча б приблизно по центральній осі, немає. Крім того, в західній частині будинок *А-3* змикається з будинком *А-10*. Це виключає можливість існування схилу з уклоном у цьому напрямку. Звичайно, що при такому даху могло бути і горіще.

В цілому, крім сказаного, будинок *А-3* відрізняється від будинку *И-1* не тільки своїми великими розмірами, але й відносно більшою площею жилих кімнат; є відмінності і в системах та якості виконання кладок. Однак принципіальних відмінностей в об'ємно-планувальній схемі між ними немає.

Серед безордерних будинків нетипової схеми показовий будинок *И-6*.

Будинок И-6 (рис. 5; 8). Площа його забудови — 243—287 м², подвір'я — 31—40%. На відміну від розглянутих вище, будинок мав три двори³⁰, один з яких був господарським, другий — викону-

²⁹ Над кімнатами № 1, 2, 3 не виключений також двосхилий варіант, оскільки східний фасад будинку *А-3* виходив на подовжню вулицю.

³⁰ Реконструкція плану за виключенням південної частини будинку дана за Л. М. Славніним (Л. М. Славнін. Ольвійские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города.— СА, VII. М.—Л., 1941, стор. 298, рис. 6).

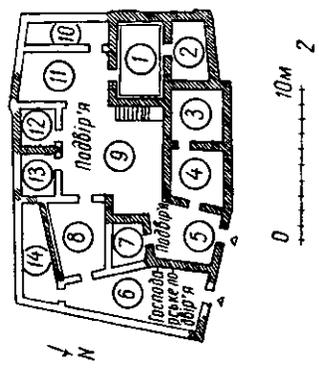
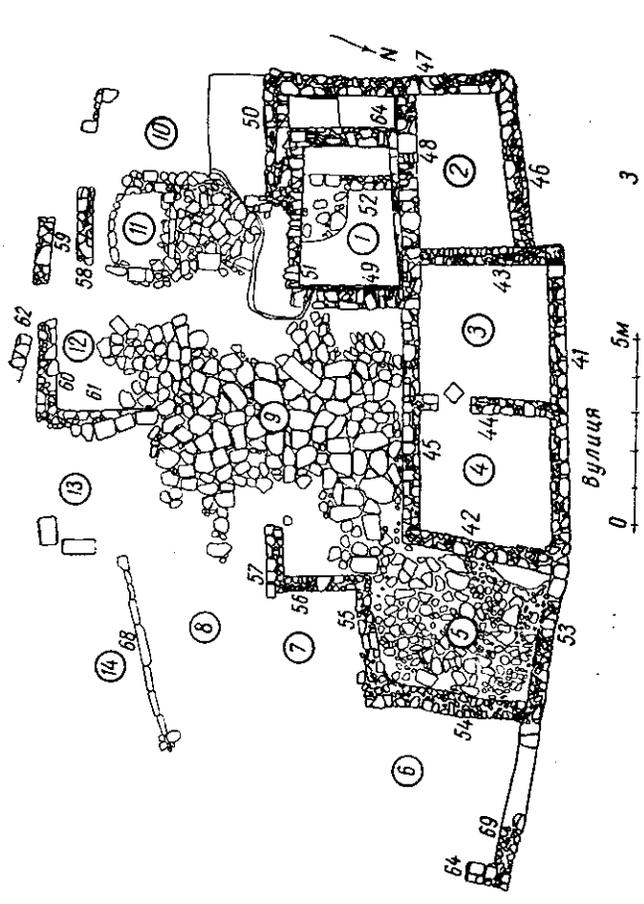

Рис. 8. Будинок I-6
 1 — північний фасад. Реконструкція; 2 — план. Реконструкція; 3 — обмірний план; цифри у колах є номерами приміщень, інші — номерами кладок (за О. М. Карасовим).

вав функції протирона і, напевно, приймального приміщення, у третьому-центральному, проходило життя сім'ї. Центральне подвір'я було оточене критими приміщеннями по периметру. Цікава чітка локалізація групи житлових приміщень, розміщених у північно-західній частині будинку. Площа їх, від загальної корисної, становила по наземному поверху всього 41—51%. Площа однієї кімнати—10—15 м². Розбивка будинку на місцевості нечітка і досить непрямокутна; конфігурація рисунка плану дещо ламана.

Уявляється ймовірним реконструювати у житловій частині, крім цокольного, ще один поверх. На користь цього свідчить значне заглиблення— до 0,6 м від рівня подвір'я— підлог житлових кімнат та розташування біля поперечної вулиці верхньої тераси, розміщеної на 2,6 м вище підлог кімнат. Це при середній висоті житлових приміщень 2,0—2,5 м, прольоті— 3,6 м та ухлоні покрівлі до 20° дасть висоту конька, рівню 2,2—2,7 м у двосхилому та 3,0—3,5 м у односхилому варіантах (при нульовій відмітці в рівні подвір'я). При одноповерховому рішенні край даху підвищуватиметься над вимосткою поперечної вулиці всього на 0,2—0,7 м або, в кращому разі, на 1,0—1,5 м, що робить внутрішнє подвір'я легко доступним для огляду ззовні. Очевидно, в подібних умовах заглиблення приміщень було викликане бажанням зменшити загальну висоту наземних стін з метою забезпечення їх більшої міцності, необхідної для будівництва ще одного поверху. Існування другого поверху побічно підтверджується і надто малою питомою вагою житлових кімнат у загальній забудові будинку при одноповерховому варіанті.

Враховуючи все це, вважаємо доцільним запропонувати два варіанти об'ємної реконструкції: з одно- або півтораповерховою групою житлових кімнат. В останньому разі висота житлової частини визначена, виходячи з таких даних: при заглибленні підлог до 0,6 м і при влаштуванні входу з двору мінімальна висота кімнат цокольного поверху становитиме 2,5 м в чистоті при висоті дверного прорізу з двору 1,7 та 2,8 м при висоті прорізу 2,0 м. Навряд чи висота дверного прорізу могла бути менша 1,6—1,7 м, оскільки це зв'язано з істотними незручностями. До того ж приміщення є найбільш парадними у будинку. Висота кімнат другого поверху, за вказівками Вітрувія³¹, становитиме три чверті від висоти першого, тобто 1,9—2,1 м. Очевидно, при існуванні суміщеного даху та похилої стелі висота приміщень другого поверху була неоднаковою і дорівнювала 1,9—2,7 м.

Господарські приміщення № 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15 мали підлоги на рівні вимостки подвір'я і мали, судячи з зовсім незначного заглиблення підшов кладок, один поверх. Їх висота в найнижчій частині могла становити не більше 1,8—2,2 м, оскільки навіть житлові кімнати в Ольвії не завжди досягали у висоту 2,2 м.

Дах над усіма приміщеннями прийнято суміщений, односхилий над кімнатами № 3, 4, 10, 11, 12, 13 і двосхилий— над кімнатами № 1, 2, 7, 8, 15. Підставою для реконструкції утепленої суміщеної покрівлі в даному разі є невеликі прольоти приміщень³².

Кількість і напрям схилів визначені, виходячи з розмірів прольотів, що перекриваються, і можливостей забезпечення нормального стоку дощових вод.

Судячи по знахідках уламків керамід і каліптерів, покрівля була викладена по корінфській системі; над окремими групами господарських приміщень не виключене існування саманних дахів, а гакож обмежене застосування лаконської системи.

³¹ Вітрувій, V—I—3; VI—III—9.

³² Існування горіщ з максимальною висотою не більше 1 м і прольотом близько 3 м здається малоімовірним.

Крім безордерних будинків, в Ольвії були розкриті залишки й кількох ордерних житлових будинків: *Е-1*, *ЗК-1*, *НГФ-1*, *НГФ-2*. Три з них були пастадного типу, один — перистильного. Криті приміщення розташовувались «П»-подібно і периметрально, площа забудови була в межах 240—550 м², площа дворів становила 10—22%.

Планувальні схеми названих будинків у цілому подібні до будинків цих типів у метрополії і відрізняються, головним чином, відносно великою питомою вагою дворів у забудові будинку, наявністю розвинутих підвальних поверхів і в їх складі іноді приміщень, які пропорціями, місцем в плані та функціональним використанням нагадують звичайні наземні пастади. Відрізняються вони також конструкціями і стильовими особливостями капітелей аттичного ордера.

Цікавий приклад у цьому відношенні являє собою будинок *НГФ-1*³³.

Будинок НГФ-1 (рис. 9; 10). Площа його забудови — 555 м², площа подвір'я — 13—16 м². Тип — пастадний з периметральним розміщенням критих приміщень навколо двору. Число кімнат разом з протироном і пастадою досягало 13.

У будинку чітко локалізується група андрона, який мав вапняно-галечне покриття підлоги і виділені панелі для возлежання. У першому будівельному періоді будинок мав розвинутий підвальний поверх з приміщенням, яке відповідало наземній пастаді. На користь цього говорять такі дані: підвал № 6 має дуже витягнуту форму (13×3 м) і примикає однією з довгих сторін до подвір'я і відділяє від нього ряд приміщень. Завдяки цьому підвали № 3, 4, 5, 7 могли сполучатися з наземним поверхом тільки через підвал № 6, у якому для цієї мети було збудовано одномаршеві кам'яні сходи. Очевидно, що приміщення № 6 при цих умовах могло використовуватись тільки як зв'язне, причому його незначна глибина виключає можливість влаштування суцільного перекриття на рівні наземного поверху. Безперечно, однак, що перекриття над підвалом № 6 повинно було бути, але скоріше за все — на відмітці даху наземного поверху. При цьому наземна частина стіни, що підтримувала південний край даху, напевно, мала вигляд напівзакритого або звичайного відкритого портика, оскільки було необхідне світло у приміщенні, призначеному для зв'язку між підвалами³⁴. Таким чином, підвал № 6 відповідав звичайним наземним пастадам античних будинків. Слід відзначити, що пастадний тип планування будинку *НГФ-1* зберігся й у другому будівельному періоді, коли підвал № 6 був ліквідований і будинок здобув звичайну наземну пастаду.

Крім пастади, в будинку був ще один портик — по східній стороні двора; його прольот був значно меншим і становив всього 1—1,5 м.

Капітелі аттичного ордера, знайдені при розкопках усєї ділянки, дають змогу з урахуванням ширини пастади визначити можливу висоту жилих приміщень, яка в основних парадних і житлових кімнатах могла становити близько 3 м³⁵. Чітке виділення групи андрона поряд з пастадою дозволяє припустити наявність поділу будинку на чоловічу й жіночу половини. Є підстави вважати, що господарські приміщення знаходились у південній і південно-західній частинах будинку і мали, завдяки цьому, північну або східну орієнтацію.

³³ План дано за загальною схемою О. І. Леві та О. М. Карасьова (вказ. праця, рис. 12).

³⁴ Необхідність у влаштуванні доброго освітлення в приміщенні № 6 зумовлена також і тим, що наземні кімнати № 3, 4, 5 не мали змоги одержати денне світло з північного боку, тому що там було подвір'я житлового будинку *НГФ-2*, і, отже, могли освітлюватись тільки з пастадного приміщення № 6.

³⁵ Приблизно такі ж висоти мали кімнати будинку *НГФ-2*, визначені цілком надійно на підставі виявлених при розкопках деталей доричного ордера (ОАК за 1909 і 1910 роки, рис. 89).

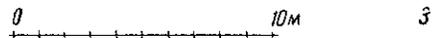
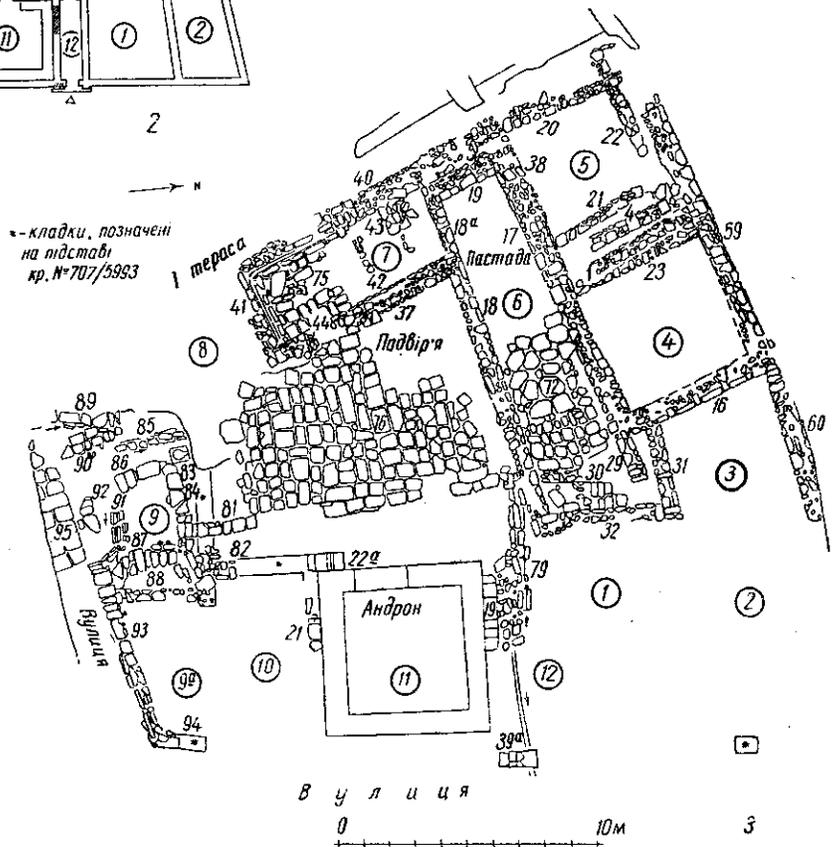
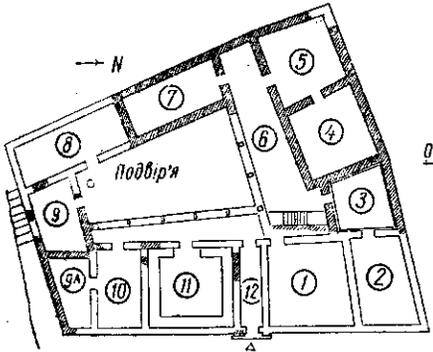
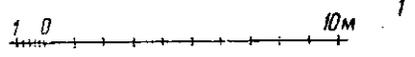
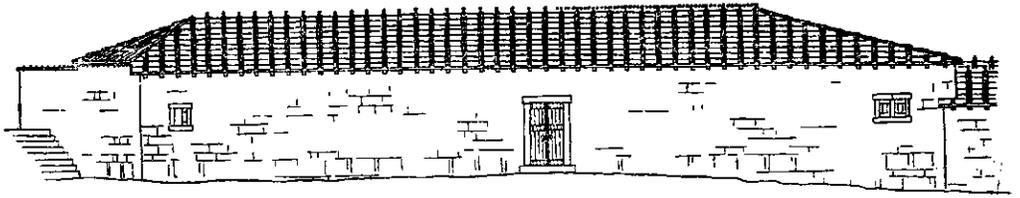

Рис. 9. Будинок НГФ-1:

1 — східний фасад. Реконструкція; 2 — план. Реконструкція; 3 — обмірний план; цифри у колах є номерами приміщень, інші — номерами кладок (за О. М. Карасьовим).

Дахи мали черепичне покриття, викладене по коринфській системі. Над східною і північною групами приміщень, судячи по прольотах, покрівлі були двосхилі, причому схили їх, як видно, розміщувались більш-менш на одній висоті і в силу цього перетинались. Цікаво, якщо висоти портиків в обох будинках визначити по знайдених капітелях і дахам дати нахил, характерний для Ольвії, то (з урахуванням розміщення будинку *НГФ-1* в цілому вище, ніж *НГФ-2*) північний карниз даху *НГФ-1* буде дещо вищий за верхню точку покрівлі південного

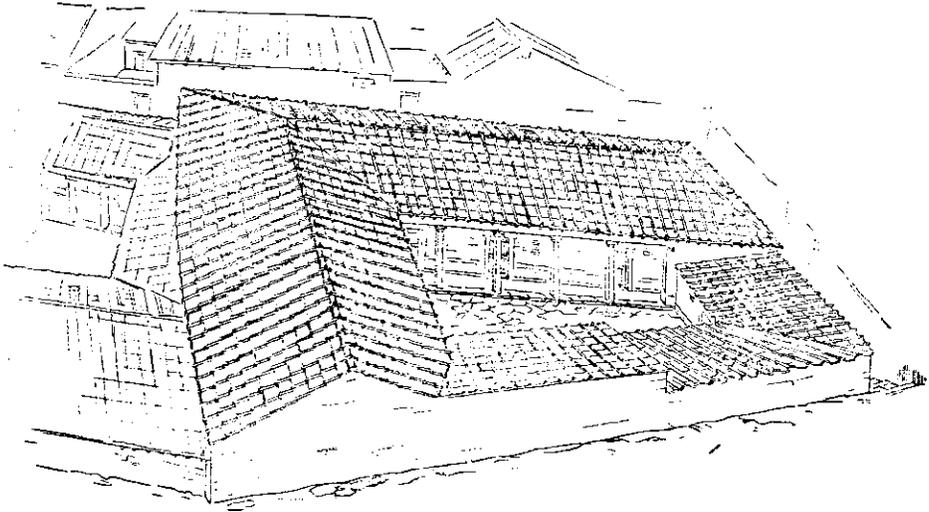

Рис. 10. *НГФ-1*.
Перспектива. Реконструкція.

портика перистіля *НГФ-2*. Таким чином, проблема сполучення однаково орієнтованих схилів двох різних будинків вирішується досить просто і тому здається найбільш імовірною для реконструкції. Невеликі прольоти західних та південних кімнат дозволяють реконструювати над ними односхилу покрівлю. Карниз останньої, судячи по незначних прольотах, був розміщений, очевидно, нижче, ніж у портиках.

Незважаючи на те, що при визначенні призначення тих чи інших приміщень виникають значні труднощі (це звичайно вдається робити виходячи з аналізу тільки планування будинку), все ж у багатьох випадках можна виділити групу житлових або парадних приміщень. Зокрема безперечним є чітке виділення андрона в ольвійських будинках біля Зевсового кургану і на ділянці *НГФ*. Ця кімната має квадратний або близький до квадрату план, вапняну або галечну долівку з виділеними панелями для лежання шириною 0,7—0,9 м³⁶. У всіх трьох випадках андрони виходили в портики. Поряд з цим, за винятком тільки будинку *И-6*, немає можливості цілком впевнено визначити місцезнаходження кухонь, оскільки в тих випадках, коли збереглися будь-які залишки стаціонарних вогнищ³⁷, останні знаходились в приміщеннях, які ніяк не могли бути кухнями (наприклад, будинок *Е-2*, де кімната

³⁶ Аналогічні панелі були дуже поширені в Олінфі. Відомі вони і в Афінах, на Делосі і ін. Olynthus, part VIII, стор. 171 і далі fig. II, табл. Record of Olynthian Androns (1928, 1931, 1934).

³⁷ Характер залишків ольвійських вогнищ дозволяє припускати, що вони, за винятком димоходів, мали конструкцію, скоріше аналогічну до олінфських вогнищ (Olynthus, part VIII, стор. 186—188, рис. 13, табл. 52; J. W. G r a h a m. Olynthiaka, Hesperia, XXII, № 3, 1953, стор. 328 і далі, рис. 3, а, с), ніж Ілуратських (В. Ф. Г а й д у к е в и ч. Вказ. праця, стор. 76—77, рис. 68—69).

з вогнищем розміщується далеко від двору). Це дає всі підстави для припущення, що в ряді випадків кухонне вогнище могло бути розміщене безпосередньо в групі приміщень, які не були саме тільки кухнями, а мали змішані господарсько-житлові функції. Аналогічним чином розміщувались іноді вогнища і в жилих будинках Прієни — у ойкосі, простаді або кімнати біля неї, і рідше — прямо у дворі³⁸. Останнє для Ольвії навряд чи могло бути характерним через відносно холодний клімат і скоріше за все мало місце тільки в літній час.

Не вдалося в ольвійських будинках виявити і приміщень, призначених для ванн або вбиралень. Винятком є будинок *НГФ-2*, де в приміщенні біля входу, за аналогією з будинками Делоса³⁹, справді могла бути вбиральня.

Розглянуті типи будинків були дуже поширені в античному світі, зокрема, поява «П»-подібного плану відноситься ще до VII або початку VI ст. до н. е.⁴⁰ Тому в Північному Причорномор'ї самостійної еволюції планів від мегарону до периметрального типу чекати важко. Типи будинків запозичувались, і переважне застосування того чи іншого з них було зумовлене, головним чином, характером діяльності господаря, його звичками, рівнем розвитку економіки, техніки і потужності будівельного виробництва в містах Північного Причорномор'я.

Спільним для всіх будинків є переважно південна орієнтація основної групи житлових приміщень і відносно високий процент площі, яку займає двір. Так, якщо в житлових будинках міст метрополії процент площі, яку займає відкрита частина подвір'я, в Олінфі та на Делосі становив 5—20%, Прієні — 6—23, в основному ж 8—15, то в Ольвії — 10—36 і найчастіше — 15—20%⁴¹. Тобто в середньому ольвійські двори були відносно великими і менш закритими.

При наявності будинків пастадного типу в Ольвії поки невідома жодна простада. Можливо, це пояснюється тим, що простада практично як передпокій не може використовуватись у господарських цілях. Зазначені особливості становлять значний інтерес, оскільки побічно можуть свідчити про характер діяльності власників тих чи інших будинків⁴².

Поряд з відносно великою площею дворів ольвійські будинки мають і деякі інші істотні відміни від споруд середземноморського типу. Це — наявність підвальних поверхів, характерних також для Херсонеса, Тіри⁴³, Пантікапея та східних елліністичних міст⁴⁴, і влаштування підвальних приміщень, аналогічних пастадам щодо розміщення в плані та пропорцій. Такі приміщення у Північному Причорномор'ї відомі поки що тільки в Ольвії.

Слід зазначити, що відсутність єдиного регулярного прямокутного плану міста в цілому, Верхньої і Терасної частин зокрема, недбале розміщення будинків на місцевості, безордерний характер більшості будинків, відносно велика площа дворів — усе це вказує на провінціальний характер домобудівництва Ольвії.

³⁸ Olynthus, part VIII, стор. 188.

³⁹ A. Plassart. Fouilles de Délos, Quartier d'habitations privées á l'est du Stade. BCH, XL, 1916, стор. 164, зн. 1.

⁴⁰ René Vallois. L'Architecture Hellenique et Hellenistic à Délos, Paris, 1944, стор. 209, зн. 7.

⁴¹ Дані підраховані по кресленнях, опублікованих у Olynthus, part VIII, XII; Priene; A. Plassart, табл. V та ін.

⁴² Якщо використання певного типу планування у багатому будинку могло зумовлюватись другорядними причинами, то планування рядового житлового будинку в масі, безперечно, підпорядковувалось найважливішим вимогам укладу життя власника і не змінювалось під впливом якихось зовнішніх причин.

⁴³ А. И. Фурманская. Античный город Тира. Античный город. М., 1963, стор. 42.

⁴⁴ Наприклад, Дура-Европос — F. Simonet. Вказ. праця, стор. 242—246.

У об'ємному відношенні близько половини розглянутих будинків Ольвії мали наземний та підвальний поверхи. У одних випадках підвальні приміщення між собою не сполучались, і кожне з них мало самостійний вихід до першого поверху, в інших — вони зв'язувалися за допомогою спеціальних прохідних приміщень, що відповідали наземним настидам.

Поряд з подібними будинками в Ольвії, звичайно, могли існувати і справжні двоповерхові будинки⁴⁵. Однак якщо півторалповерхові будинки нам вже відомі (*И-6, E-2*), то прикладів двоповерхових ми поки що не маємо. Очевидно, це пояснюється тим, що, становлячи 15—45% від площі наземного поверху будинку, житлові підвали в Ольвії в функціональному відношенні, по суті, заміняли звичайний другий поверх. Останнє і зумовило, як видно, поширення переважно одноповерхової забудови.

Таким чином, рядовий ольвійський житловий будинок у об'ємному відношенні істотно відрізнявся як від попередніх й одночасних йому будинків метрополії⁴⁶, так і від житлових будинків Боспора перших століть н. е.⁴⁷

Гнізда від міжповерхових балочних перекриттів, що знаходять у стінах ольвійських підвалів, дозволяють встановити звичайну висоту 1,9—2,2 м житлових підвальних приміщень. Висота ж наземних приміщень, про що говорилося вище, була в межах 2,0—3,5 м.

Зовнішні фасади ольвійських будинків являли собою глухі стіни з одним входом, інколи з невеликими високо розміщеними вікнами приміщень, куди не попадало денне світло з внутрішнього двору. Найбільш багаті ордерні будинки мали входи, які могли акцентуватися з допомогою плоских портиків, вирішених у формах, типових для ольвійського аттичного ордера (будинок *НГФ-2*). Дворові фасади, на відміну від вуличних, в одному й тому будинку були дуже різноманітні. Зокрема, це стосується будинків *И-6, ЗК-1, E-1, E-2, НГФ-1, НГФ-2*. Так, у деяких випадках основні житлові приміщення, орієнтовані на південь, зроблені дещо вищими за сусідні. При цьому велике значення у композиції дворових фасадів мали портики, які, очевидно, були двох типів — відкритого та напівзакритого⁴⁸.

Судячи по знахідках, у ольвійських житлових будинках в основному застосовувався аттичний, змішаний по матеріалу ордер — вапнякові бази і капітелі, стовпи і антаблемент — з дерева. Досі у Ольвії відомий тільки один елліністичний будинок перистильного типу, в якому використаний чистий дорічний ордер. Усе це, поряд з комбінаціями одно- та двохстилих покрівель з уклоном схилів переважно до середини, надавало різноманітності дворовим, — а в античному будинку вони були головними, — фасадам будинків.

⁴⁵ Е. И. Левин и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья, стор. 228.

⁴⁶ J. W. Graham. Olynthiaka, Hesperia, XXII, N 4, 1954, стор. 320 і далі; Olynthus, part VIII, стор. 214 і далі; Th. Wiegand. Dystos.—AM, Bd. XXIV, 1899, стор. 465, 466, табл. V, VI, рис. 5; J. Chamonard. Etude sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique.—Exploration archéologique de Délos, faite par l'Ecole Française d'Athènes, fasc. VIII. Paris, 1924, стор. 193 і далі; ВИА, т. III, кн. 1, стор. 287.

⁴⁷ И. Т. Кругликова. Города Боспора в III в. н. э. Античный город. М., 1963, стор. 81. Елліністичних боспорських будинків, достатньо вивчених з цієї точки зору, ми майже не знаємо. У Херсонесі ж другий поверх, враховуючи скелясті ґрунти і відсутність таких розвиннутих житлових підвальних комплексів, як в Ольвії, міг бути цілком звичайним явищем (див., наприклад, макет житлового будинку, що зберігається в Херсонському музеї, реконструйованого С. Ф. Стржелецьким).

⁴⁸ На користь останнього свідчать невеликі розміри деяких капітелей аттичного ордера, які знаходять в Ольвії при розкопках. Аналогічні портики мали місце і в Оліфії (J. W. Graham. Вказ. праця, стор. 203 і далі).

Конструкції, матеріали і благоустрій житлових будинків.

Великий інтерес в Ольвії викликають залишки кладок і спеціальних підвалин, оскільки саме тут у максимальній мірі будівництво знало впливу місцевих умов і виробилися цікаві прийоми. Дуже поширилися в Ольвії шарові підвалини⁴⁹.

Найбільш ранні їх зразки відносяться тут до кінця IV ст. до н. е., коли вони застосовувалися тільки під окремими кладками або приміщеннями, їх оптимальні розміри ще не визначилися. Ці підвалини починають широко застосовуватися з III ст. до н. е.

Ольвійські шарові підвалини складаються з землісто-золистих та лесових прошарків, які чергуються і товщина яких коливається у межах золистих — 0,05—0,1 м, лесових — 0,06—0,3 м⁵⁰. У монументальних спорудах ці інтервали дещо ширші і самі шари грубіші. На відміну від пізнього, у ранній період товщина прошарків була в середньому менша (приблизно 0,05—0,15 м). Шарові підвалини робились у півтора-два рази товщі за кам'яні стіни і звичайно доводились до материка.

Значне поширення цього прийому в Ольвії було зумовлене, головним чином, великою товщиною культурного шару, що мав нерівномірну щільність, у поєднанні з лесовими ґрунтами. Будівництво кам'яних фундаментів при глибині закладення підшви 1,5—2 м і нестатку хорошого каменю коштувало б надто дорого.

Шарові підвалини відомі не тільки в Ольвії, а й взагалі у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї. Найбільш ранні зразки їх, що відносяться ще до V ст. до н. е., були виявлені на Березані⁵¹, пізніші у Фанагорії⁵², на поселенні Закисова балка⁵³, в Істрії⁵⁴. Конструкція шарових підвалин була не скрізь однакова. Про це свідчить різна товщина, регулярність чергування, матеріал самих прошарків. Однак майже ніде, крім Ольвії, не спостерігається така висока стабільність використання тільки двох видів матеріалу і такої чіткої регулярності. Це дозволяє припустити, що перші етапи формування цієї конструкції відбулися саме в районі Ольвії та Березані. Навряд чи можна вбачати у ольвійських шарових підвалинах продовження «іонійської» традиції⁵⁵. Проти цього свідчить те, що, по-перше, в ході місцевого будівництва поступово йшло вдосконалення цього прийому, який виник стихійно від примітивних, з дуже слабо вираженою регулярністю підвалин Березані і досяг високоякісних зразків елліністичних підвалин Ольвії або Істрії. По-друге, очевидно, не можна вважати, що цей прийом був добре відомий і звичайний у практиці іонійських інженерів, тому що згадка про застосування подібної конструкції при спорудженні храму Артеміди Ефеської говорить саме про її незвичайність, а не навпаки, оскільки

⁴⁹ Їх старе визначення «шарові фундаменти» здається таким, що не відповідає суті конструкції.

⁵⁰ Л. М. Славін. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.— АП, т. XI. К., 1962, стор. 30.

⁵¹ В. В. Лапін. Отчет о раскопках поселения на острове Березань в 1960 г. Зберігається в науковому архіві ІА АН УРСР. Судячи з матеріалу субструкції, її датування не може бути пізніше початку IV ст. до н. е. Виявлені Е. Р. Штерном шарові підвалини Б. В. Фармаковський відносить навіть до архаїчного періоду. Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1907 г. Гермес, 1907, № 2, стор. 48; його ж. АА XXII, 1907, стор. 144.

⁵² М. М. Кобылина. Фанагория.— МИА, № 57. М., 1956, стор. 28—34; її ж. Культура Фанагории досарматского периода.— Античный город. М., 1963, стор. 88.

⁵³ Ф. М. Штительман. Поселения біля Закисовой балки (розкопки 1948—1949 рр.).— АП, т. VII. К., 1958, стор. 134 і далі.

⁵⁴ Histria, Monografia archeologica, vol. I, 1954, стор. 198 і далі, табл. XXVI, XXVII, рис. 77, 78, 85; М. Соја. L'Artisanat à Histria du VIe au Ier siecle av. n. e. Dacia, VI, 1962, стор. 121—122, рис. 4.

⁵⁵ Б. В. Фармаковский. ОАК за 1907 г. СПб., 1910, стор. 30, зн. 2; Э. Кондуракн. Эллинистический период в Добрудже. III, 1959, стор. 223.

Діоген Лаертський знаходить потрібним назвати навіть людину, яка порадила застосувати цей прийом⁵⁶. І, крім того, один шар вугілля — це ще далеко не шарові підвалини.

Створення шарових підвалин свідчить про самостійність «інженерної думки» у містах Північного Причорномор'я і зокрема в Ольвії.

Фундаменти стін ольвійських житлових будинків були стрічковими кам'яними, в основному за однорядними постелистими системами і склалися з одного, іноді двох рядів плит з необробленою нижньою поверхнею, заглиблених у землю на 0,2—0,4 м, інколи із зрізом, що виступав на 0,02—0,05 м від фасаду стіни. У звичайних постелистих кладках з поганою викадровкою і нещільним притесанням каменів фундаментна частина, як правило, нічим не відрізнялася від стіни.

Великий інтерес являють собою ольвійські кладки стін⁵⁷, які в підвальних приміщеннях робилися з каменю на всю висоту, а в наземних, у цілому ряді випадків,— тільки на висоту цоколя. Можна намітити загальний характер розвитку цих конструкцій. Для класичного періоду — початку еллінізму — характерне застосування складних три- або двошарових дворядних орфостатних систем⁵⁸ із старанною викадровкою і щільним притесанням по місцю, в основному з прямокутних блоків та плит; однорядні постелисті кладки, нерідко з нещільним притесанням, відзначаються великою старанністю кладки, добром у кожному окремому випадку більш-менш однакових розмірів каменів, послідовністю у застосуванні прийнятої системи (рис. 11).

Кладки середини — кінця еллінізму відзначаються меншою старанністю в доборі більш-менш однакового розмірами матеріалу, гіршою викадровкою, нещільним притесанням, широким використанням непрямокутних і полігональних плит та блоків, непослідовністю у застосуванні обраної системи. Камінь у цих кладках по місцю не підтесується, а тільки по можливості підбирається. Кладки робляться одно- або двошаровими за однорядними, переважно постелистими системами. Майже зникають дворядні складні орфостатні та полігональні системи. Тільки у деяких випадках у кладках цоколів ще іноді застосовуються складні дворядні орфостатні кладки, які, однак, носять на собі сліди недбалості і непослідовності у застосуванні системи. Лицьова поверхня каменів обробляється менш старанно (рис. 11). Каменотесна майстерність відсувається на другий план, і головну роль починають відігравати різного роду покриття. На кінець еллінізму погіршення якості і спрощення систем змушують будівельників для збереження достатньої несучої здатності кладок дещо збільшувати товщину стін, а також широко застосовувати захисні покриття.

Подібні явища у III—II ст. до н. е. пояснюються великим розмахом будівництва поряд з нестатком кваліфікованих майстрів.

Слід підкреслити, що на кожній окремій ділянці застосовувалися більш-менш однотипні конструкції кладок.

Так, для ділянки *И* характерне застосування однорядних постелистих одношарових кладок з погано викадрованих, нещільно притесаних, з грубою та середньою околкою лицьової поверхні, в основному полігональних і рідше — прямокутних плит та блоків.

⁵⁶ Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1907 г. Гермес, 1907, № 2, стор. 48.

⁵⁷ Загальні питання еволюції кладок розглядаються у статтях О. М. Карасьова. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья, стор. 126—138; його ж. Архитектура (краткий очерк). Античные города Северного Причерноморья. М.—Л., 1955, стор. 189—194.

⁵⁸ Термінологію і класифікацію кладок дано по статті: С. Д. Крижицький. До питання про методіку опису античних кладок Північного Причорномор'я VII ст. до н. е. — IV ст. н. е. — Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 39—48.

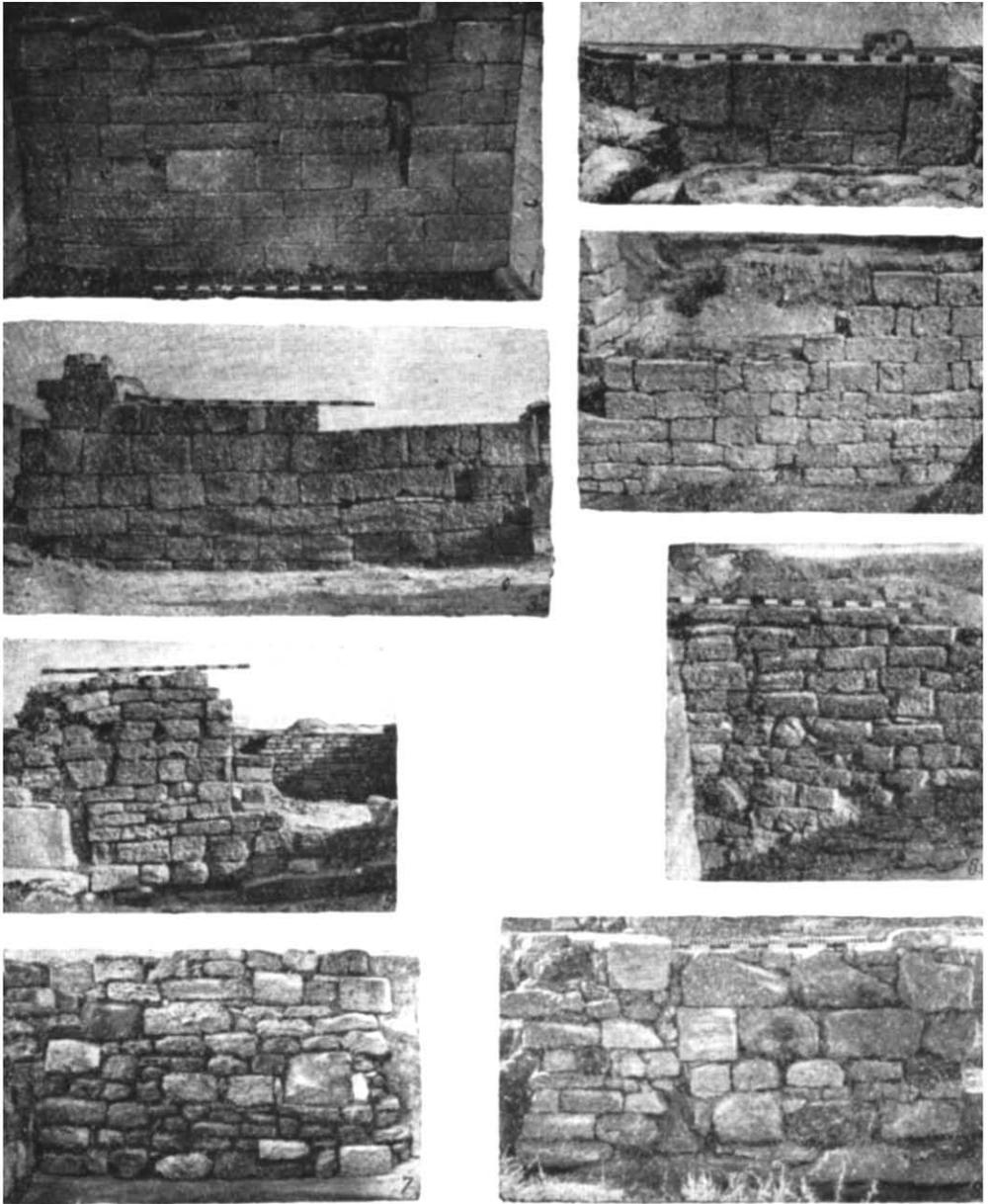

Рис. 11. Кам'яні кладки стін ольвійських будинків.

1, 2 — кладки V—IV ст. до н. е.; 3—6 — кладки IV—III ст. до н. е.; 7, 8 — кладки III—II ст. до н. е.

На ділянці *АГД*, поряд з постелистими однорядними, застосовувались також орфостатні одно- або дворядні кладки з щільнішим притесанням прямокутних плит та блоків, з відносно кращою викадровкою і дрібно околотою або обтесаною їх лицьовою поверхнею. Широко використовувались матеріали вторинного застосування (без додаткової обробки).

Кладки стін біля Зевсового кургану в основному робились за однорядними постелистими і дворядними орфостатними системами з добре викадрованих прямокутних плит і блоків з досить стараним притесанням.

На ділянці *Е₆₋₇* зводились головним чином однорядні постелисті й орфостатні кладки з недосить доброю викадровкою каменів і нещільним притесанням прямокутних і полігональних плит і блоків.

На ділянці *НГФ* були поширені кладки однорядні постелисті й орфостатні, дворядні орфостатні, іноді складні, з щільним притесанням по місцю і старанною викадровкою та обробкою прямокутних плит і блоків.

Важливо підкреслити, що зазначені відмінності проявляються у рамках одного хронологічного періоду.

Традиційність та спадковість будівельних традицій V—IV ст. до н. е. на ділянці *АГД*, біля Зевсового кургану і особливо на ділянці *НГФ*, повна їх відсутність у північній частині ділянки *И* і до певної міри в районі агори (південний захід) може побічно свідчити про стабільність розміщення певних груп населення (в соціально-економічному відношенні) в тих чи інших районах і підтверджує висловлене вище припущення про характер соціального районування міста. Найбільш заможні верстви корінного ольвійського населення проживали в районі ділянки *НГФ*, біля Зевсового кургану, середні — на *АГД*. Склад населення в районі агори, як видно, був набагато демократичніший і строкатіший, ніж на *НГФ*. Тут відмовились від складних традиційних систем, що вимагали великих затрат праці, і широко застосовували найпростіші типи кам'яних кладок, що забезпечували міцність, але не красоту. Цим, очевидно, пояснюється і дуже активне впровадження на цій ділянці шарових підвалин — конструкції явно прогресивної, але відносно «нової».

Як відомо, в окремих античних містах, поряд із застосуванням загальнопоширених систем кладок, нерідко набували розвитку різні місцеві локальні варіанти. Причому, якщо системи, що застосовувались у монументальному будівництві, мали в основному, так би мовити, інтернаціональний характер, то в рядових кладках, а нерідко і досить багатих ордерних житлових будинках, місцеві особливості здобули максимальне відображення. Так, зокрема, кладки стін жилих будинків Олінфа, за винятком так званих шахових, викладалися в основному за однорядними постелистими системами з нещільним притесанням і поганою викадровкою каменів⁵⁹. Кладки Дистоса відзначаються насамперед величезними розмірами каменів і застосуванням полігональних орфостатних рядів⁶⁰. Кладки Афін — поширенням іррегулярних і, у деяких випадках, шахових систем⁶¹. Кладки Делоса — в основному однорядні постелисті, із значно більших, ніж в Ольвії, каменів, здебільшого рваних по шару, з поганою викадровкою і нещільним притесанням⁶². Поряд з цим на Делосі в певній мірі застосовувались, звичайно, і дворядні орфостатні кладки з добре викадрованих і щільно притесаних

⁵⁹ Olynthus, part XII, табл. № 12(2).

⁶⁰ Th. Wiegand. Вказ. праця, стор. 465, 466, рис. 5.

⁶¹ Rodney S. Young, An Industrial District of ancient Athens.— Hesperia, XX, № 3, 1951, рис. 9, 10, стор. 196, табл. 68.

⁶² J. Chamouard. Вказ. праця, рис. 52—54, 69, 70, 72, 73, 190, 194 та ін.

прямокутних плит⁶³. Кладки Прієни другого типу⁶⁴ близькі до однорядних систем Делоса, першого ж типу — виконані за одно- або дворядними, в основному орфостатними, системами з великих блоків і плит з доброю викадровкою, щільним притесанням і розшивкою швів.

Для житлових будинків Ольвії наприкінці класичного і на початку елліністичного періодів характерне застосування високоякісних дворядних орфостатних, часто складних, а також однорядних постелистих систем з старанно викадрованих і оброблених, щільно притесаних прямокутних плит та блоків.

Переважає поширення у житловому будівництві Ольвії наприкінці класичного — на початку елліністичного періодів типів кладок, характерних в основному для монументального будівництва, свідчить про формування у місті власних будівельних традицій на основі запозичення кращих прикладів техніки кладки стін монументальних споруд метрополії, а не звичайних житлових будинків. Цим пояснюється і досить стійке існування рецидивів систем попереднього часу — особливість ольвійського елліністичного домобудівництва.

У дальшому нагромаджений великий досвід місцевого будівництва, а також значне збільшення обсягів останнього при нестатку достатньо кваліфікованих кадрів будівельників примусили використовувати у рядовому будівництві менш досконалі системи кладок, які поступались і старанністю їх виконання.

Мало відомо про типи кладок з сирцю, хоч наземні стіни будинків за винятком цоколів нерідко виконувались саме з цього матеріалу. Однак сирцеві кладки, безперечно, будували за одношаровими, рядовими постелистими системами. У ряді випадків цеглини мали ширину, рівну товщині стіни, — 0,38—0,4 м (іноді вдвоє меншу — 0,2 м) при висоті 0,06—0,08 м та довжині 0,40—0,50 м. Таким чином, в Ольвії найбільш поширився τετραόρθον — квадрат із стороною, рівною 0,39 м, — характерний для грецького будівництва взагалі⁶⁵.

Недостатність матеріалу не дає можливості виявити з достатньою повнотою конкретні особливості інших конструкцій ольвійських будинків, хоч загальний характер та окремі їх особливості відомі або піддаються відновленню. Зокрема, підлоги в ольвійських будинках робили глинобитними, кам'яними, вапняними, галечними та дерев'яними. Вапняні й галечні підлоги робили виключно у андронах, навіть передпокої їх, напевно, таких покриттів не мали; дерев'яні підлоги будували тільки як міжповерхові перекриття, кам'яні — у протиронах і приміщеннях підсобного призначення, глинобитні — у всіх інших випадках, зокрема у підвалах. Аналогічні щодо конструкції і особливостей стильового рішення, вапняні й галечні підлоги широко застосовувались і в містах метрополії — Олінфі, Делосі, Афінах та ін. Відомі вони і в Північному Причорномор'ї, зокрема у Херсонесі.

Міжповерхові перекриття складалися з настилу по балках прямокутного перерізу (з співвідношенням ширини до висоти — 1:1—1:2), що укладалися з нерівномірною відстанню близько 0,3—0,6 м, незалежно від перерізу балочних гнізд. Напевно, також існували перекриття накатного типу, що укладалися по полицках, зроблених у протилежних стінах. Прольоти приміщень, що перекривалися, були звичайно в межах 3—5 м у чистоті, переважно близько 4,0 м, і тільки у двох-трьох випадках перевищували 5 м, доходючи до 5,5—6,5 м.

Аналогічний характер, очевидно, могли мати і горищні перекриття в найбільш парадних приміщеннях. Здебільшого ж горищ не було, і за стелю правили утеплені черепичні або саманні покрівлі.

⁶³ J. S h a m o n a r d. Вказ. праця, стор. 237 і далі, рис. 116.

⁶⁴ Priene, стор. 300 і далі, рис. 319, 320.

⁶⁵ П л і н і й, XXXV, 49; В і т р у в і й, II—III—3.

Дахи ольвійських будинків, що перекривалися залежно від прольоту і загальної конфігурації плану критих приміщень, були найчастіше одно- або двосхилими і вкривалися черепицею в основному за корінфською системою — з керамід і каліптерів, значно рідше — за лаконською. В ряді випадків робились і саманні покрівлі. Знахідки конькових — подовжніх і поперечних каліптерів дозволили у загальних рисах реконструювати характер покрівельного килима двосхилого даху, а також визначити кут підйому схилів⁶⁶, що був більший, ніж у Греції,

Рис. 12. Підвальні кам'яні сходи в будинку НГФ-1.

і досягав 17—21°. Несучою конструкцією даху були наслонні крокви, відстань між якими скоріше за все при холодних покрівлях могла становити 0,55 м в осях (по ширині керамід⁶⁷). В утеплених покрівлях з саманним килимом, що було можливо тільки при влаштуванні обрешітки або суцільного настилу, відстань крокв могла бути більша, досягаючи, можливо, до 1 м.

Форма дверних прорізів у елліністичних будинках була прямокутна, без звуження догори, стіни гладкі — без чвертей, пороги кам'яні. Дверні полотнища встановлювались, головним чином, на під'ятниках. Мало місце і влаштування елементарних дерев'яних коробок⁶⁸. На жаль, єдиний приклад віконного прорізу, призначеного для освітлення підвалу, дійшов до нас у перебудованому вигляді. Тому й при реконструкції наземних приміщень доводиться користуватись тільки аналогіями.

Для з'єднання підвальних або напівпідвальних приміщень з наземними поверхами звичайно влаштовувались одномаршові кам'яні сходи (рис. 12). Східці укладались на ґрунтову підвалину без косоурів, кут

⁶⁶ И. Б. Брашинский. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959—1960 гг. — Ольвия, Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 304, рис. 11.

⁶⁷ Враховуючи те, що прийом укладання великої мармурової черепиці прямо по кроквах, без обрешітки, мав місце у Греції ще в період архаїки (ВИА, т. II, кн. I, стор. 32), можна припустити це й по відношенню до холодних покрівель ольвійських будинків, оскільки таке рішення було б простіше й економічніше.

⁶⁸ С. Д. Крижицький. Архітектурні деталі з розкопок західної сторони ольвійської агори в 1962—1963 рр. — Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 165—176.

підйому був у межах 30—45° (розміри проступей — 0,2—0,3 м, підсхідців — 0,15—0,25 м), ширина маршу — 0,8—1 м. Поряд з кам'яними сходами існували і дерев'яні, однак ніяких слідів від них не збереглося. Можна вважати, що вони були до якоїсь міри подібні реконструкції, наведеній для олінфського будинку⁶⁹.

Велика увага в ольвійському домобудівництві приділялась опоряджувальним роботам. У інтер'єрі найбільш парадних приміщень широко застосовувалась вапняна штукатурка з жовтим, синім і, особливо, червоним покриттям, а також поліхромний розпис, що наближається до «структурного стилю». Звичайна товщина подібної штукатурки 0,003—0,005 м; фарбування виконувалося в основному у техніці фрески. Відоме також застосування в опорядженні інтер'єрів архітектурних деталей, виконаних в рельєфі з вапняного тіста.

Фасади житлових будинків у тих випадках, коли кам'яні стіни викладались недбало, покривали, напевно, глиняними обмазками; при сирцевих кладках анти й пілястри іноді мали дерев'яне облицювання⁷⁰. В разі застосування ордера нерідко вводився колір. Використовувались іноді накладні теракотові деталі⁷¹.

Великий інтерес являють собою елементи санітарного благоустрою будинків, що збереглися, які дозволяють припускати існування в окремих районах міста частково централізованих систем водопостачання з підведенням води до кожного будинку. Поряд з цим існували і громадські колодязі у Нижньому місті, цистерни — у Верхньому. Найбагатші будинки мали індивідуальні цистерни або колодязі. Влаштування водостоків для виведення вод з внутрішніх дворів у вуличні канали відоме в кожному будинку. Водостоки робили з каменю, здебільшого закритого типу. Канали мали прямокутний переріз і викладалися з окремих каменів, а не витесувалися.

* *
*
*
*

Роль ордера в ольвійських будинках різна. У одних випадках ордер відігравав підпорядковану роль, і його пропорціональні членування залежали від вимог забезпечення нормального функціонування житлових приміщень; в інших — ордер був домінуючим елементом, і всі висотні габарити житлових приміщень у тій чи іншій мірі підпорядковувались його пропорціональній системі. Це, в свою чергу, зумовило використання у першому випадку так званого аттичного ордера, а в другому — звичайного доричного. Дослідження капітелей аттичного ордера⁷², знайдених під час розкопок ділянок *E₆₋₇*, *НГФ*, а також тих, що перебувають у лапідарії Ольвійського музею, дозволило зробити такі висновки.

Формування цього ордера відбувалось в значній мірі на місці⁷³. Це підтверджується тим, що в Ольвії були знайдені антові капітелі, вирішені в чистих доричних або іонічних⁷⁴ формах, проміжне місце між якими й займали змішані дорико-іонічні форми аттичних капітелей. Останні зроблені у Ольвії з матеріалу ближніх родовищ.

Відправною точкою розвитку ольвійського аттичного ордера — його основою — був доричний. Однак при виконанні капітелей використовув-

⁶⁹ Olynthus, part VIII, стор. 271 і далі, рис. 27, 28, табл. 73.

⁷⁰ С. Д. Крижницький. Вказ. праця, стор. 168.

⁷¹ ОАК за 1902 р., рис. 32, 38; ИАК, вип. 13, стор. 63, 71, рис. 34, 39—44.

⁷² С. Д. Крижницький. Вказ. праця, стор. 165—176.

⁷³ Научный архив ЛОИА АН СССР. Ольвия, 1907, Ф. 1, архівний № 781, арк. 85; архівний № 780, арк. 25; архівний № 239, арк. 91, № 2401/0—1909.

⁷⁴ Там же, Ф. 1, 1909, архівний № 239, арк. 81, 87 (№ $\frac{1985}{0-1909}$).

вались форми не антових, а звичайних доричних капітелей. Це, напевно, було викликано застосуванням німецьких, м'яких порід черепашника.

Всі капітелі у плані прямокутні, при найменшій стороні основи 0,13—0,30 м та висоті 0,13—0,25 м (це стосується як капітелей стовпів, так і антових). Враховуючи те, що в аттичному ордері стовпи звичайно виходять на головний фасад вузькою стороною, і використовуючи пропорціональні співвідношення, характерні для цього ордеру у метрополії, можна визначити висоту колон, яка могла бути в межах 1,3—3,3 м і найчастіше становила 2,0—2,5 м. Це, в свою чергу, підтверджує, по-перше, їх належність до невеликих будинків, якими і були в масі житлові будинки; по-друге, існування напівзакритих портиків.

Наявність на нижніх сторонах більшості капітелей врізок, призначених для з'єднання з зубом стовпа, говорить про застосування в портиках житлових будинків дерев'яних стовпів.

Майже всі капітелі складаються в цілому з однакового набору обломів, які відрізняються один від одного тільки характером прорисовки і частково кутом виносу, а також абсолютними розмірами (рис. 13). Абак має пряму викружку, іноді його верхня грань по краю дещо скошується. Ехін відділяється від абака звичайно неглибокою врізкою і складається з четвертного вала та одного-двох ремінців. Останні можуть мати форму полицок, розділених врізкою, або торусів; профіль же четвертних валів часто наближається до прямої лінії, причому в деяких випадках між цим валом і ремінцями вписується зворотна скоція. Гіпотрахеліон складається з полицки. Висота капітелей по відношенню до ширини стовпа по меншій стороні перебуває в межах 0,6—1,4 і переважно 0,9—1,0. Якщо звичайно висота капітелі в доричному ордері становила 0,5 нижнього діаметра фуста, то в нашому випадку ця величина, наближаючись до 1,0, може свідчити про збільшення і всіх інших розмірів по вертикалі у 2—2,5 раза при незмінній ширині ствола колони.

Як робочу гіпотезу можна намітити загальний характер еволюції капітелей ольвійського аттичного ордеру в період еллінізму⁷⁵. Спочатку деяке дроблення форми, чіткість у пропорціях і прорисовці обломів; потім перехід до більшої схематичності та укрупнення профіліровки — ехін стає майже плоским, збільшується відношення висоти капітелей до їх ширини, а також кути виносу ехіна і профіліровки в цілому. У ранніх капітелей цей кут лежить у межах 40—50° для ехіна і 25—26° — для обломів в цілому. Пізніше — відповідно 25—34° і 18—25°.

Все це дає змогу твердити про існування досить самостійного місцевого ольвійського стильового напрямку, який сформувався на основі переробки ордерних форм Греції та Малої Азії. При цьому слід відзначити, що провідну роль у період еллінізму в Ольвії відіграє саме аттичний ордер на відміну від доричного або іонічного ордерів монументальних культових споруд, загальний характер форм і еволюція яких майже нічим не відрізнялись від тих, що мали місце в містах метрополії⁷⁶.

Таким чином, особливості планування житлових кварталів, об'ємно-планувальних рішень житлових будинків, конструкцій, прийомів будівельної техніки, архітектурних деталей аттичного ордеру — все це до-

⁷⁵ Для встановлення відносної хронології ольвійських капітелей нині єдиною можливим є використання закономірності розвитку доричних капітелей взагалі (О. Шуази. *История архитектуры*. т. I. М., 1935, стор. 235 і далі) з урахуванням якості і старанності їх виконання, що відповідали загальному ходу еволюції прийомів будівельної техніки в Ольвії.

⁷⁶ А. Н. Карасев. *Архитектура*, стор. 194. Слід також відзначити, що термін «варваризація» по відношенню до ордеру житлових будинків (там же, стор. 195) не можна застосувати, оскільки в даному разі йдеться про самостійний стильовий напрям, характерний тими чи іншими відмінностями не тільки для Ольвії, а й для античної архітектури взагалі.

зволяє твердити про існування в Ольвії досить сильного самостійного місцевого архітектурно-будівельного напрямку.

Одним з найвищих досягнень цього напрямку, що розвивався на базі творчої переробки архітектурних традицій Греції та Малої Азії,

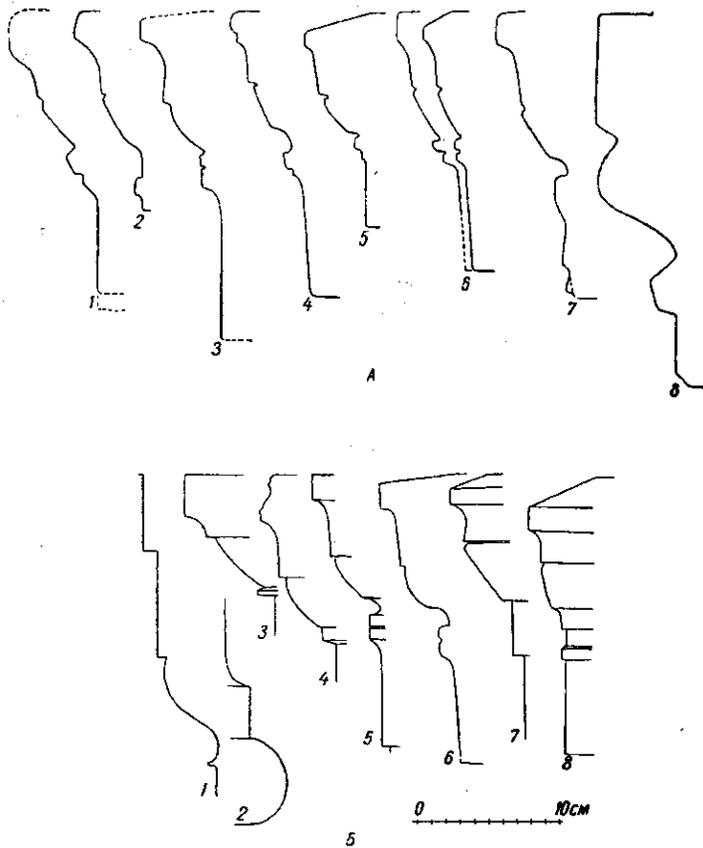

Рис. 13. Облони ольвійських капітелей аттичного ордеру:

А — капітелі з розкопок 1963—1965 рр. та з ольвійського лапідарію: 1 — капітель анта б/№; 2 — капітель стовпа б/№; 3 — капітель стовпа б/№; 4 — капітель анта № 80192; 5 — антова капітель № 1472; 6 — капітель пілястра № 1630; 7 — капітель стовпа 0,52—3439; 8 — капітель стовпа № 1467. Б — Архітектурні деталі, знайдені під час розкопок 1909 і 1910 рр. Облони виконані по схематичним обмірам, що зберігаються у науковому архіві ІОІА АН СРСР: 1 — база анта (Ольвія, 1910, ф. 1, № 315, арк. 29); 2 — база стовпа (Ольвія 1909, ф. 1, № 239, арк. 85); 3 — антова капітель № 1985 (там же, арк. 87); 4 — антова капітель (там же, арк. 81); 5 — капітель стовпа № 1543 (там же, арк. 92); 6 — капітель стовпа № 1573 (РІ, № 780, арк. 26 об.); 7 — антова капітель № 2401 (там же, арк. 25; Ольвія 1909, ф. 1, № 239, арк. 91); 8 — антова капітель (там же, арк. 80).

був ольвійський елліністичний житловий будинок. Його типи, беручи своє начало від загальноантичних, надалі розвиваються самостійно і незалежно, що знайшло свій прояв і в плануванні, і в об'ємних рішеннях, і в конструкціях, і в характері ордеру.

Архітектура ольвійського елліністичного житлового будинку — одна з найяскравіших сторінок в історії архітектури античних міст Північного Причорномор'я.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЕ ЖИЛЫЕ ДОМА ОЛЬВИИ

Резюме

В статье изложены основные выводы, полученные в результате исследования остатков эллинистических жилых домов Ольвии. Работа была проведена с целью выполнения научного обоснования и составления графических проектов объемнопланировочной реконструкции домов, выявления их особенностей, сложившихся под влиянием определенных исторических условий.

В статье кратко обосновывается положение об отсутствии в Ольвии регулярного прямоугольного плана, дается классификация жилых домов, рассматривается эволюция приемов кладок и форм капителей аттического ордера, в сжатой форме приводятся обоснования реконструкций наиболее типичных домов.

Типы ольвийских эллинистических жилых домов, ведя свое начало от общеантичных, в дальнейшем развиваются самостоятельно и независимо, что проявилось и в планировке, и в объемных решениях, и в конструкциях, и в характере ордера. Это свидетельствует о существовании в Ольвии достаточно сильно выраженной местной архитектурно-строительной школы.

Є. В. МАКСИМОВ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про походження зарубинецької культури, не дивлячись на його важливість, досі ще не вирішено. Про це свідчить наявність численних поглядів, які можна загалом об'єднати у три концепції: автохтоністську, міграціоністську та так звану історичну.

Найранішою за часом виникнення є автохтоністська концепція — погляд про місцеве походження зарубинецької культури. Засновником її є В. В. Хвойка, який вбачав прямі генетичні зв'язки між зарубинецьким та місцевим (придніпровським) населеннями скіфського часу¹.

Згідно поглядів прихильників В. В. Хвойки, зарубинецька культура, що виникла у Середньому Придніпров'ї, була подальшим кроком у розвитку місцевих придніпровських племен скіфської доби, які після краху Скіфської держави поступово повернулися до попередніх навичок, послаблених впливом власне скіфської культури у VII—III ст. до н. е. Таких поглядів дотримуються О. І. Тереножкін², Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова³, П. Д. Ліберов⁴, В. Г. Петренко⁵ та ін.

Проте не всі дослідники — прибічники теорії місцевого походження вважають правобережні племена Північної Скіфії попередниками зарубинецької культури. На думку В. М. Даниленка⁶ та Л. Д. Поболь⁷, єдиним предком зарубинців була підгірсько-милоградська культура, пам'ятки якої відомі на території Середнього та Верхнього Придніпров'я.

Діаметрально протилежними є погляди прибічників міграціоністської концепції, яка виникла у 1906 р. — трохи пізніше автохтоністської. Її автором є німецький дослідник П. Рейнеке. Міграціоністи твердять, що зарубинецька культура не могла скластися на основі будь-якої місцевої попередньої культури тому, що між ними немає нічого спільного в тих головних рисах, які визначають кожну археологічну культуру, а саме: в території поширення, топографії пам'яток, поховальному

¹ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье. — ЗРАО, новая серия, т. XII, вып. 1—2, стор. 189.

² А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 240—242.

³ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры в Скифии Геродота. — СА, XVIII. М., 1953, стор. 126, 127.

⁴ П. Д. Либеров. К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине. — КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 83.

⁵ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 100.

⁶ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. — Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 240—244.

⁷ Л. Д. Поболь. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1960, стор. 17.

обряді, типах жител, посуду та прикрас. Пояснити появу зарубинецької культури на Придніпров'ї можна, на їх думку, лише фактом міграції племен, які прийшли сюди вже з готовими ознаками культури. На думку П. Рейнеке⁸, К. Такенберга⁹ та деяких інших західних дослідників, такими племенами-переселенцями були стародавні германці. Польський дослідник Ю. Костжевський¹⁰ доводить західнослов'янську приналежність пришельців — це були нащадки лужицьких племен, що до того жили на території сучасної Польщі.

Ю. В. Кухаренко вважає, що зарубинецька культура склалася у західних районах Прип'ятського Полісся завдяки проникненню сюди із заходу племен пізньопоморської культури. З Полісся — своєї батьківщини — зарубинецькі племена просунулися на схід та південь, в тому числі у Середнє Придніпров'я¹¹. Д. О. Мачинський дотримується тієї думки, що місцем формування зарубинецької культури Середнього Придніпров'я було не Полісся, а територія басейну верхньої Вісли. Інші групи зарубинецької культури — поянештська (дністровська), прип'ятська, верхньодніпровська — виникли на своїх місцях в результаті трансформації різних груп пізньопоморських племен, які в цей час просувалися з своєї первісної території — західного Помор'я — на південь та схід¹².

Нарешті, прибічники третьої концепції походження зарубинецької культури, яку слід за В. П. Петровим (одним з її авторів) назвати історичною¹³, намагаються пояснити виникнення зарубинецької культури зміною історичної обстановки у Центральній та Східній Європі, появою нових племен-переселенців, утворенням нових сфер впливу, нових форм соціально-економічних відносин в середовищі самих місцевих племен. Отже, прибічники цієї концепції не відкидають цілком положень автохтоністів, не заперечують і ролі міграцій у створенні зарубинецької культури¹⁴. Так, П. М. Третьяков вважає, що причинами виникнення зарубинецької культури були зовнішні обставини — просування на Подніпров'я сарматів, активізація кельтських, дакійських та поморських племен в ході їх боротьби проти Римської імперії та, головне, зміни в економіці та суспільних відносинах племен, які й обумовили в значній мірі племінні пересування. Культура полів поховань являє собою археологічний вираз цього нового історичного періоду. Вона утворилася завдяки схрещенню місцевих середньодніпровських та західних племен лужицько-поморської культури при значному впливі латенської та дакійської культур. Місцем виникнення зарубинецької культури П. М. Третьяков вважає північну та північно-західну частину Правобережжя. Тут за існування Скіфської держави мешкали стародавні племена, які зберегли у своїй культурі, зокрема кераміці, виразні традиції попередньої — чорноліської доби, що свідчать про майже повну відсутність впливу скіфів. Коли останні під тиском сарматів відійшли на південь, ці племена виявилися найчисельнішою і найсильнішою гру-

⁸ P. Reinecke. Aus der russischen archäologischen Literatur.— Mainzer Zeitschrift, t. I. Mainz, стор. 42—50.

⁹ K. Tackenberg. Zu den Wanderungen der Ostgermanen.— «Mannus», 22. Leipzig, 1930, стор. 268—295.

¹⁰ I. Kostrzewski. Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach. Poznań, 1961, стор. 103.

¹¹ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА. М., 1960, № 1, стор. 289—300.

¹² Д. А. Мачинский. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— КСИИ, вып. 107. М., 1966, стор. 3—8.

¹³ В. П. Петров. Давні слов'яни та їх походження.— «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 37, 38.

¹⁴ Е. В. Махно. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Приднепровье.— СА, XXIII. М., 1955, стор. 81—100.

пою населення між Середнім Дніпром та Верхнім Дністром і поклали початок зарубинецькій культурі¹⁵.

Наявність в науці таких суперечливих поглядів свідчить про те, що поряд з позитивними рисами у кожній з трьох концепцій є слабкі місця. Саме вони й не дають змоги вважати проблему походження зарубинецької культури остаточно вирішеною. Так, теорія місцевого походження зарубинецької культури не може задовільно пояснити факт існування ґрунтових могильників і поховального обряду трупоспалення, маловідомих для пізньоскіфського часу цієї території, зате добре відомих у Центральній Європі. Так само не вдається провести еволюційну лінію розвитку місцевої чорнолощеної кераміки від чорноліських — ранньоскіфських до зарубинецьких форм. Міграціоністи ж обминають факти, які вказують на відмінності між зарубинецьким простим кухонним посудом і такою ж керамікою західних культур, з яких, за їх поглядами, виникла культура зарубинецька. Неясною залишається і локалізація території формування зарубинецької культури, з якої походили найраніші зарубинецькі комплекси та ін.

Ми вважаємо, що найближче до істини стоять прибічники історичної концепції. Археологічні матеріали свідчать про те, що зарубинецька культура є явищем новим. Багатьма своїми рисами вона відрізняється від попередніх культур басейну Середнього Дніпра та Центральної Європи. Вона є результатом якісних змін, що сталися при взаємодії різних компонентів.

У зв'язку з сказаним, пошуки прямих аналогій всіх елементів цієї культури в попередніх культурах Середнього Придніпров'я та західних територій не можуть дати позитивних наслідків. Зарубинецькій культурі властиві нові, характерні лише для неї риси. Вони можуть мати багато спільного з елементами культур попереднього часу і можуть, проте, не співпадати з ними.

Завданням цієї статті є аналіз головних складових частин, що характеризують зарубинецьку культуру, і порівняння їх з відповідними елементами інших попередніх культур — скіфської, підгірської, милоградської та поморської, кожна з яких, на думку різних дослідників, має право вважатися предком зарубинецької культури.

Спробуємо розглянути в такому розумінні територію, топографію поселень і могильників, влаштування жител, поховальний обряд, кераміку, прикраси одягу, напрямок торговельних та культурних зв'язків, використовуючи ті дані, якими володіє наука на сьогодні.

Т е р и т о р і я. При визначенні території зарубинецької культури слід мати на увазі, що її розміри і області змінювались з часом.

Як відомо, для раннього періоду зарубинецької культури були типові фібули середньолатенської конструкції. Знахідки гладких дротяних фібул, які вважаються одними з найраніших в цій групі, відмічені на Прип'яті (могильники Черськ, Отвержичі, Велемичі, Вороніне), у Верхньому Придніпров'ї (Чаплин), на Середньому Придніпров'ї (Корчувате, Зарубинці, Пирогів), зустрінуті і на Дністрі та Пруті (лукашівська культура), на Нижньому Дніпрі та в інших місцях¹⁶. Проте ці області вже лежать поза межами придніпровської зарубинецької культури.

Трохи пізнішими за часом виникнення є фібули з трикутним щитком на ніжці. У своїх ранніх варіантах вони виявлені лише в басейні Прип'яті, на Верхньому та Середньому Придніпров'ї (могильники Велемичі, Вороніне, Ремель, Чаплин, Корчувате, Вишеньки, Пирогів, Зарубинці). Такі фібули, на думку дослідників, властиві лише зарубине-

¹⁵ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 219.

¹⁶ А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, Д1—30. М., 1966, табл. 18, схема 2.

цькій культурі. Знахідки двох вказаних типів ранніх фібул дозволяють окреслити первісну зарубинецьку територію, до складу якої входили: середня течія Прип'яті, Верхнє Придніпров'я (від гирла Березини до Сожа) та Середнє Придніпров'я (від гирла Десни до Росі).

Вказані області мають багато спільного у фізико-географічній характеристиці. Басейн Прип'яті та верхня течія Дніпра входять до складу Полісся — краю заливних луків, озер та боліт. Тут мало придатних для землеробства ділянок, зате багато випасів для худоби. Середнє Придніпров'я являє собою широку заплаву по лівому березі, а в деяких місцях, наприклад в районі на північ від Києва і на правому березі Дніпра, нічим не поступається поліським рівнинам.

Отже, зарубинецьке населення в ранній період своєї історії займало територію, розташовану по течії великих річок з лісовими та луковими берегами.

В попередній історичний період ця територія була заселена різними племенами. На заході, у верхів'ях Прип'яті, жили племена з культурою лужицького, а потім близького до нього — пізньопоморського типу, поширеного тоді в басейні Вісли. Середня і нижня течія Прип'яті та прилегла з півночі ділянка Верхнього Придніпров'я належали милоградським племенам. Середнє Придніпров'я, від Прип'яті до Росі, було заселене в північній своїй частині підгірським населенням, спорідненим племенам милоградської культури, а в південній частині жили місцеві племена Скіфії, так звані скіфи-орачі. Між підгірською та пізньоскіфською територіями знаходилася зона взаємного проникнення і контактів — тут відомі одночасні пам'ятки обох культур.

Існування цих культур в передзарубинецький час сприяло виникненню точок зору на походження зарубинців, які П. М. Третяков відповідно назвав «західною», «скіфською» та «милоградською»¹⁷.

Топографія. При розгляді місцезонарубування ранньозарубинецьких пам'яток привертають до себе увагу дві особливості. По-перше, вони розміщені по берегах великих річок або в безпосередній близькості від них, по-друге, вони знаходяться у важкодоступних пунктах — на мисах високого річкового берега або ж, якщо берег низький і не має високих горбів, утворених ярами, що відгалужують окремі ділянки плато, серед боліт річкової заплави. Це є безперечним правилом ранньозарубинецької топографії, хоч інколи й відомі окремі нечисленні винятки, пов'язані, головним чином, з перебуванням ранньозарубинецького населення у дніпровській заплаві, яка була місцем господарської діяльності (випас худоби, виробництво заліза).

Такий вибір місць для поселення був зумовлений необхідністю оборони. На заході пересувалися тоді племена Повіслення — пізньопоморські та пшеворські. На півдні загрозу являли сарматські племена, які з'явилися тут на межі III—II ст. до н. е.¹⁸ Хоч, наймовірніше, відносини між сарматами та зарубинецьким населенням не носили характеру війни, постійна і серйозна небезпека існувала. Ось чому ранньозарубинецьке населення Лісостепу розміщувалося на придніпровських горбах, таких, як Старокиївська, Юрківська, Пирогівська чи Пилипенкова, гора Дивиця в Сахнівці. Можливо, що такі мисові поселення мали й штучні укріплення¹⁹.

У таких саме топографічних умовах знаходяться і найраніші зарубинецькі могильники. Яскравим прикладом цьому може бути Пирогівський комплекс²⁰, а також поселення і могильники поблизу Зарубинців та в Корчуватому.

¹⁷ П. Н. Третяков. Вказ. праця, стор. 213.

¹⁸ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 215—242.

¹⁹ П. Н. Третяков. Чаплинское городище. — МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 123.

²⁰ А. И. Кубышев, Е. В. Максимов. Пироговский могильник. — МИА, № 143 (друкується).

Як же пов'язується топографія ранньозарубинецьких пам'яток з пам'ятками попередньої історичної доби?

Поселення і могильники V—III ст. до н. е. Північної Скіфії, як правило, розміщені по берегах малих річок та струмків, у відкритій місцевості. Ніяких слідів укріплень поселення не мають (пам'ятки Канівщини поблизу с. Бобриця, Грищинці, Селище). Для південніших районів, які знаходилися по сусідству з войовничими скіфськими кочовими племенами, відомі укріплені поселення (городища Плескачівське, Пастирське, Шарпівське)²¹.

Поселення підгірської культури виявлені на краю борових терас або в заплаві, на піщаних дюнах, що не затоплювалися під час повені²². Ніяких укріплень ці поселення не мали, проте саме їх місцезнаходження серед боліт, озер, потоків можна розглядати як своєрідний захист від ворогів.

У таких приблизно умовах розміщувалися поселення поморської культури басейну Прип'яті та Західного Бугу (поселення поблизу с. Кусичі Брестської області)²³.

Щодо поселень милоградської культури, то більша їх частина розміщена на мисах і має укріплення у вигляді валів та ровів²⁴. Подекуди трапляються болотні городища, розташовані в заплаві, але також укріплені земляними валами.

Отже, в розміщенні ранньозарубинецьких пам'яток басейну Прип'яті і попередньої — пізньопоморської культури цієї території принципової різниці не існує. До того ж висновку можна дійти, розглядаючи топографію милоградських та зарубинецьких пам'яток Верхнього Придніпров'я. Матеріали ж Середнього Придніпров'я свідчать, що пізньоскіфські і підгірські поселення і могильники розміщувалися в інших місцевостях, ніж наступні, зарубинецькі. Очевидно, це слід пояснювати різною обстановкою: на зміну відносно спокійному життю прийшов час, коли необхідно було турбуватися про захист місць проживання. Там, де в скіфську добу було неспокійно, наприклад в басейні р. Тясмина, топографія розміщення скіфських поселень має ті ж особливості, що й зарубинецьких.

В л а ш т в а н н я ж и т е л. За своїми особливостями зарубинецькі житла поділяються на три типи: наземні, трохи заглиблені у землю та напівземлянкові. Для кожного району зарубинецької культури провідним є якийсь один з цих типів жител.

Наземні житла відомі для Верхнього Придніпров'я. Їх залишки виявлені при розкопках Чаплина, Мохова, Горошкова та інших зарубинецьких пам'яток. Це були невеликі, в середньому 4×6 м, прямокутної форми споруди стовпової конструкції: стіни їх склалися з горизонтальних колод, затесані кінці яких входили у вертикальні пази стовпів-стояків, вкопаних у землю. Підлога була земляною, як і по всьому Придніпров'ї. Важливою особливістю конструкції є відсутність глиняної обмазки стін. У центральній частині житла знаходилося вогнище, яке являло собою округле заглиблення в підлозі діаметром 0,7—0,8 м, заповнене камінням²⁵.

У Середньому Придніпров'ї існували трохи заглиблені в землю житла невеликих розмірів (10—15 м²), прямокутних в плані обрисів.

²¹ В. Г. Петренко. Вказ. праця, стор. 57, 83.

²² В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. — АП, т. VI. К., 1956, стор. 5—16.

²³ В. Б. Никитина. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. — СА. М., 1965, № 1, стор. 199, 204.

²⁴ О. Н. Мельниковская. Памятники раннего железного века Юго-Восточной Белоруссии. — КСИА, вып. 94. М., 1963, стор. 9.

²⁵ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище, стор. 123—128.

Стіни жител являли собою дерев'яний, легкого типу каркас з плоти, обмазаного глиною. Залишки таких стін у вигляді шматків глиняної обмазки з відбитками жердин та пруття є звичайними знахідками середньодніпровських поселень²⁶. В житлах на рівні підлоги споруджувалося невелике кам'яне вогнище або ж глинобитна піч, перед якою викопувалася неглибока яма діаметром до 0,5 м.

На території Полісся відомі лише напівземлянкові житла, заглиблені у ґрунт до 1 м (Велемичі), форма їх прямокутна, розміри близько 4×6 м. При дослідженні таких жител не знайдено стовпових ям, як у

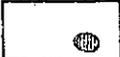
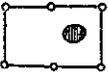
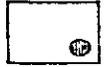
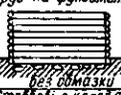
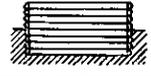
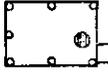
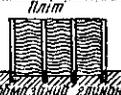
Зарубинецька культура (I-3)	Наземні житла		Напівземлянки	
	План	Фас	План	Фас
Полісся				
Верхнє Придніпров'я				
Середнє Придніпров'я				
Памарська культура				
Милоградська культура				
Півнісхідська культура				

Рис. 1.

Верхньому Придніпров'ї. Ця обставина дозволяє припустити, що стіни прип'ятських жител являли собою дерев'яний зруб з горизонтально покладених колод. Подібна конструкція відома для деяких місцевостей і різних історичних періодів²⁷. Вогнище за розмірами та будовою було аналогічне придніпровським²⁸.

Необхідно відмітити одну характерну деталь, властиву всім трьом районам поширення зарубинецької культури. Це — ями господарського призначення, ями-льохи, які споруджувалися поблизу жител.

Щодо жител попередньої доби, то вони мають такі характерні особливості (рис. 1).

Милоградські житла були трохи заглиблені у материк (до 0,5 м). Вони різноманітні за розмірами і формою — від 10 до 50 м², від округлих в плані до прямокутних (останніх більше). Всі ці житла мали невелику бокову прибудову. При розкопках завжди зустрічаються численні ями від стовпів, що йшли вздовж стін, проте глиною милоградські

²⁶ В. А. Бугусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева. — МИА, № 70, стор. 115; Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. — МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 100.

²⁷ F. Schlette. Die ältesten Haus und Siedlungsformen des Menschen. — Ethnographisch — archäologische Forschungen. Berlin, 1958, стор. 111—126.

²⁸ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья. — САИ, Д1—29. М., 1961, стор. 50—52.

житла не обмазувалися. В центрі житла знаходився стовп, який підтримував покрівлю. Поблизу жител викопувалися ями-льохи²⁹.

Конструкція жител лісостепової Скіфії IV—III ст. до н. е. відома з розкопок Пастирського городища. Це були невеликі (3,5×4 м) прямокутні в плані споруди, трохи заглиблені (до 0,5 м) в ґрунт. На підлозі, біля однієї з стін, знаходилося вогнище. Стіни жител робилися з плоту і обмазувалися глиною. Ями-льохи споруджувалися всередині жител³⁰. Подібні житла відомі поблизу Канева (Велике Скіфське городище)³¹ та в інших місцях Північної Скіфії.

Про житла поморської культури відомо, що це були споруди розміром 4×5 м прямокутної в плані форми, з кам'яним вогнищем біля однієї з стін. Стіни були дерев'яні, зрубної конструкції³².

Наведені дані свідчать, що у влаштуванні жител різних районів ранньозарубинецької культури і попередніх культур є чимало спільних рис.

Так, напівземлянкові житла Полісся схожі за конструкцією з жителями пізньопоморської культури, яка існувала тут раніше. Зарубинецькі житла Середнього Придніпров'я подібні до пізньоскіфських жител цієї території своїми розмірами, плотовими, обмазаними глиною стінами, наявністю ям-льохів. Такі ж господарські ями існували і на Верхньому Придніпров'ї як в мілоградський, так і в зарубинецький час. Житла цих двох культур об'єднує їх наземне розташування, стовпова конструкція стін, відсутність глиняної обмазки. Різниця їх лише бокова прибудова мілоградських споруд.

Поховальний обряд. Всі три основні групи пам'яток зарубинецької культури мають багато спільних рис в поховальному обряді. До них належать: 1) зовнішній вигляд могильників, які не мають тепер ніяких відмітних ознак, хоч в давнину над ними, безперечно, існували якісь дерев'яні споруди; 2) неглибокі поховальні ями (0,3—0,8 м від сучасної поверхні) круглої, овальної або прямокутної форми; 3) переважна кількість поховань — це трупоспалення ямного або урнового типу; 4) наявність поховального інвентаря — ритуальний посуд, інколи предмети особистого вжитку, прикраси.

Проте існують і локальні відмінності. До числа їх відносяться: наявність для кожного району різних форм могильних ям, різна їх орієнтація, місцезнаходження поховального інвентаря, співвідношення ямних та урнових трупоспалень, присутність трупопокладень, залишків ритуальної їжі, різних типів прикрас, зброї.

Найбільше відхилень від середньої норми мають поховання Верхнього Придніпров'я. Всі вони являють собою ямні трупоспалення, тоді як на території Прип'яті та Середнього Придніпров'я цей вид поховань хоч і був провідним, проте не єдиним — їх тут зафіксовано від 75 до 90%. На Верхньому Придніпров'ї могильні ями орієнтовані вздовж течії річки, а в інших районах зарубинецької культури — впоперек. Ритуальні посудини, зброя, маловідома в інших районах, знаходились справа від залишків небіжчика (якщо дивитися проти течії річки), а в могильниках Полісся та Середнього Придніпров'я — зліва. Тут відомі і поодинокі трупопокладення.

Інші важливі риси поховального обряду Полісся і Середнього Придніпров'я не співпадають. Так, на Середньому Придніпров'ї майже в кожному другому похованні трапляються залишки ритуальної їжі —

²⁹ О. Н. Мельниковская. Памятники раннего железного века Юго-Восточной Белоруссии, стор. 10.

³⁰ Щоденники А. Т. Сміленко та Г. Т. Тітенко. Науковий архів ІА АН УРСР.

³¹ В. А. Богусевич. Канівська археологічна експедиція. — АП, т. III. К., 1952, стор. 153.

³² В. Б. Никитина. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине, стор. 199—201.

необпалені кістки домашніх тварин, тоді як з трьох сотень поховань Прип'яті вони виявлені лише у восьми могилах. Урнових захоронень на Середньому Придніпров'ї значно більше (Корчуватівський могильник — 31%, Пирогове — 13%, Велемичі або Вороніне — лише 3—5%). Місцевою особливістю середньодніпровського поховального обряду є наявність повних трупопокладень.

Усі ці відмінності були обумовлені різними причинами, серед яких, на нашу думку, важливу роль відіграли поховальні традиції попередніх культур, які стикалися з зарубинецькою (рис. 2).

Поховання лісостепового населення Середнього Придніпров'я пізньоскіфського часу відомі на підставі даних, одержаних при розкопках

Зарубинецька (1-3) та попередні культури (4-7)	Могильники		Поховання				Інвентар		
	Грунтові	Курганні	Ямні	Урнові	Гілоплек-гавання	Метали-фи	Кераміка	Фібули	Зброя
Полісся	○		○	○		○	○	○	
Верхнє Придніпров'я	○		○			○	○	○	◎
Середнє Придніпров'я	○		◎	○	○	○	○	○	○
Пізньюскіфська	○	○	○		○		○	○	○
Підгірська	○				○				
Милоградська	○		○				○	○	
Помарська	○		○	○			○	◎	○

○ Багато до 100% ◎ Середньо до 50% ○ Мало до 10%

Рис. 2.

Бобринського, Берестнягівського, Курилівського, Грищинського могильників Канівщини та інших місць. Вони мали вигляд підкурганних або безкурганних ям, орієнтованих, в основному, по лінії схід—захід. Могили більш заможних небіжчиків облицьовувалися деревом і мали дерев'яний дах. Рядові поховання не містили дерев'яних конструкцій. Померлого клали в неглибоку, до 1 м, прямокутну яму головою на захід. Відомий і обряд трупоспалення — безпосередньо в могилі або ж на стороні, що властиво для найпізнішого періоду: тоді в могилу клали купку кальцинованих кісток і непошкоджені вогнем речі поховального інвентаря, тобто робили те ж саме, що й в зарубинецьку добу. Інвентар рядових поховань складався з звичайних горшків з відігнутими вінцями, лощених мисок із загнутим до середини або ж прямим краєм, м'ясої ритуальної їжі³³, прикрас та предметів туалету, зброї — стріл, мечей, списів.

Поховальний обряд підгірської культури вивчений недостатньо, нам відомі лише окремі поховання, виявлені в с. Підгірці та Рудяки. Це безкурганні трупопокладення. Померлого клали на спину, головою на захід, кінцівки прямі, витягнуті. У могилах знайдено різноманітні,

³³ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е., стор. 86—96.

характерні для підгірської культури, прикраси³⁴; проте не виключена можливість, що до складу поховального інвентаря входили і посудини.

Поховання милоградської культури являють собою ґрунтовні могили без будь-яких зовнішніх ознак. У пізніх милоградців існував лише один обряд поховання — трупоспалення на стороні. Очищені від вугілля і попелу кістки померлого складалися в круглі або овальні за формою ями. Іноді поховання супроводжувались інвентарем — фрагментами посудин, глиняними грузилами, бронзовими або залізними речами, кусочками вохри, зубами жертвних тварин³⁵. Орієнтовані ці ями трупоспалення на північний схід — південний захід, до річі, так само, як і поховання Чаплинського верхньодніпровського зарубинецького могильника.

Для пізнього етапу поморської культури властива різноманітність обрядів і поховальних споруд. Могильники невеликі ґрунтовні без наземних ознак. Обряд трупоспалення на стороні. Перепалені кістки, очищені або ж з вугіллям, вміщувалися найчастіше в урни. Проте відомі і ями трупоспалення, а також підкльошові, ящикові та інші. Поховальний інвентар досить різноманітний і складається з керамічних виробів — горщиків, мисок, глеків, кухлів, кришок, а також шпильок, фібул, браслетів, кілець, намистин. Предмети озброєння зустрічаються рідко³⁶.

Отже, можна дійти висновку, що відмінності в поховальному обряді різних районів зарубинецької культури в певній мірі пояснюються їх збіжністю з поховальними традиціями попередніх культур зарубинецької території, хоч цілковитої відповідності не спостерігається. Зарубинецький поховальний обряд — це явище специфічне, яке має свої, властиві тільки йому риси, які не можна пояснити механічно, вивести їх з якоїсь «празарубинецької» культури — поморської, скіфської лісостепової, милоградської або підгірської.

У процесі вивчення окремих областей зарубинецької культури такі спроби робилися багатьма дослідниками. Так, наприклад, П. Д. Ліберов доводив, що «розгляд питання про розвиток поховального обряду з трупоспаленням в скіфський час і в часи полів поховань, а також встановлення досить значних спільних рис цих культур, що проявляються в поховальному обряді та інвентарі, дозволяє припустити наявність на Київщині єдиної етнічної основи з часів бронзової доби до самого передслов'янського часу»³⁷.

Дійсно, значне скорочення у IV—III ст. до н. е. «скіфської вуалі» сприяло реставрації в пізньоскіфський час стародавніх поховальних звичаїв місцевого населення, відродженню обряду трупоспалення, зникненню надмогильних насипів-курганів. Проте зарубинецькі поховання мають численні і важливі особливості, які відрізняють їх від пізньоскіфських могил з трупоспаленням. Це обов'язкова кремація на стороні, інше влаштування могил, інший склад поховального інвентаря (є фібули, чорнолощені горшки, кухлики, відсутня зброя, античні імпорتنі речі). Усе це давало підстави дослідникам, які розглядали зарубинецьку культуру в цілому, твердити, що «спірним залишається положення про формування зарубинецької культури на підставі скіфської. Різка відмінність в поховальних обрядах робить цю тезу непридатною»³⁸.

На матеріалах Південної Білорусії Л. Д. Поболь прийшов до висновку, «що зарубинецька культура у Верхньому Подніпров'ї виникла

³⁴ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине. — КСИА, вып. 1. К., 1952, стор. 57.

³⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 13.

³⁶ В. Б. Никитина. Поморская культура. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1965, стор. 14.

³⁷ П. Д. Либеров. Вказ. праця, стор. 83.

³⁸ А. П. Смирнов. Некоторые нерешенные задачи археологии раннего железного века. — КСИА, вып. 94. М., 1963, стор. 6.

на основі ранішої місцевої культури милоградського типу»³⁹. Про це свідчать, на його думку, і особливості поховального обряду. Зроблений Л. Д. Поболем висновок дійсно підтверджується наявністю значної схожості між поховальним обрядом милоградської та зарубинецької культур у Верхньому Придніпров'ї: і для одної, і для другої властиві поховання єдиного типу — ямні трупоспалення, з однаковою орієнтацією могильних ям і місцерозташуванням могильників відносно поселень. Проте склад і розміщення поховального інвентаря тут різні. Ці та інші дані (зокрема, несхожість керамічного комплексу) дали підстави іншим дослідникам твердити, що «висловлена точка зору про генетичну спадковість між пам'ятками підгірського та милоградського типу і зарубинецькими не підтверджується аналізом багатьох матеріалів Білорусії»⁴⁰.

Ю. В. Кухаренко відстоює ідею походження зарубинецької культури від пізньолужицьких та пізньопоморських племен, для яких характерними є могильники Полісся і Волині типу Могилян та підкльшових. Між цими пам'ятками та зарубинецькими спостерігаються певні спільні елементи, до числа яких можна віднести безкурганний вигляд могильників, панування обряду трупоспалення, існування довгастих могильних ям⁴¹. Проте ці риси властиві і милоградським похованням. А зарубинецькі поховання Середнього Придніпров'я, на думку Ю. В. Кухаренка, мають свої особливості, невідомі в Поліссі, де складалася зарубинецька культура: повні трупопокладення, велика кількість урнових поховань та поховань з ритуальною м'ясною їжею. Тому дослідники робили небезпідставний висновок, що «висловлювання Ю. В. Кухаренка відносно експансії «західновенедських» праслов'ян в Середнє Подніпров'я не мають під собою археологічної основи»⁴².

На думку Д. О. Мачинського, зарубинецька культура походить від поморської. Помітні відмінності між різними зарубинецькими групами він пояснює в першу чергу тим, що «різні локальні варіанти зарубинецької культури виходять з різних груп поморських пам'яток басейнів Вісли і Одеру», а також впливами і контактами з різними місцевими культурами. Проте остання теза заперечується самим автором, який вважає, що «матеріал з переконливістю свідчить про відсутність прямої спадковості між зольничною і зарубинецькою культурами на Середньому Дніпрі»⁴³.

Наведені нами дані, зокрема про особливості поховального обряду, не підтверджують цього положення Д. О. Мачинського.

Інші матеріали зарубинецького комплексу, зокрема кераміка, свідчать про це ж.

Кераміка. Знайдена на зарубинецьких пам'ятках кераміка складається з ліпних простих і лошених посудин та уламків грецьких амфор.

У кількісному відношенні на поселеннях переважають прості (кухонні) посудини (70—80%), у могильниках же зустрічається значно більше лошеного (столового) посуду (80—90%).

Матеріали могильників, де виявляються, як правило, цілі посудини, а також поселень дають змогу розділити зарубинецьку ліпну кераміку на шість основних видів: горшки, миски, площки, кухлі, стопки, покритишки. Всього на могильниках знайдено близько 350 горщиків, понад 450 мисок, до 150 кухлів, до 20 стопок. Такі характерні форми посудин

³⁹ Л. Д. Поболь. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине, стор. 16.

⁴⁰ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 19.

⁴¹ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, стор. 291.

⁴² А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 242.

⁴³ Д. А. Мачинский. Вказ. праця, стор. 7.

можна виділити для кожної локальної території зарубинецької культури.

Для Полісся властиві горшки витягнутих пропорцій з чітко вираженими і високо розташованими плічками, невеликими, трохи відхиленими назовні вінцями. Зовнішня поверхня, як правило, лощена або вигладжена, коричневого, рідше — чорного кольору. Орнамент зустрічається рідко і має вигляд пальцевих вдавлень або косих насічок по плічках чи валику, розміщеному по плічках, або ж псевдовушок — «підковок». Другою характерною групою поліських горшків є посудини з високо піднятими, але слабо вираженими плічками, невеликими, майже прямими вінцями, з лощеною або вигладженою поверхнею коричневого кольору. Третю численну групу становлять горшки з опущеними, майже до середини висоти, плавно вигнутими плічками і різко відігнутими назовні вінцями. Поверхня їх чорнолощена або коричнева — шорстка чи хропувата. Орнамент — борозенка в основі шийки (у лощених) або рельєфний валик по плічкам (у хропуватих).

Найчастіше тут трапляються опуклобокi миски з високими плічками та плавно відігнутими назовні невеликими вінцями з округлими краями. Поверхня їх коричневого кольору, вигладжена, інколи лощена. Знайдено багато кувлiв (74 з 134) — невеликих лощених посудин з вушком біля краю вінець, а також майже всі відомі стопки (18 з 19), які являють собою маленькі посудинки конусоподібної форми з нерівною, бугристою, іноді вкритою розчосами поверхнею. Всі вони зустрінуті у похованнях.

Для Верхнього Придніпров'я характерні біконічні горшки з ребристим зламом низьких плічок. Вінця відігнуті назовні. Поверхня лощена, коричневого кольору. Орнамент — косі насічки по краю вінець або вертикально пролощені борозенки — зустрічається рідко.

Другою характерною групою верхньодніпровських горшків є опуклобокi посудини з плічками до середини висоти. Вінця плавно відігнуті назовні. Орнамент — косі насічки по краю вінець. Зроблені горшки з добре відмученої глини, мають лощену поверхню. Третя група горшків — опуклобокi посудини з шорсткою чи хропуватою поверхнею. Орнамент — ямки по краю вінець, валик по плічках (рис. 3).

Тут же знайдені високі тонкостінні опуклобокi миски коричневого кольору із заглаженою поверхнею. Плічка високі, відокремлені від шийки борозенкою, напівкруглої форми вінця різко відігнуті назовні. Другою групою верхньодніпровських мисок є високі, товстостінні, гострореберні посудини з припіднятими плічками, конічним тулубом, трохи відігнутими назовні вінцями дугovidної форми із заокругленим краєм.

Трапляються шорсткі конічної форми площки на піддоні.

Для Середнього Придніпров'я найтипівішими є горшки: 1) опуклобокi, з плічками, розташованими приблизно на 2/3 висоти, відігнутими назовні вінцями, отвір досить широкий, дно відносно вузьке, поверхня чорна, добре лощена (інколи зустрічається орнамент у вигляді «підковок») або ж шорстка, нелощена, сіро-коричневого кольору чи зрідка хропувата, вінця нерідко орнаментовані по краю ямками, косими насічками, хропуваті посудини прикрашені по плічках розчленованим валиком; 2) опуклобокi або біконічні, з плічками, розташованими по середині висоти посудини, вінця досить великі, відігнуті назовні, орнамент — гладкий валик, виступ чи борозенка під вінцями, «підковки», поверхня чорна, лощена. На поселеннях горшки становлять переважну частину усіх керамічних знахідок.

Миски середньодніпровських пам'яток мають: 1) тулуб напівкруглого обрису, який закінчується прямими або ж трохи загнутими до середини вінцями; 2) опуклобокi або зрідка гострореберні плічка з невеликими, прямими, різко відігнутими назовні вінцями, які з внутрішнього боку мають 2—3 грані, денця високі, у вигляді піддону або ж звичайні,

плоскі; 3) гострореберний тулуб та високі прямі вінця, вертикальні або ж трохи відхилені назовні. Миски цих трьох груп переважно чорнолощені, коричневого кольору.

Частими знахідками є шорсткі конічної форми площки на піддоні.

На Середньому Придніпров'ї зустрінуті у значній кількості і кухлі з невеликими ручками, які повторюють профіліровку горщиків та мисок другої групи. Вони чорнолощені, відрізняються ретельною виробкою.

	Горшки	Миски	Кухлі	Чарки Плошки	Амфори
Полісся					
Верхнє Придніпров'я					
Середнє Придніпров'я					

Рис. 3.

Крім посудин, на придніпровських поселеннях виявлені покритки. Вони мають вигляд круглих глиняних дисків діаметром 10—25 см, товщиною 1—1,5 см. Один бік — лощений, другий — шорсткий. Деякі покритки орнаментовані з лощеного боку ямками.

Крім місцевої ліпної кераміки, на поселеннях Середнього Придніпров'я зустрічаються досить численні уламки античних амфор, головним чином елліністичного часу III—II ст. до н. е., а також амфори та незначні за кількістю фрагменти грецького столового посуду I ст. до н. е.—I ст. н. е.

Наведені дані свідчать, що, незважаючи на загальну зовнішню схожість, основні типи кераміки усіх трьох районів поширення ранньозарубинецької культури мають свої відмітні ознаки.

Причини вказаної розбіжності основних форм керамічного зарубинецького комплексу ще не з'ясовані. Здається цілком імовірним, що культури попередньої історичної доби не можуть при цьому не прийматися до уваги.

Розглянемо у цьому зв'язку головні форми кераміки попередніх культур (рис. 4).

Для поморської кераміки властиві горшки, миски, глеки-кухлі, покритки та підставки. Посудини мають лощену, шорстку або хропувату поверхню чорного чи коричневого кольору. Зустрічається орнамент — пальцеві защіпи по плічках, розчленований валик, зигзагоподібні лінії по корпусу, інкрустовані білою пастою. Найчисленнішими є опуклобокі горшки з конічною шийкою, кльоші з хропуватою поверхнею, призем-

куваті горшки з високим горлом. Поморські миски напівсферичної форми, майже без денць, з вигладженою поверхнею. Біля вінець є невелика кільцева ручка. Вінця прямі, нахилені до середини, відігнуті назовні. Глеки або кухлі (вони різняться лише розмірами) мають опуклобокий приземкуватий корпус, циліндричну шийку, велику плоску ручку⁴⁴.

Підгірська кераміка представлена горшками та мисками. Колір їх — коричневий, випал добрий, робота акуратна, поверхня шорстка або ж вигладжена. Для пізньопідгірського часу властиві опуклобокі горшки з плоским дном і відігнутими назовні вінцями, прикрашеними по краю ямками або косими насічками. Плічка розташовані найчастіше по середині висоти посудини. Розміри горшків найрізноманітніші — від 10 до 40 см по ширині плічок. Миски мають значний діаметр вінець у порівнянні з висотою, денце невелике, плоске, края вінець прямі або загнуті до середини.

Милоградська кераміка має багато спільного в орнаментациї та формах з ранньопідгірським посудом: форми горшків — яйцеподібні, шаровидні, дно їх — округле. Миски мали напівсферичну форму⁴⁵.

Скіфська кераміка представлена горшками, мисками, кухлями, покритками. Поверхні посудин сірого, коричневого та чорного кольорів, вигладжені. Для скіфського посуду, так само, як і для підгірського та милоградського, не характерне спеціальне огрублення, рустування поверхні — хропуватість. Горшки опуклобокі, витягнутих або широких пропорцій, з відігнутими назовні вінцями, орнаментованими ямками.

Миски пізньоскіфського часу невисокі, у порівнянні з денцем, мають великий отвір, вінця прямі або ж загнуті до середини, поверхня лощена, чорного або коричневого кольору.

Для цієї культури відомі також численні площки з конічним нелощеним корпусом на піддоні⁴⁶.

На майже усіх пізньоскіфських пам'ятках зустрічаються знахідки імпортованих посудин — античних амфор, столової кераміки.

Розглянута кераміка передзарубинецьких культур має деякі елементи, які є і в зарубинецьких керамічних комплексах. До них слід віднести горшки опуклобокої форми з конічною шийкою (відомі у Поліссі), горшки з хропуватою поверхнею та розчленованим валиком на шийці (Полісся та в незначній мірі — Придніпров'я), орнамент у вигляді розчесів зроблений нешироким штампом. Всі ці елементи походять від пізньопоморської культури. Вони найбільш виражені у Поліссі і в значно меншій мірі — у Придніпров'ї.

На Середньому Придніпров'ї — менше на Верхньому Придніпров'ї — були поширені нелощені опуклобокі горшки з відігнутими назовні вінцями, прикрашеними по краю ямковими заціпами або косими насічками. Тут також зустрінуті шорстки, конічної форми площки на піддоні. Вони походять від пізньоскіфського посуду, до складу якого входили також плоскі, лощені та орнаментовані з одного боку покритки. Твердження Д. О. Мачинського, що зарубинецькі середньодніпровські горшки «скіфського» типу не мають ніякого відношення до «зольничної» культури, оскільки посудини з подібною орнаментациєю «були поширені в різних культурах останніх століть до н. е. в степовій, лісостеповій та південній частинах лісової Східної Європи»⁴⁷, не заперечує, а тільки підтверджує нашу думку тому, що саме на окресленій ним території була поширена у дозарубинецький час лише пізньоскіфська культура в різних її варіантах, одним з яких, очевидно, була і пізньопідгірська культура.

⁴⁴ В. Б. Никитина. Поморская культура, стор. 10, 11.

⁴⁵ О. Н. Мельникова. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁶ В. Г. Петренко. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁷ Д. А. Мачинский. Вказ. праця, стор. 7.

Проте якщо роль кераміки поморської культури, а також пізньоскіфської кераміки в утворенні частини зарубинецького керамічного комплексу більш-менш ясна, то цього не можна сказати про милоградську культуру. Орнаментация милоградського посуду близька до зарубинецьких орнаментів⁴⁸, форми з зарубинецьких простих горшків Верхнього Придніпров'я, не милоградські. Їх джерела слід шукати насамперед в пізньоскіфській культурі.

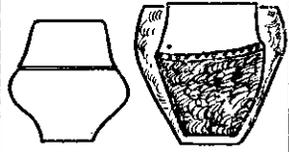
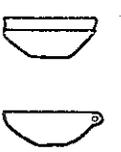
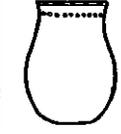
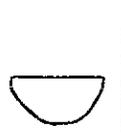
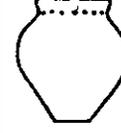
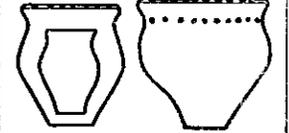
	Горшки	Миски	Кухлі	Плошки Чарки	Амфори
Піньопоморська					
Милоградська					
Підгірська					
Пізньоскіфська					

Рис. 4.

Що ж до лощених зарубинецьких горшків, то техніка їх виготовлення, а також в певній мірі форми походять від західної латенської культури. Як відомо, зв'язки із західним світом ще в дозарубинецький час були важливою рисою в історії лісостепових племен: «характерна особливість культури лісостепових племен передскіфського і скіфського періоду полягає в тому, що за всім своїм складом вона західна, глибоко пов'язана з усім світом Центральної Європи»⁴⁹. У зарубинецький час саме латенська культура була тією силою, яка визначала особливості усіх центральноєвропейських культур, незалежно від їх етнічного змісту. Вплив її на придніпровські культури, що видно з аналізу таких важливих елементів, як прикраси, лощена кераміка, був досить великий. Шляхи поширення цього впливу були різні — посередні і прямі.

Особливо яскраво вплив латену помітний на такій важливій частині зарубинецького керамічного комплексу, як миски.

Форми основних груп лощених мисок середньодніпровської зарубинецької культури прямо не виводяться з попередніх культур (пізньопоморської, пізньоскіфської, підгірської, милоградської). Їх можна вивести лише з мисок латенської культури⁵⁰. Особливо близькі латенським мискам матеріали Поянешти—Лукашівки — південного аналога

⁴⁸ Л. Д. Поболь. Вказ. праця, стор. 238.

⁴⁹ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 238.

⁵⁰ J. Filip. Keltové na střední Evropě. Praha, 1956, табл. XIII, LXIII, LXV, CXX.

зарубинецької культури, найближче розташованої до території, заселеної кельтами⁵¹.

Отже, зарубинецька лощена кераміка є свідченням впливу латенської культури, причому на Середньому Придніпров'ї цей вплив відчувається особливо сильно. Прикладом цього є не тільки миски з гранованими вінцями, але й горшки веретеноподібної форми, відомі лише на Середньому Придніпров'ї (Корчувате, Пирогів), форми яких типові для кельтського посуду.

Фібули, предмети особистого вжитку. Про тісний зв'язок зарубинецького населення з латенським світом свідчить поширення фібул, які, на думку дослідників, складали невід'ємну частину кельтського одягу. Латенські фібули ще в дозарубинецький час набули популярності серед племен Центральної та Східної Європи. Відомі вони, а також місцеві їх варіанти в пам'ятках поморської, милоградської та пізньоскіфської культур. Так, в пізньопоморських могильниках знайдені численні середньолатенські та ковалевіцькі фібули, на скіфських пам'ятниках середньолатенські та духцівські, а на милоградських — ранньо- та середньолатенські фібули. Проте знахідки ці поодинокі, так само, як знахідки інших металевих кельтських виробів (браслети, кільця, амулети, зброя, ситули), які відомі в Придніпров'ї та Поліссі⁵².

У зарубинецький час фібули набувають досить значного поширення. Вони зустрінуті на багатьох могильниках і поселеннях цієї культури (всього їх відомо 333, з них на Поліссі знайдено 145, на Верхньому Придніпров'ї 130, на Середньому Придніпров'ї 58). Зарубинецькі майстри, освоївши виробництво фібул за латенськими зразками, створили оригінальну місцеву форму — фібулу скріпленої конструкції з трикутним щитком; такі фібули відомі в усіх трьох районах поширення ранньозарубинецьких пам'яток.

Найраніші типи фібул — з шариками на спинці та з вісімоподібною спиною, знайдені в пам'ятках Середнього Придніпров'я та Полісся, мають аналогії в південно-західних районах поширення впливу латенської культури. Цей факт, поряд з іншими даними (зарубинецькі лощені середньодніпровські миски близькі до такої ж кераміки з Лукашівки, шпильки з ліроподібною голівкою, знайдені на Пилипенковій горі, подібні за формою до іллірійських)⁵³, свідчить, очевидно, про сильні зв'язки зарубинецької культури саме з південно-західною околицею латенського світу.

Античний імпорт. Численні амфорні уламки, знайдені на поселеннях Середнього Придніпров'я, свідчать про тісні торгово-економічні зв'язки придніпровського зарубинецького населення з античним Півднем, в першу чергу — з Ольвією. Можливо, саме цим слід пояснювати наявність в скіфо-античних поселеннях Нижнього Придніпров'я (Гаврилівка, Знамянка, Золота Балка), а також у самій Ольвії кераміки ранніх зарубинецьких форм (лощених мисок). Ми розглядаємо ці зв'язки як продовження тих тісних стосунків, які існували у населення Середнього Придніпров'я з античними містами Північного Причорномор'я у попередній, скіфський, час. Торговий обмін зарубинців був, таким чином, явищем традиційним; цей обмін існував вже, як показує датований амфорний матеріал, в найраніший період зарубинецької історії. Цікаво, що зарубинецьке населення Полісся і Верхнього При-

⁵¹ R. Vulpe. Săpăturile de la Pojenesti din 1949.— Materiale arheologice, m. I. București, 1953.

⁵² Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы.— СА. М., 1959, № 1, стр. 31—51.

⁵³ M. Parovitch-Pešikan. Les Illyries au contact des Grecs.— Archaeologia Jugoslavica, V. Beograd, 1964, стр. 61, 81.

дніпров'я, яке не входило до складу Скіфії, як свідчать археологічні матеріали, таких тісних зв'язків з античним світом не мало.

Висновки. Аналіз складових частин ранньої зарубинецької культури, а також порівняння їх з елементами культур попередньої історичної доби, які існували на зарубинецькій території, свідчить, що в створенні зарубинецької культури приймали участь місцеві племена: пізньопоморське населення басейну Прип'яті, милоградське, яке займало територію Верхнього Дніпра від Прип'яті до Березини, племена пізньоскіфського часу, які жили на Середньому Придніпров'ї (скіф-орачі, підгірці). Культура цих племен мала свої характерні особливості. Саме вони в значній мірі визначили ті локальні ознаки в поховальному обряді, кераміці, влаштуванні жител, які відрізняють зарубинецьке Полісся від Верхнього або Середнього Придніпров'я. Просування племен пізньопоморської культури, які під тиском германців на рубежі III—II ст. до н. е. просувалися з Центральної і Південно-Східної Європи на схід і які відчували до того ж на собі в значній мірі вплив латенської культури, мало важливе значення для формування культури зарубинецької. Проте перебільшувати його не слід. Зарубинецька культура не була етапом в дальшому розвитку тільки поморської культури. Вона є продуктом змішання місцевого населення Придніпров'я з спорідненими західними племенами. Всі вони походили від праслов'янської тшинецько-комарівської культури доби бронзи, яка в дальшому своєму розвитку поділилася на кілька племінних груп. В наступну добу, в ранньому залізному віці етнічний процес набув характеру об'єднання. В результаті такої інтеграції і виникла нова культура на Придніпров'ї.

Серед дослідників немає єдиної думки про те, яка частина Придніпров'я була центром формування зарубинецької культури. На думку Ю. В. Кухаренка, таким центром слід вважати Прип'ятське Полісся. На цій підставі Ю. В. Кухаренко виключив із числа зарубинецьких пам'ятки південної частини Середнього Придніпров'я (поселення Зарубинці, Пилипенкова гора, Хмільна, Сахнівка, Межиріч, Суботів), оскільки вони «всім своїм культурно-історичним комплексом різко відрізняються від зарубинецьких»⁵⁴ (тобто прип'ятських.— Є. М.).

Якщо ж бути послідовними до кінця, то з тієї ж причини не можна вважати зарубинецькими також всі інші пам'ятки Середнього Придніпров'я, оскільки принципової різниці між матеріалами поселень Зарубинці або Пилипенкова гора та матеріалами зарубинецького, корчуватівського, пирогівського могильників чи пирогівського поселення побачити не вдається.

З тієї ж причини областю зарубинецької культури не можна вважати Верхнє Придніпров'я (пам'ятки типу Чаплина), не говорячи вже про південно-західні пам'ятки типу Лукашівка—Поянешти. Чи було Прип'ятське Полісся дійсно єдиним районом «чистої» зарубинецької культури чи, навпаки, слід вважати еталоном середньодніпровські пам'ятки типу Зарубинці — Корчувате? Нам здається, що тут двох думок не може бути. Оскільки існує зарубинецька культура, пам'ятки типу Зарубинців, тобто середньодніпровського типу, є єдиними, які цілком відповідають змісту цього терміну. Що ж до Прип'ятського Полісся, то воно «було околицею території зарубинецьких племен, найімовірніше — глухою околицею, де культура мала більш примітивний вигляд»⁵⁵.

Наявні матеріали дають можливість твердити, що зарубинецька територія в ранній час складалася з трьох районів: Середнього Придніпров'я, Прип'ятського Полісся та Верхнього Придніпров'я. Багато спільних рис культури об'єднують ці райони, що і дозволяє вважати

⁵⁴ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ, Д1—19. М., 1964, стор. 8.

⁵⁵ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 219.

їх складовими частинами єдиної зарубинецької соціально-етнічної спільності.

Існуючі ж між ними відмінності дають певні підстави говорити про три культури, близькі між собою, проте все ж самостійні за особливостями свого походження, наявністю специфічних рис, різною історичною долею.

Дальша розробка цього питання буде, безперечно, сприяти його висвітленню.

Е. В. МАКСИМОВ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В науке существует несколько гипотез о происхождении зарубинецкой культуры, принадлежащей населению, жившему в лесной и лесостепной части Приднепровья около 2000 лет тому назад. Из них наиболее известны: 1) о местном происхождении этой культуры; 2) о привносном ее характере, об образовании культуры в результате миграции некоторых западных племен; 3) о происхождении зарубинецкой культуры в результате взаимодействия различных элементов.

Произведенный в статье анализ главных составных частей раннезарубинецкой культуры свидетельствует, что третья точка зрения, более верная, чем две других (местная и миграционистская), отражает историческую действительность. В сложении зарубинецкой культуры принимали участие местные приднепровские племена, смешавшиеся с пришлыми племенами западной позднепоморской культуры, испытавшей, в свою очередь, очень сильное влияние среднеевропейской латенской культуры. Зарубинецкая культура, однако, не является механической смесью различных элементов, а представляет собой явление новое, своеобразное, отражающее целый исторический период в развитии приднепровского населения.

Е. О. СИМОНОВИЧ

ПОРІВНЯЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В РАЙОНІ м. ЧЕРКАС

Черкаський загін Кременчуцької експедиції Інституту археології АН УРСР на протязі 1956—1958 рр. провадив розкопки і розвідки на правобережжі Дніпра в зоні, що підлягала затопленню водосховищем Кременчуцької ГЕС. Основні роботи були зосереджені на трьох поселеннях черняхівської культури південніше м. Черкаси — в с. Ломовате, Леськи, Червона Слобода. Кожне з цих поселень віддалене одне від одного не більше як на 10 км і в цьому відношенні вони становлять певний мікрорайон.

На перших двох поселеннях були розкриті великі площі. Найвишні за масштабом роботи були проведені в с. Ломовате, де досліджувалися два черняхівських поселення (розкопана площа становить близько 1000 м²). У с. Леськи роботами М. Ю. Брайчевського та А. Т. Брайчевської розкопана значна частина черняхівського поселення¹. Однак у 1958 р., в зв'язку з руйнуванням прибережної смуги поселення, ми зі згоди М. Ю. Брайчевського відновили там розкопки. Нами досліджувалась ділянка поселення, віддалена від основних розкопів 1956 р. приблизно за 400—500 м (розкопано 244 м²). У с. Червона Слобода провадились попередні розкопки на поселенні площею 77 м².

Розвідки Середньо-Дніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1959 р. підтвердили густу заселеність цього району у III—IV ст. н. е. Так, на маршруті від с. Червона Слобода² до с. Леськи, вздовж берега давньої протоки Дніпра, виявлено залишки не менше чотирьох поселень черняхівського типу. Вся зібрана на цих поселеннях кераміка виготовлена на гончарному крузі.

Переходячи до опису пам'яток, що становлять предмет порівняльного дослідження, зазначимо, що наслідки робіт першого сезону у с. Ломовате коротко висвітлені в попередній публікації³. У цій статті зупинимось лише на характеристиці відкритого на поселенні у 1957 р. житла, подамо процентні співвідношення кераміки і наведемо дані щодо стратиграфії та часу існування пам'ятки.

На поселенні у с. Ломовате, крім господарських ям, обмазаних глиною, та залишків вогнищ, було виявлено напівземлянкове житло,

¹ М. Ю. Брайчевский, А. Т. Брайчевская. Раскопки в с. Леськи на Днепре. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 46—54; А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в селе Леськи близ города Черкассы. — МИА, № 139. М., 1967, стор. 35—61.

² У Червоній Слободі у 20-ті роки при земляних роботах виявлено могильник черняхівської культури. Поселення, пов'язане з ним, відкрите розвідками 1957—1958 рр.

³ Э. А. Симонович. Раскопки раннечерняховского поселения у с. Ломоватое. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 55—59.

заглиблене у материк на 0,3—0,4 м (рис. 1, 1)⁴. Воно мало майже квадратну форму розміром 3,85×3,15 м і було орієнтоване меридіально. З південного боку житла мало виступ, де знаходилась господарська яма-льох. У центрі житла розміщувалося вогнище, позначене перепаленістю і невеликим пониженням рівня долівки, а також глибокою передвогнищевою ямою. Вздовж стін стояли стовпи, які скріплювали і

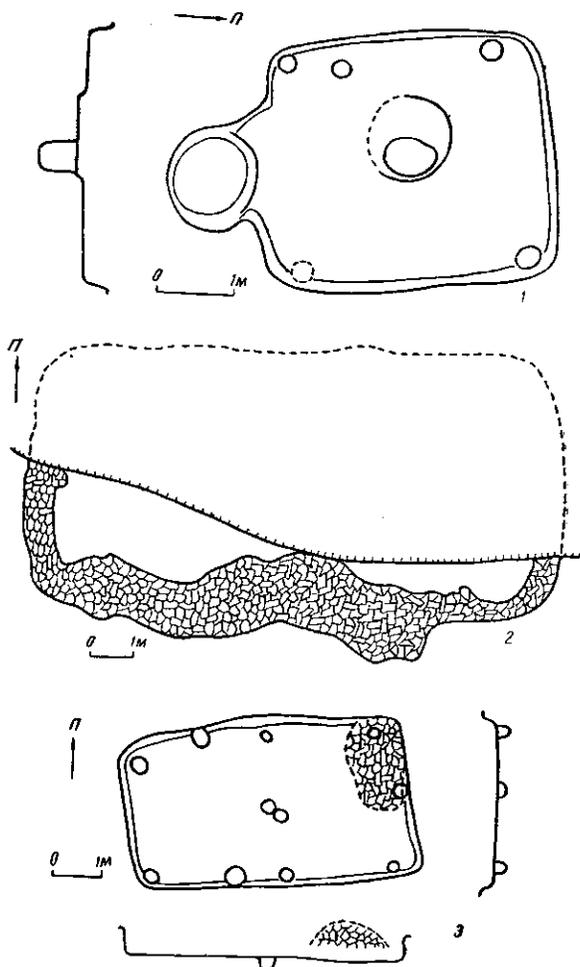

Рис. 1. Житла черняхівської культури в районі м. Черкас:

1 — Ломовате; 2 — Леськи; 3 — Червона Слобода.

підтримували перекриття. Долівка земляна, утрамбована. Біля вогнища було знайдено залізний ніж. Кераміка, що знаходилась на долівці, в передвогнищевій ямі, а також у заповненні житла, представлена уламками ліпного та гончарного посуду. На долівці знайдено 69 уламків ліпної та 28 — гончарної кераміки; в передвогнищевій ямі — 9 уламків ліпної та 3 уламки гончарної кераміки. Таке поєднання характерне для всіх поверхстків культурного шару, який має місцями товщину до 1 м. Зокрема, в ямах трапляються разом уламки ліпної та гончарної кераміки, які є, безсумнівно, одночасними.

⁴ Фотографію вказаного житла вміщено в «Очерках истории СССР III—IX вв.», М., 1958, стор. 77.

Співвідношення керамічних груп по штиках характеризує нижченаведена таблиця (за матеріалами розкопок 1957 р.)⁵ (табл. на стор. 140).

Отже, з наведеної таблиці видно, що на розкопі I у с. Ломовате загальна кількість (1078) уламків посуду розподіляється на: ліпну — 656 (60,8%), грубу гончарну — 245 (22,7%), лошену гончарну — 74 (6,8%), амфори — 108 (9,7%). На розкопах IV—V із загальної кількості (1648) уламків кераміки: ліпної — 686 (41,7%), грубої гончарної — 672 (40,9%), лощеної гончарної — 248 (15%), амфор — 37 (2,4%). Вся

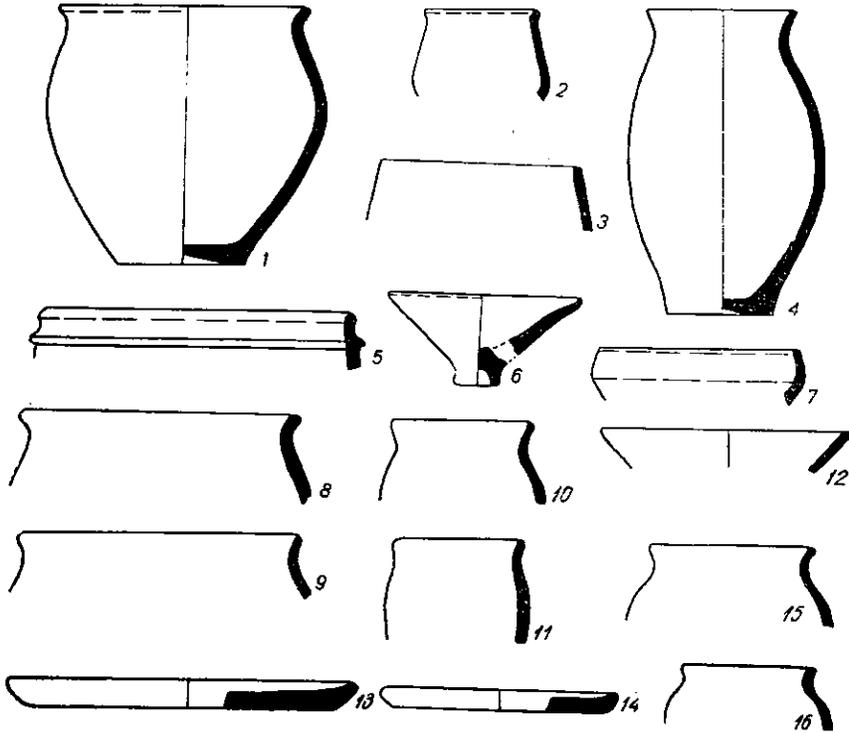

Рис. 2. Типи ліпного посуду:

1—7 — Ломовате; 8—14 — Леськи; 15—16 — Червона Слобода.

кераміка на поселенні становить 3444 уламки посуду, що дає таке співвідношення: ліпної — 1658 (48,1%), грубої гончарної — 1179 (34,2%), лощеної гончарної — 450 (13,2%), амфор — 157 (4,5%).

Якщо виключити процентні співвідношення ліпної, грубої гончарної, лощеної гончарної кераміки та амфор, які зустрічаються в одному шарі, то виявляється, що на більшості ділянок, в цілому рівних за площею, на однакових глибинах коливання процентних співвідношень не перевищує в основному 20%. При цьому зберігаються стабільні співвідношення груп кераміки: ліпна — на першому місці, груба гончарна — на другому, лошена гончарна — на третьому, амфори — на четвертому. В нижніх штиках відхилення мають значне коливання у зв'язку з тим, що на глибині 5—6 штиків знахідок стає менше і кожний окремих уламок посуду набагато змінює процентні співвідношення (рис. 2, 1—7).

⁵ Обґрунтування одночасності і одношаровості пам'ятки необхідне в зв'язку з тим, що деякі дослідники були схильні вбачати існування двох культурних шарів — черняхівського і шару третьої чверті I тисячоліття н. е. (див. МІА, № 108. М., 1963, стор. 191, карта поселень). Потужність культурних відкладень говорить про довгий час існування селища та інтенсивну діяльність його населення, хоча слід відзначити, що на глибині 6—7 штиків (відповідно 1,2—1,4 м) знахідки були поодинокими. В такому випадку вони, звичайно, пов'язані з тими місцями, де при зачистці матеріка згодом простежувались ями.

Таблиця І *

Штах	Розкоп		Розкоп І				Розкоп ІV				Розкоп V											
	Квадрат	Групи кераміки	1-4	Р-У	1-5	Ф-ч	1-4	ш-н	1-4	В-Д	1-4	е-з	1-4	в-л	1-4	М-о	1-4	п-с	1-4	Т-ф		
			Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
2		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	137	70,2	96	71,1	52	52,5	38	38,7	34	72,3	54	72,0	35	67,3	56	52,3	6	12,2		
			39	20	22	16,3	26	26,2	45	45,9	12	25,5	18	24,0	14	26,8	32	29,9	38	77,5		
			8	4,1	5	3,7	12	12,1	10	10,2	1	2,1	3	4,0	3	5,7	17	15,8	5	10,2		
			11	5,6	12	8,8	9	9,1	5	5,1	—	—	—	—	—	—	2	1,8	—	—		
3		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	49	58,3	64	57,1	51	43,2	30	16,6	45	63,3	35	48,6	54	49,5	30	58,8	78	58,1		
			22	26,1	29	25,9	43	36,4	105	58,3	14	19,7	29	40,2	39	36,7	12	23,5	33	24,6		
			4	4,7	8	7,1	10	8,4	36	20,0	11	15,5	6	8,3	13	11,9	9	17,6	21	15,6		
			9	10,7	11	8,8	14	11,8	9	5	1	1,4	2	2,7	3	2,7	—	—	2	1,5		
4		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	23	62,1	56	75,6	33	56,9	5	3,7	18	43,8	31	50,8	20	54,0	10	34,4	14	43,7		
			8	21,6	7	9,4	11	18,9	101	74,8	15	36,6	15	24,5	15	40,5	11	37,8	13	40,6		
			4	10,8	1	1,3	7	12,0	25	18,6	8	19,5	2	4,9	2	5,4	6	20,6	5	15,6		
			2	5,4	10	13,5	7	12,0	4	2,9	—	—	—	—	—	—	2	6,2	—	—		
5		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	13	68,4	36	66,6	35	52,2	12	20,0	15	46,4	16	72,7	6	42,8	7	41,1	10	62,5		
			3	15,7	8	14,8	17	25,3	30	50,0	14	42,4	14	51,8	3	13,6	9	52,9	4	25,0		
			1	5,2	3	5,5	7	10,4	17	28,3	4	12,1	3	13,6	3	13,6	1	5,8	1	6,2		
			2	10,5	7	12,9	8	11,9	1	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6,2	
6		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	—	—	11	42,3	—	—	5	12,8	10	37	3	27,2	—	—	—	—	—	—		
			—	—	10	38,4	—	—	18	46,1	14	51,8	3	13,6	5	35,7	7	41,1	10	62,5		
			—	—	4	15,3	—	—	16	41,0	2	7,4	2	7,4	2	7,4	2	7,4	2	7,4	2	7,4
			—	—	1	3,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7		Уламки ліпного посуду Уламки грубого гончарного посуду Уламки лощеного гончарного посуду Уламки амфор	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
			—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

* Підрахунки кераміки на поселенні Ломовате — І (за розкопками 1957 р.).

Вважаємо, що здійснена під час розкопок практична перевірка статистичного методу на різних ділянках поселення, віддалених одна від одної, стверджує його необхідність і правильність. Внаслідок підрахувань кераміки на поселенні по всіх штиках можна відзначити переважання ліпного посуду над кожною окремою групою гончарного посуду, як з шершавою шорсткою, так і з лощеною поверхнею. Так, на всьому поселенні 48,1% становить ліпна кераміка, 34,2—груба гончарна, 13,2—лощена гончарна і 4,5%—уламки амфор. Ця обставина, а також виявлення уламків імпортного причорноморського посуду від вузькогорлих ранньоримських амфор, відсутність витонченості в формах і в орнаментатії місцевого гончарного посуду є характерною ознакою цього ранньочерняхівського поселення (рис. 3).

Про одношаровість поселення свідчить також стабільність співвідношень керамічних груп ліпного і гончарного посуду в комплексах і в культурному шарі поза ними, де ліпна кераміка зустрічається в значній кількості на всіх глибинах, домінуючи над іншими групами. Окремі знахідки речей на поселенні також свідчать про одношаровість пам'ятки. Вони знайдені на різній глибині в культурному шарі, але відносяться в цілому до одного часу, до перших століть н. е. Це знайдені на глибині 0,95 і 0,4 м уламки двох кістяних гребінців, скріплені бронзовими цвяхками, а не трубочками чи залізними цвяхками, як це характерно для пізнішого часу. Залізна пряжка з круглим кільцем і обоймою, яка теж найбільш характерна для ранньоримського часу, зустрінута в культурному шарі на глибині 0,4 м. Подвійна скляна намистина з позолотою знайдена на глибині 0,6 м. Вона має аналогії серед намистин, наприклад, такого раннього могильника, як східна ділянка некрополя Неаполя Скифського, який пізніше першої половини III ст. н. е. вже не використовувався. В цьому ж могильнику є аналогії бронзовій довгій проушній голці, знайденій в с. Ломовате на глибині 0,7 м. Уламок ливарної форми від дзеркала сарматського типу I—II ст. н. е. невеликого розміру, з петелькою з краю виявлено на глибині 0,6 м. Цікава і незвичайна для поселень періоду розквіту черняхівської культури знахідка бронзового ланцюга із збільшених знизу s-подібних ланок зустрінута на глибині 0,5 м. Уламок верхньої частини арбалетної підв'язаної фібули, знайденої на глибині 0,3—0,35 м, належить до слабoproфільованих фібул цього типу з наружною тетівною пружини (рис. 4, 3). Найважливішим свідченням одношаровості пам'ятки є дві римські срібні монети, зустрінуті на поселенні в точно зафіксованих місцях (рис. 4, 1, 2). Одна з них, яка належить дочці Марка Аврелії — Люциллі Августі (карбована у 164—169 рр. н. е.), знайдена в шарі на глибині 0,4 м; друга — Антоніна Пія, карбована при Марку Аврелії (151—152 рр. н. е.), зустрінута в нижніх штиках культурного шару на глибині 0,75 м⁶. Всі перераховані обставини якнайкраще свідчать про одношаровість пам'ятки і визначають час її існування II—III ст. н. е.

Розділ про роботи у с. Леськи присвячений, головним чином, наслідкам наших досліджень з використанням деяких даних розкопок М. Ю. Брайчевського і А. Т. Брайчевської⁷.

Поселення у с. Леськи розташоване на притоці Дніпра Євтусі недалеко від місця їх злиття. Східну межу поселення становить пересохлий рівчак, так звана Фокина канава, вздовж якої на значну відстань від ріки продовжується поселення. Під час прокладки траншей було знайдено велику кількість уламків ліпного посуду і в прибережній частині було відкрито напівземлянку. Наші роботи, розпочаті безпосередньо біля обриву, де в зрізі були помітні скупчення обмазки, привели

⁶ Монети визначені К. В. Голенко.

⁷ З нагоди висловлюємо вдячність М. Ю. Брайчевському і А. Т. Сміленко за люб'язно представлену можливість ознайомитись з матеріалами розкопок в с. Леськи.

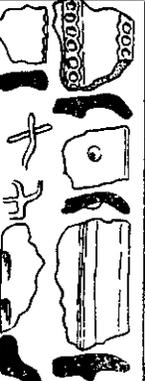
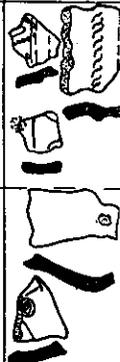
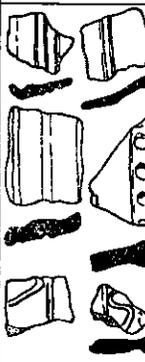
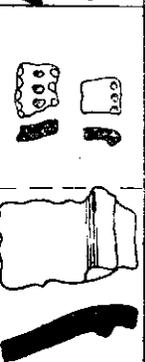
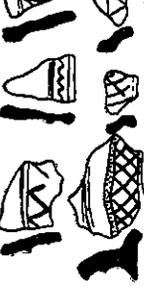
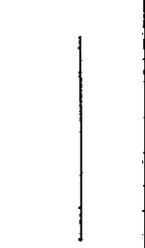
Орнаментация доплатковою профліробою	Гончарний посуд			Лінійні посуд
	Штампована орнаментация	Рельєфна орнаментация	Лискована орнаментация	Різні типи орнаментацияі
0 3cm				

Рис. 3. Типи орнаментацияі кераміки на поселеннях в с. Ломоватє, Лєськи, Червона Слобода.

до виявлення наземного житла, в значній частині вимитого рікою (рис. 1, 2). Від будівлі залишився розвал обпаленої глиняної обмазки майже правильної прямокутної форми. Скупчення обмазки було орієнтоване точно по лінії схід—захід, вздовж берега ріки і мало довжину близько 14 м. Серед уламків обмазки із стін будівлі траплялися фраг-

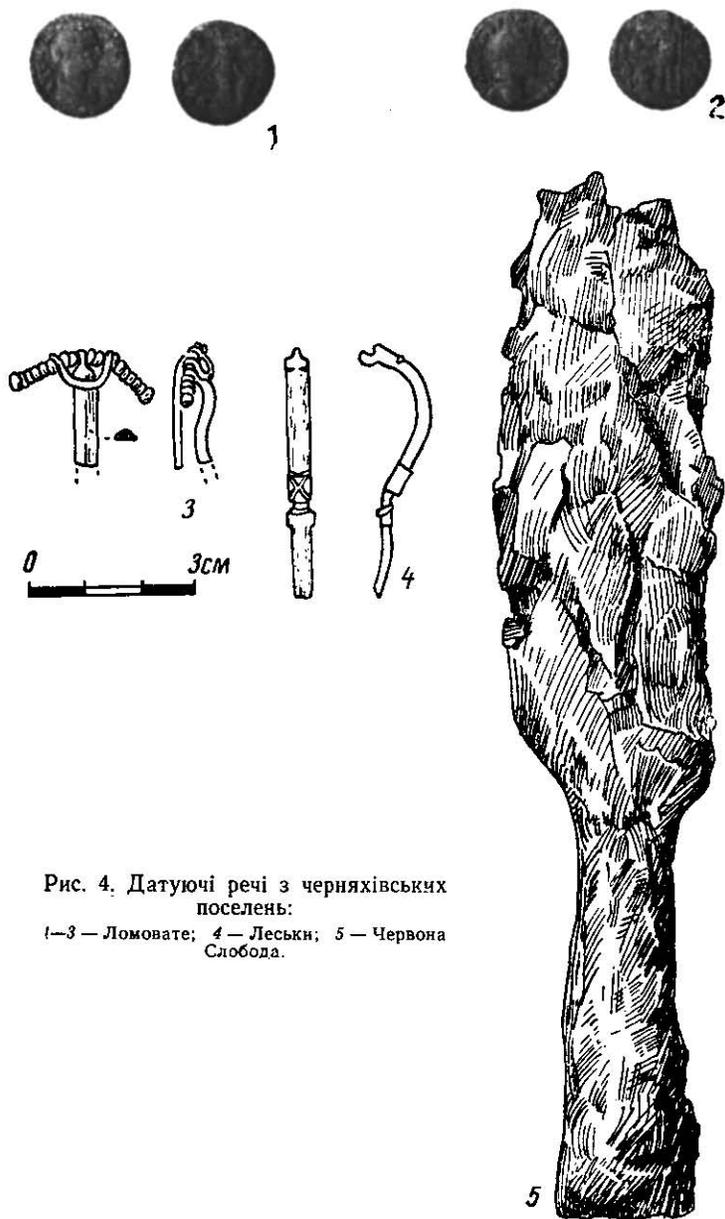

Рис. 4. Датуючі речі з черняхівських поселень:
1—3 — Ломовате; 4 — Леськи; 5 — Червона Слобода.

менти з відбитками стовпів і переплетеного пруття. Вогнище, очевидно, знаходилось в частині, що не збереглася. Біля південно-східного кута будівлі було знайдено уламок закопаного дна сіроглиняної посудини з залишками черепа тварини, можливо, жертвеного походження з часу будівництва. Однак на віддаленій від берега частині поселення, на відміну від прибережної, не простежено слідів напівземлянок. Тут кераміка мала інший склад, а саме — ліпні посудини зустрічались спорадично. Використовуючи досвід роботи у с. Ломовате, було підраховано

кераміку з розкопів I та II на поселенні у с. Леськи (за матеріалами розкопок 1958 р.). У прибережній частині поселення значний процент посуду складали уламки ліпної кераміки, яка цілком аналогічна за типами та за тістом кераміці на поселенні у с. Ломовате (рис. 2, 8—14).

Таким чином, таблиця II характеризує таке співвідношення кераміки у с. Леськи: ліпної — 270 (19,3%), грубої гончарної — 878 (62,7%), лощеної гончарної — 202 (14,4%), амфор — 51 (3,6%).

Однак на відміну від с. Ломовате, ліпна кераміка у с. Леськи поступається своєю чисельністю перед грубою гончарною. Типи гончарного посуду, особливо лощеного, із поселення у с. Леськи більш різноманітні за формою та орнаментациєю, ніж у с. Ломовате (рис. 3). Процент амфор менший у с. Леськи. Це вузькогорлі ранньоримські амфори, а уламок, знайдений в нижніх штиках прибережної частини, походить від псевдокоської зі здвоєними ручками початку нашої ери.

Серед окремих знахідок виявлено уламки залізних предметів: дзвінка, ключа від засува, шильця, ножів та глиняне циліндричне пряслице. Бронзова арбалетна фібула підв'язаного типу, спинка якої досить різко профільована, відноситься, очевидно, до III—IV ст. н. е. (рис. 4, 4).

Переважаання ліпної кераміки у прибережній частині і в напівземлянці, відкритій у 1956 р., а також знайдений уламок здвоєної ручки амфори свідчать про те, що частина поселення більш давня. Поселення виникло тут не пізніше II ст. н. е.

Про те, що і в наступні часи тут продовжувалося життя, свідчать наземні будівлі. Залишки однієї з них виявлено нами, а значна кількість жител, подібних до неї, простежена під час розкопок ще у 1956 р. М. Ю. Брайчевським та А. Т. Брайчевською, коли розкопувалася пізня, віддалена від берега частина поселення. Рання дата культурних залишків у прибережній частині не виключає довготривалого існування поселення в цілому і порівнянь пізньої дати знахідок у віддаленій від берега частині. До речі, на це вказує також наша знахідка різнопрофільованої спинки фібули, очевидно, не раннього типу.

На відстані трьох-чотирьох кілометрів від основного русла Дніпра, у с. Червона Слобода, розташоване поселення, яке займає схил другої надзаплавної тераси, що становить межу зони затоплення.

У с. Червона Слобода провадилось шурфування і було закладено розкоп. В одному з шурфів простежено господарську яму, в іншому — знайдено уламок кам'яного округлого жорна. В розкопі виявлено заглиблене у землю житло видовженої форми, розмірами 5,35×3,15 м, орієнтоване в широтному напрямку (рис. 1, 3). По краях і в центрі розташовувались стовпи від стін і покрівлі. Долівка земляна, сильно утрамбована. У північно-східному куті знаходилася на підвищенні глинобитна з склепінням піч, від якої зберігся розвал обмазки. Недалеко від печі, очевидно, знаходився вхід до житла. Серед розвалу обмазки склепіння печі виявлено залізні уламок леза меча і наконечник списа — знахідки рідкісні для пам'яток черняхівського типу (рис. 4, 5). У заповненні напівземлянки знайдено також залізний ніж, уламок скляної посудини та багато гончарного посуду. Менший процент становить гончарна лощена кераміка. Зовсім небагато було уламків ліпних горщиків та амфор (рис. 2, 15—16; 3). Дані таблиці III свідчать про повне переважаання у складі кераміки грубого гончарного посуду.

Амфори, за визначенням І. Б. Зеест, належать до часу не раніше другої половини III—IV ст. н. е. Уламок товстостінного скляного кубка з житла відноситься до того ж часу. Вражає різноманітність форм і орнаментациї гончарного посуду, що простежується навіть за матеріалами наших невеликих розкопок. Зокрема, про це свідчить виразний уламок чорного лощеного глека з овальними зрізами по ребру на тулубі та

Таблиця II *

Штах	Розкоп	р-І, кв. 52-56, д-е		р-І, кв. 11-13, е-к		р-І, кв. 14-20, ж-к		р-І, кв. 21-24, е-к		Всього	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1	Уламки ліпного посуду	—	—	15	39	23	56	13	43	51	46
	Уламки грубого гончарного посуду	—	—	18	46	9	22	15	48	42	38
	Уламки лощеного гончарного посуду	—	—	6	15	3	7	3	9	12	10
	Уламки амфор	—	—	—	—	6	15	—	—	6	5
2	Уламки ліпного посуду	2	14	33	43,5	15	34	6	35	56	33
	Уламки грубого гончарного посуду	10	72	33	43,5	19	42	8	47	70	41
	Уламки лощеного гончарного посуду	2	14	10	13	10	22	3	18	25	15
	Уламки амфор	—	—	—	—	1	2	—	—	1	1
3	Уламки ліпного посуду	11	31	24	15	27	39	8	10	70	21
	Уламки грубого гончарного посуду	21	58	111	72	27	39	54	71	213	63
	Уламки лощеного гончарного посуду	4	11	19	12	10	15	5	61	38	11
	Уламки амфор	—	—	1	1	5	7	10	13	16	5
4	Уламки ліпного посуду	15	19	—	—	27	16	13	6	63	11
	Уламки грубого гончарного посуду	47	38	—	—	114	66	222	76	404	70
	Уламки лощеного гончарного посуду	18	22	—	—	24	14	41	14	86	15
	Уламки амфор	1	1	—	—	8	4	10	4	21	4
5	Уламки ліпного посуду	7	9	—	—	3	14	2	10	12	10
	Уламки грубого гончарного посуду	53	68	—	—	14	67	10	50	77	65
	Уламки лощеного гончарного посуду	16	21	—	—	4	19	7	35	27	23
	Уламки амфор	2	2	—	—	—	—	1	5	3	2
6	Уламки ліпного посуду	13	19	—	—	—	—	—	—	—	—
	Уламки грубого гончарного посуду	49	70	—	—	—	—	—	—	—	—
	Уламки лощеного гончарного посуду	8	11	—	—	—	—	—	—	—	—
	Уламки амфор	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* Підрахунки кераміки в с. Леськи (за матеріалами розкопок Е. О. Симоновича 1958 р.).

з лощеним зигзагом під вінцями (рис. 3). Показово, що підрахунки кількості уламків вінець підтверджують відзначені співвідношення груп кераміки на поселенні у с. Червона Слобода.

Знайдені на поселенні жорна і значна кількість кісток, переважно великих і дрібних рогатих тварин, свідчать про розвинене землеробство та скотарство.

Таким чином, нами коротко розглянуто три поселення черняхівської культури, кожне з яких має свої специфічні особливості. Дослідження

Таблиця III *

Групи кераміки	Кількість	%
Уламки ліпного посуду	24 (4)**	5 (5)
Уламки грубого гончарного посуду	326 (33)	73 (50)
Уламки лощеного гончарного посуду	86 (28)	19 (42)
Уламки амфор	13 (2)	3 (3)

та виявлення матеріалів цих поселень дають змогу попередньо простежити і намітити еволюцію черняхівських пам'яток для цього району Середнього Подніпров'я. В ранній період виявлені невеликі напівземлянкові житла, подібні до відкритого житла с. Ломовате, а також значний процент ліпної кераміки, що й було простежено на інших ранньочерняхівських поселеннях у Надпоріжжі (Микільське) та на Нижньому Подніпров'ї (Грушівка). Добре обгрунтоване датування поселення у с. Ломовате ставить його на одне з перших місць серед ранньочерняхівських пам'яток подібного роду.

Прибережна ділянка поселення у с. Леськи, де сполучаються наземні й заглиблені у землю житла, відбиває перехідний етап розвитку домобудівництва у черняхівській культурі. Переважання ліпної кераміки на цій ділянці поселення та сполучення ранніх знахідок (здвоєна ручка амфори) з більш пізніми відбиває характерну картину розвитку поселення.

Більш пізній етап еволюції пам'яток черняхівського типу в районі м. Черкаси представлений матеріалами на віддаленій від берега частині поселення у с. Леськи і, головним чином, у Червоній Слободі. Повернення до традиційних, заглиблених у землю жител поряд з новою формою великих видовжених будівель є дуже показовим. Тут вже замість вогнища виявлено глинобитну піч у кутку, добре утрамбовану долівку — все це являє нові риси влаштування жител першої половини I тисячоліття н. е. Разом з тим пропорції житла і звичайна стовпова конструкція вказують на зв'язок з попереднім етапом, що простежується у матеріалах розкопок поселення у с. Леськи (у віддаленій від берега частині).

Стіни житла у с. Червона Слобода також, очевидно, були плетені з пруття та обмазані глиною. Житло не згоріло, внаслідок чого в ньому немає такого розвалу обмазки, як в Леськах. Воно було залишене мешканцями з невідомих нам причин. Про причини припинення життя на поселенні у Червоній Слободі сказати важко, але основний період його існування відноситься до IV ст. н. е. Характерне цілковите переважання у цей період гончарної кераміки. Розвідки 1959 р., згадані на початку статті, привели до виявлення ряду інших подібних пізньочерняхівських пам'яток, розташованих далеко від берега Дніпра. В епоху складних політичних подій і боротьби, пов'язаної з переселенням народів, місцеве населення, природно, уникало селитись вздовж великих водних магістралей. Відомі пізньочерняхівські пам'ятки, наприклад, Ягнятин, Данилова балка, Журавка Ольшанська та інші, які розміщувалися на безіменних рівчачах, далеко від берегів великих річок.

* Підрахунки кераміки у с. Червона Слобода (за матеріалами розкопок 1958 р.).

** В дужках позначена кількість уламків вінець.

Підрахунки кераміки на поселеннях вказують на необхідність застосування статистичного методу. Це спостереження не нове. Наприклад, Є. В. Махно в своїх роботах завжди дає чітку картину розподілення типів і груп кераміки у процентних відношеннях. В той же час багато дослідників замість об'єктивних цифр часто наводять свої суб'єктивні враження від матеріалу.

На ранньочерняхівському поселенні у с. Ломовате можна відзначити переважання місцевої ліпної кераміки і виділити типи посуду: 1) характерні черняхівські горщики з відігнутими назовні вінцями; 2) банкоподібні горщики з невеликим розширенням тулуба у верхній частині, дуже близькі іноді до кераміки типу Корчак; 3) горщики видовжених пропорцій з вінцями у вигляді раструба, виготовлені з глини з домішкою шамоту і нагадують посудини скіфського часу. Орнамент на цих горщиках з пальцевими вдавленнями по краю чи по валику під вінцями відомий також на горщиках скіфського типу⁸. Цей посуд нечисленний серед ліпних горщиків. Мало зустрінуто на поселенні мисок-кришок, які нагадують пізньоскіфські, мисок з вертикальним краєм, добре профільованих, які близькі до зарубинецьких, вкритих лощенням, та сковорідок з незначно загнутим краєм. У с. Леськи, в прибережній частині, зустрінуто подібні типи горщиків і сковорідок, про що зазначалось вище. Частина посудин виготовлена з глини із значною домішкою піску і має коричнювату поверхню, менша частина кераміки виготовлена з глиняного тіста з шамотом і має жовтувату поверхню (горщики з краєм у вигляді раструба, кришки пізньоскіфського типу, сковорідки). Процент ліпної лощеної кераміки, судячи з розкопок у с. Ломовате, незначний (кубки, миски).

В пізніший період, з розквітом гончарного ремесла, ліпна кераміка була майже повністю витіснена з ужитку. Тимчасом знайдена незначна кількість уламків ліпного посуду на поселенні у с. Червона Слобода свідчить, що там продовжували ліпити горщики за старими взірцями. Вони мають злегка відігнуті вінця і плавно розширені плічка у верхній третині висоти горщика. В епоху переселення народів, після поразки центрів гончарного виробництва, повинні були відновитися традиції виготовлення ліпної кераміки, які вкоренилися з перших століть н. е. Подібний ліпний посуд з с. Ломовате знаходить аналогії у матеріалах розкопок В. К. Гончарова в Луці Райковецькій⁹, Д. Т. Березовця, Н. В. Лінки і Г. М. Шовкопляс в районі Пеньківки середини та другої половини I тисячоліття н. е.¹⁰ Пізні етапи розвитку пам'яток черняхівського типу не обов'язково повинні характеризуватись існуванням форм гончарного посуду, який не встиг глибоко вкоренитися і швидко вийшов з ужитку.

Зміни в домобудівництві і причини заміни ліпного посуду гончарним на ряді черняхівських поселень добре з'ясовуються, на нашу думку, швидким культурно-економічним розвитком місцевих племен у першій половині I тисячоліття н. е. і тісними взаємозв'язками з пізньоскіфським еллінізованим та сарматизованим населенням Півдня.

Перевірка накресленої лінії еволюції черняхівських пам'яток на підставі розкопок у районі м. Черкаси, а також деяких висловлених припущень повинна бути справою наступних розвідок та розкопок. В усякому разі порівняльне вивчення пам'яток одного типу, розташованих поблизу, слід продовжувати у великих масштабах.

⁸ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на Нижнем Днепре. — МИА, № 61. М., 1958, стор. 171, рис. 27; стор. 185, рис. 34, 1.

⁹ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 366, рис. 4.

¹⁰ І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957, стор. 279, рис. 2, 3; КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 37—45; МИА, № 108. М., 1963, стор. 145—242.

Э. А. СИМОНОВИЧ

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ
ПАМЯТНИКОВ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В РАЙОНЕ г. ЧЕРКАСС**

Резюме

Сравнительное изучение близко расположенных, но во многом отличных друг от друга черняховских памятников в районе г. Черкассы позволяет поставить вопрос в целом об эволюции домостроительства, керамики и материальной культуры периода первой половины I тысячелетия н. э. в Среднем Поднепровье. В статье приведена краткая характеристика поселений Ломоватое— I, Лески и Червона Слобода, существовавших со II в. н. э. по IV в. н. э. Наиболее раннее поселение — Ломоватое — I отличается небольшой углубленной в землю жилой постройкой и большим процентом (до 50%) лепной керамики. Более позднее и дольше существовавшее поселение в с. Лески дает ранние материалы в прибрежной части и позднейшие — в отдалении от берега, являясь своего рода хронологически переходным памятником. Поселение в Червонной Слободе характеризуется большими слегка углубленными в землю постройками, а также увеличением гончарной посуды. Традиционные формы лепной керамики и черняховские полуземляночные жилища продолжают встречаться на самых поздних этапах черняховской культуры, причем намечается сходство некоторых особенностей этой посуды с той, которая обнаружена на наиболее ранних поселениях второй половины I тысячелетия н. э.

Л. М. РУТКІВСЬКА

КОЧОВИКИ ТА ЗЕМЛЕРОБИ НА ТЕРИТОРІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е.

Степова частина України займає велику площу. На Правобережній Україні північна межа степів знаходиться на лінії Чорного лісу (Кіровоградська область), знижуючись на заході до м. Балти. На Лівобережжі вона охоплює південну частину Полтавської області, доходить до м. Валки, простягаючись по верхів'ях Орелі та її притоках Орчику і Береку¹. Ця велика територія не являє собою єдиного цілого за своїми фізико-географічними умовами.

Якщо північна частина Степу, що межує з Лісостепом, за своїми природно-географічними умовами в певній мірі нагадує Лісостеп, то південна (в межах півдня Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей), яка прилягає до Чорного та Азовського морів, має більш рівний рельєф, м'якший клімат, невеликий сніговий покрив взимку.

Відомо, що в південній частині Степу в I тисячолітті напередодні гуннської навали співіснують різні етнографічні групи осілого землеробського населення, представленого різними археологічними культурами (античні поселення, городища низового Дніпра, поселення типу Берислав — Дудчани, поселення черняхівської культури), з кочовими сарматськими племенами.

В цей же час на північній частині Степу, що прилягає до Лісостепу, досить поширені властиві для лісостепової частини пам'ятки черняхівської культури². Отже, ця частина Степу є якби продовженням Лісостепу і становить разом з ним одну культурну область, представлену пам'ятками черняхівської культури в протилежність південній частині Степу, для якої характерна строкатість археологічних культур.

Степові простори Причорномор'я і Приазов'я здавна приваблювали кочовиків. Наприкінці I тисячоліття до н. е. в приморських степах з'являються сармати, які господарюють тут протягом першої половини I тисячоліття. Факт співіснування сарматських могильників з синхронними, переважно неукріпленими, осілими поселеннями, які не відокремлюються територіально, свідчить про те, що сармати, прийшовши на територію України в II ст. до н. е., не руйнували поселень осілого населення, а співіснували з ними. Наприклад, сарматський могильник в с. Усть-Кам'янка³ Апостолівського району знаходиться поблизу черняхівських поселень в Перевизьких хуторах і Александрівці⁴, а біля поселень

¹ В. В. Докучаєв. Наши степи прежде и теперь. М., 1953, стор. 71.

² Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — МИА, № 82. М., 1960, стор. 10.

³ Е. В. Махно. Розкопки пам'яток епохи бронзи сарматського часу в Усть-Кам'янці. — АП, т. IX. К., 1960, стор. 24—38.

⁴ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры..., стор. 20—21.

с. Кут і Грушевка⁵ того ж району відомі сарматські поховання⁶; сарматський могильник в с. Кічкас⁷ (Запорізький район) знаходиться недалеко від черняхівських могильників на острові Хортиця і в Запоріжжі⁸ тощо. Співіснування осілого і кочового населення було однією з умов ведення кочового господарства в степу, на що у свій час звернув увагу М. І. Артамонов⁹.

Умови кочовницького господарства, необхідність у сільськогосподарських продуктах і ремісничих виробах змушували кочовиків вступати в тісні стосунки з землеробським населенням не лише Степової України, але й осілим населенням Лісостепу.

Влітку, коли на півдні вигоряла трава, кочовики змушені були рухатися на північ і просувалися у меридіальному напрямку. До своїх зимовищ вони поверталися восени, коли степ знову вкривався травою. Про перебування сарматів у лісостепу на Придніпров'ї свідчать поховання на р. Росі і Россаві на правобережжі та по р. Ворсклі і Пслі на лівобережжі (Лихачівка, Котівка, Нові Сенжари та ін.). На Росі і Россаві відома компактна група сарматських пам'яток (Кагарлик, Бурти, Гороховатка, Рижанівка та ін.), досліджувана ще до революції (О. О. Бобринський, Д. Я. Самоквасов, М. Ю. Бранденбург), на яку в наш час звернув увагу К. Ф. Смирнов¹⁰. Ці пам'ятки свідчать не лише про заглиблення сарматів у Лісостеп, а й про осідання частини їх в середовищі землеробського населення.

Контакти сарматських племен з місцевим населенням сприяли встановленню тісних культурних зв'язків між ними, проникненню рис однієї культури в середовище іншої.

Наприклад, в деяких черняхівських безкурганних могильниках зустрічаються поховання з сарматським обрядом. Так, в Кантемирівському безкурганному черняхівському могильнику зустрінуто три кургани з похованням в підбоях. Поруч з кістяками були знайдені типові для сарматських поховань вуглики, зола, кістки барана. В одному з поховань над небіжчиком був поміст, а в другому — дно поховальної камери викладено тесом та крейдою¹¹.

Елементи сарматського обряду та окремі поховання виявлені у таких черняхівських могильниках: Черняхово¹², Маслово¹³, Переяслав-Хмельницький¹⁴, біля кошари радгоспу Придніпровський¹⁵, Компаній-

⁵ Э. А. Сымонович. Раннеславянские поселения у с. Грушевка и Кут Апостоловского р-на Днепропетровской области.— КСИИ, вып. 2. К., 1955.

⁶ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП, т. IX. К., 1960; його ж. Курганний могильник в с. Грушівка.— АП, т. IX. К., 1961.

⁷ П. С. Смирнов. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкас Запорізької округи у вересні—жовтні р. 1927.— Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I. Дніпропетровськ, 1929, стор. 166—167.

⁸ А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, № 82, 1960, стор. 183.

⁹ М. И. Артамонов. Скифское царство в Крыму.— Вестник ЛГУ, № 8. Л., 1948, стор. 65.

¹⁰ К. Ф. Смирнов. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии.— Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1952, стор. 214—217; Д. Я. Самоквасов. Могила русской земли. М., 1908, стор. 90; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. СПб., 1908, стор. 42, 73—107.

¹¹ М. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.— Записки Всеукраїнського археологічного комітету. К., 1930, т. I, стор. 135—145.

¹² В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье.— ЗРАО, т. XII. СПб., 1901, стор. 181.

¹³ В. П. Петров. Масловогій могильник на р. Товмач.— МИА, № 116. М.—Л., 1964, стор. 140, 157—158; Ю. В. Кухаренко. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, XIX. М., 1954, стор. 118—119.

¹⁴ В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.— Археологія, т. IX. К., 1957, стор. 128—129, 138, 140.

¹⁵ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М.—Л., 1960, стор. 238.

ці¹⁶ та ін. На зв'язки черняхівської та сарматської культур дослідники вже звертали увагу (Ю. В. Кухаренко, Е. О. Симанович, Г. Ф. Федоров, Є. В. Махно).

Для розуміння взаємозв'язків населення Степу з черняхівцями, які розселялись по течіях річок майже до Чорного моря, великий інтерес становить група пам'яток типу Берислав-Дудчани¹⁷. Це відносно великі неукріплені поселення з кам'яними багатоканальними будівлями. Кераміка представлена головним чином амфорами римського часу, ліпним посудом скіфо-сарматського типу. Певне місце тут посідає типово черняхівський керамічний матеріал. Зустрічається також гончарний посуд сарматського типу. На думку Є. В. Махно, ця категорія пам'яток з'явилась внаслідок змішання прийшлих з Лісостепу черняхівських племен з місцевим населенням¹⁸, яке мало свої етнографічні особливості, відмінні від культурних традицій лісостепового населення.

Для характеристики зв'язків кочового і осілого населення велике значення мають пам'ятки широкого хронологічного діапазону — городища низового Дніпра, які існують ще в перших століттях н. е.¹⁹ Дослідники зазначають змішаний характер культури цих пам'яток, зокрема, значний вплив античної, сарматської та, до деякої міри, черняхівської культури²⁰.

Відомо, що античні міста та поселення Причорномор'я були постачальниками продуктів виноградарства і різного роду предметів розкоші для населення Придніпров'я. Загальна криза Римської імперії, яка відбулася у перших століттях нашої ери, позначилась і на Причорномор'ї²¹. Внаслідок чого змінюється характер взаємовідносин між скіфо-сарматськими племенами та населенням античних поселень.

В III ст. н. е. починаються відомі «скіфські війни», направлені проти Римської імперії. Якщо напочатку головною силою цих воєн були прикарпатські племена, напади яких були спрямовані проти стародавніх землеробських культур Дакиї, Нижньої Мезії, Фракії, Панонії, то в середині III ст. н. е. головною силою стають племена Північного Причорномор'я та Приазов'я, які оволодівають гаванями Боспора, Ольвії, Тіри і просуваючись по Кавказькому узбережжю, досягають малоазійських провінцій.

Зосім в «Новій історії» про ці події пише, що коли скіфи почали спустувати все, що було на їх шляху, мешканці узбережжя Понта відходили в глибину країни в кращі укріплення²².

Чимало античних поселень ще до гуннської навали були спустошені або припинили своє існування²³. Поступово кочовики стають безроздільними господарями у південній частині Причорноморських степів. Спів-

¹⁶ Е. В. Махно. Отчет о раскопках 1962 г. на Компаниевском могильнике. Научный архив ИА АН УРСР. Поховання з підбоям № 127 і 162.

¹⁷ Є. В. Махно, В. А. Мізін. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. — АП, т. X. К., 1961, стор. 114—130; А. Т. Брайтчевская. Раскопки в Дудчанах в 1954 г. — КСИА, вып. 5. К., 1955, стор. 49—50.

¹⁸ Є. В. Махно, В. А. Мізін. Вказ. праця, стор. 129.

¹⁹ В. Е. Елагина. Население Нижнего Поднепровья во II в. до н. э. — IV в. н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1953.

²⁰ Там же, стор. 16; М. П. Абрамова. Взаимоотношение сарматов с населением позднескифских городищ Нижнего Днепра. — МИА, № 115. М.—Л., 1962, стор. 282.

²¹ И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, стор. 9—24; Ф. М. Штительман. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный архив ИА АН УРСР, стор. 152—296.

²² Детальный виклад історії скіфських воєн див.: А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. М., 1954; В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ, № 4. М., 1948, стор. 276.

²³ И. Т. Кругликова. Вказ. праця, стор. 70—89.

відношення поміж археологічними культурами змінюється на користь кочовиків. Об'єктивно знищувалися умови для співіснування осілого і кочового населення в цій частині степу.

Сарматські пам'ятки (передусім багаті поховання) перших століть н. е. свідчать про наявність бідних і багатих племен та про розвиток майнової диференціації у середовищі кочовиків²⁴. Письмові джерела сповіщають про загострення у цей час боротьби за пасовиська і скот між окремими племенами. Загострення цієї боротьби було викликано необхідністю розширення власних пасовиськ за рахунок осілого населення²⁵, що у свою чергу привело до посилення боротьби між кочовиками і осілим населенням. «Скіфські війни» і були конкретним виявом цієї боротьби.

Наприкінці IV ст. н. е. до Європи з Азії вторглися гунни. Саме цей період (з кінця IV по V ст.), пов'язаний з приходом гуннів і утворенням великих кочовницьких об'єднань, є найбільш темним в історії південноруських степів, в тому числі і в історії Степової України.

В історичній науці вже стало традицією вбачати в гуннській навалі руйнівний фактор і наслідки його зводити до наступного регресу культури²⁶. Деякі дослідники (Г. Ф. Корзухіна, М. І. Артамонов, М. О. Тиханова, В. В. Кропоткін)²⁷ вважають, що вторгнення гуннів привело до спустошення не тільки степової, а й лісостепової частини України, де нібито припиняють своє існування поселення черняхівської культури. Однак про долю черняхівської культури висловлювалася і протилежна точка зору (М. Ю. Смішко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський)²⁸.

На початку 50-х років О. Н. Бернштам у своїй ґрунтовній монографії «Очерки истории гуннов», розглядаючи історію гуннів в Середній Азії, висловив цінні зауваження відносно ролі гуннів в історії Європи у середині I тис. н. е. На його думку, навала зі Сходу не поклала початок гуннському періодові на Заході, а лише прискорила процес утворення племінних союзів Східної Європи, і східні гунни дали ім'я цілому новому племінному об'єднанню. І, як вважав О. Н. Бернштам, утворення гуннського об'єднання на Заході обумовлювалося не рухом племен з Азії, а історичними умовами розвитку місцевих східноєвропейських племен²⁹.

Прийшовши на територію Степової України наприкінці IV ст. н. е., гунни зіткнулися з аланами, а потім з остготами. Амміан Марцеллін так описав ці події: «Саме гунни, коли прийшли в землю тих аланів, які межують з гревтунгами і звичайно зветься танайтами, багатьох

²⁴ А. П. Смирнов. Новый сарматский могильник в Воронежской области.— ВДИ, № 3-4. М., 1940, стор. 363—366; ОАК за 1864 г. СПб., 1865, стор. XX—XXI; И. И. Толстой, И. Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1890, стор. 132—140; ИАК, вып. 29. СПб., 1909, стор. 27—28; Н. И. Веселовский. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 341—373; К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 213.

²⁵ Певне значення мало збільшення поголів'я домашньої худоби і природний ріст населення, а також пересування нових сармато-аланських племен у степи Причорномор'я.

²⁶ Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, стор. 164—165; А. П. Смирнов. К вопросу об истоках Приазовской Руси.— СА. М., 1958, № 2, стор. 276.

²⁷ М. И. Артамонов. Славяне и Русь. Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (тезисы докладов по секции исторических наук). Л., 1956, стор. 4—5; Г. Ф. Корзухина. К истории Среднего Приднепровья в середине I тыс. н. э.— СА, XXII. М., 1955, стор. 78; М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые вв. до н. э.— МИА, № 6. М.—Л., 1941, стор. 276—277; В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР.— САИ, вып. Г4—4. М.—Л., 1961, стор. 34.

²⁸ М. Ю. Смишко. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 82—86; Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА. М., 1954, № 4, стор. 276; М. Ю. Брайчевский. К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э.— СА. М., 1957, № 3, стор. 114—129.

²⁹ А. Н. Бернштам. Очерки истории гуннов. Л., 1951, стор. 137.

перебили і пограбували, а останніх приєднали за умовами мирного договору; при їх допомозі вони з більшою певністю раптовим натиском проникли в простори і в плодородні володіння Ерманаріха...» Описуючи боротьбу гуннів з готами, Амміан Марцеллін в дальшому викладі вже не робить різниці між аланами і гуннами. Він пише: «...новий цар Вітімір (після смерті Ерманаріха.— Л. Р.) деякий час чинив опір аланам, спираючись на інших гуннів, яких він грошима привабив на свій бік...»³⁰ Л. А. Мацулевич бачить у цьому утворення гунно-аланського демократичного союзу племен на території колишнього сарматського, а потім аланського об'єднання³¹.

Як би не називались у письмових джерелах кочові об'єднання (гунни, сармати, скіфи), що просунулися в південні степи України наприкінці IV — на початку V ст., очолювані ними союзи племен включали місцеві етнічно розрізнені об'єднання кочовиків. До часу походу на Захід Аттила мав війська, що склалися з різних племен (роксолани, анти, алани, остготи і т. д.).

Цікаво, що римські автори не завжди вважають за потрібне розібратися в племінному складі змішаних варварських військ гуннської конфедерації, що нападають на Візантію, називаючи їх просто скіфами. Доказом того, що Аттила повинен був рахуватися з своїм різноплеменним військом, є його лист до імператора Феодосія, в якому Аттила вимагав видати біженців і сплатити данину, інакше, «якщо римляни будуть зволікати і готуватися до війни, то він навіть при бажанні не спроможний буде стримувати скіфські полчища»³¹.

Про те, що в гуннську епоху залишається той же напрям походів, що й в епоху «скіфських» воєн — вбік придунайських римських провінцій та Малої Азії, свідчить Філосторгій³³. Його доповнює повідомлення Приска Панійського про Аттилу. Він пише, що Аттила, прагнучи збільшити свої володіння, бажає піти навіть в Персію, яка знаходиться на невеликій відстані від Скіфії, і гунни знають туди шлях, бо неодноразово нападали на Малу Азію, коли «їх батьківщина була охоплена голодом, і римляни не чинили їм опору, бо трапилася тоді інша війна»³⁴. Якщо згадати про етнічний склад гуннської конфедерації, то уявлення римлян, що батьківщина гуннів знаходиться десь в Скіфії, не викликає особливого подиву. Про те, що рід «гуннів живе за Меотійським болотом, за льодовим Танаїсом», сповіщають античні автори IV—V ст. н. е. (Філосторгій, Зосім, Амміан Марцеллін, Амвросій, Клавдій Клавдіан та інші)³⁵.

У державі Аттили область Північного Причорномор'я, як повідомляють письмові джерела, звалася Припонтійською Скіфією і нею володів його улюблений старший син Еллак³⁶, якого Аттила хотів зробити своїм спадкоємцем.

Що саме степи Причорномор'я і Приазов'я письмові джерела називають батьківщиною гуннів свідчать події, які розгорнулися після смерті Аттили (454 р.). Внаслідок визвольної боротьби племен, що вхо-

³⁰ В. В. Латышев. Известия древних писателей... — ВДИ, № 3. М., 1949. стор. 305.

³¹ Л. А. Мацулевич. Аланская проблема и этногенез Средней Азии. — СА, VI—VII. М., 1947, стор. 144—145.

³² Приск Панійский. Сказания Приска Панійского. — ВДИ, № 14. М., 1948, стор. 247.

³³ Филосторгий. Див.: В. В. Латышев. Известия древних писателей... — ВДИ, № 3. М., 1948, стор. 282.

³⁴ Приск Панійский. Див.: В. В. Латышев. Известия древних писателей... — ВДИ, № 4. М., 1948, стор. 257. Треба думати, що автор розповідає про події, які мали місце під час однієї із візантійсько-персидських воєн.

³⁵ В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. I. СПб., 1900, стор. 741; т. II, стор. 315, 318, 337, 350, 367, 378, 394, 404.

³⁶ Приск Панійский. Сказания Приска Панійского. — Ученые записки II-го отделения императорской Академии наук, кн. VII, вып. 1-й. СПб., 1861, стор. 69.

дили до складу держави Аттілі, його спадкоємець Еллак вбитий, а інші сини були вигнані з завойованих земель (передусім з Панонії) і змушені були тікати «в свої давні місця». Вони вирушили «в ті області Скіфії, по яких протікають води Данапра; на своїй мові гунни називають його Вар»³⁷.

Наведені вище дані письмових джерел яскраво свідчать про характер гуннської конфедерації, у якій пізньоскіфські і алано-сарматські елементи посідали одне з найголовніших місць.

Дані письмових джерел повністю підтверджуються пам'ятками матеріальної культури. Доведено, що на широких просторах південно-руських степів і, зокрема, в степах Поволжя (де ці пам'ятки порівняно краще вивчені) характер матеріальної культури в гуннську епоху (про що свідчить інвентар та обряд поховань так званої пізньосарматської культури V—VIII ст.), у порівнянні з попередньою сармато-аланською епохою якісно не змінюється, лише стає більш складною антропологічна характеристика населення³⁸ і з'являються деякі нові риси в поховальному обряді і інвентарі.

У матеріальній культурі Боспорського царства³⁹ та степового Криму⁴⁰ у IV—V століттях продовжуються традиції греко-сарматської культури (обряд поховання, зброя, прикраси, виконані в поліхромному стилі). У цей же час на Північному Кавказі зберігається аланська культура⁴¹.

В післягуннський період (кінець IV—V ст. н. е.) традиційний напрям культурних зв'язків не змінюється. Про це свідчать ювелірні вироби, головним чином прикраси (браслети, пряжки, колти, персні, медальйони і т. д.) та предмети торевтики (глекі, блюда, чаші і т. д.)⁴².

Вивченням пам'яток гуннського часу, розташованих у степах Північного Причорномор'я між Доном і Дністром, ще, по суті, ніхто не займався, і матеріали цієї епохи зовсім не розроблені. Але в розпорядженні археології є певна кількість пам'яток з різних місць, які, на наш погляд, можуть характеризувати матеріальну культуру гуннського часу на території сучасної України і свідчать передусім про безперервність її розвитку, так само, як це мало місце і на широких просторах південно-руських степів та Криму.

Пам'ятки гуннського часу представлені у Степовій Україні похованнями, випадковими речами та поселеннями.

Цілий ряд поховань гуннського часу відомий в літературі здебільшого під назвою «кладів», поширених у Степовій Україні. На півночі вони розповсюджуються не далі Дніпропетровська, в той час як аналогічні пам'ятки VII—початку VIII ст. доходять аж до Лісостепу.

В Дніпропетровській області поблизу с. Стара Ігреня у 1959 р. ви-

³⁷ Иордан. О происхождении и деяниях геттов. М., 1960, стор. 119, § 263, 264; стор. 120, § 269.

³⁸ И. В. Синицын. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья. Саратов, 1947, стор. 23—24; його ж. Итоги археологического изучения древней истории Нижнего Поволжья.— Ученые записки Саратовского университета, т. 68, вып. исторический, 1960, стор. 14; В. В. Гинзбург. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья.— МИА, № 69. М., 1959, стор. 572.

³⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М., 1949, стор. 425—427, 474—477; Л. А. Мацулевич. Серебряная чаша из Керчи. Л., 1927, стор. 23—53; И. Т. Кругликова. Вказ. праця, стор. 165—174; И. С. Каменецкий, В. В. Кропоткин. Погребение гуннского времени близ Танаиса.— СА. М., 1962, № 3, стор. 235—240.

⁴⁰ Т. Н. Высотская, Е. Н. Черепанова. Находки из погребений IV—V вв. в Крыму.— СА. М., 1966, № 3, стор. 187—196.

⁴¹ В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.— МИА, № 106. М., 1962, стор. 13—35; Т. М. Минаева. Могильник Байтал-Чапкан в Черкесии.— СА, XXVI. М., 1956, стор. 236—261.

⁴² Л. А. Мацулевич. Византийский антик в Прикамье.— МИА, № 1. М.—Л., 1940, стор. 139—157; Р. Б. Ахмеров. Уфимские погребения IV—VIII вв. н. э.— КСИИМК, вып. № 40, 1951, стор. 125—137; Л. А. Мацулевич. Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.—Л., 1934.

явлене поховання з конем⁴³ (рис. 1, 2—10), де було знайдено 29 напів-овальних та прямокутних штампованих бляшок, 49 янтарних, дві халцедонові, одна скляна золочена бусина та діадема, інкрустована янтарем в напаяних на ребро перегородках. Склад речей, техніка їх

Рис. 1. Речі гунського часу на Україні з Тилігульського лиману та с. Стара Ігрень.

виготовлення, матеріал — все це датує поховання кінцем IV—V століть. Вироби, як вважає І. Ф. Ковальова, були виготовлені в одному з ремісничих центрів Північного Причорномор'я.

Діадема, аналогічна староігренській, була знайдена у похованні на березі р. Корушана в Бердянському повіті, що було виявлене в 1910 р.⁴⁴ Відома золота, прикрашена альманданами діадема з району Тилігульського лиману⁴⁵ (рис. 1, 1). У випадково знайденому похованні з конем в с. Олешки виявлений колт і інкрустована камінням пластина, яка дуже схожа до діадеми з с. Стара Ігрень⁴⁶.

З зруйнованих поховань Ольвії та її околиць походять деякі речі IV—VI ст. Серед них речі IV—V ст.: дві круглі фібули, інкрустовані

⁴³ І. Ф. Ковалева. Погребение IV в. у с. Старая Игренъ. — СА. М., 1962, № 4, стор. 233—238.

⁴⁴ Там же, стор. 235.

⁴⁵ Wегner. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, neue folge Heft, 38 B. München, 1956, табл. 29.

⁴⁶ ОАК за 1902. СПб., 1904, стор. 133—134, рис. 228—229.

камінням, невелика золота пряжка з язичком, кругла золота пряжка, орнаментована окремими інкрустаціями, золота підвіска з гиркою у вигляді багатогранника, браслет з потовщеними кінцями⁴⁷.

1884 р. Д. Я. Самоквасов у с. Новогригорівці Катеринославської губернії (Запорізька область) дослідив залишки поховання. На поверхні вони виступали у вигляді круглих кам'яних викладок, під якими було знайдено вугілля, перепалені людські, баранячі та кінські кістки, а також супроводжуючий інвентар (рис. 2, 8—16). Тут в непограбованих могилах знайдені речі інкрустаційного стилю, які Альфольді відносять до гуннського часу⁴⁸. Цієї ж точки зору дотримується і Вернер⁴⁹.

У Мелітополі в 1948 р. було відкрито поховання з деформованим черепом, що супроводжувалось знахідками IV—V ст. н. е.⁵⁰ Серед них було знайдено бронзову, обтягнуту золотим листом, інкрустовану камінням діадему.

У 5 км від с. Пролетарка Голопристанського району Херсонської області було досліджено жіноче поховання з конем. Тут знайдено намисто з плетеного золотого ланцюга та порожнистих золотих підвісок, інкрустовану діадему з бронзи, обтягнуту золотим листом, три бурштинові бусини, прясло, дві золоті обклашки з тонкого листа⁵¹.

У с. Жовтневе Великотокмацького району Запорізької області, в ур. Макартет знайдено скупчення речей (рис. 2, 1—7). Всі ці речі датуються IV—V ст. н. е.⁵²

Те, що в деяких приведених вище похованнях виявлено кінський кістяк, а також речі поліхромного стилю середньоазійського походження, свідчить про появу у гуннські часи в обряді поховання і культурі степового населення нових елементів.

Біля Нікополя, у с. Капулівці досліджено поселення кінця IV—V ст.⁵³ Знайдені тут керамічні вироби, з одного боку, продовжують традиції місцевої черняхівської кераміки, а з другого — відчутний вплив степової сармато-аланської культури. Особливо треба відзначити елементи аланської культури Північного Кавказу. На поселенні в культурному шарі були знайдені заглиблені в землю житла, кераміка, велика кількість кісток тварин, а також уламки інкрустованих золотих речей, що датуються IV—V ст. н. е. (рис. 3, 1—4, 6, 8—11). До цього ж періоду належить і знайдений тут місцевими жителями скарб золотих речей, від якого до Інституту археології АН УРСР надійшов золотий перстень та медальйон (рис. 3, 5, 7). Матеріальна культура поселення свідчить про складний синтез культури осілого (черняхівського) та кочового (алано-сарматського) населення.

Приведені вище пам'ятки характеризуються наявністю речей, виконаних в поліхромному стилі, який у гуннські часи є епохальним стилем. Подібно до пам'яток південноруських степів, вони свідчать про вплив степової культури, виявляючи при цьому зв'язки з ремісничими центрами Криму, передусім з боспорськими містами.

⁴⁷ С. И. Капошина. Золотые серьги из окрестностей Ольвии.— КСИИМК, вып. XXXIII. М., 1950, стор. 103—107; M. Ross. Arts of the migration period in the Walters art gallery. Baltimore, 1961, стор. 34, рис. 4.

⁴⁸ Д. Я. Самоквасов. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей. Варшава, 1892, стор. XXX—XXXI; Т. М. Минаева. Погребения с сожжением близ гор. Покровска.— Ученые записки Саратовского государственного университета, том VI, вып. 3. Саратов, 1927; A. Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung.— Archaeologia Hungarica. Budapest, IX, 1932, табл. XXII.

⁴⁹ Wegner. Вказ. праця, табл. 52.

⁵⁰ В. Ф. Пешанов. Мелитопольская диадема.— КСИИ, вып. 11. К., 1961, стор. 70—74.

⁵¹ Усне повідомлення І. Д. Ратнера.

⁵² В. Ф. Пешанов, Д. Я. Телегин. Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макартет. Археологические открытия 1967 г. М., 1968, стор. 229—232.

⁵³ Розкопки О. В. Бодянского у 1961 р. та автора у 1963 р.

Рис. 2. Речі гунського часу з поховання в с. Новогригорівка і ур. Макартет.

Факти стверджують, що в північній частині Степу, яка, як вже зазначено вище, складає єдину культурно-історичну область з Лісостепом на відміну від його південної частини в гуннську епоху, існують осілі поселення з комплексним землеробсько-скотарсько-рибальським господарством. Зокрема, у Дніпропетровській області та на південь від Запоріжжя відкрито цілий ряд археологічних пам'яток IV—VIII ст.⁵⁴

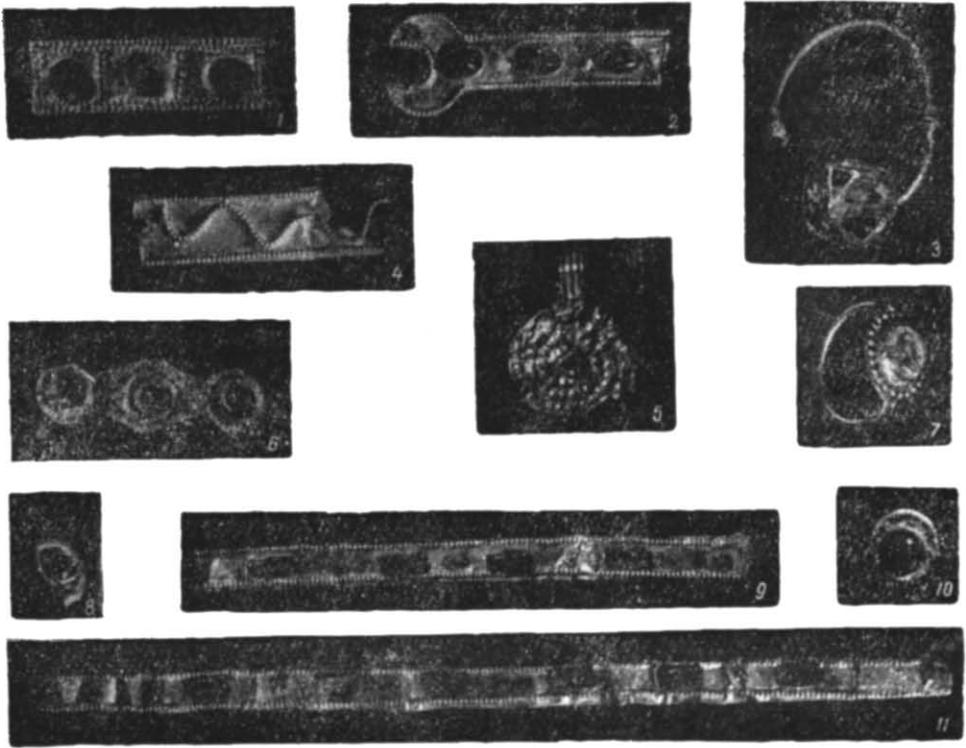

Рис. 3. Речі гуннського часу з с. Капулівка.

Розкопки поселення поблизу балки Яцевої виявили безперервність життя на ньому з пізньоримської доби до VIII ст.⁵⁵ У північній частині поселення був знайдений найбільш ранній матеріал. У культурному шарі IV—V ст. виявлено велику кількість кісток тварин, ліпний посуд з домішками шамоту та незначну кількість гончарних виробів⁵⁶, аналогічних кераміці з поселення у с. Капулівка.

Аналогічний матеріал знайдений у с. Волюське Дніпропетровського району, на поселенні поблизу с. Стара Ігреня при впадінні р. Самари у Дніпро⁵⁷. Недалеко від поселення виявлено згадане вище поховання з конем.

Останнім часом у Полтавській, Запорізькій і Дніпропетровській областях виявлено ряд поселень післягуннського часу. Більшість з них виявлена в поймі річок, в умовах озерно-острівного ландшафту, нерідко на місцях стоянок епохи неоліту та бронзи і лише невелика частина виявлена на корінному березі водоймищ.

⁵⁴ А. В. Бодянский. Археологические находки в Днепровском Надпорожье.— СА. М., 1960, № 1, стор. 274—277.

⁵⁵ А. Т. Брайчевская. Поселение у Балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108. М., стор. 249—282.

⁵⁶ Там же, стор. 259.

⁵⁷ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, стор. 1—24.

Ці поселення виникли в північній частині Степу, внаслідок переселення туди значної кількості скотарів-кочовиків, зігнаних гуннами з пасовищ Причорномор'я і Приазов'я. Скотарі, осідаючи у північній частині Степу, переходили до осілого життя, але в їх господарстві, поряд з землеробством, велику роль відігравало відгонне скотарство та рибна ловля (йдеться про комплексне землеробсько-скотарсько-рибальське господарство). Тому постійні їх поселення знаходилися на корінному березі водоймищ, а сезонні стійбища, пов'язані з відгонним скотарством і рибною ловлею, знаходилися в поймі рік, нерідко в умовах озерно-острівного ландшафту. Аналогії їм ми знаємо у Приазов'ї і Подонні в хазарський час. Біля одного з таких поселень в поймі р. Конки біля с. Балки Василівського району Запорізької області на корінному березі ріки виявлено у 1967 р. А. В. Бодянським могильник кінця IV—V ст. з обрядом трупокладення. В супроводжувачому інвентарі миски, глеки, однолезвийний вузький меч, бронзовий наколінник від оборонного латунку, ніж, срібна підвіска, пряжка, прикраси.

За обрядом поховання, за формою і орнаментациєю ліпної кераміки (зооморфна ручка, два прокреслених паралельних кола по плічку глечика з перегородками аналогічних орнаментів сарматських дзеркал), а також за характером металевих речей могильник належить до сарматських кінця IV—V ст. н. е.

До VI—IX ст. н. е. відносяться поселення типу Пеньківки, які розташовані у північній частині Степу та на півдні Лісостепу.

Про наявність осілого землеробсько-скотарського населення на пограниччі Лісостепу та Степу у післягуннські часи (IV—V ст.) свідчить важлива пам'ятка — відомий рублівський скарб, знайдений у 1891 р. на р. Мерлі (приток Ворскли) поблизу с. Велика Рублівка Полтавської області⁵⁸, який складався з монет (201 екземпляр) кінця IV—середини V ст. та уламка золотого браслета з потовщеними кінцями.

Є всі підстави вважати, що наступні дослідження збільшать археологічні факти для характеристики землеробської культури середини I ст. н. е. північної частини Степу. Але вже й зараз навіть факти, які наведені у цій статті, свідчать, що кочовики середини I ст. н. е. (не залежно від назв — скіфи, сармати, алани, гунни) не знищили осілоземлеробську культуру північної частини Степу. Навпаки, осідання скотарів-кочовиків у середовищі місцевого землеробського населення ускладнює цю культуру за рахунок збільшення ролі скотарства.

Оскільки значна частина згаданих вище речей поліхромного стилю IV—V ст., як свідчать аналогії⁵⁹, виготовлена у ремісничих центрах Боспору, можна визначити головний напрямок торговельних зв'язків цього часу. Кочовики у цих зв'язках грали роль посередників.

Відсутність речей візантійського походження в цей час, мабуть, можна пояснити виданим у 374 р. в Візантії законом, по якому було суворо заборонено продавати «варварам» дорогоцінні метали і зброю.

Отже, археологічні факти, здобуті в останній час, а також зібрані тут свідчення письмових джерел дозволяють не погодитися з точкою зору про фатальну роль гуннської навали в історії населення Придніпров'я.

Викладене вище приводить до таких висновків:

1. На протязі перших століть н. е. в Приазовсько-Причорноморських степах, порівнюючи мирно, співіснують кочове сарматське та місцеве землеробське населення.

⁵⁸ А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой..., стор. 259—262; ОАК за 1891. СПб., 1893, стор. 128; Труды XII АС, т. I. СПб., 1902, стор. 15; И. И. Толстой. Клад византийских и римских монет IV—V вв. — ЗРАО, т. V. СПб., 1892. До речі, у праці М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території УРСР» (К., 1959, стор. 158) знахідка рублівського скарбу визначена невірно.

⁵⁹ Т. Н. Высотская, Е. Н. Черепанова. Вказ. праця, стор. 187—196.

2. Поява гуннів зі сходу у IV ст. н. е. не стала новим етапом в історії Приазовсько-Причорноморських степів, а сприяла лише утворенню гунно-аланського демократичного союзу племен на території колишнього сарматського, а потім аланського об'єднання.

3. Основна лінія розвитку матеріальної культури у Приазовсько-Причорноморських степах в гуннський час продовжує сармато-аланські традиції. Тому їй повністю відповідає термін «пізньосарматська культура», прийнятий для синхронних пам'яток Поволжя.

4. Поява гуннів на території сучасної України лише ускладнила етнічну структуру степового населення, а не привела до повної його зміни.

5. В другій чверті I тисячоліття історія кочових племен характеризується ростом майнової диференціації як всередині, так і між окремими племенами. Це приводить до загострення боротьби поміж кочовиками за перерозподіл пасовиськ і стад. Розширення бази скотарського господарства при таких умовах було можливе лише за рахунок землеробського господарства, що сприяло загостренню боротьби між кочовиками і осілим населенням.

6. У Приазовсько-Причорноморських степах пасовиська розширюються за рахунок зруйнованих у жорстокій боротьбі осілих поселень в південній частині Степу. В північній частині Степового Придніпров'я, куди простягаються і сезонні пасовиська кочовиків, осіло-землеробська культура після гуннської навали зберігається, але значно збільшується роль скотарства, і тому тут є підстави говорити про комплексне землеробсько-скотарсько-рибальське господарство.

Л. М. РУТКОВСКАЯ

КОЧЕВНИКИ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЫ НА ТЕРРИТОРИИ СТЕПНОЙ УКРАИНЫ В СЕРЕДИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ н. э.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению взаимоотношений кочевников и земледельцев на территории Степной Украины в первой половине I тысячелетия н. э., а также выяснению характера гуннского нашествия и его роли в развитии культуры местного земледельческого населения.

На основании анализа развития археологических культур в степной полосе Украины делается вывод о том, что в первой половине I тысячелетия н. э. характерным явлением в историческом развитии местных племен было сосуществование племен (земледельцев и скотоводов) с разным хозяйственным укладом.

Начиная с III века н. э., в связи с особенностями социально-экономического развития кочевых племен, растут внутренние противоречия, обуславливающие усиление экспансии скотоводов в сторону оседлого населения.

В конце IV века н. э., в связи с гуннским нашествием, земледельческая культура полностью уничтожается в южной части Степи, примыкающей к Черному и Азовскому морям, т. е. в области, наиболее пригодной для кочевого скотоводства, где находились зимовья кочевников. В северной части Степи, примыкавшей к Лесостепи, оседлая культура сохраняется. Здесь развивается комплексное земледельческо-скотоводческо-рыболовецкое хозяйство.

Основная линия развития материальной культуры Степной Украины в гуннскую эпоху продолжает традиции предшествующей сармато-аланской. Поэтому ей полностью отвечает термин «позднесарматская культура», который принят для синхронных памятников Поволжья.

А. Г. СМІЛЕНКО

ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я В РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Область Степового Подніпров'я в епоху раннього середньовіччя була місцем постійних переміщень кочових племен. Судячи з письмових джерел, Нижнє Подніпров'я у своєму русі зі сходу на захід не могли минути ні гунни, наприкінці IV ст. н. е., ні авари всередині VI ст. н. е., ні болгари у 70-і роки VII ст. н. е., ні угри у IX ст. У VII—X ст. в Північному Причорномор'ї перебували хозари. Згодом, у X—XIII ст., Степове Подніпров'я було місцем кочовищ печенігів, торків і половців.

Зазначимо, що в археологічному відношенні пам'ятки кочовиків середини і другої половини I тисячоліття н. е. в цій області здебільшого ще не визначені. Ми не можемо з певністю назвати поховання гуннів, аварів, хозарів, угрів. Конкретні археологічні пам'ятки вдалось пов'язати лише з алано-болгарами. Щодо кількох багатих поховань, таких, як Новогригорівка, Вознесенка, Келегеї, то окремі дослідники висловлювали різні точки зору на приналежність кожного з них певному народу. Поховання у Новогригорівці відносили і до сарматів¹, і до тюрків². Вознесенську пам'ятку пов'язували і з слов'янами, зокрема антами або уличами, і з тюрками та хозарами (див. нижче). Келегейську знахідку відносили і до антів³, і до аварів⁴, і до кутургуро-болгар⁵. Пам'ятки кочовиків X—XIV ст. вивчені в більшій мірі. В області Степового Подніпров'я відомо понад 80 поховань, що ввійшли в старі і нові зведення пам'яток кочовиків, в яких розроблено типологічну і хронологічну класифікацію поховань та охарактеризовані економічні і соціальні відносини в середовищі кочових племен⁶.

Разом з тим в Степовому Подніпров'ї (межу між Лісостепом та Степом у Подніпров'ї, звичайно, проводять в районі м. Кременчука) існувало також і осіле населення⁷. Археологічні пам'ятки осілого на-

¹ Т. М. Минаева. Погребение с сожжением близ г. Покровска. — Ученые записки Саратовского государственного университета, т. VI. Саратов, 1927, стор. 14.

² М. И. Артамонов. История хозар. Л., 1962, стор. 101.

³ М. Ю. Брайтчевський. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст. — Археологія, т. IV. К., 1950, стор. 40.

⁴ Gyula László. Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. — Archaeologia Hungarica, XXXIV. Budapest, 1955, стор. 284.

⁵ D. Csallány. A kurgur-bolgarok (-hunok) régészeti, hagyatékának meghatározása. — Archeologia Ertesito. Budapest, 1963, I, стор. 36.

⁶ С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — МИА, № 62. М., 1958; Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.

⁷ Осілі поселення відомі в Степовому Подніпров'ї, починаючи з епохи неоліту та бронзи. В скіфську епоху в пониззі Дніпра виникає цілий ряд городищ, що доживають до римського часу. В перші століття н. е. в північній частині Степового Подніпров'я (Надпоріжжя) з'являються пам'ятки черняхівської культури, які частково заходять і південніше, в пониззя Дніпра.

селення Степового Подніпров'я часів раннього середньовіччя відомі вже давно. Початок їх дослідженню поклав В. В. Хвойко, який відкрив в Надпоріжжі у с. Свистуново (тепер Петро-Свистуново) трупоспалення кінця I тисячоліття н. е. Ряд пам'яток було досліджено Дніпробудівською експедицією, що вела роботи під час побудови Дніпрогесу у 1927—1932 рр. Частину пам'яток було відкрито у передвоєнні та післявоєнні роки систематичними розвідками берегів Дніпра та розкопками, які провадили експедиції ІА АН УРСР (в колишній порожистій частині Дніпра на берегах озера ім. В. І. Леніна — у 1946 р. 1953—1956, 1964—1968 рр., в районі будівництва Каховської ГЕС — у 1951—1953 рр. та Дніпродзержинської ГЕС — у 1959—1961 рр.). В результаті всіх цих робіт в Степовому Подніпров'ї відкрито близько 50 пам'яток осілого населення періоду від VI ст. н. е. до початку XIII ст. Серед них були поселення, могильники, окремі поховання, гончарські горни тощо.

Виявлені пам'ятки в культурному і хронологічному відношенні можуть бути розділені на чотири групи. Метою даної статті є спроба пов'язати дані групи пам'яток, з певними етнічними групами осілого населення Степового Подніпров'я в згаданий період.

І. Слов'янські пам'ятки VI—VIII ст. н. е.

У північній частині Степового Подніпров'я, до м. Запоріжжя, відомо більше десятка пам'яток VI—VIII ст. н. е. Це — залишки поселень осілого населення, поховань, що належали до них, та окремі, інколи численні, знахідки речей. Матеріали цього часу виявлено поблизу сс. Дерейвка, Волоське, Стара Ігрень, Звонецьке, Олексіївка Солонянського району, хуторів 1 Травня (ранній шар), Запорожець та в деяких інших місцях (рис. 1). Більшість згаданих пам'яток були відкриті О. В. Бодяньським⁸ та досліджувались експедиціями ІА АН УРСР: у 1953 р. проведено розкопки біля с. Волоське та Стара Ігрень; у 1956 р. — на хуторі 1 Травня; у 1960 р. — в с. Дерейвка⁹.

Поселення містилися по краю другої надзаплавної тераси. Тут були знайдені напівземлянкові житла із слідами дерев'яних плах біля стін, печами-кам'янками або відкритими вогнищами. Довжина стін будівель — 2—5 м. В кількох місцях Надпоріжжя відкрито залишки трупоспалень (с. Стара Ігрень, острів Сурський, гирло р. Вороної). У с. Олексіївці виявлено кілька трупопокладень цього періоду.

У всіх згаданих пунктах, особливо у с. Волоському, зібрано величезну кількість металевих прикрас: спіральні скроневі кільця, фібули — арбалетні, пальчасті, зооморфні, трикутна прорізна з емаллю, браслети, поясні пряжки, наконечники та накладки, трапецеподібні підвіски, кругла прорізна підвіска, дзвіночки, трубчасті пронизки, дзеркальце тощо (рис. 2, 1—5). Ці прикраси мають численні аналогії серед так званих «антських» або «руських» скарбів Середнього Подніпров'я¹⁰, які разом з більш далекими паралелями (кримські та північнокавказькі могильники — Суук-Су¹¹, Чмі¹² та інші) датують надпорізькі знахідки VI—VIII ст. н. е.

Кераміка, що супроводила згадані знахідки, груба, ліпна, темно-бурого кольору, з крупними домішками у глині. За формами це

⁸ О. В. Бодяньський. Звіти за 1952—1953 рр. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яевои в Надпорожье. — МИА, № 108. М., 1963; В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра. — КСИА, вып. 4. К., 1955; Д. Я. Телегин. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. — КСИА, вып. 12. К., 1962.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Древние Русы. — СА, XVII. М., 1952.

¹¹ В. К. Пудовин. Нижний слой могильника Суук-Су. — СА. М., 1961, № 1.

¹² В. Б. Деопик. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв. — МИА, № 114. М., 1963.

здебільшого біконічні горщики, з вінцями або без них (рис. 3, 1). Зрідка зустрічається орнамент у вигляді насічок по вінцях або наліпного ва-лику під вінцями. Згодом ця форма посуду витісняється опуклобокими горщиками, інколи видовжених пропорцій, прикрашеними ямками по

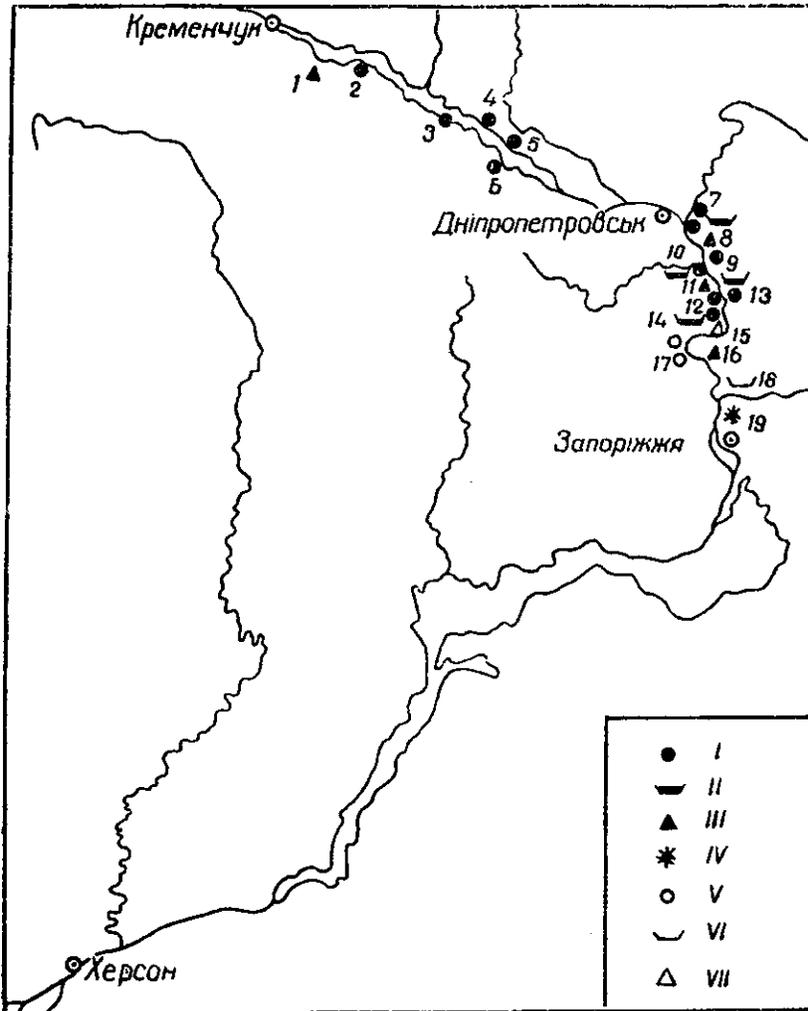

Рис. 1. Схема розташування пам'яток VI—IX ст. н. е. в Надпоріжжі.

Пам'ятки слов'янських племен: I—поселення; II—поховання; III—окремі знахідки; IV—укріплений табір. Пам'ятки алаано-болгарських племен: V—поселення, VI—поховання, VII—окремі знахідки. 1—с. Успенка Онуфріївського району; 2—с. Дерев'яка того ж району; 3—с. Бородаївка Дніпродзержинського району; 4—хут. Радянське Кишенківського району; 5—хут. Яковлівка Петриківського району; 6—с. Чернече Верхньодніпровського району; 7—с. Стара Ігреня Дніпропетровського району; 8—с. Любимівка того ж району; 9—хут. 1 Травня того ж району; 10—с. Волоське того ж району; 11—хут. Майорка того ж району; 12—с. Звонецьке Солонянського району; 13—хут. Запорожець (гирло р. Вороної) Синельниківського району; 14—с. Олексіївка Солонянського району; 15—с. Військове того ж району; 16—лівий берег проти острова Таволжаного; 17—балка Канцерка (між с. Любимівка Солонянського району та с. Федорівка Верхньохортицького району; 18—с. Вільно-Андріївське Червоноармійського району; 19—с. Вознесенка, тепер територія м. Запоріжжя.

вінцях (рис. 3, 2). Часто трапляються знахідки сковорідок. Разом з іншим посудом зустрічається невелика кількість кружального — горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, уламків амфор, сірого лощеного салтоїдного посуду. Деякі сіроглиняні посудини найбільш ранніх пам'яток близькі і до черняхівських. На долівці житла в ур. Підкова II було

знайдено круглодонну яйцевидну амфору VI—VII ст. н. е.; очевидно, кримського походження¹³.

Знайдені в згаданих пунктах жорна, наральник, тесла-мотички та зернові ями в Ігрени характеризують землеробське господарство населення, численні кістки тварин і риб — скотарство та рибальство. Цікаві знахідки, пов'язані з ремісничою діяльністю, походять з с. Волоського — шматки болотної руди і шлаків, ллячки, сопло з накипом міді, два

Рис. 2. Металеві прикраси VI—VIII ст. н. е. з с. Волоське:
1 — вискове кільце; 2 — накладка на пояс; 3 — пальчаста фібула;
4 — поясна пряжка; 5 — частина підвіски.

зігнуті та з'єднані поміж собою уламки браслетів. Можливо, тут існувало металообробне ремесло, зокрема виробництво прикрас.

Згадані пам'ятки VI—VIII ст., за своїми рисами матеріальної культури (типи будівель, обряд поховання, кераміка, прикраси) дуже близькі до слов'янських пам'яток пониззя р. Тясмин (пеньківський тип) та Південного Бугу¹⁴. Всі ці групи пам'яток можуть бути об'єднані у єдину етнографічну групу, яка має свої певні особливості і, разом з тим, дещо відрізняється від слов'янських пам'яток інших областей (останні найбільш виразно проявляються у кераміці).

У зв'язку з наявністю в південній частині Середнього Подніпров'я та на Південному Бузі численних пам'яток VI—VIII ст. н. е., що за характером матеріальної культури можуть бути віднесені до пам'яток слов'ян, постає питання про віднесення їх до певної групи «літописних племен». Якщо звернутись до свідчень письмових джерел, в них можна знайти деякі дані для пов'язання згаданих пам'яток з племенами уличів.

На жаль, літописні відомості про місце перебування цих племен мають суперечливий характер. На відміну від Лаврентіївського літопису, який повідомляє, що слов'янські племена уличів жили «по Дністру, присїдяху к Дунаєви... оли до моря»¹⁵, Іпатіївський літопис сповіщає, що ці племена мешкали «по Бугу и по Дніпру и присїдяху кь Дунаєви... оли до моря»¹⁶, а Новгородський літопис розповідає про переселення уличів з Дніпра на захід — «Игорь же сїдѣше в Киевѣ княжа,

¹³ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. — СА, XV. М., 1951, стор. 329—330, рис. 3, 14.

¹⁴ Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине. — МИА, № 108. М., 1963; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, № 108. М., 1963.

¹⁵ Повесть временных лет, ч. I (по Лаврентьевской летописи 1377 г.). М.—Л., 1950, стор. 14.

¹⁶ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, М., 1962, стор. 10.

и воюя на Деревяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именемъ Свѣнделдъ; и примучи Углѣчѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду и не вдадѣшется единъ град именемъ Пересѣченъ и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдѣюще Угличѣ по Днѣпру внизи, и посемъ приидоша межи Бѣгъ Днѣстръ, и сѣдоша тамо»¹⁷.

В історичній літературі територія уличів в ряді випадків визначалась згідно повідомлень Новгородського літопису — спочатку на Дніпрі,

Рис. 3. Глиняний посуд VI—VIII ст. н. е.:
1 — с. Волоське; 2 — Стара Ігрень.

а згодом між Бугом і Дністром¹⁸. Проте нерідко уличів разом з тиверцями розміщали на Дністрі. Взагалі відносно локалізації уличів і їх столиці Пересічна висловлювались різні припущення, уличів і тиверців нерідко називали «загадковими» племенами¹⁹. Очевидно, визначити місцеперебування уличів на підставі одних лише письмових джерел, важко, через їх неповноту і суперечність. Для визначення території уличів слід залучати археологічний матеріал.

Вперше літописні відомості про початкове перебування уличів на Дніпрі були пов'язані з конкретними археологічними матеріалами у згаданій статті Б. О. Рибаківа. В ній автор зв'язав з предками уличів «поля поховань» Дніпровської Луки (Надпоріжжя), а до літописних уличів відніс колективне дружинне поховання поблизу с. Вознесенки та трупоспалення біля с. Свистунове. Останні були визначені як пам'ятки допеченізької культури, з рисами і слов'янськими, і салтівськими, яка після IX ст. не мала свого продовження. На думку автора, під тиском печенігів уличі на початку X ст. переміщуються з Надпоріжжя на північ, ближче до Києва, а після невдалої для них боротьби з київськими князями і надіння Пересічна пересуваються у межиріччя Бугу і Дністра. Точка зору про переселення уличів з Дніпра на землі між Бугом і Дністром поділяється і іншими археологами²⁰.

Новим поштовхом для визначення пам'яток уличів було відкриття у 50-ті роки в пониззі р. Тясмин та в Надпоріжжі цілого ряду поселень

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 109.

¹⁸ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 157; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945, стор. 86—87.

¹⁹ Б. А. Рыбаков. Уличи. — КСИИМК, XXXV. М., 1951.

²⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 248—249; Г. Б. Федоров. Тиверцы. — ВДИ, № 2. М., 1952, стор. 252.

VI—VIII ст. н. е., а також на Нижньому Дніпрі поселень IX—XI ст. Так, у статті Д. Т. Березовця²¹ до пам'яток улличів зараховується досліджена ним в пониззі р. Тясмин група поселень так званого пеньківського типу, а також інші аналогічні пам'ятки Середнього Дніпра, Надпоріжжя та Південного Бугу. Іншими авторами були пов'язані з улличами поселення Надпоріжжя та пониззя Дніпра²².

Визначенню території улличів, звісно, перешкоджає неповнота та суперечність даних письмових джерел. Проте з усієї групи «літописних племен» лише з улличами пов'язується територія Нижнього Дніпра. Тому, якщо підходити до вирішення цього питання від археологічного матеріалу і спробувати визначити належність наявних численних пам'яток згаданих областей певним племенам, то найбільш ймовірним буде віднести їх до пам'яток улличів.

Ми не ставимо своєю метою висвітлити в даній статті складні питання, що стосуються раннього етапу існування першої групи пам'яток Надпоріжжя, а саме: їх походження, зв'язок з більш ранньою черняхівською культурою та можливість віднесення їх до так званих антських пам'яток середини I тисячоліття н. е.²³ Ці ще недостатньо розроблені питання потребують окремих поглиблених досліджень.

В області Надпоріжжя відома цікава та своєрідна пам'ятка рубежу VII та VIII ст. н. е., яка заслуговує на те, щоб бути розглянутою окремо. Мова йде про військовий табір біля с. Вознесенки, досліджений В. А. Грінченко у 1930 р.²⁴ Табір був оточений валом, насипаним із каміння, вперемішку з землею. В середині валу зберігся культурний шар у вигляді численних кісток коней та уламків посуду. В ямі, що знаходилась на його території, виявлено величезну кількість речей, у тому числі дорогоцінних, зсипаних купою і проткнутих трьома шаблями. Речі, нерідко оплавлені у сильному вогні, були перемішані з попелом, в якому траплялись вуглики, шматочки перепалених кісток та глини. Серед речей — численні предмети дружинного убору, зброя, навершя знамен, кінське спорядження, прикраси.

Речі Вознесенської знахідки типологічно належать до групи пам'яток Подніпров'я перещепинського типу, які датуються численними візантійськими монетами та іншими привізними виробами кінця VII — початку VIII ст. н. е.

Вознесенська пам'ятка була інтерпретована В. А. Грінченко як залишки колективного спалення групи воїнів і полководців, загиблих під час бою чи з якоїсь іншої причини. У двох місцях — на валу та за валом у ямі — збереглися сліди дуже сильно обпаленого ґрунту, де, очевидно, відбувалось спалення.

Відносно етнічної приналежності пам'ятки в літературі висловлювались різні точки зору. Дослідник Вознесенки В. А. Грінченко відносив її до пам'яток слов'ян або хозар²⁵. Б. О. Рибаків розглядав її як пам'ятку літописних улличів. Цю знахідку відносили також до антських²⁶ та до тюркських пам'яток²⁷.

²¹ Д. Т. Березовец. Поселения улличей на р. Тясмин.

²² А. Т. Брайтчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье, стор. 281—282; А. В. Бураков. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі. — Вісник АН УРСР, № 10. К., 1963, стор. 38.

²³ Згадані пам'ятки Надпоріжжя були віднесені до антів В. М. Даниленко та О. В. Бодяньським (див. згадані праці).

²⁴ В. А. Грінченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. — Археологія, т. III. К., 1950; Л. А. Мацулевич. Войсковой знак V в. — Византийский временник, т. XVI. М., 1959.

²⁵ В. А. Грінченко. Вказ. праця, стор. 63.

²⁶ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 180—184; М. Ю. Брайтчевский. Вказ. праця, стор. 40.

²⁷ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 175.

Речовий склад інвентаря не може, на наш погляд, служити вирішальним доказом у етнічному визначенні пам'ятки, оскільки схожі предмети дружинного убору мали поширення у різних народів. В часі існування Вознесенського табору в Надпоріжжі перебували слов'янські племена уличів. Як буде показано нижче, десь в кінці VII ст. н. е. в цій області з'являються алаано-болгарські племена. Тому правомірно ставити питання про належність пам'ятки слов'янам або алаано-болгарам. Обряд спалення у VII—VIII ст. н. е. був типовим для слов'янських і нехарактерним для алаано-болгарських племен та інших кочовиків Південно-Східної Європи. Тому більше підстав вважати, що дружина Вознесенського табору була слов'янська (улицька) або, принаймні, що до її складу входили слов'яни.

Сам факт існування на порогах табору з добре озброєними дружинниками та трагічна картина їх загибелі відображають політичні події того часу, очевидно, жорстокі бої між племенами, що відбувалися на Нижньому Дніпрі. Письмові пам'ятки свідчать про значні політичні та воєнні події наприкінці VII ст. н. е. на південному сході Європи, зв'язані з поширенням влади хозарського каганату. До цього часу відноситься і боротьба хозар з болгарами та переміщення болгар. Повідомлення літопису про данину, яку платили хозарам слов'яни, вказує на боротьбу і між слов'янами та хозарами. Тому правдоподібно припустити, що дружина Вознесенського табору потерпіла поразку в бою з хозарами.

II. Пам'ятки алаано-болгарських племен кінця VII—IX ст.

Наприкінці VII ст. н. е. у Надпоріжжі з'являються пам'ятки алаано-болгарських племен, що перемістилися на пороги, очевидно, під натиском хозар. Ці пам'ятки, що складають другу культурно-хронологічну групу пам'яток Надпоріжжя, представлені поселеннями гончарів на балці Канцерці та деякими знахідками салтівської культури (рис. 1). На поселенні гончарів біля с. Федорівка на балці Канцерці, дослідженому В. А. Грінченку у 1929—1931 рр., було відкрито 10 гончарських горнів, в яких випалювались великі сіроглиняні глеки. Друге поселення гончарів знаходилося за 3 км від першого, поблизу с. Любимівка, було відкрито О. В. Бодяньським у 1954 р. та досліджене автором у 1955 та 1964—1968 рр. Тут виявлено 5 гончарських горнів та двір гончара.

Всі гончарські горни, знайдені на обох поселеннях, мали звичайну двоярусну конструкцію з центральним опорним стовпом посередині та жаропровідними отворами — каналами у черені. На одному з поселень, на невеликому пагорбі відкрито двір гончара, який складався з двох гончарських горнів, двох жител та ряду ям-сховищ. Житлами служили великі прямокутні напівземлянки з круглими відкритими вогнищами посередині. В одному з жител збереглися сліди сильної пожежі, після якої, очевидно, було побудовано друге житло (рис. 4).

У всіх відкритих об'єктах виявлено величезну кількість керамічного матеріалу. Однотипні посудини, що зустрічались у великій кількості, очевидно, репрезентують масову продукцію гончарів, призначену для продажу. Це були сіроглиняні кружальні глеки з яйцевидним тулубом і невисокою шийкою; вінця посудин мали напівциліндричний злив. Деякі глеки — дуже великі, висотою понад 60 см, триручні (рис. 5, 1), інші — дещо менші, висотою близько 50 см, одноручні (рис. 5, 2). Посуд прикрашений дуже своєрідним орнаментом у вигляді заглиблених, лощених і рельєфних смуг. Найбільш характерним видом орнаменту даної майстерні слід вважати рельєфні смуги та шишечки.

Дослідженню посуду Канцерки присвятила спеціальну статтю Т. М. Мінаєва²⁸. Близькі аналогії посуду з керамічним матеріалом

²⁸ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі. — Археологія, т. XIII. К., 1961.

аланських пам'яток Північного Кавказу дозволили автору віднести продукцію печей Канцерки до періоду кінця VII — початку IX ст. н. е. і визначити її як посуд аланського типу. Автор припускає, що засновниками поселень гончарів були аланські ремісники. Знайдені у дворі гончара житла — напівземлянки з відкритими вогнищами у центрі, по-

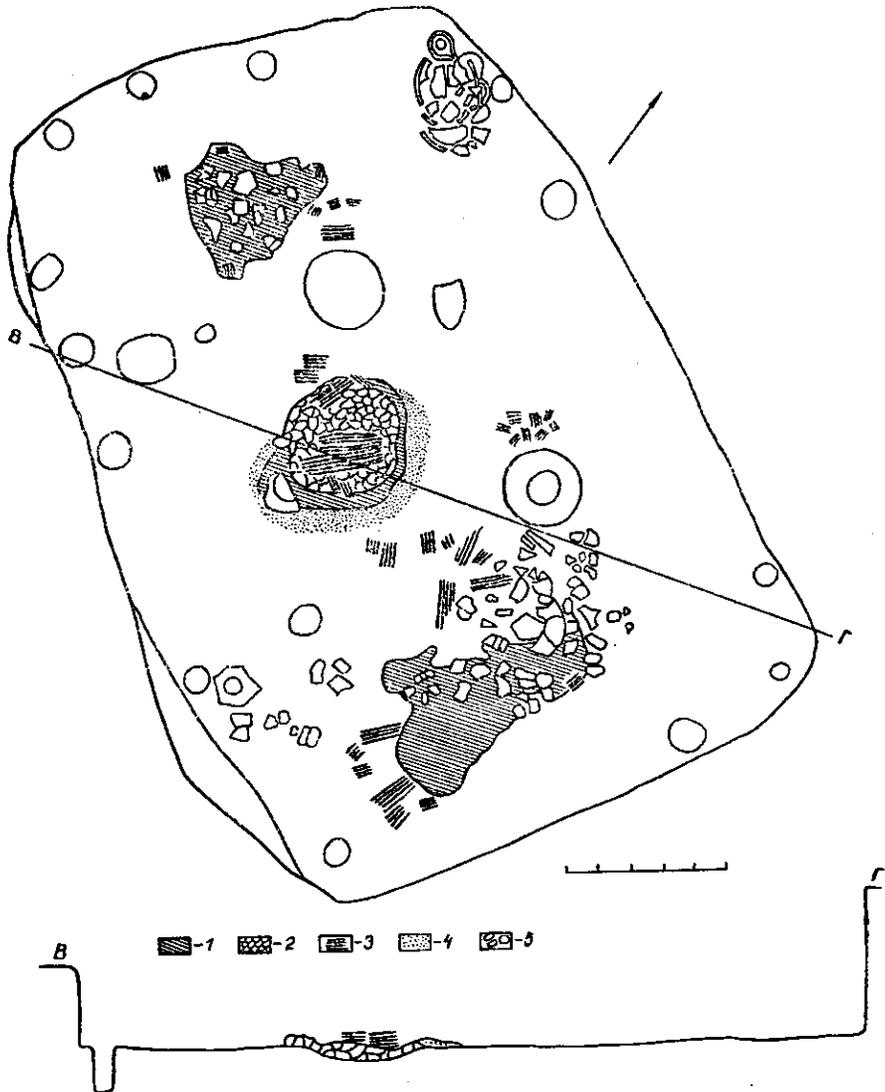

Рис. 4. Житло, відкрите на дворі гончара в балці Канцерка (VIII ст. н. е.):
1 — печина; 2 — черень вогнища; 3 — обвуглене дерево; 4 — попіл; 5 — уламки посуду.

дібні житлам в пам'ятках салтівської культури, залишеної алано-болгарськими племенами²⁹, схожі і на житла слов'ян Степового Подніпров'я. Житла алан на Північному Кавказі споруджувались із каменю і також мали відкриті вогнища³⁰.

Про можливість проникнення окремих груп аланського населення у Степове Подніпров'я, як доводить Т. М. Мінаєва, свідчать і деякі

²⁹ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, № 62, М., 1958, стор. 98—100; С. А. Плетнева. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами. — СА. М., 1962, № 1, стор. 88—91.

³⁰ Т. М. Минаева. Очерки по археологии Ставрополя. Ставрополь, 1965, стор. 57.

письмові джерела, наприклад, «Аланское послание» єпископа Феодора XIII ст.: «...ми були втікачами в аланському селищі недалеко від Херсона (плем'я це розсіяне і поширене від Кавказьких гір до Іверіян — стародавньої межі їх вітчизни, вони любили посилати багатолюдні виселки, так що наповнили всю Скіфію і Сарматію)»³¹.

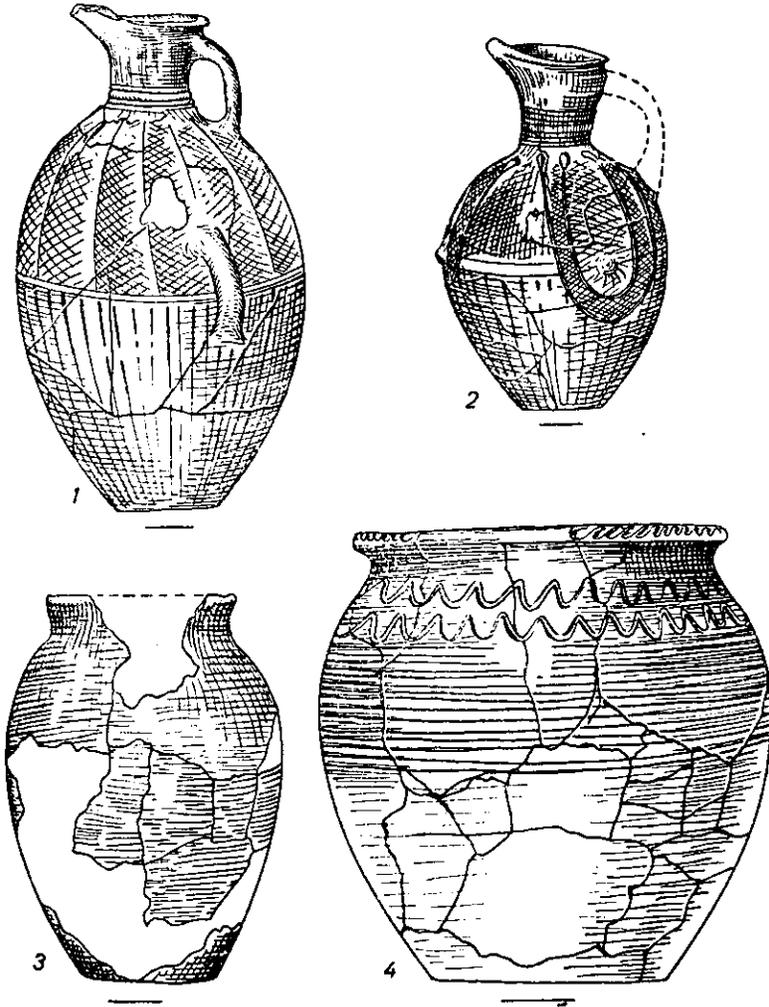

Рис. 5. Глиняний посуд, виявлений на дворі гончара в балці Канцерка.

1—3— з житла № 1; 4— з господарської ями.

Поселення, відкриті на балці Канцерці, становлять значний інтерес. Це поки що єдиний у Подніпров'ї значний гончарський центр епохи раннього середньовіччя, який, можна думати, мав великий вплив на розвиток гончарського ремесла у населення Подніпров'я³². Він сприяв поширенню у подніпровського населення професійних навиків у ви-

³¹ Ю. А. Кулаковський. Єпископа Феодора «Аланское послание». — ЗООИД. т. XXI. Одеса, 1898, стор. 17.

³² Відомо, правда, ще один гончарський горн для випалу аналогічних глеків у с. Мачухи під Полтавою (Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг. — ИАК, вып. 43, стор. 116—118), на віддалі 160 км на північ від Канцерки. Близькість форми та орнаментативної глеків, що випалювались у цьому горні, до канцерських дозволяє припустити, що власником горна у с. Мачухи був гончар, який відділився від нижньодніпровського центру.

готовленні кераміки, гончарського круга і обпалювальних горнів. Помітний прогрес у гончарному ремеслі, який спостерігається у IX ст., порівнюючи із VI—VIII ст., мав цілий ряд причин. Однією із них, як показує описана пам'ятка, були південні і південносхідні впливи, які йшли по Дніпру із Північного Причорномор'я. Провідниками цих впливів в даному випадку були ремісники, засновники поселень гончарів на Нижньому Дніпрі.

Характер діяльності гончарів, які мусили збувати свою продукцію покупцям, призводив до виникнення тісних зв'язків між ними та місцевим населенням Подніпров'я. Про існування подібних зв'язків свідчить знахідка характерних канцерівських глеків з рельєфним орнаментом на слов'янському поселенні у с. Стецівка в пониззі р. Тясмин. Ця знахідка показує, що продукція гончарів мала значний ареал поширення у Подніпров'ї.

Про зв'язок гончарів з місцевим населенням свідчать також кухонні горщики, якими користувались у своєму господарстві гончарі. Один з них, із згорілого житла, ліпний, видовжених пропорцій, нагадує деякі слов'янські посудини (рис. 5, 3). Другий горщик, із ями-сховища, також ліпний, злегка підправлений у верхній частині на крузі, шаровидної форми (рис. 5, 4), відноситься до типу посуду, поширеного в басейні р. Тясмин (Пастирське городище, поселення у Стецівці). Ці аналогії свідчать про вплив місцевого населення на гончарів, що поселились в Подніпров'ї.

В області Надпоріжжя відомі деякі знахідки салтівської культури, які, як і Канцерка, свідчать про проникнення на пороги алано-болгарських племен. Із с. Військового походить глек салтівського типу, а у с. Вільно-Андріївському було виявлено поховання із салтівським глеком.

Безпосередні зв'язки слов'янського Надпоріжжя з алано-болгарськими племенами привели, зрештою, до змішання цих етнічних груп населення і до виникнення у IX ст. на Нижньому Дніпрі культури з рисами слов'янських і салтівських пам'яток. Ця культура представлена третьою групою пам'яток Нижнього Дніпра.

III. Пам'ятки слов'яно-салтівської культури IX—XI ст.

На відміну від пам'яток, описаних вище, поселення третьої групи, які ми зараз розглянемо, поширені не лише у Надпоріжжі, а й нижче їх, в пониззі ріки. До пам'яток третьої групи належать: поселення на хут. I Травня, у с. Олексіївка Синельниківського району, Перун, Зміївка, окремі знахідки кераміки та поселення і могильник у с. Петро-Свистуново (рис. 6). Остання пам'ятка була відкрита В. В. Хвойкою³³, дві — під час роботи Дніпробудівської експедиції (Олексіївка Синельниківського району, Перун). На двох поселеннях проведено дослідження експедиціями ІА АН УРСР: біля хут. I Травня у 1953, 1955—1956 рр.³⁴ та у с. Зміївка у 1951—1952 рр.³⁵

Найширше досліджено поселення поблизу хут. I Травня, у південній частині якого зберігся культурний шар IX—XI ст. Тут, на краю берега Дніпра, виявлено залишки восьми жител, витягнутих в ряд вздовж берега. Будівлі прямокутні, напівземлянкові, орієнтовані з півночі на південь. Стіни жител споруджувались на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху шаром глини, печі — великі, глиняні, здебільшого прямокутної форми (рис. 7). На поселенні у с. Зміївка відкрито два напівземлянкових житла, дві господарські споруди та окремі печі. Стіни

³³ Урни із залишками спалення і запис В. В. Хвойка в інвентарній книзі зберігаються в Київському державному історичному музеї.

³⁴ А. Т. Брайтчевская. Вказ. праця, стор. 263—282.

³⁵ А. В. Бураков. Вказ. праця.

жител в нижній частині були облицьовані деревом та обмазані зверху шаром глини. Печі, як в житлах, так і виявлені окремо, споруджувались із каменю та глини.

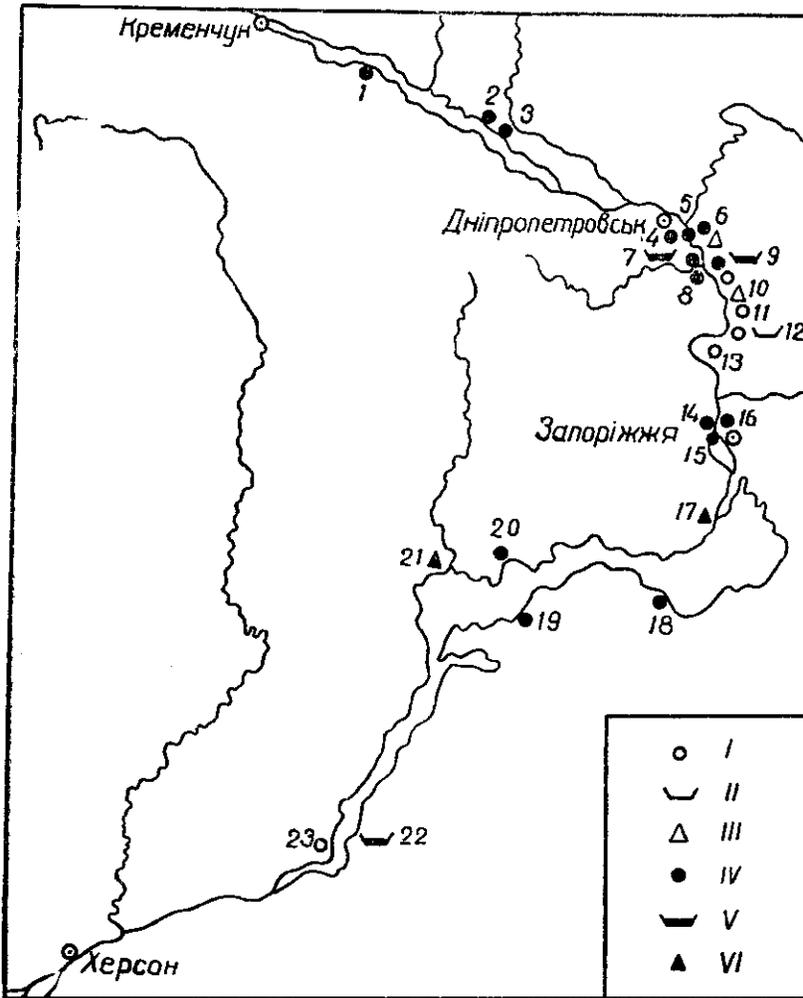

Рис. 6. Схема розміщення пам'яток IX—XIII ст. в Степовому Подніпров'ї. Пам'ятки слов'яно-салтівської культури IX—XI ст.: I — поселення; II — поховання; III — окремі знахідки. Давньоруські пам'ятки XII—XIII ст.: IV — поселення; V — могильники; VI — окремі знахідки. I — с. Дерейка Онуфрійського району; 2 — хут. Радянське Кишенківського району; 3 — с. Шульговка Петриківського району; 4 — с. Лощмано-Кам'янка Дніпропетровського району; 5 — острів Кам'януватий; 6 — с. Стара Ігреня Дніпропетровського району; 7 — с. Дніпровське того ж району; 8 — с. Волоське того ж району; 9 — хут. 1 Травня того ж району; 10 — с. Мар'івка Синельниківського району; 11 — с. Олексіївка того ж району; 12 — с. Петро-Свистуново Червоноармійського району; 13 — с. Перун того ж району; 14 — с. Кічкас (тепер територія м. Запоріжжя); 15 — острів Хортиця; 16 — лівобережне поселення напроти с. Кічкас (тепер територія м. Запоріжжя); 17 — с. Біленьке Верхньо-Хортицького району; 18 — с. Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського району; 19 — с. Велика Знамянка того ж району; 20 — с. Олексіївка Нікопольського району; 21 — с. Грушівка Апостолівського району; 22 — с. Каїри Горностаївського району; 23 — с. Зміївка Бериславського району.

У Надпоріжжі — в с. Петро-Свистуново та Перун — відкрито гончарські горни для випалу кухонного посуду. Сім урн з залишками спалення із с. Петро-Свистуново характеризують поховальний обряд населення цього періоду.

Кераміка цієї групи пам'яток становить кілька груп — кухонні горщики, глечики, амфорна тара. Кухонні горщики здебільшого виготовлені на повільному гончарському крузі легкого типу. Вони мають

крупні домішки у глині, нерівномірно обпалені, нерідко асиметричні. За формою зустрічаються слабопрофільовані посудини з маленькими відігнутими вінцями, банковидні, опуклобок, з відігнутими вінцями, горщики з високими плічками та вертикальними вінцями. Поверхня горщиків суцільно орнаментована дуже густо розміщеними прямими та хвилястими лініями (рис. 8, 1—5). Менш численну групу складають

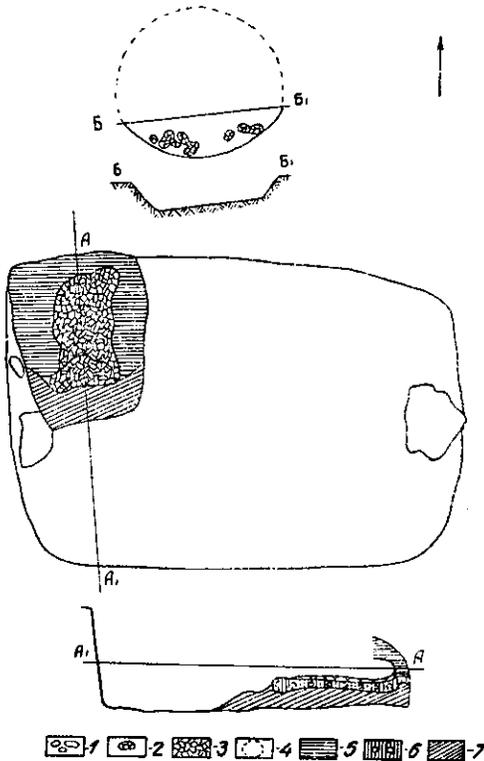

Рис. 7. Житло та господарська яма на поселенні кінця I тисячоліття н. е. поблизу хут. I Травня:

1 — камінь; 2 — печина; 3 — чернінь; 4 — лінія череня всередині печі; 5 — склепіння печі; 6 — нижній шар череня; 7 — лесова основа печі.

воникнення третьої групи пам'яток до кінця I тисячоліття н. е. Проте серед матеріалу цієї групи виділяються деякі знахідки, які мають бути віднесені до більш пізнього часу. Це — частина кухонних горщиків, виготовлених значно краще тонкостінних, з домішками дрібного піску, проте так же густо орнаментованих. Як буде показано нижче, пам'ятки третьої групи безпосередньо переростають у пам'ятки четвертої групи XII—XIII ст. Тому третя група пам'яток в цілому може бути віднесена до періоду між IX та XI ст.

своєрідні глеки або горщики з ручками червоного випалу з таким же орнаментом, але тільки у верхній частині посуду (рис. 9). Досить часті знахідки уламків амфор. На поселенні біля хут. I Травня знайдена одна ціла яйцевидна круглодонна амфора кримського походження, яку можна віднести до IX ст. (рис. 8, б) ³⁶. Для посуду даної групи ми знаходимо аналогії як серед слов'янських, так і серед салтівських пам'яток. Горщики подібної форми та орнаменту були виявлені на слов'янських поселеннях Подніпров'я та в більш віддалених областях УРСР (Пеньківка, ур. Макарів Острів ³⁷), Городськ ³⁸, Ріпнів ³⁹, Радванка ⁴⁰. Посуд цієї групи із салтівським кухонним ріднить деяка приземистість та широкодонність, а також густий лінійно-хвилястий орнамент. На деяких поселеннях зустрічається сирій лощений посуд салтівського типу. Трохи нагадують салтівський посуд червоноглиняні глеки з ручками, вінця яких інколи мають злив.

Аналогії в кераміці слов'янських та салтівських поселень періоду VIII—X ст. та привізна амфора IX ст. дозволяють віднести

³⁶ А. Л. Якобсон. Вказ. праця, стор. 332—334, рис. 6, 21.

³⁷ Д. Т. Березовец. Вказ. праця, стор. 186, рис. 21, 3.

³⁸ Кераміка фондів ІА АН УРСР.

³⁹ В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження древноруського селища в с. Ріпнів Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 34—37, табл. 1.

⁴⁰ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР).— Slovenská Archeológia, v. 2. Bratislava, 1957, стор. 443, табл. II, 7; IV, 1—4.

Розглянуті пам'ятки третьої групи за їх загальним характером можуть бути визначені як слов'яно-салтівські, в яких риси обох груп пам'яток злились у єдину своєрідну культуру IX—XI ст. населення Степового Подніпров'я. Ця культура має багато спільних рис (обряд

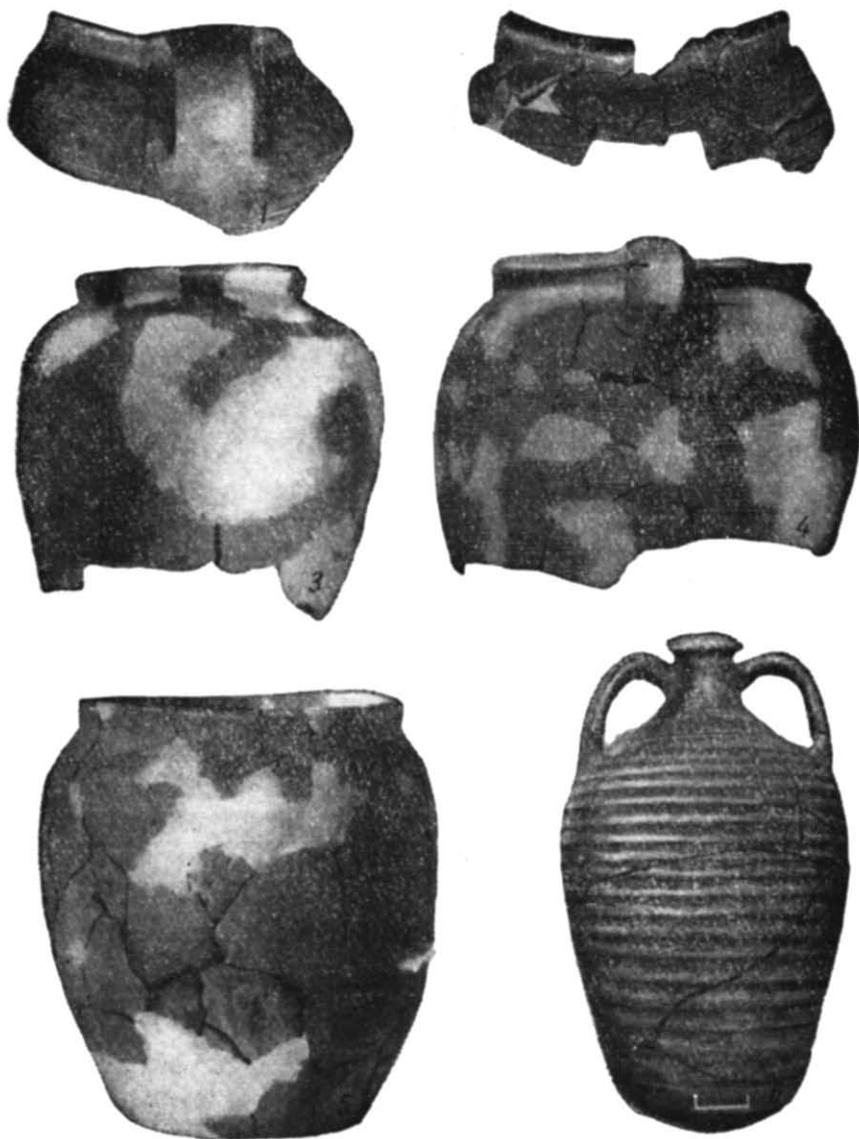

Рис. 8. Глиняний посуд з поселення поблизу хут. I Травня:
1—5 — кухонний посуд; 6 — амфора.

спалення, кераміка) з пам'ятками, розташованими на захід від Подніпров'я, на південній окраїні слов'янських земель, де південні та південно-східні впливи були особливо помітні. Маються на увазі пам'ятки Південної Молдавії типу Калфи⁴¹, так звані слов'яно-болгарські пам'ятки

⁴¹ Г. Ф. Чеботаренко. Городище Калфа. — Матеріали и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. Кишинев, 1964.

Болгарії⁴² та Балкано-Дунайська культура Румунії⁴³. Є аналогії для кераміки пам'яток третьої групи і в Північному Причорномор'ї⁴⁴.

Знахідки жорен на поселеннях третьої групи, численних кісток домашніх тварин та риби, гончарських горнів, амфорної тари характеризують різні сторони господарської діяльності населення — землеробство, скотарство, рибальство, ремесла, зокрема гончарське, торгівлю. Про жваву торгівлю на Дніпрі свідчать, крім амфор, деякі інші знахідки:

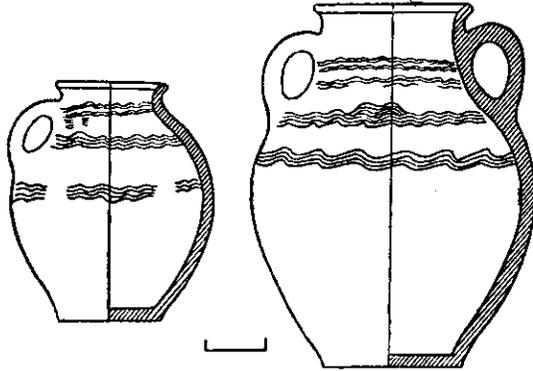

Рис. 9. Урни могильника кінця I тисячоліття н. е. поблизу с. Петро-Свистуново.

мідна візантійська посудина з візантійськими монетами Нікіфора Фоки та Іоанна Цімісхія (969—976 рр.)⁴⁵, яка була знайдена в районі порогів, та п'ять так званих франкських мечів X ст., виявлених під час будівництва греблі Дніпрогесу, серед яких було кілька мечів одного типу з однаковими клеймами. Можливо, вони потрапили на дно ріки в результаті затоплення печенігами корабля, що йшов з товарами⁴⁶. Особливу роль Надпоріжжя в середині X ст. на дніпровському шляху «із варяг в греки» відзначає візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління державою». Автору були відомі назви порогів, їх вигляд, спосіб, яким проходили через них та провозили речі. Зразу ж за порогами знаходилась так звана Крарійська переправа, «де херсоніти переправляються по дорозі з Русі, а печеніги — в Херсон»⁴⁷.

В етнічному відношенні населення, що залишило пам'ятки IX—XI ст., було, очевидно, змішаним. Обряд трупоспалення, що мав місце на початку цього періоду, свідчить, як нам здається, про те, що основним етнічним компонентом населення були слов'яни, які асимілювали алаано-болгарські племена. Очевидно, на Нижньому Дніпрі знаходилась південна частина племен уличів, які не корилися Києву і з якими у IX—

⁴² Ж. Н. В ъ жарова. Славянски и славянобългарски селища в Българските земи от края на VI—XI век. София, 1965.

⁴³ M. Comşa. La civilisation balkano-danubienne (IX—XI siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique) Etude préliminaire.— Dacia, n. s. VII. Bucarest, 1963.

⁴⁴ А. А. Кравченко. Славянские памятники IX—XI вв. в Нижнем Приднубье на территории Одесской области УССР.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинев, 1964; А. Л. Якобсон. Ранне-средневековые поселения восточного Крыма.— МИА, № 85. М., 1958, стор. 474—486, рис. 4, 5а, 7.

⁴⁵ Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, стор. 36—37, рис. 6.

⁴⁶ В. И. Равдоникас. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя. Из истории докапиталистических формаций.— Сб. статей к сорокалетию научной деятельности Н. Я. Марра. М.—Л., 1933, стор. 598—616.

⁴⁷ Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК. М.—Л., вып. 91, 1934, стор. 9.

X ст. воювали київські князі (згідно літопису, Аскольд, Дір, Олег і Ігор).

В історичній літературі, як уже згадувалось, нерідко висловлювалась думка, основана на повідомленні літопису, про переселення у середині X ст. уличів з Дніпра на захід. На думку Б. О. Рибаківа, перед переселенням в область між Бугом і Дністром уличі під тиском печенігів на початку X ст. пересунулись на північ, ближче до Києва, залишивши Надпоріжжя. Археологічні матеріали дають підстави в якійсь мірі переглянути ці припущення. Як уже відмічалось, слов'яно-салтівські пам'ятки існують на Нижньому Дніпрі з IX по XI ст. і поступово переростають в пам'ятки XII—XIII ст. (четверта група). Серед типової давньоруської кераміки четвертої групи зустрічається як невелика домішка архаїчний посуд попереднього часу. Існують також і перехідні пам'ятки між обома періодами. Прикладом можуть служити пізні житла південної частини поселення поблизу хут. I Травня. В одному з них були змішані в черені печі та лежали безпосередньо на ньому уламки давньоруських горщиків XII—XIII ст. та більш архаїчних горщиків і глечиків попереднього часу. До цього ж поселення відносилось кілька поховань (тілопокладень), положення і орієнтація яких характерна для давньоруського часу. Під черепом і ногами деяких із них були покладені великі уламки горщиків архаїчного вигляду. Один з черепів, що був визначений, відноситься до середземноморського типу, характерного для аланського населення, який, проте, зустрічається і серед слов'ян Середнього Подніпров'я. Всі ці факти свідчать, що життя на ряді поселень Степового Подніпров'я продовжувалось на протязі X—XI ст.

Очевидно, якщо і відбулось у X ст. переселення уличів, воно торкнулось частини населення, в першу чергу князів та дружини.

Рядове ж сільське населення, принаймні, частково лишилось на Нижньому Дніпрі. У зв'язку з цим наведемо ще раз повідомлення Іпатіївського літопису про уличів: «Съдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря и суть городи ихъ і до сего дне...» В цьому вислові стверджується, що міста, які належали уличам, ще існували на Дніпрі в часи написання літопису.

Деякі слова про відносини уличів X—XI ст. з печенігами, навала яких наприкінці IX—на початку X ст. була згубною для населення широких територій, зокрема, для осілого населення Криму⁴⁸ та племен салтівської культури⁴⁹. Навала печенігів була великим лихом для давньоруського народу. Для захисту від частих нападів печенігів київські князі змушені були споруджувати лінії укріплень, що складались з цілого ряду городів-фортець, на підступах до Києва. В приведеному творі Костянтина Багрянородного згадується, що печеніги в районі порогів постійно нападали на русів, які їхали з Русі до Константинополя. Саме на порогах печеніги підстергли і вбили князя Святослава. Однак відкритий, неукріплений характер поселень IX—XI ст. Степового Подніпров'я свідчить про те, що ця група осілого населення, очевидно, знаходилась з печенігами в мирних відносинах. Можливо, тут відігравали роль ворожі відносини уличів з київськими князями, а значить, і потреба в союзниках, а в Надпоріжжі також і роль місцевого населення як перевізників через пороги.

IV. Давньоруські пам'ятки XII—XIII ст.

Пам'ятки цієї групи розміщені і вище порогів, і в пониззі Дніпра. Це — поселення у с. Деревка, Стара Ігрень, Лоцмано-Кам'янка, Дніпровське, Волоське, Кічкас, Благовіщенка, Грушівка, Олексіївка Ніко-

⁴⁸ А. Л. Якобсон. Раннесредневековые поселения восточного Крыма. — МИА, № 85. М., 1958, стор. 500—501.

⁴⁹ М. И. Артамонов. Саркел-Болая Вежа. — МИА, № 62. М., 1968, стор. 82—83.

польського району, на хут. І Травня, островах Хортиця і Кам'януватий; могильники в с. Дніпровське, Каїри, на хут. І Травня; окремі знахідки речей (рис. 6).

Під час роботи Дніпробудівської експедиції проведено широкі дослідження поселень поблизу с. Кічкас (1927—1928 рр.)⁵⁰ та невеликі розкопки на острові Кам'януватому. У 1932 р. в Старій Ігрени провів

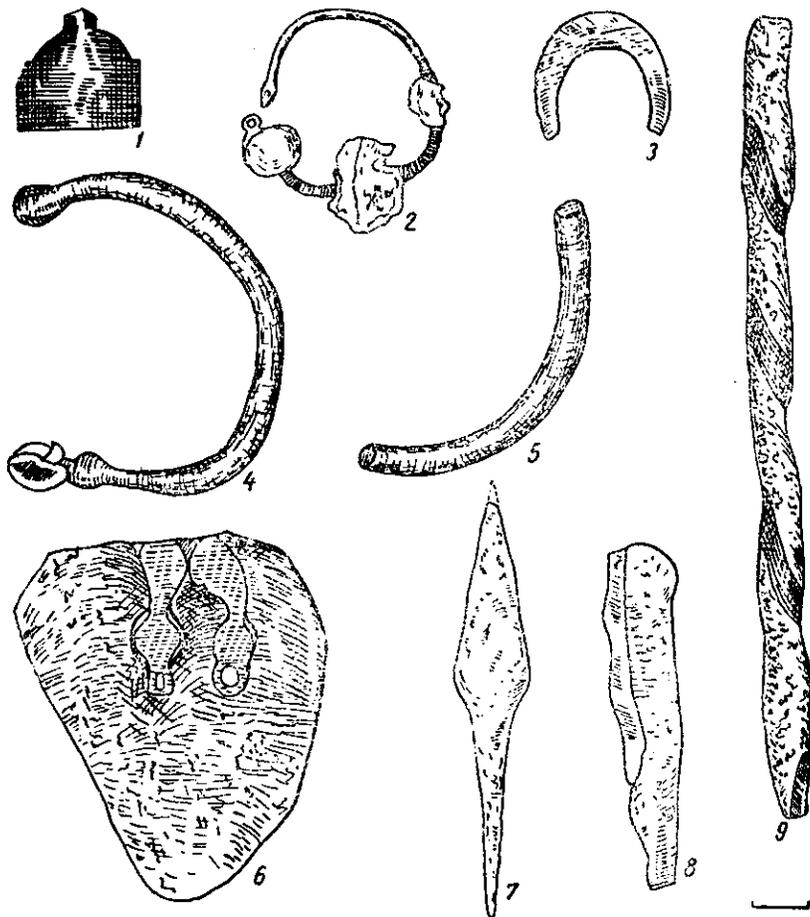

Рис. 10. Знахідки з давньоруських поселень XII—XIII ст. Степового Подніпров'я:

1 — кістяна шахова фігурка із с. Кічкас; 2 — срібна трибусинна сережка із с. Дніпровське; 3 — фрагментована бронзова лунниця із с. Кічкас; 4, 5 — бронзовий та уламок скляного браслетів із с. Кічкас; 6 — ливарна формочка із с. Кічкас; 7 — наконечник стріли із с. Дніпровське; 8 — долото із с. Кічкас; 9 — свердло із с. Кічкас.

розкопки А. В. Добровольський⁵¹. Ряд пам'яток відкрито під час розвідок у 1946 р.⁵² Експедиціями ІА АН УРСР у 1946, 1953 та 1955—1956 рр.⁵³ були проведені дослідження на поселеннях в с. Дніпровське,

⁵⁰ А. В. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927. — Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I. Дніпропетровськ, 1929; П. Смоличев. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927. — Там же.

⁵¹ А. Добровольський. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі. — АП, т. I. К., 1949.

⁵² Там же; О. Г. Шапошнікова, О. В. Бодяньський, А. О. Щепинський. Звіт про роботу Дніпровського загону за 1957 рік. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵³ О. Равич. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області. — АП, т. I. К., 1949; Д. Бліфельд. Розкопки слов'янського

Волоське, Стара Ігрень, хут. 1 Травня. У 1953 р. експедицією ІА АН УРСР досліджувався могильник в пониззі Дніпра біля с. Каїри⁵⁴. Під час робіт в зоні Дніпродзержинської ГЕС у 1961 р. Є. О. Петровською були досліджені давньоруські житла біля с. Дерев'яка.

Поселення Степового Подніпров'я — відкриті, неукріплені, розміщені вздовж краю берегової тераси Дніпра. Житла зустрічаються наземні, напівземлянкові та землянкові, з глиняними печами, інколи відкритими вогнищами. Поховання представлені трупопокладеннями у дерев'яних трунах, інколи під кам'яними закладками, з бідним інвентарем або

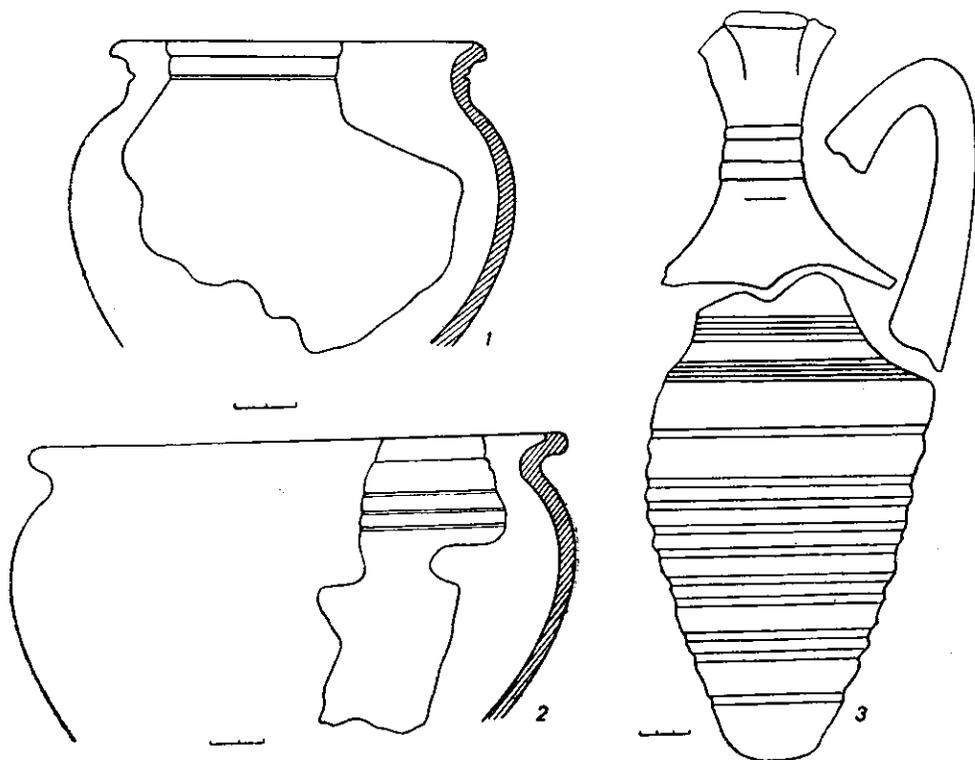

Рис. 11. Глиняний посуд з давньоруських поселень XII—XIII ст.:

1, 3 — з с. Кічкас; 2 — з хут. 1 Травня.

зовсім безінвентарні. Кістяки лежали на спині, у витягнутому положенні, головою на захід, з руками, складеними на грудях або на тазі.

Виявлені здебільшого на поселеннях знаряддя праці, прикраси (рис. 10, 1—9) та кераміка типові для давньоруських пам'яток. Кухонні горщики — кружалні, тонкостінні, конічної форми з відігнутими назовні вінцями, що мали повторний загин до середини, прикрашені по плічках прямими та хвилястими лініями (рис. 11, 1, 2). Зрідка зустрічається білоглиняний посуд з зеленою поливою. Жорна, розтирачі, зернові ями, дуже численні кістки домашніх тварин, а також луска і кістки риби, деякі ремісничі знаряддя свідчать про заняття населення землеробством, скотарством, рибальством, ремеслами. Одне з жител с. Дніпровського, очевидно, було майстернею по обробці каменю.

Велика кількість уламків привізних амфор (рис. 11, 3) свідчить про жваву торгівлю з Північним Причорномор'ям. Значним торговель-

поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області. — Там же; А. Т. Брайтчевська. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя. — АП, т. XII. К., 1962.

⁵⁴ Є. В. Махно. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри. — АП, т. X. К., 1961.

ним пунктом, очевидно, було лівобережне Кічкаське поселення, де зібрано понад тисячу уламків амфор. Один із перших дослідників Надпоріжжя А. В. Добровольський висловив припущення, що надпорізькі слов'яни були перевізниками і розміщення їх поселень, попарно на правому та лівому березі Дніпра, свідчить про існування трьох перевозів — Кічкаського, Сурського та Ігреського. Подібне припущення правдоподібне. Відомо, наприклад, що на місці давньої Крарійської переправи згодом виникає Кічкаський перевіз, який служив для козаків і татар⁵⁵.

Про існування поселень слов'ян-перевізників у середині XIII ст. на Дону писав Рубрук. Тут існували руські селища, мешканців яких татари зобов'язали перевозити послів і купців⁵⁶. Крім перевозу, жителі займались також землеробством і скотарством.

Матеріальна культура поселень XII—XIII ст. Степового Подніпров'я, типово давньоруська, свідчить про новий приплив вихідців із корінних слов'янських земель. Причиною, яка змушувала селян-смердів покидати старі місця, очевидно, було посилення феодальної експлуатації. У XII—XIII ст., як свідчить літопис, на півдні, в степах, існували войовничі бродники. Можна думати, це були здебільшого збігли холопи і селяни, що втекли від феодалів. Подібні бродники існували на Нижньому Доні⁵⁷, в пониззі Дунаю (так звані берладники). Очевидно, однією із областей, де перебували бродники, було і Степове Подніпров'я. Природно, що втікачів, в першу чергу, приваблювали місця з осілим населенням, які являли собою певну матеріальну базу. Одним з таких місць і було пониззя Дніпра, заселене з давніх часів.

Неукріплений характер дніпровських поселень XII—XIII ст. та приплив у цей час в степ нового населення показує, що у мешканців Степового Подніпров'я продовжували існувати мирні, можливо, союзницькі відносини з кочовиками. На можливість подібних відносин вказують деякі літописні дані. Так, у 1147 р. бродники разом з половцями прийшли на допомогу князю Святославу Ольговичу. В ряді випадків в союзі з половцями виступали берладники пониззя Дунаю. В битві на р. Калці у 1223 р. бродники виступали разом з татарами. Як уже згадувалось, мирні відносини існували у XIII ст. між слов'янами-перевізниками і татарами на Дону.

Слід, проте, зазначити, що хоч відносини слов'ян пониззя Дніпра з кочовиками у XII—XIII ст. і були мирними, проте вони не були такими тісними, як у VIII—IX ст. В усякому разі помітного впливу на матеріальну культуру слов'ян кочовики у XII—XIII ст. не мали. Слов'яни Степового Подніпров'я зберігали в цей час характерні риси давньоруської культури.

Бродники південних степів нерідко розглядались дослідниками як попередники донських і запорізьких козаків⁵⁸. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що деякі подніпровські поселення, наприклад, кічкаські, як можна судити з керамічного матеріалу, очевидно, продовжували існувати і у XIV ст. Тому виникнення згодом нижче порогів Запорізької Січі слід розглядати як явище, що мало певні передумови — ця область була ще здавна освоєна слов'янським населенням.

⁵⁵ Ф. Брун. Черноморье, ч. II. Одесса, 1880, стор. 288.

⁵⁶ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Путешествия в восточные страны. Плано Карпини и Рубрука. М., 1957, стор. 109.

⁵⁷ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 84.

⁵⁸ Н. В. Волынкин. Предшественники казачества — бродники. — Вестник Ленинградского университета, № 8. Л., 1949; М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955, стор. 203.

ОСЕДЛОЕ НАСЕЛЕНИЕ СТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Резюме

Археологические памятники Степного Поднепровья позволяют судить об оседлом населении, обитавшем в этой области в период раннего средневековья. Археологические материалы этого времени составляют четыре группы.

Первая группа поселений и погребений VI—VIII вв. н. э., аналогичных раннеславянским древностям Среднего Днепра (пеньковский тип) и Южного Буга, может быть связана со славянскими племенами, по-видимому, с южной частью летописных улличей.

Вторая группа памятников представлена поселками гончаров и некоторыми другими находками VII—IX вв. Характер жилищ, погребений и основной массы керамики позволяет связывать эту группу памятников с алано-болгарскими племенами.

В результате взаимных связей славян и алано-болгар в конце I тысячелетия н. э. в Степном Поднепровье возникает славяно-салтовская культура, принадлежавшая смешанному населению, в котором основным этническим элементом были славянские племена — южная часть летописных улличей. Материалы славяно-салтовской культуры IX—XI вв. составляют третью группу памятников Степного Поднепровья.

К четвертой группе относятся поселения и могильники XII—XIII вв. с типичными чертами древнерусской культуры. Эти памятники отражают новый приток славянского населения на Нижний Днепр из областей коренных славянских земель в начале II тысячелетия.

В целом Степное Поднепровье выступает как область, заселенная в раннее средневековье оседлым населением, имевшим сложный этнический состав с преобладанием славян.

М. П. КУЧЕРА

ПРО ОДИН КОНСТРУКТИВНИЙ ТИП ДАВНЬОРУСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Дослідження давньоруських укріплень на території УРСР розпочато ще у дореволюційний час, але основні відомості про їх будову, зокрема у Середньому Подніпров'ї, одержані в радянський період, насамперед в післявоєнні роки. Археологічні відомості про конструкцію давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї підсумовано у 1947—1950 рр. В. Й. Довженком¹ і у 1956 р.— П. О. Раппопортом². За останнє десятиліття масштаби розкопок давньоруських городищ, в тому числі залишків їх оборонних споруд—валів та ровів, значно зросли. Одержані матеріали доповнюють характеристику давньоруських укріплень цілим рядом нових фактів.

Як відомо, основний компонент укріплень городищ—вали, які бувають насипані з землі чи мають всередині ще дерев'яні зруби. Останні утворюють у валу один чи кілька рядів, що прилягають один до одного і оточують все городище, з розривом лише на в'їзді. В одних випадках зруби наповнювали землею (лесом, піском, глиною тощо), яку викидали з рову під час його копання. Цією ж землею присипали зруби з зовнішньої і внутрішньої сторін, що утворювало схили валу. Нерідко при наявності у валах двох і більше рядів зрубів внутрішній ряд, що оточував безпосередньо площу городища, залишався пустотілим. У валах з одним рядом зрубів останні бувають як пустотілі, так і засипані землею. В археологічній літературі засипані зруби одержали давньоруську назву «городні», а пустотілі — «кліті».

У спеціальній літературі поширена думка про те, що на переважній більшості давньоруських городищ існують земляні вали без будь-яких дерев'яних конструкцій³. Насправді ж така думка є хибною, особливо у тих випадках, що стосуються укріплень з пустотілими зрубами. В даній статті ми зупинимось на найменш вивченому і разом з тим найпоширенішому типу давньоруських укріплень з пустотілими зрубами—клітями.

Насамперед відзначимо, що археологічне вивчення укріплень з пустотілими зрубами ускладнюється дуже поганим станом їх збереже-

¹ В. Й. Довженок. Будова міських укріплень в Київській Русі. — Вісник АН УРСР, № 7. К., 1947, стор. 47—58; його ж. Військова справа в Київській Русі. К., 1950, стор. 48—54.

² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 73—106. Конструкції укріплень в інших районах давньої Русі присвячено такі роботи: А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани. — КСИИМК, вып. 17. М.—Л., 1947, стор. 28—37; П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв. — МИА, № 105. М.—Л., 1961, стор. 106—112; О. О. Ратиш. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі. — МДАПВ, вып. 5. К., 1964, стор. 117—128.

³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 69, 70.

ності. Ці зруби відкривають у тих випадках, коли вони припинили існування внаслідок пожежі. В залежності від інтенсивності пожежі характер їх обуглених залишків буває різним. Звичайно, краще зберігаються залишки нижніх деревин з тильної подовжньої стіни, що прилягала до насипу валу. З цього боку мають кращу збереженість і деревини з розвалу поперечних стін, оскільки під час пожежі на них (як і на деревини з тильної подовжньої стіни) з'їжджає земля з насипу валу. Передні кінці деревин з поперечних стін та деревин внутрішньої подовжньої стіни, як правило, залишаються під час пожежі відкритими і згорають значно сильніше, нерідко навіть повністю. Іноді залишки обуглених деревин з клітей, внаслідок розповзання насипу валу, виявляються зсунутими з початкового місця. Особливо це характерне для тих городищ, на яких вали насипані з піщанистого ґрунту. Відомі також випадки, коли після пожежі, при дальшому використанні укріплень, руїни клітей, що згоріли, присипали ґрунтом, споруджуючи на їх місці внутрішній схил валу. Отже, залишки клітей, в залежності від багатьох обставин, мають різну збереженість. Навіть в одному й тому ж валу їх збереженість завжди буває різною. Все це утруднює археологічне вивчення даного типу укріплень, особливо під час розвідкових розкопок, коли дослідження валів обмежується шурфуванням їх насипу.

Є ще одна обставина, що має безпосереднє відношення до вивчення даного типу укріплень. Дуже важливою вказівкою на присутність у валу згорілих клітей є перепаленість його насипу. Звичайно, перепалюється та частина насипу, що прилягає до клітей і звалюється під час пожежі на їх площу. При поверховому дослідженні таких валів складається помилкове враження, що їх свідомо випалювали. Твердження про наявність на городищах випалених валів знайшло своє відображення і в сучасній літературі⁴. Цілком слушно звернув увагу на безпідставність такого твердження Б. А. Шрамко⁵. Розкопки переконливо доводять, що перепаленість ґрунту в насипу валу завжди пов'язується з наявністю в ньому пустотілих споруд, які згоріли. Цілком зрозуміло, що без урахування вищезазначених обставин неможливо говорити про стан археологічного вивчення стародавніх древо-земляних укріплень.

Довгий час єдиними пам'ятками давньоруських укріплень з клітями були: Райковецьке, Колодяжинське та Городське городища в басейні річок Случі та Тетерева⁶. Починаючи з 1956 р. цей список поповнився городищами: Половецьким на Росі⁷, Воїнським⁸, Миклашевським⁹ та Кизиверським¹⁰ на Сулі, Ходорівським¹¹, Шучинським¹², Івангородським¹³, двома Витачевськими (Південним та Північним)¹⁴

⁴ І. Фабриціус. Тясминська експедиція. — АП, т. II. К., 1949, стор. 85—87.

⁵ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 140, 141.

⁶ В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950, стор. 22; Р. О. Юра. Древній Колодяжин. — АП, т. XII. К., 1962, стор. 63.

⁷ В. Й. Довженок. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 году. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 148.

⁸ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 62, 63; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

⁹ М. П. Кучера. Древньоруське городище в х. Миклашевському. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 90.

¹⁰ М. П. Кучера. Древньоруські городища біля хутора Кизивер. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 105.

¹¹ М. П. Кучера. Ходорівське давньоруське городище. — Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 202—210.

¹² В. Й. Довженок. Літописний Чучин. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 122.

¹³ В. К. Гончаров. Древньоруське городище Іван-Гора. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 126—127.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне. — КСИА, вып. 100. М., 1965, стор. 128, 129.

на Дніпрі, Васильківським та Зарічанським на Стугні¹⁵, городищем біля с. Городище в басейні р. Горині¹⁶. Наявність клітей, за даними попередніх досліджень, встановлюється і на ряді інших давньоруських городищ у Середньому Подніпров'ї. Так, на городищі Дівич-Гора біля с. Сахнівка на Росі від клітей залишилися обвуглені деревини, перемішані з перепаленою глиною та піском, які під час пожежі частково звалились у рів¹⁷. Шматки сильно обвуглених деревин від клітей виявлено на Процівському городищі в заплаві лівого берега Дніпра біля м. Борисполя¹⁸. На городищі Княжа Гора, біля гирла Росі, Д. Я. Самоквасов відкрив у 1876 р. залишки якихось зрубних приміщень по краю дитинця¹⁹. Очевидно, ці приміщення є звичайними клітями під внутрішнім схилом валу. Слід вважати, що кліті мають місце і на Плисецькому городищі у верхів'ях Стугни та на Малому Грубському городищі у верхів'ях Ірпеня, у валах яких за допомогою шурфів було виявлено конструкцію з обвуглених деревин²⁰.

Як зазначалось вище, у валах городищ кліті завжди розміщуються з внутрішньої сторони. Зовні від них знаходяться засипані землею зруби — городні або просто насип валу без дерев'яних конструкцій. Кліті під земляним валом, в якому немає городень, відомі поки що на Колодязинському городищі. Очевидно, не було городень і у валу Процівського городища. На інших з досліджених городищ, принаймні на більшості з них, поруч з клітями знаходились городні. Так, на Райковецькому, Половецькому, Миклашевському, Кизиверському, Щучинському та Івангородському городищах городні розташовані в один ряд, а на Воїнському у два ряди.

Кількість рядів городень залежить від потужності валу, що, у свою чергу, зумовлено природними захисними особливостями місцевості. На найнебезпечніших відкритих напрямках вали завжди більш потужні, ніж з боку природних перешкод—ярів, обривів тощо. Тому на багатьох городищах, якщо б їх повністю дослідити, кількість рядів городень може виявитись різною, а у окремих випадках їх навіть зовсім не буде. На Райковецькому городищі, наприклад, з боків, оточених стрімким обривом, городень у валу не було.

Кліті у валах розташовуються, як правило, в один ряд (рис. 1). Виключенням є поки що Райковецьке та Миклашевське городища, на яких відкрито по два ряди клітей (рис. 2). Своєрідною пам'яткою щодо місцезнаходження клітей є Ходорівське городище. Оточене з усіх боків природними перешкодами, воно не потребувало спорудження валу. Тут кліті розміщувалися на поверхні площадки, вздовж її краю. Схили городища, для надання їм більшої стрімкості, було підсипано землею і скріплено підпирними дерев'яними конструкціями. У валах деяких городищ зафіксоване чергування в одному ряду пустотлих і засипаних клітей (Іван-Гора, Васильків, Заріччя, Витачев).

У конструктивному відношенні кліті, як і городні, розподіляються на два типи. Найпоширенішими є кліті з окремих зрубів (рис. 3), поставлених один біля одного з невеличкими проміжками (0,8—1,2 м)²¹.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Владимирские крепости на Стугне, стор. 127.

¹⁶ М. К. Каргер. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. — Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 39.

¹⁷ В. И. Довженко, Н. В. Линка. Розвідка давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р. — АП, т. V. К., 1955, стор. 151—152.

¹⁸ Розкопки автора у 1964 р.

¹⁹ Д. Я. Самоквасов. Могилы русской земли. М., 1908, стор. 263.

²⁰ П. О. Раппопорт. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. — Археологія, т. VII. К., 1952, стор. 146; його ж. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья. — КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 114.

²¹ У проміжки виступали протилежні кінці деревин з стін двох сусідніх клітей, скріплених на кутах «в обло».

Рідше зустрічаються кліті, конструктивно пов'язані між собою в один суцільний ряд (рис. 4). Проміжки між такими клітями відсутні, оскільки вони мають спільні поперечні стіни, в які врубувались кінці деревин від поздовжніх стін сусідніх клітей²². Цей конструктивний тип менш зручний, оскільки у даному випадку всі кліті доводилось будувати одночасно, а якщо згодом виникала потреба поновити окремі кліті, то здійснити це було неможливо. Кліті другого типу відкрито на Райковецькому та Колодяжинському городищах.

У плані кліті, як правило, прямокутні. В зв'язку з тим, що вони розміщувались по колу чи по дузі, їх внутрішня стіна, яка виходила

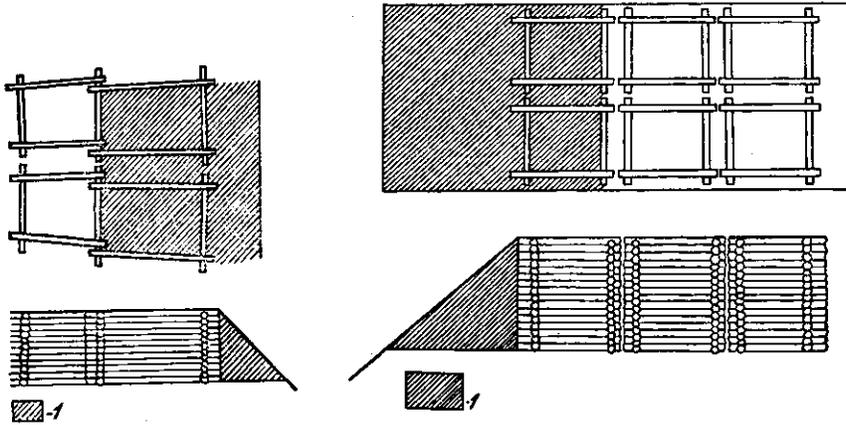

Рис. 1. Конструкція нижньої частини укріплень з одного ряду клітей та одного ряду городень (Кизиверське городище). План та профіль.

1 — насип валу.

Рис. 2. Конструкція нижньої частини укріплень з двох рядів клітей та одного ряду городень (Миклашевське городище, перший будівельний період). План та профіль.

1 — насип валу.

до укріпленої площадки, інколи була коротшою від зовнішньої. Такі кліті мали трапецеподібну форму. Розміри клітей бувають різні: від 1,5—2×3 м до 3—3,5×3—4 м.

На Райковецькому та Колодяжинському городищах менша, але порівняно значна частина клітей мала житлове призначення²³. На інших городищах житла-кліті зустрінуто як виняток. Так, на городищі біля с. Городище, яке розкопане повністю, печі знаходилися лише в поодиноких клітях. Те ж саме характерне й для найбільш дослідженого Воїнського городища. Зовсім не знайдено печей у клітях Миклашевського, Кизиверського, Ходорівського, Половецького та багатьох інших частково досліджуваних городищах.

Наведених фактів цілком достатньо для висновку про те, що на більшості городищ основна частина клітей не мала житлового призначення. У зв'язку з цим доречно вказати, що на городищах біля с. Городище, Ходорівському, Щучинському, Івангородському та Половецькому площадка була забудована звичайним типом напівземлянкових та наземних жител. На Миклашевському та Кизиверському городищах взагалі культурний шар дуже незначний, а на Процівському він майже повністю відсутній; тим часом на цих городищах, судячи з розкопок, кліті знаходилися на всьому протязі по периметру їх площадок. Якщо

²² Іноді в літературі аналогічний конструктивний тип городень зустрічається під назвою тарас.

²³ В. К. Гончаров. Райковецкое городище, стор. 33, план на стор. 30; Р. О. Юра. Древній Колодяжин, стор. 65—81, план на стор. 62.

б повністю розкопати Миклашевське та Кизиверське городища, то в окремих клітках, очевидно, знайшлися б і житла. Можливо, що це припущення небезпідставне і для Процівського городища. Однак за всіх умов житла-клітки на цих городищах, як і на повністю розкопаному городищі біля с. Городища і на Воїнському, будуть явищем випадковим. Звертає на себе увагу ще й такий факт, що розміри клітей на ряді городищ (Ходорівське, Щучинське, Половецьке, Процівське) були значно менші від звичайних жител.

Про призначення клітей, в яких відсутні печі, дають певне уявлен-

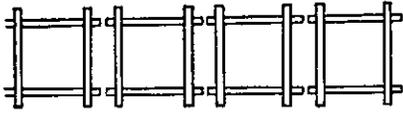

Рис. 3. План конструкції укріплень з окремих клітей.

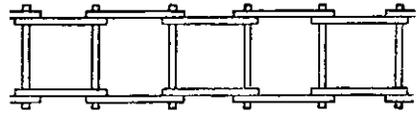

Рис. 4. План конструкції укріплень з взаємопов'язаних клітей.

ня матеріали розкопок. На Райковецькому та Колодяжинському городищах ці клітки здебільшого чергувались з житловими і правили за господарські приміщення. На городищі біля с. Городища в цих клітках, як і на Райковецькому та Колодяжинському, знаходився різноманітний інвентар та скупчення обвуглених зерен злаків. В більшості клітей Воїнського городища речових знахідок, які вказували б на призначення цих клітей, зустрінуто не було. В окремих клітках виявлено речі домашнього вжитку, посудини з обвугленим зерном, каміння, а в одній клітці — ковальські інструменти. На Миклашевському городищі в клітках нерідко зустрічались уламки кераміки, залізни цвяхи, а у кількох випадках — скупчення каміння. На інших городищах в розвалі клітей траплялося каміння та випадкові знахідки поодиноких уламків кераміки та кісток тварин. Каміння взагалі зустрічається на кожному городищі, особливо біля валу та в заповненні рову: під час захисту ним закидали ворога (й заздалегідь припасали і зберігали в певних місцях). Знаходження каміння в клітках городищ свідчить про те, що клітки частково використовувались і для їх зберігання. Отже, клітки, які не були житлами, використовувались для різноманітних і, в більшості випадків, другорядних потреб, які не мали безпосереднього відношення до виробництва. Правдоподібно, що частина клітей використовувалась лише тимчасово, а на ряді городищ, можливо, навіть зовсім пустувала.

Загальновідомо, що за часів давньої Русі різні за функціональним призначенням споруди мали свої специфічні конструктивні особливості. Клітки ж, навпаки, як єдиний у конструктивному відношенні тип споруд, однаково забезпечували різні потреби, замінюючи собою й кімнату для житла, й приміщення для майстерні, й склад для зберігання різноманітних припасів тощо. Їх слід розглядати, в першу чергу, як невід'ємну конструктивну частину досить усталеного типу укріплень, що мав дуже значне поширення в давній Русі. Вони будувались разом з іншими оборонними спорудами і виконували роль резервних приміщень на випадок військових дій. В них могло переховуватись під час зовнішньої загрози небоездатне населення, що проживало за межами укріплень, могли зупинятися окремі загони під час військових виправ, зберігатися натуральні побори для державних та місцевих потреб тощо. Таке найпростіше призначення могли мати клітки на городищах-фортецях з незначним культурним шаром. На городищах з розвиненим власним виробництвом типу Райки та Колодяжин клітки знаходились у приватному користуванні окремих сімей як житлово-господарські приміщення. У даному випадку утилітарні можливості клітей, як певного конструк-

тивного типу укріплень, найдоцільніше використані для потреб феодалного замку²⁴.

Укріплення з пустотілими клітями були взагалі найбільш практичними. Уже просте розташування приміщень по колу з вільною площею посередині утворювало певну систему захисту і було дуже зручним у господарському відношенні. Переваги такого планування поселень цінували ще трипільські племена. В давньоруський період, коли доводилося захищати державні володіння в умовах зростання феодалної власності, цей тип укріплень найповніше відповідав вимогам часу. Він дозволяв поєднувати військові та виробничі функції з суспільно-державними та приватновласницькими інтересами, які в більшості випадків знаходилися у тісному взаємозв'язку. З технічної точки зору спорудження укріплень з клітями потребувало меншої кількості землі для насипу валу, причому розміри укріплень від цього не зменшувались. Можна вважати, що на багатьох городищах по краях високих стрімких схилів знаходилися одні кліті без городень і без земляного насипу. Відсутність земляного валу не може бути підставою для заперечення існування в цих місцях укріплень з клітей.

Укріплення з пустотілими зрубами-клітями на внутрішньому схилі валу зустрічаються переважно на поселеннях сільського типу. У давньоруських містах, якщо не рахувати дитинець Воїнського городища, який був по суті, державною фортецею на південному кордоні Київської Русі, цей тип укріплень досі невідомий. Так, у Києві, Білгороді, Вишгороді, Переяславі у валах знаходилися лише городні. Відомі й звичайні городища сільського типу з городнями без клітей: прикладом може бути городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким²⁵.

Розкопками встановлено й такі факти, коли після пожежі клітей їх обвуглені залишки присипали землею. Безперечно, що це було найбільш доступним засобом, щоб позбутися хаотичного нагромадження великої кількості вугілля та інших будівельних залишків. Їх було легше присипати землею, чим зібрати та вивезти за межі городища, тим більше, що під час пожежі вал так чи інакше з'їжджав на згарище, і рівняти його внутрішній край знов-таки доводилося земляною підсипкою. Однак у одних випадках у спорудженій внутрішній частині валу знайдено залишки заново збудованих клітей (Миклашевське городище), а у інших випадках (Кизиверське городище) жодних ознак відновлення клітей в насипі валу не було. Оскільки кліті на Миклашевському городищі були збудовані в насипу валу на висоті 1,4—1,7 м від рівня долівки попередніх клітей, то природно припустити, що нові кліті на Кизиверському городищі могли бути збудовані безпосередньо на поверхні валу, тим більше, що вал на цьому городищі, розташованому на високому місці, мав незначні розміри. Важко уявити, щоб на Кизиверському городищі, де після пожежі було проведено великі роботи по реконструкції укріплень, не були відновлені кліті. В усякому разі, на прикладі Миклашевського городища з'ясовується, що кліті могли споруджуватись не обов'язково на рівні основи валу, а й значно вище. Цей факт має безпосереднє відношення до питання про те, що могла являти собою наземна частина валів з городнями з точки зору можливостей існування на них клітей.

В літературі було висловлено цілком слушну думку про те, що зруби, які збереглися у валах, початково виходили на поверхню, утворюючи

²⁴ Характерно, що навіть на цих городищах кліті споруджувались як приміщення взагалі, без урахування специфіки їх фактичного використання. У разі потреби та чи інша кліть однаково могла бути обладнана як під житло, так і під господарську споруду.

²⁵ Розкопки автора в 1963 р. Мова про це городище йтиме нижче.

наземну частину укріплень²⁶. Звичайно, що в наземній частині, коли ще не було вогнепальної зброї, ці зруби не засипались землею, а залишались пустотілими клітями. Послідуючими розкопками було встановлено,

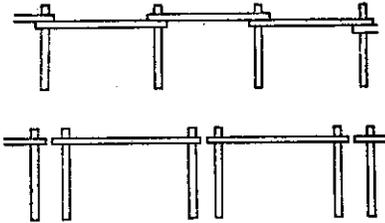

Рис. 5. Плани наземної частини зрубних укріплень (за П. О. Раппопортом).

що на деяких городищах зруби починаються не з самого низу валів, а знаходяться лише у верхній частині їх насипу²⁷. Таке положення зрубів безперечно свідчить про те, що основна їх частина виходила на поверхню. Однак П. О. Раппопорт пропонував інший варіант реконструкції наземної частини укріплень. Він вважає, що зверху на валах знаходився один ряд трьохстінних зрубів, тобто вони були прямокутними в плані, без внутрішньої стіни (рис. 5; 6). У цілому такий ряд зрубів мав вигляд одної подовжньої стіни з поперечними простінками з внутрішнього боку²⁸. Підставою для такої реконструкції служить той факт, що на деяких городищах під час розкопок або зовсім

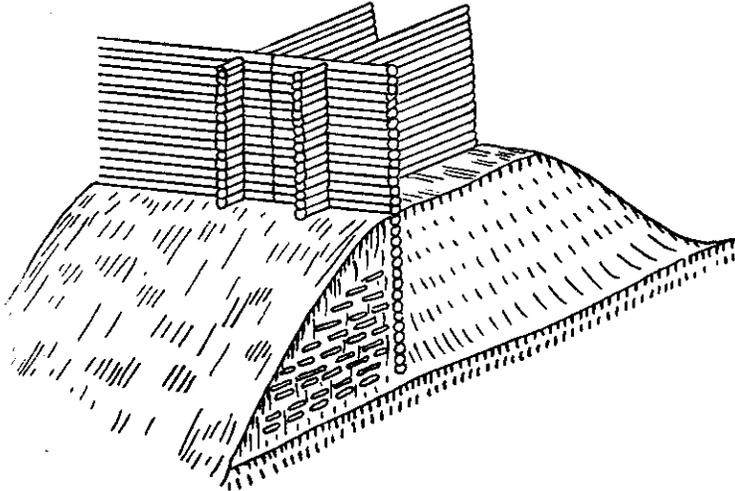

Рис. 6. Схема конструкції наземної частини зрубних укріплень. Вид з зовнішнього боку (за П. О. Раппопортом).

не знайдено внутрішньої подовжньої стіни у крайньому внутрішньому ряду зрубів, розташованому під внутрішнім схилом валу (Білгород, Вишгород)²⁹, або ж вона начебто складалася лише з трьох деревин (Старі Безрадиці)³⁰. Відзначимо, що ці поодинокі факти не зовсім переконливі. Крайня внутрішня стіна зрубів взагалі найгірше зберігається, оскільки її руйнує насип, що зсувається на внутрішньому схилі валу. Безперечно, що внутрішня стіна городень не могла мати значну висоту, оскільки в цьому не було потреби. Наземна частина укріплень

²⁶ В. И. Довженок. Військова справа, стор. 53. Саме таку реконструкцію наземної частини укріплень Білгорода виконали М. В. Городцов і Б. О. Рибakov (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 127, рис. 94).

²⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 121.

²⁸ Там же, стор. 122; рис. 91; його ж. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 134, рис. 108.

²⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 75, 103.

³⁰ Там же, стор. 98.

розташовувалась не біля внутрішнього схилу валу, а посередині і, на-самперед, біля його зовнішнього краю, ближче до рову. Дивно, щоб на валах давньоруських міст, які мали по кілька рядів чотирьохстінних городень, на поверхні знаходився трьохстінний ряд.

Трьохстінна конструкція в наземній частині укріплень могла мати місце в тому випадку, коли перед городнями, у внутрішній частині валу, знаходились кліті. Звичайно, що в даному випадку в наземній частині могли бути й чотирьохстінні зруби, оскільки основою їх були чотирьохстінні городні; достовірних даних про план зрубної конструкції в наземній частині валів з клітьми досі ще не має. На Миклашевському та Кизиверському городищах, наприклад, в ряду городень, що знаходилися у валу зовні перед клітьми, крайня зовнішня подовжня стіна була обвуглена у верхній частині, тобто до пожежі вона підносилась над валом. Безсумнівно, що разом з нею виходили на поверхню і поперечні стіни городень, які її скріплювали і без яких ця стіна не могла стояти. До речі, на Миклашевському городищі на досліджуваній поперечній стіні городні збереглися сліди пожежі. Можливо, що над валом підносилась і внутрішня подовжня стіна городень. На обох згаданих городищах стіна згоріла майже до самого низу. Однак у даному разі обвугленість стіни не пов'язується безпосередньо з існуванням її в наземній частині, оскільки вона була відкрита для пожежі з боку клітей.

Якщо на валах, у насипі яких поруч з городнями знаходились кліті, могли згодом існувати трьохстінні зруби, то відносно валів з одними городнями це припущення мало ймовірне. І не тільки тому, що заглиблену у вал конструкцію слід розглядати як основу її наземної частини. Дуже важко виправдати доцільність спорудження потужного валу з кількома рядами городень і лише одним рядом трьохстінних зрубів зверху. Очевидно, ефективність укріплень залежала не тільки від потужності валу, але й від потужності їх наземної частини. Сумнівно, щоб міські укріплення відрізнялися лише більшими розмірами валів. Основний конструктивний елемент давньоруських укріплень — зруб давав можливість збільшувати їх розміри і в наземній частині.

Всі ці міркування заслуговують на особливу увагу у зв'язку з розкопками останніх років. Так, на городищі біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким в піщаному насипі валу, що зберігся на висоті 2,9 м, знаходилось три ряди городень, утворених членуванням чотирьох подовжніх стін поперечними стінами. Всю конструкцію збудовано на рівні основи валу з дубових стовбурів з корою. На стінах двох зовнішніх рядів городень збереглися до самого низу сліди пожежі у вигляді шматків обвугленої кори, здебільшого розтертих на сажу. Самі деревини сильно згнили. Даний приклад свідчить про те, що на цьому городищі з трьох рядів городень два ряди виходили на поверхню валу як пустотілі приміщення-кліті. Під час їх пожежі обгоріла кора на стінах зрубів і в заглибленій частині. Аналогічний випадок зустрінuto на Воїнському городищі, де на ділянці валу, що підходить до Сули, було відкрито два ряди обвуглених зверху зрубів, які до пожежі виходили на поверхню³¹. Дослідженням давньоруського городища в м. Василькові встановлено, що у верхній частині валу, яка збереглася, зруби не були повністю засипані землею, тобто початково вони виходили на поверхню. Деякі з них виявилися засипаними лише на половину висоти валу. Можливо, що ці останні зруби мали два поверхи — один в заглибленій частині, а другий — в наземній³². На городищі біля с. Заріччя і на Південному Витачевському городищі зафіксовано чергування напівза-

³¹ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 году, стор. 62.

³² Б. А. Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне, стор. 127.

сипаних і засипаних зрубів. Безсумнівно, що на цих городищах неповністю засипані зруби також виходили на поверхню³³. Отже, слід відкинути уяву про зруби як лише засипані землею конструкції валу. Вони призначалися не тільки для кріплення насипу валу, але й для спорудження наземної частини укріплень. Розташування пустотілих зрубів на валу, по-перше, збільшувало загальну висоту укріплень, а по-друге, ці зруби одночасно були резервними приміщеннями для тих чи інших потреб, особливо на випадок військових дій. Як видно, давньоруські укріплення з зрубними конструкціями поєднує єдина загальна риса, а саме — наявність клітей. У одних випадках кліті знаходились по внутрішньому краю валу, у інших — зверху. У першому випадку за рахунок клітей збільшувалась ширина укріплень, у другому — їх висота. Укріплення з клітями по внутрішньому краю були більш придатні для господарських цілей, оскільки доступ до них здійснювався безпосередньо зсередини площадки городища. Укріплення з клітями зверху на валу більше відповідали оборонним цілям. Тому не дивно, що укріплення з горизонтальним розташуванням городень і клітей переважають на невеликих городищах, які у більшості випадків являли собою єдиний господарський двір з усупільненим виробництвом на користь держави чи окремого власника. Укріплення з вертикальним розташуванням городень і клітей повинні бути характерними для великих населених пунктів, мешканців яких об'єднував лише обов'язок спільного захисту. Аналогічні укріплення могли мати місце і на деяких городищах військово-стратегічного значення, прикладом яких є городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. Цілком зрозуміло, що наряді форпостів з військово-господарськими функціями могли існувати одночасно з клітями по периметру внутрішньої площадки також кліті зверху (рис. 7). Це припущення вже висловлювалось нами вище відносно таких городищ, як Миклашевське та Кизиверське. Так було, очевидно, і на Воїнському городищі³⁴.

Вивчення укріплень давньоруських городищ у Середньому Подніпров'ї дозволяє висунути два припущення. По-перше, основним і найпоширенішим конструктивним елементом укріплень був зруб. По-друге, доцільність зрубної конструкції зумовлювалась поєднанням в ній городень і клітей.

Зрубні конструкції виявлені майже на всіх досліджуваних городищах у Середньому Подніпров'ї³⁵. Категоричне твердження П. О. Раппопорта про те, що на значній частині давньоруських городищ Київ-

³³ Б. А. Рыбаков, Владимирские крепости на Стугне, стор. 128; його ж. «За-става богатырская» на Стугне. Города феодальной России. М., 1966, стор. 91. Напівзасипаний зруб на городищі біля с. Заріччя було відкрито у 1951 р. П. О. Раппопортом. Однак цей автор, незважаючи на обпаленість ґрунту в заповненні зрубу та обвугленість його деревин, помилково сприйняв досліджений ним зруб не за кліть, а за звичайну городню (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 87, 90, рис. 53).

³⁴ Як встановлено розкопками, на Воїнському городищі вал неодноразово перебу-довувався. Через це немає достатньої впевненості в тому, що зруби-кліті, залишки яких відкрито на гребні валу і під його внутрішнім схилом, існували одночасно.

Не виключено є, що кліті під внутрішнім схилом валу знаходились і на городищі біля с. Заріччя. На опублікованому П. О. Раппопортом кресленку подано розріз лише зовнішньої частини валу з одним рядом зрубів, що прилягає безпосередньо до кладки з сирцевої цегли. Однак, судячи з значної ширини валу, зсередини перед першим рядом повинен був міститися другий ряд зрубів. Як і в усіх інших випадках, цей, внутрішній ряд зрубів міг бути лише пустотілим (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 87, 90, рис. 53).

³⁵ Крім згаданих вище городищ, зрубні конструкції у валах зустрінуто також на Русанівському городищі на Трубежі (розвідка автора у 1965 р.) та на Велико-Буромському городищі на Нижній Сулі (Л. Г. Брудзь. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській та Полтавській областях у 1955 р. Науковий архів ІА АН УРСР). Зрубних конструкцій не знайдено лише на одному городищі — в ур. Палянівщина біля с. Жовнина в гирлі Сули. Правда, на цьому городищі провадилися лише попередні дослідження (розкопки Кременчуцької давньоруської експедиції ІА АН УРСР у 1957 р.).

щини земляні вали не мали дерев'яних конструкцій³⁶, виявляється дуже сумнівним. Тим більше не відповідає дійсності існуюче уявлення про незначну поширеність клітей. Основною причиною недостатнього висвітлення цього питання є те, що воно вирішувалось на дуже обмеженому фактичному матеріалі. Так, П. О. Раппопрту, що спеціально

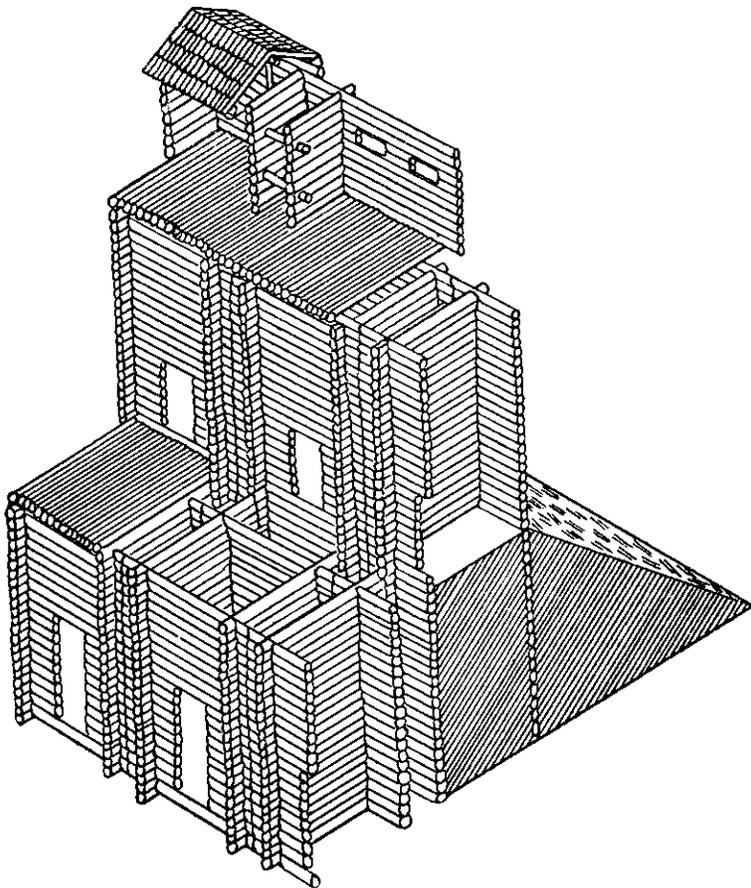

Рис. 7. Приблизна схема конструкції зрубних укріплень з одним рядом клітей перед внутрішнім краєм валу, одним рядом городень і одним рядом клітей з заборонами зверху на валу. Вид з внутрішнього боку.

займався вивченням давньоруських укріплень Київщини, зрубні конструкції були відомі переважно у міських валах (Київ, Білгород, Вишгород, Переяслав), а кліті — лише на трьох городищах (Городськ, Райки та Колодяжин)³⁷.

За межами Середнього Подніпров'я укріплення давньоруських городищ досліджувались в значно меншому обсязі. Однак наявні матеріали свідчать про те, що зрубна конструкція у валах городищ була поширена по всій території давньої Русі.

Цей тип укріплень відкрито на Донецькому городищі під Харковом³⁸, у Любечі на Дніпрі³⁹, на городищі біля с. Слободка у верхів'ях

³⁶ П. А. Раппопрт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 69, 70.

³⁷ Там же, стор. 73—103.

³⁸ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 334.

³⁹ Б. А. Рыбаков. Раскопки в Любече в 1957 году. — КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 30; його ж. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. — КСИИМК, вып. 99. М., 1964, стор. 22.

Оки⁴⁰, на Вщижі біля Брянська⁴¹, Путивлі на Сеймі⁴², Титчиха на Дону⁴³, Ленківцях біля м. Чернівці⁴⁴, на городищі давнього Галича на Дністрі, у Малих Грибовичах біля Львова⁴⁵, у Судовій Вишні Львівської області⁴⁶, у Чарторійську на Волині⁴⁷, Сутейську на Західному Бузі⁴⁸, а на території північної та північно-східної Русі — в Старій Рязані⁴⁹, Володимирі на Клязьмі⁵⁰, у верхів'ях р. Мсти, в ур. Липиці біля м. Юр'єва-Польського, Сарському⁵¹, Дмитровському городищах⁵², давньому Мстиславлі, біля Сунгирьовського яру поблизу м. Боголюбова, Новгороді⁵³, Суздалі⁵⁴. На ряді цих городищ знаходились і кліті. Їх досліджено на городищах у Судовій Вишні, Ленківцях, біля с. Слободка, Титчиха, Донецьке⁵⁵. У Старій Рязані відкрито обвуглені нижні деревини клітей в верхній частині насипу валу. Тут кліті виходили на поверхню; в цій наземній частині вони повністю згоріли⁵⁶. На Малому Торопецькому городищі (Калінінська область), очевидно, кліті знаходились на внутрішньому схилі валу, хоч автор публікації М. В. Малевська про це нічого не повідомляє. Одною з таких клітей можна вважати відкриті тут обвуглені залишки зрубного приміщення № 5⁵⁷.

Не дивлячись на те, що зрубні конструкції укріплень були поширені по всій території давньої Русі, можна прийти до висновку, що вони були найбільш характерні для Середнього Подніпров'я. У Верхньому Подніпров'ї, зокрема на Смоленщині, відкрито стовповий тип давньо-

⁴⁰ Т. Н. Никольская. Работа Верхнеокской археологической экспедиции (1960—1961 гг.). — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 26—30.

⁴¹ Б. А. Рыбаков. Вщиж — удельный город XII в. — КСИИМК, вып. 41. М., 1951, стор. 57.

⁴² Б. А. Рыбаков. Раскопки в Путивле. — Археологические открытия 1965 года. М., 1966, стор. 154.

⁴³ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 131—136.

⁴⁴ Б. А. Тимошук. Ленковецкое древнерусское городище. — СА. М., 1959, № 4, стор. 250.

⁴⁵ О. О. Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі, стор. 119, 128.

⁴⁶ О. О. Ратич. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області. — МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 113—115; його ж. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі, стор. 123—126.

⁴⁷ П. А. Раппопорт. Древние русские крепости. М., 1965, стор. 28.

⁴⁸ Zofia Wartolowska. Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-guskim. Warszawa, 1958, стор. 83.

⁴⁹ А. Л. Монгайт. Старая Рязань. — МИА, № 49. М., 1955, стор. 34—38.

⁵⁰ В. В. Седов. Из полевых исследований 1961 г. — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 37—39.

⁵¹ А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани, стор. 29, 30.

⁵² Н. П. Милонов. Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова). — СА. М.—Л., 1937, № 4, стор. 152.

⁵³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 106, 109.

⁵⁴ А. Ф. Дубинин. Археологические исследования г. Суздаля. — КСИИМК, вып. XI. М.—Л., 1945, стор. 99.

⁵⁵ Б. А. Шрамко у своїй публікації помилково вважає, що кліті на Донецькому городищі були заповнені глиною (див.: Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 333, 334, рис. 134; В. А. Городцов. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда. — Труды XII АС, т. I, 1905. М., стор. 116).

⁵⁶ Твердження О. Л. Монгайта про те, що відкриті ним зруби були городнями, помилкове. Це були пустотілі зруби, заглиблені у верхню частину насипу валу. Не говорячи вже про заповнення зрубів рештками пожежі, в них навіть чітко простежено долівки у вигляді горизонтальних площадок, вимощених цеглинами (див.: А. Л. Монгайт. Старая Рязань, стор. 34—38).

⁵⁷ М. В. Малевская. Раскопки на Малом Торопецком городище (1960 г.) — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 75, 76, рис. 22. Наявність дерев'яних конструкцій в укріпленнях цього городища заперече П. А. Раппопорт. Проте цьому протирічить його повідомлення про залягання у верхній частині валу значної кількості уламків вугілля та перепаленої глини (див.: П. А. Раппопорт. Оборонительные сооружения Торопца. — КСИА, вып. 86. М., 1961, стор. 15).

руських деревоземляних укріплень⁵⁸. Своєрідні деревоземляні конструкції, в тому числі й зрубні, зустрінуті в поодиноких випадках на території північної Русі⁵⁹, що мають аналогії у західнослов'янських землях⁶⁰. У західній і північній Русі, на відміну від Середнього Подніпров'я, більш поширеними були земляні вали без будь-яких дерев'яних конструкцій.

Питання про походження давньоруської зрубної конструкції укріплень в літературі не з'ясоване. На думку О. Л. Монгайта, зрубні укріплення давньоруських міст виникли внаслідок еволюції простого плетня та тину, начебто характерних для ранньослов'янських городищ⁶¹. П. О. Раппопорт не виключає можливості існування зрубних укріплень в часи, що передували утворенню давньоруської держави⁶². Відносно Володимиро-Суздальського князівства він вважає, що на його територію зрубні конструкції були занесені з Південної Русі⁶³. В останній своїй праці П. О. Раппопорт твердить, що до другої половини X ст., тобто до часу, коли остаточно сформувалась давньоруська держава — Київська Русь, укріплення східних слов'ян складались з простого частоколу чи стіни, поставленої з горизонтальних деревин, закріплених попарно забитими у землю стовпами⁶⁴. Отже, за П. О. Раппопортом зрубні укріплення у східних слов'ян з'явилися лише у давньоруський період.

На наш погляд, виникнення зрубного типу укріплень не можна безпосередньо пов'язувати з утворенням давньоруської держави, подібно до того, як не можна пов'язувати з цим фактором основні типи житлових, господарських та поховальних споруд, знарядь виробництва, озброєння тощо, які побутували у східних слов'ян на початку другого тисячоліття н. е. Конструктивні типи укріплень, як складова частина матеріальної культури давньої Русі, виникли задовго до утворення давньоруської держави.

Дійсно, зараз важко назвати територію, де конструкція оборонних споруд мала б таку давню місцеву традицію, як на землях східних слов'ян. Це в однаковій мірі відноситься і до типу укріплень з клітьми.

П. О. Раппопорт датує конструктивний тип укріплень з клітьми лише XII—XIII ст. і твердить, що він не має місцевих традицій, а пов'язаний лише з певним часом і специфічним військовим призначенням самих поселень⁶⁵. На нашу думку, щодо датування цього типу укріплень в межах давньоруського періоду, то він не пізніший від городень. Кліті відкрито, в тому числі разом з городнями, на найдавніших з досліджуваних давньоруських городищах другої половини X — початку XI ст.: Миклашевському, Кизиверському, Біля с. Заріччя, у Судувій Вишні. Отже, укріплення з клітьми одночасні найдавнішим зрубним конструкціям, які відомі до цього часу у валах давньоруських городищ. Інакше не може й бути. Доцільність зрубної конструкції, як вже зазначалось, зумовлювалась поєднанням в ній городень і клітей. При

⁵⁸ В. В. Седов. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). — МИА, № 92. М., 1960, стор. 53—62.

⁵⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 110—112, 218, 219.

⁶⁰ У західнослов'янських землях у IX—XIII вв. були поширені своєрідні конструктивні типи укріплень, відмінні від давньоруських. Основні відомості про ці відміни див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII в., стор. 139, 140; його ж. Древние русские крепости, стор. 27.

⁶¹ А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани, стор. 37.

⁶² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 141.

⁶³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 224.

⁶⁴ П. А. Раппопорт. Древние русские крепости, стор. 12.

⁶⁵ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 218.

цьому можна вважати, що в історії будівництва городні не передували клітям, а навпаки, кліті передували городням, тобто зрубний тип укріплення не лише функціонально, а й генетично пов'язаний з зрубними клітями. Більше того, дослідження городищ у Східній Європі показує, що пустотілі приміщення по периметру внутрішньої площадки, які одночасно відігравали оборонну роль, мали не тільки зрубну, але й стовпову конструкцію. Отже, кліті — це цілком самостійний, незалежний від тієї чи іншої конструктивної форми, один з найдавніших типів укріплення. Не дивно, що на початку давньоруської історії кліті поряд з городнями існують вже як цілком усталений, стандартний тип укріплення.

У Середньому Подніпров'ї найдавніші зрубні укріплення досліджено на Калантаєвському та Тясминському городищах чорноліської культури, яка датується доскіфським періодом — VIII — першою половиною VII ст. до н. е. На обох цих городищах виявлено у валу по одному ряду зрубних клітей⁶⁶. У цьому ж районі розкопками І. В. Фабриціус відкрито кліті у валу Шарпівського городища скіфського часу. Автор розкопок, як про це вже відмічалось в літературі⁶⁷, помилково вважала, що вал на Шарпівському городищі спеціально випалювали. І. В. Фабриціус виконала навіть реконструкцію дерев'яної споруди, яку начебто спалювали під насипом валу⁶⁸. Насправді ж на цьому городищі під внутрішньою частиною валу знаходились звичайні кліті, які згоріли під час стихійного лиха чи нападу ворога, що й призвело до випалення насипу.

У середній смузі Східної Європи найдавніші городища синхронні скіфському періоду у Середньому Подніпров'ї. На цих городищах у верхів'ях річок Москви, Оки та Сейму відкрито безпосередньо перед валом по краю площадки ями від стовпів, що скріплювали стіни одного суцільного ряду довгих приміщень. Такі споруди, присипані зовні валом, досліджено під Москвою на Троїцькому городищі IV—III ст. до н. е. (д'яківська культура)⁶⁹, на Благовіщенській горі біля Брянська (юхнівська культура)⁷⁰, на городищі останніх століть до н. е. біля с. Ніколо-Ленівцеь Калузької області⁷¹. На городищі кінця VI — початку V ст. до н. е. Кузіна Гора під Курськом аналогічна споруда з двох подовжніх стін по периметру площадки, згідно з твердженням автора розкопок, початково не мала зовні земляного насипу⁷².

Аналогічна конструкція укріплень була поширена на городищах другої половини першого тисячоліття н. е. на Смоленщині (Тушемль, біля с. Городок, Вошкине, Слобода Глушиця, Лахтеєве, Нові Батенки, городище на березі Акатівського озера⁷³). На більшості з цих городищ, які припинили існування внаслідок пожежі, відкрито не лише ямки від стовпів, а й деревини з стін, в тому числі поперечних, які членували

⁶⁶ А. И. Тереножкин. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 5; його ж. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 26, 28; Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаево и Стецовки на Тясмине в 1956 г. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 30, 32; Е. В. Максимов, Е. А. Петровская. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 28, 29.

⁶⁷ Б. А. Шрамко. Поселения скіфського часу в басейні Дінця.

⁶⁸ І. Фабриціус. Тясминська експедиція, стор. 87, рис. 8.

⁶⁹ А. Ф. Дубинин. Результаты работ Можайской экспедиции. — КСИА, вып. 94, М., 1963, стор. 57.

⁷⁰ Б. А. Рыбаков. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. — По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953, стор. 109, 110.

⁷¹ Т. Н. Никольская. Городище у дер. Николо-Леневец. — СА. М., 1962, № 1, стор. 228—230.

⁷² А. Е. Алихова. Особый тип сооружений на городище Кузина Гора. — СА. М., 1958, № 3, стор. 197—199. Автор розкопок вважає, що на городищі було насипано вал після руйнування споруди.

⁷³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М—Л., 1963, стор. 14—34, 59—65, 96—100, 105—111, 119, 148, 149.

суцільну споруду по краю городища на окремі приміщення-кліті. Зовнішня стіна споруди, як правило, була присипана валом. На двох городищах (біля с. Городок та Слобода Глушиця) між валом і спорудою знаходився вузький прохід. Цікаво, що аналогічну споруду виявлено й на поселенні другої половини першого тисячоліття н. е. біля с. Устя, на якому земляного валу взагалі немає⁷⁴. Пожежу укріплень на Тушемльському городищі і на городищі біля с. Вошкине П. М. Третяков датує серединою IX ст.⁷⁵ Не виключено, що на деяких з цих городищ знаходились і зрубні кліті. Зокрема, на городищі біля с. Городок виявлено під насипом валу обвуглені подовжні і поперечні деревини. Судячи з плану, ця конструкція ніякого відношення до стовпової споруди, розміщеної далі від валу, не має⁷⁶.

На колочинському городищі VII—VIII ст.⁷⁷ відкрито кліті під внутрішнім схилом валу. Е. О. Симонович, автор розкопок, приймає обвуглені залишки клітей за дерев'яний настил бойової площадки на внутрішньому схилі валу. За його припущенням, під настилом були влаштовані приміщення господарського призначення, які могли під час зовнішньої загрози тимчасово використовуватись як житла⁷⁸. В цілому така реконструкція не викликає заперечень. Ми не погоджуємось з автором розкопок лише в тому, що основною частиною цього конструктивного типу укріплень був настил. Як і на всіх інших городищах з аналогічними укріпленнями, на Колочинському городищі основу конструкції становили, в першу чергу, приміщення-кліті; перекриття цих клітей одночасно утворювало суцільну площадку перед наземною частиною укріплень, що підносились над валом. Нагромадження деревин в насипі валу Колочинського городища походить з розвалу стін та перекриття клітей, які мали, очевидно, зрубну конструкцію.

Залишки зрубних укріплень виявлено на городищах VII—VIII ст. біля с. Хотомель в нижній течії р. Горині і біля с. Бабка на р. Стирі, а також на городищі IX—X ст. біля с. Головно у верхів'ях р. Прип'яті⁷⁹. На городищах біля с. Хотомель і Бабка під насипом валу відкрито обвуглені залишки одного ряду клітей, які, на думку автора розкопок, були засипані піском, тобто фактично являли собою городні. На городищі біля с. Головно, судячи з результатів розкопок, знаходились два ряди зрубів: зовнішній — з городень та внутрішній — з клітей⁸⁰.

Є відомості про існування зрубних клітей під внутрішнім схилом валу на Малому Боршевському городищі⁸¹. Можливо, що вони відносяться до часу існування боршевської культури, коли територія Подоння ще не входила до складу давньоруської держави.

Таким чином, за наявними даними можна вважати, що на території східних слов'ян задовго до утворення давньоруської держави існували два конструктивні типи дерево-земляних укріплень: зрубний і стовповий. Перший з них був поширений на основній східнослов'янській території, а другий — зустрічається переважно на її північно-східній периферії⁸². Очевидно, поширений у Київській Русі зрубний тип укріп-

⁷⁴ П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 114—117.

⁷⁵ Там же, стор. 17, 28.

⁷⁶ Там же, стор. 96—100, рис. 48.

⁷⁷ Э. А. Симонович. Раскопки городища Колочин I в Южной Белоруссии. — КСИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 70; його ж. Городище Колочин I на Гомельщине. — МИА, № 108. М., 1963, стор. 103—134.

⁷⁸ Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине, стор. 125—126, 134.

⁷⁹ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. — САИ, вып. Е1—57. М., 1961, стор. 23, 32, 35, 36, табл. 4, 10, 13.

⁸⁰ Там же, стор. 11, 32.

⁸¹ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 137.

⁸² П. М. Третяков вважає, що досліджені ним на Смоленщині городища VII—IX ст. належали племенам балтійської групи (див.: П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, стор. 30).

лень, в тому числі й тип зрубних клітей, бере свій початок з чорноліської культури Дніпровського Правобережжя. Це тим більше ймовірно, що чорноліська культура вважається праслов'янською⁸³. Стовпова конструкція давньоруських дерево-земляних укріплень, яка поки що виявлена на городищах Смоленщини, також має місцеві традиції, які сягають до половини першого тисячоліття до н. е. У давнину цей конструктивний тип укріплень був більш поширений, ніж за часів Київської Русі.

Характерно, що на більшості городищ, які передували давньоруському періоду, у зрубних та стовпових приміщеннях не виявлено певних ознак, які свідчили б про їх житлове призначення. Сліди вогнищ відкрито лише в частині приміщень на деяких Смоленських городищах VI — першої половини IX ст. Проте окремі уламки кераміки зустрінуто в руїнах приміщень майже на всіх досліджуваних городищах, а на Тушемлі та Колочині під завалом обвуглених деревин нерідко знаходились роздавлені посудини. На деяких городищах, на площі приміщень-клітей чи безпосередньо перед ними, зустрічалось багато каміння, яке могло використовуватись для захисту під час нападу ворога.

Не всі городища були постійно заселені. Про характер деяких городищ дослідники висловили певні міркування. Так, Смоленські городища вважаються сховищами, деякі з них одночасно були святилищами⁸⁴. Існує припущення, що те ж саме призначення мали городища біля с. Хотомель та Бабка⁸⁵. Частина городищ чорноліської культури була заселена на протязі недовгого часу, а частина взагалі не має ознак заселеності і служила сховищами для навколишніх жителів⁸⁶.

Безперечно, що розташування приміщень-клітей по периметру площади-двору — це дуже давній принцип планування поселень, насамперед оборонного призначення. Немає жодних підстав вважати, що конструктивний тип укріплень з клітями існував лише у XII—XIII ст.

Укріплення з городень та клітей були поширені на Україні і в період пізнього середньовіччя. Більшість замків польсько-литовського часу являли собою двір, оточений по периметру зрубними городнями та клітями, як про це свідчать описи середини XVI ст.⁸⁷ Замки, як правило, не були заселені. В них переховувались запаси продовольства, війський латунюк і проживали особи, що виконували роботи, безпосередньо пов'язані з утриманням замкового господарства. Основне населення зосереджувалось за межами замка. Для польсько-литовського уряду та місцевого боярства замки були важливими осередками політичного та економічного панування над навколишнім населенням, яке зобов'язувалось виконувати різноманітні господарські та військові повинності на користь замку та його управителів. У випадку загрози населення мало право переховуватися у замку. Характерно, що в цих замках кліті також не мали певного призначення; згідно з джерелами, вони використовувались для потреб місцевого населення під час зовнішньої загрози⁸⁸.

На городищі біля с. Сокільці на Південному Бузі, яке є залишками літописного замка Сокілець, відкрито по краю один ряд зрубних клітей

⁸³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье, стор. 343, 344.

⁸⁴ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, стор. 29.

⁸⁵ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 8.

⁸⁶ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье, стор. 28—32.

⁸⁷ Основні відомості про ці замки див.: М. Грушевский. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Окрема відбитка з журналу «Университетские известия». К., 1890, стор. 1—33.

⁸⁸ М. Грушевский. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк, стор. 12.

⁸⁹ М. П. Кучера. Средневековое городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. — Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 202—207.

кінця XIV — початку XV ст.⁸⁹ Зовні від клітей земляного валу не було. Судячи з знахідок, в клітях замка розміщувався військовий загін, який забезпечувався провіантом для власного споживання зі сторони. У с. Жовнино, по нижній течії р. Сули, В. К. Гончаровим та В. Д. Дяденком виявлено розмите Кременчуцьким водосховищем городище з зрубними городнями та клітями пізньосередньовічного часу.

Про спадкоємність розглянутого типу середньовічних дерево-земляних укріплень на території сучасної України від аналогічних укріплень давньоруського періоду не може бути жодного сумніву. За польсько-литовських часів цей конструктивний тип мав поширення лише в межах давньої Русі, причому будівниками укріплень були місцеві майстри. Можна вважати, що не лише у конструктивному, а й у соціальному відношенні середньовічні українські замки зберігали традиції давньоруського часу.

На закінчення слід підкреслити, що своєрідний тип укріплень з клітями, найповніше вивчений на давньоруських городищах у Середньому Подніпр'ї, не пов'язаний своїм походженням з певним періодом в існуванні давньоруської держави. Цей тип укріплень, народний за походженням, виник в період родового ладу. В умовах феодалізації суспільства він був пристосований до потреб панівного класу і поступово припинив своє існування в період інтенсивного поширення вогнепальної зброї та кріпосного кам'яного будівництва.

М. П. КУЧЕРА

ОБ ОДНОМ КОНСТРУКТИВНОМ ТИПЕ ДРЕВНЕРУССКИХ УКРЕПЛЕНИЙ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Резюме

Статья посвящена археологическому изучению своеобразного типа укреплений с пустотелыми срубами-клетями, ставшего достаточно известным после раскопок древнерусских городищ в Среднем Поднепровье.

Обычно клетки располагались по периметру укрепленной площадки в виде сплошного ряда помещений, примыкавших внешней стороной к городням оборонительного вала. По краям городищ, надежно защищенных естественными преградами (глубоким оврагом, крутым обрывом к реке и т. п.), клетки строились и без земляного вала.

Как конструктивная часть оборонительных сооружений клетки одновременно имели назначение запасных помещений на случай войны. В мирное время, в зависимости от характера укрепленного пункта, часть из них использовалась для различных хозяйственных, реже — производственных и жилищных нужд. Этот же тип крепостных сооружений использовался в укреплениях феодальных замков.

За пределами Среднего Поднепровья укрепления с пустотелыми клетями известны лишь в единичных случаях, что, очевидно, отчасти объясняется слабой изученностью древнерусских городищ в этих районах.

На некоторых городищах Среднего Поднепровья, которые являются преимущественно остатками крупных древнерусских городов, в валах обнаружены только городни. Судя по ряду данных, на этих городищах срубные помещения, аналогичные клетям, находились сверху на валах.

Срубный тип укреплений, в том числе с клетями, становится известным на восточнославянских землях задолго до образования древнерусского государства. На территории Украины этот тип укреплений продолжал существовать и в польско-литовское время.

В статье опровергается целый ряд недостоверных утверждений, высказываемых в специальной литературе относительно происхождения, степени распространенности, времени существования и характера рассматриваемого типа древнерусских укреплений.

П. П. ТОЛОЧКО

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА «ГОРОДА ЯРОСЛАВА» ТА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Про грандіозну будівельну діяльність Ярослава Мудрого староруські літописи повідомляють під різними роками. Літописи: Новгородський I, Никонівський, Тверський, Львівський, Ермолінський, Типографський. Літописні зводи 1497 і 1518 років та інші сповіщають про розширення Ярославом міста під 1017 роком. «Повість времінних літ» під 1037 р. пише про спорудження Ярославом нового «града».

Питання, чому в літописних зводах існують розходження щодо часу закладки Ярославом «града» і заснування Софії, а також які свідчення слід вважати вірогідними, вже давно є предметом наукової дискусії. Оскільки це питання торкається значних проблем в галузі початкового літописання, початкового періоду організації руської церкви, історичної топографії стародавнього Києва тощо, воно варте того, щоб бути з'ясованим.

Нашому дослідженню ми свідомо надаємо історіографічного спрямування, оскільки переконані, що у з'ясуванні питання, з якого є численна література, такий метод найбільш доцільний.

Обидві дати (1017 і 1037 рр.) вже давно знайшли своїх прибічників і супротивників. До 1017 р. відносили дату заснування Софії Є. Болховитінов, В. Завітневич, Д. Айналов, К. Щероцький, М. Воронін¹, до 1037 р.—М. Закревський, П. Лебединцев, М. Максимович, М. Каргер². До прихильників пізнішої дати заснування Софії відносять інколи і О. Шахматова³, хоча позиція останнього у цьому суперечливому питанні ще потребує з'ясування.

Останнім часом в літературі з'явилися ще дві праці, присвячені питанням будівельної діяльності Ярослава Мудрого. Це роботи польського історика А. Поппе і дослідника написів Софії Київської С. Висоцького⁴. Ці праці ще раз показали невирішеність проблеми про час заснування Софії і необхідність дальших пошуків.

¹ Е. Болховитінов. Описание Киево-Софийского собора в Киевской епархии. К., 1825, стор. 13—14; В. Завитневич. К вопросу о времени сооружения храма св. Софии в Киеве.—Труды Киевской Духовной Академии. К., 1910, стор. 4—6; Д. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сборник в память князя Владимира. Пг., 1917, стор. 34—39; К. Щероцкий. Киев. Путеводитель. К., 1917, стор. 29; Н. Н. Воронин. Древнерусские города. М.—Л., 1945, стор. 17.

² Н. Закревский. Описание Киева. К., 1868; П. Лебединцев. О св. Софии Киевской.—Труды III АС в Киеве 1874, т. I. К., 1878, стор. 55—56; М. Максимович. Выбранные творы, т. II. К., 1877, стор. 132—140; М. Каргер. Древний Киев, т. II. М.—Л., 1961, стор. 98—105.

³ М. Каргер. Вказ. праця, стор. 100—101; А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

⁴ А. Поппе. Заснування Софії Київської.—«Український історичний журнал», № 9. К., 1965; С. Висоцький. Граффіті та спорудження Київської Софії.—«Український історичний журнал», № 7. К., 1966.

Висновки більшості названих дослідників засновані скоріше на довірі до літописних свідчень, а ніж на глибокому і всебічному їх аналізі. Сьогодні 1037 рік (в історичній літературі) став хрестоматійною датою початку будівельної діяльності Ярослава Мудрого, хоч його право на це ще потребує додаткових обґрунтувань.

Найбільш переконаним прибічником ранньої дати заснування Софії Київської був Д. Айналов. У своїх переконаннях він спирався на слова митрополита Іларіона, звернені до Володимира і Ярослава: «Иже недоконьчанная твоя доконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже домъ Божий великий, святыи его Премудрости създа на святость и освещение граду твоему, юже всякою красотою украси»⁵. За всіма даними, писав Д. Айналов, доводиться визнати, що церква св. Софії була закладена у 1017 р., а закінчена через 20 років, у 1037 р., оскільки під цим роком повідомляється (у «Повісті временних літ». — П. Т.) про завершення будівництва та про покладення в неї книг Ярослава⁶.

На думку Д. Айналова, усі ці припущення знаходять своє підтвердження в свідченнях Тітмара Мерзбургського. Останній під 1018 р. говорить про монастир св. Софії слідує: «Архієпископ цього міста з моцями святих і різними церковними прикрасами влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч в монастирі св. Софії, який, на жаль, у минулому році випадково погорів»⁷. Повідомлення Тітмара про київську пожежу 1017 р., від якої постраждала і Софія, підтверджується і нашими літописами. «В лето 6525 года иде Ярослав Киеву и погореша церкви». Новгородський перший літопис розповідає, що у 1017 р. «Ярославъ иде къ Берестію. И заложена бысть святая Софія Кыев»⁸.

Наведені вище дані не переконали прибічників пізньої дати. П. Лебединцев, М. Максимович, Н. Петров, а в останній час А. Поппе вважають, що в цих документах мова йде виключно про дерев'яну Софію. Єдине, у чому названі дослідники розійшлися, це в питанні про час спорудження дерев'яної церкви і про її місцезнаходження. П. Лебединцев вважає, що дерев'яна Софія, яку заснувала ще княгиня Ольга, знаходилась поблизу міських воріт, пізніше Золотих, і проіснувала до 1037 р. Іншої думки А. Поппе. Знаючи, що твердження П. Лебединцева суперечить літописній статті 1036 р. («Повісті...» П. Т.), в якій говориться про це місце як про поле «вне града», А. Поппе намагається довести, що дерев'яна Софія знаходилась десь в іншому місці. При цьому він посилається на новгородський приклад. Але новгородська кам'яна Софія не зайняла місце дерев'яної попередниці лише тому, що остання в момент закладки кам'яної споруди була ще діючим храмом. Відновлення ж одноіменних храмів на місці (не потрібно розуміти це буквально) більш ранніх було в традиції руського культового будівництва. Звичайно, можливі і виключення, але для їх підтвердження потрібні факти, яких у А. Поппе немає.

Гадаємо, що думка П. Лебединцева про те, що пізніша кам'яна Софія зайняла місце дерев'яної, більш слушна. Але коли це трапилось: у 1037 році, як думають деякі дослідники, чи значно раніше? А. Поппе вважає, що в Новгородському першому літопису під 1017 р. йдеться не про закладку кам'яного храму, а лише про поновлення дерев'яного. Аналіз літопису дає підстави взяти під сумнів і це твердження польського історика. Навряд чи літопис, та ще й Новгородський (!), відзначив би повторне будівництво дерев'яної церкви у Києві. Адже в літописі не знайшло відображення навіть будівництво деяких кам'яних

⁵ Д. В. Айналов. Вказ. праця, стор. 35.

⁶ Там же, стор. 37.

⁷ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. К., 1874, отд. II, стор. 1—2.

⁸ Новгородская первая летопись. М.—Л., 1950, стор. 15.

будівель Києва. Сам же термін «заложи» важко віднести до дерев'яної будівлі. Коли мова йде про спорудження дерев'яної будівлі, літописець, як правило, вживає термін «сруби», «постави».

М. К. Каргер пише, що повідомлення «Повісті временних літ» про закладку Софії у 1037 р.— достовірне, а повідомлення літописців, що датують цю подію 1017 р.— сумнівні⁹. Заперечуючи концепцію Д. Айналова про ранню дату закладки Софії, М. Каргер оперує текстологічними дослідженнями О. Шахматова. Останній у § 172 своїх «Разысканий...» пише, що під 1017 р. у літописах вміщені події, які насправді відносились до інших років: напад печенігів на Київ відноситься до 1036 р., закладка Софії і «города» Києва — до 1037 р. Спроби наших істориків виправдати 6525 (1017) рік наштотуються на непереборні труднощі, особливо якщо ми врахуємо, що під 6544 р. в розповіді про напад печенігів на Київ у «Повісті временних літ» сказано, що битва зав'язалась на «поле вне града». Отже, обидві події — напад печенігів 1036 р. і закладка Софії 1037 р. — поставлені «Повістю временних літ» в певний зв'язок між собою¹⁰.

Здавалось би, О. Шахматов обстоює пізню дату закладки св. Софії. Але до аналізу ще одного місця книги О. Шахматова такий висновок робити передчасно. У § 226, говорячи про Новгородський звід XI ст. та його джерела, О. Шахматов пише, що найдавніший (Київський) літописний звід закінчувався статтею 1039 р. про побудову Ярославом церкви та встановлення ним митрополії. Далі автор припускає, що повідомлення про освячення церкви Феопемптом у 1039 р. читалось в статті 1037 р. і витягнене або ж укладачем продовження до найдавнішого зводу, або укладачем начального зводу із цієї статті. Такий висновок напрошується, на думку О. Шахматова, сам по собі, особливо якщо ми згадаємо, що в цій статті говориться про закінчення будівництва св. Софії: Ярослав поклав книги «въ святѣи Софїи, юже създа самъ».

Дещо нижче він пише, що у 1039 р. була закінчена побудова св. Софії, очевидно, в цьому році була установа і руська митрополія. Складення найдавнішого зводу, за О. Шахматовим, було пов'язане з цими двома подіями. Саме ці події змушують літописця розмірковувати про поширення християнства на Русі, про просвітительську діяльність Ярослава, про книги, написані Ярославом і покладені у св. Софії, тощо¹¹.

Певно, приймаючи до уваги саме ці статті, Д. Айналов вважав О. Шахматова прибічником ранньої дати заснування Софії¹². М. Каргер незгідний з О. Шахматовим і Д. Айналовим у тому, що у 1039 р. відбулось освячення св. Софії. Він вважає, що тут треба розуміти не Софію, а Десятинну церкву¹³.

Останнім часом «достовірні» свідчення «Повісті временних літ» взяті під сумнів навіть прибічниками пізньої дати заснування Софії. Польський історик А. Поппе пише, що його дослідження є спробою довести неспроможність датування кам'яного храму 1017 р., але він не приймає й іншу дату — 1037 р., яка також не дуже надійна. За А. Поппе, будівництво храму Софії відбувається в наступні після 1037 роки¹⁴. Погоджуючись з А. Поппе, що 1037 р. є сумнівним, ми не можемо прийняти його міркування щодо будівництва храму Софії після 1037 року.

Спробуємо тепер викласти головні аргументи, які дослідники наводили й наводять на користь пізньої дати заснування Софії.

Один із основних аргументів найбільш чітко проступає в роботах

⁹ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 101.

¹⁰ А. А. Шахматов. Вказ. праця, стор. 228—229.

¹¹ А. А. Шахматов. Вказ. праця, стор. 414—416.

¹² Д. Айналов. Вказ. праця, стор. 37.

¹³ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 102.

¹⁴ А. Поппе. Вказ. праця, стор. 100—101.

О. Шахматова та М. К. Каргера. Обов'язковий зв'язок двох подій, напад печенігів у 1036 р. і слідом за ним закладка Софії у 1037 р. на місці цієї битви, на їх думку, зовсім виключає можливість прийняття яких би то не було інших дат. Цей аргумент, переконливий на перший погляд, вразливий у своїй основі. Адже якщо б вдалося довести, що битва з печенігами, детально описана «Повістю временних літ» під 1036 р., відбулась на 20 років раніше, тоді пізня дата заснування Софії була б просто невірною. До речі, саме це і підтверджує Новгородський перший літопис, що описує битву з печенігами під 1017 р. Але зараз ми не будемо користуватись свідченнями Новгородського першого літопису як головним аргументом на користь свого сумніву.

Іншими факторами, за якими, на думку багатьох дослідників, Ярослав Мудрий не міг розпочинати будь-які роботи раніше 1037 р., були події 1036 р.: напад печенігів на Київ та смерть Мстислава Чернігівського. Саме ці події, за А. Поппе, послужили поштовхом для «прозріння» Ярослава.

Перейдемо до аналізу літописних статей 1036 і 1037 рр. «Повісті временних літ». Після виходу в світ ґрунтовного дослідження М. Ільїна¹⁵, де у висвітленні подій, що нас цікавлять, використані численні письмові джерела (літописні, повідомлення західних авторів, північні саги тощо), наше завдання не буде надто важким.

Стаття 1036 р. «В лето 6544... Ярославу же сущю Новогороде вестъ приде ему, яко Печенези остоятъ Кыевъ; Ярославъ собра вои многы Варяги и Словени, приде Кыеву и вниде в городъ свой. И бе Печенези без числа. Ярославъ выступи из града и исполчи дружину, постави Варяги по среде, а на правой стороне Кыяне, а на левемъ крыле Новгородци; сташа пред градомъ Печенези приступати пачаша, и сступишася на месте, иде же стоиыгъ ныне святая Софья, митрополья Русьская; бе бо тогда поле вне града».

Навіть при побіжному ознайомленні з її змістом не можна не помітити явний анахронізм. Автор статті сам протиставляє те, що було раніше, битва з печенігами, тому, що є в час написання літописної статті. Згідно буквальному змісту літописного повідомлення, під час битви печенігів з Ярославом на місці «иде же ныне (у 1036 р.) стоиит святая Софья» ще нічого не було, «бе бо тогда поле вне града». Отже, вже сама стаття 1036 р. дає підстави датувати битву з печенігами, після якої відбувся урочистий акт закладки митрополії Руської, значно ранішим (ніж 1036 р.) часом. Про ранню дату цитованої статті, на нашу думку говорить і той факт, що літописець вважав за потрібне підкреслити належність Києва. Ярослав «вниде въ городъ свой». Таке роз'яснення літописця у статті 1036 р. (після 20-річного князювання Ярослава у Києві) здавалося б просто недоречним. Натомість у статті 1016 або 1017 р. воно було б на місці. Адже на Київ претендують й інші брати Ярослава, і літописець, певно прибічник Ярослава, віддає перевагу останньому.

М. Ільїн вважає, що напад печенігів на Київ і закладка св. Софії— події одного 1017 р., і лише пізніше помилково вони були перенесені в статті 1036 і 1037 рр.¹⁶

Додаткові дані на користь цього твердження є в скандинавських джерелах, зокрема в Еймундовій сазі. В останній оборона Києва від печенігів знайшла досить детальне відображення. Незважаючи на те, що сага намагається опоетизувати свого героя Еймунда і лише йому поставити в заслугу успіх битви з печенігами, в ній все ж проступають справжні деталі оборони Києва, як вона описана у статті 1036 р. Проте розповідь Еймундової саги не дає підстави датувати битву з печені-

¹⁵ Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источники. М., 1957.

¹⁶ Н. Н. Ильин. Вказ. праця, стор. 120.

гами 1036 р. За М. Ільїним, в період з осені 1016 р. по 1022 р., коли Еймунд знаходився на Русі, облогу Києва печенігами, при такій обстановці, інакше як в 1017 р. уявити собі не можна; у серпні 1018 р. Київ був взятий військами Болеслава і Святополка, у 1019 р. в ньому княжив Святополк, а у 1020 р. чи 1021 р. варяги виїжджають із Києва до Полоцька. Отже, Еймунд і його воїни, які поклали початок цій сазі, не могли відбити в ній події 1036 р.

Стаття 1037 р. «В лето 6545 заложи Ярославъ городъ великыи Кыевъ оу негоже града врата суть Злагая заложи же и церковь св. Софья премудрость Божию митрополюю и по семь церквювъ на Златых вратехъ камену... по семь св. Георгия манастырь и св. Орины».

...«Ярослав же съ якоже рекохомъ любимъ бе книгамъ и многы списавъ положи въ церкве св. Софьи юже созда самъ»¹⁷.

Ця стаття також являє собою суцільне нагромодження анахронізмів. Така кількість будівель, закладених у 1037 р., скоріше може бути підсумком багатолітньої будівельної діяльності Ярослава, ніж її початком. При ознайомленні із змістом першої половини літописної статті виникає питання, чому похвала Ярославу складена за ще не збудовані собори і монастирі. Адже в практиці літописання таких прикладів немає. Закінчення ж цієї статті говорить про Софію як про діючу церкву і тим самим знімає це питання.

А. Поппе вважає, що стимулом, яким керувався літописець, вміщуючи похвалу Ярославу у статтю 1037 р., могло бути якесь значне будівництво. Термін «заложи», на його думку, в статті, де перелічені будови, що хронологічно відокремлюються, дорівнює терміну «поставив»¹⁸. Якщо це дійсно так, тоді похвала Ярославу, що вміщена в літописній статті 1037 р., має сенс.

Гадаємо, що 1037 р. був етапним у будівельній діяльності Ярослава Мудрого. В цьому році, напевно, було завершено будівництво валу, Золотих воріт з церквою Благовіщення та собор св. Софії, а також відбулась закладка храмів св. Георгія і св. Ірини.

Щоб довести сумнівність якогось твердження, що живе на сторінках наукових робіт, інколи варто звернутися до наукової логіки. Звичайно, такий метод не можна вважати універсальним, але в окремих випадках, при наявності інших доказів, ним не варто нехтувати.

Тому припустимо, що будівельні роботи у Києві при Ярославі Мудрому розпочинаються лише у 1037 р. За 17 років, що залишились у Ярослава до смерті, Київ збагачується новими укріпленнями: велетенське кільце стін довжиною 3,5 км, Золоті ворота з церквою Благовіщення над ними, один із найвеличніших соборів Русі — Софія Київська, монастирі св. Георгія і св. Ірини. Археологічними розкопками виявлено також кам'яну стіну довкола митрополичої садиби і великий храм, розміщений неподалеку від Софії, що не згадується літописом. Останні споруди синхронні першим. Крім цих грандіозних робіт, у Києві провадилось значне міське будівництво, яке не відбито на сторінках літопису, але яке відбирало і кошти, і матеріали, і людські резерви, і час. Чи не занадто багато для 16—17 років?

Якщо припустити, що на будівництво кожного з перерахованих об'єктів було затрачено по п'ять років (у практиці спорудження соборів Києва такі випадки зустрічаються дуже рідко), то виходить, що будівельні роботи повинні були продовжуватись не менше 20—25 років. Отже, останні 17 років князювання Ярослава не забезпечували завершення розпочатих ним робіт. Але ж роботи на час його смерті були завершені. Вже це говорить про більш ранню дату початку будівництва.

¹⁷ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 139—141.

¹⁸ А. Поппе. Вказ. праця, стор. 101.

Не вкладається в рамки логіки і та обставина, що Ярослав Мудрий майже за 20 років князювання у Києві не збудував жодної споруди, вартої уваги літописця, і лише на 21 році раптом розпочинає грандіозні роботи.

Пояснення А. Поппе, яке поділяють і інші дослідники, що до 1936 р. у Ярослава не було стимулу для будівельних робіт, виглядає, по меншій мірі, непереконливим.

Стимулів, подібних нападу печенігів 1036 року, у Ярослава Мудрого в початковий період його князювання в Києві було більше, ніж досить. Це і напади тих же печенігів (1017 р.), і боротьба з братами за Київський стіл. В цей час, як ніколи пізніше, Ярослав був зацікавлений у зміцненні своєї столиці. Відбудова міста і Софії після пожежі 1017 року, в тій політичній ситуації повинна була стати завданням номер один для Ярослава, який щойно оволодів великокнязівським столом. Адже від того, чию сторону візьме київське духовенство, залежала, до певної міри, доля великокнязівського престолу. Ярослав не міг не знати того, з якою симпатією відносилось духовенство до Святополка. Можливо, у Ярослава в початковий період князювання не було можливостей для завершення робіт, а у відсутності стимулів для будівельної діяльності Ярослава цей час звинуватити не можна.

Занадто перебільшується і стримуючий вплив Мстислава Чернігівського на Ярослава. Адже після останньої битви між ними у 1024 і укладання миру у 1026 р. обидва князі ведуть себе досить мирно. Мстислав править у Чернігові, де розпочинає будівництво Спаського собору, Ярослав — у Києві. Останній, на думку А. Поппе і інших дослідників, був настільки «наляканий» Мстиславом, що навіть у мирний час не наважується розпочинати будь-яке будівництво у Києві. Гадаємо, що за такі дії Ярослав навряд чи удостоївся б прізвища «Мудрий».

На відміну від викладеного вважаємо, що одною з необхідних умов політичного змагання між Ярославом і Мстиславом за старшість на Русі було суперництво двох столиць — Києва та Чернігова. Зміцнити авторитет столиці Русі Києва можна було лише при умові розгортання значного будівництва: фортифікаційного, культового, житлового.

Після 1036 р. на Русі у Ярослава більше немає гідного конкурента, який би загрожував його великокнязівському благополуччю. При такій ситуації (приймаючи до уваги вік Ярослава) в самий раз подумати про будівництво патрональних соборів.

Вважаємо, що всю будівельну діяльність Ярослава Мудрого слід розділити на два етапи. З 1017 по 1037 рр. (спокійний час з 1024 по 1037 рр.) зводиться нова київська фортеця, яка увійшла в літературу під назвою «Города Ярослава», Золоті ворота з церквою Благовіщення та собор св. Софії. З 1037 по 1054 роки Ярослав будує свої патрональні собори св. Георгія і св. Ірини, стіну довкола Софії і безіменний (?) храм на захід від неї. 1037, або близький до нього, рік (таке припущення також не можна виключати) був часом завершення одних будівель і закладки нових, в зв'язку з чим характеристика (похвала) всієї діяльності Ярослава Мудрого була занесена в статтю цього року. Вище ми відзначали, що за думкою О. Шахматова, поштовхом до написання статей 1037 й 1039 років було закінчення будівництва Софії і установлення руської митрополії.

Звичайно, питання про час заснування та спорудження Софії Київської, як слушно зауважує автор статті «Граффіті та спорудження Київської Софії» С. О. Висоцький, не може бути повною мірою розв'язане лише за допомогою аналізу звичайних письмових джерел. Останнє слово в цій багаторічній дискусії, як показали дослідження С. О. Висоцького над граффіті Софії, належить саме цій категорії джерел стародавнього Києва. За останні роки С. О. Висоцькому вда-

лося відшукати і прочитати цілу серію раних написів на стінах Софії: 1054, 1052, 1046, 1042, 1030 років. Уже напис 1042 р., як на це вказує і С. Висоцький, заслуговує на особливу увагу. Адже з 1037 р. минуло лише п'ять років. За цей короткий час Софія не могла бути збудована і опоряджена фресковим розписом. Тимчасом напис 1042 р. знаходиться на фресковій штукатурці.

Напис 1030 р. (нам здається, що в його датуванні С. О. Висоцький на вірному шляху) не залишає жодного сумніву в тому, що Софія була заснована задовго до 1037 року. Звичайно, на підставі лише написів 1042 й 1030 рр. важко робити остаточні висновки про час (рік) заснування і побудови митрополії руської Софії, але ми переконані, що дальші дослідження графіті Софії (а може, й інших храмів) остаточно розв'яжуть це спірне питання.

П. П. ТОЛОЧКО

К ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА «ГОРОДА ЯРОСЛАВА» И СОФИИ КИЕВСКОЙ

Резюме

Вопрос о времени сооружения «Города Ярослава» и Софии Киевской до сих пор не может считаться решенным окончательно. Противоречия, заключенные в основных источниках (летописных сводах), уже с начала XIX в. четко определили две позиции в его разрешении.

Одни исследователи, опираясь на сведения большинства летописных сводов, считают, что начало строительной деятельности Ярослава следует датировать 1017 г., другие, считая, что только в «Повести временных лет» сведения первых киевских летописцев содержатся в первоизданной чистоте, склонны относить начало этих же работ к 1037 г.

Изучение историографии этого сложного вопроса, а также исследование существующих источников привели нас к убеждению, что 1037 г., ставший почти хрестоматийной датой начала строительной деятельности Ярослава Мудрого, не может считаться верным. Ближе к исторической истине стоят те ученые, которые считали и считают более правдоподобными сведения летописей о ранней дате начала строительных работ Ярослава.

Не следует, однако, полагать, что грандиозное строительство Ярослава уже в 1017 г. развернулось в полную силу. В этом или в одном из ближайших к нему годов (1018—1019 гг.) могли произойти события, связанные с освящением мест или торжественной закладкой отдельных сооружений «города Ярослава». Значительные же строительные работы могли развернуться только после 1019 г., т. е. после окончательного утверждения Ярослава Мудрого на великокняжеском столе.

Мотивировка сторонников поздней даты, заключающаяся в том, что Ярослав не мог начать любые строительные работы при жизни Мстислава Черниговского, не имеет серьезного основания. Политическое соперничество князей Ярослава и Мстислава не сдерживало, а стимулировало соперничество двух столиц — Киева и Чернигова. После битвы 1024 и мирного договора 1026 гг. (до самой смерти Мстислава — 1036 г.) князья живут в мире. Эти мирные годы и могли быть использованы для строительства как в Чернигове, так и в Киеве.

1037 г., как нам кажется, является этапным в большой строительной программе Ярослава. В этом, или близком к нему, году было завершено строительство валов «города Ярослава», Золотых ворот и Софии Киевской. В эти же годы произошла закладка патрональных соборов св. Ирины и Георгия, а также церкви, остатки которой обнаружены Д. Милеевым в западном углу митрополичьей усадьбы.

Большими возможностями для разрешения этого спорного вопроса обладает и такая категория источников, как граффити. Исследователю надписей Софии Киевской С. А. Высоцкому удалось в последнее время отыскать и расшифровать надписи 1042 и 1030 гг., которые также свидетельствуют о более ранней (чем 1037 г.) дате сооружения Софии.

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

В. О. КРУЦ

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ
ПОБЛИЗУ с. СОФІЇВКА НА ДНІПРІ

Влітку 1963 р. загоном Середньодніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Ю. М. Захарука було проведено дослідження пізньотрипільського поселення поблизу с. Софіївка Бориспільського району Київської області¹, відкрите Ю. М. Захаруком ще у 1948 р. під час розкопок відомого тілопального могильника.

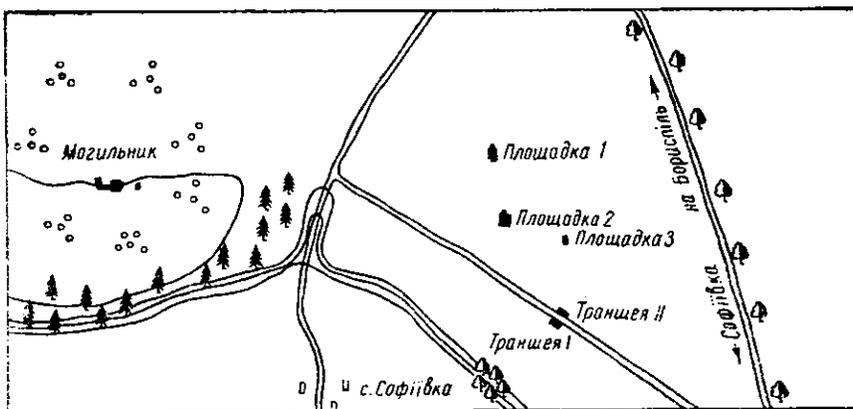

Рис. 1. Схематичний план розташування поселення.

Поселення розташоване на північній околиці села, на краю борової тераси лівого берега Дніпра, за 200 м на південний схід від згаданого могильника і займає досить рівну ділянку тераси площею близько 3 га (рис. 1). Під час огляду на поверхні були виявлені сліди 8 площадок. Для дослідження було обрано 2 площадки, які були найменш пошкоджені оранкою.

Площадка 1. Прямокутна в плані (10×3 м), орієнтована довгою віссю по лінії південь-північ. Судячи з невеликих ділянок, що збереглися у північно-західному та південно-східному кутах, вона була споруджена з двох шарів плиток по 5 см кожний. У її північно-західній частині виявлена яма овальної форми, розміром 1,6×0,9 м і глибиною 1 м від нижнього рівня площадки, заповнена суглинком більш темного кольору, ніж оточуючий, та уламками посуду, що досить рівномірно залягали в усій товщі заповнення. Яма не входила до комплексу згада-

¹ В розкопках брали участь, крім автора, В. Г. Збеневич, науковий співробітник ІА АН УРСР та студенти-практиканти Полтавського педінституту.

ного житла-площадки, бо була перекрита суцільним непорушеним шаром печини, і тому її можна вважати більш ранньою. Однак матеріали з ями та з житла відрізняються лише незначним розходженням в кількісному співвідношенні різних типів кераміки.

Площадка 2. Значно пошкоджена оранкою, і тому форму і розміри її встановити не вдалось. Основне скупчення печини залягло на площі 4×4 м. Товщина шару печини в окремих місцях досягала 10 см. Однак це були не плитки сталої форми, а аморфні, здебільшого дрібні шматки обпаленої глини з домішкою половини. Лише в північно-східній частині основного скупчення збереглась ділянка, де підлога складалась з двох шарів: нижній — товщиною 4 см, з рівною верхньою і аморфною нижньою поверхнями, верхній — товщиною 3 см, з обома рівними поверхнями.

Залишки стін, печей або інших конструкцій на площадках простежити не вдалось.

На площадках та навколо них знайдені уламки зернотерок, глиняні жіночі фігурки та фрагменти кераміки. Кераміка поділяється на три технологічні типи: 1) піскувата з лискованою поверхнею; 2) кухонна з домішкою черепашки; 3) розписна з відмуленої глини.

Кераміка першого типу виготовлена дуже ретельно стрічковою технікою з домішкою в глині дрібного піску.

Внутрішня поверхня має сліди смугастого згладжування зазубреним краєм черепашки або рукою. Зовнішня поверхня ангобована та підлощена. Колір посуду чорний, коричневий, сірий, що залежить від якості випалу. Всього на поселенні виявлено 1662 фрагменти цього типу, що належали 136 посудинам — горщикам та мискам. За формою горщики майже однотипні, з великими широковідігнутими або короткими, також дещо відігнутими назовні вінцями, які повільно переходять у верхню частину тулуба, конусом спускаються до різкого переламу форми в місці плічок. Нижня частина тулуба також конічна і закінчується невеликим дном. Верхня частина горщиків дещо коротша за нижню. Діаметр дна приблизно дорівнює діаметру шийки, а діаметр по плічках часто дорівнює висоті горщика. Інші пропорції відмічено лише у двох випадках. У першому — це приземкуватий глечик (рис. 2, 3), у якого верхня частина тулуба майже вдвоє вища за нижню. Така форма характерна для посуду з поселень Коломийщина I, II², Гребені³. В другому ж — горщик виготовлений з маси того ж складу, що й всі у цій групі, але за формою нагадує кухонний (рис. 2, 6). Горщики різного функціонального призначення відрізняються лише розмірами і поділяються на великі (висотою до 60—70 см) (рис. 2, 1, 4), середні (висотою до 30—40 см) (рис. 3) та малі (висотою до 10—15 см) (рис. 2, 2, 5). Горщики середнього розміру нерідко мають одну ручку, виліплена окремо, або декілька, виліплених з товщі стінок. Слідів ремонту посуду цієї форми не відмічено. Із загальної кількості горщиків (71) лише 19 були прикрашені у верхній частині. Зустрічається орнамент двох типів — заглиблений та рельєфний. Перший — у вигляді прокреслених ліній, відбитків пальця, насічок. Другий — у вигляді наліпів конічної та круглої форми (рис. 2, 1, 4). Прокреслені лінії утворюють схематичний малюнок дерева (рис. 2, 4) або одна чи дві лінії оперезують горщик по шийці. Нерідко від нижньої лінії з проміжками спускаються короткі лінії (рис. 3), іноді ж під нею іде ряд маленьких круглих наколів (рис. 2, 2). Насічками прикрашався лише край вінець.

Орнамент, складений з прокреслених ліній, що оперезують верхню частину горщика, утворює малюнок дерева, характерний і для кераміки

² Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10. М.—Л., 1949, рис. 27 (2, 4); Трипільська культура, т. 1. К., 1940, стор. 129, рис. 19.

³ Матеріали з розкопок поблизу с. Гребені. Фонди ІА АН УРСР.

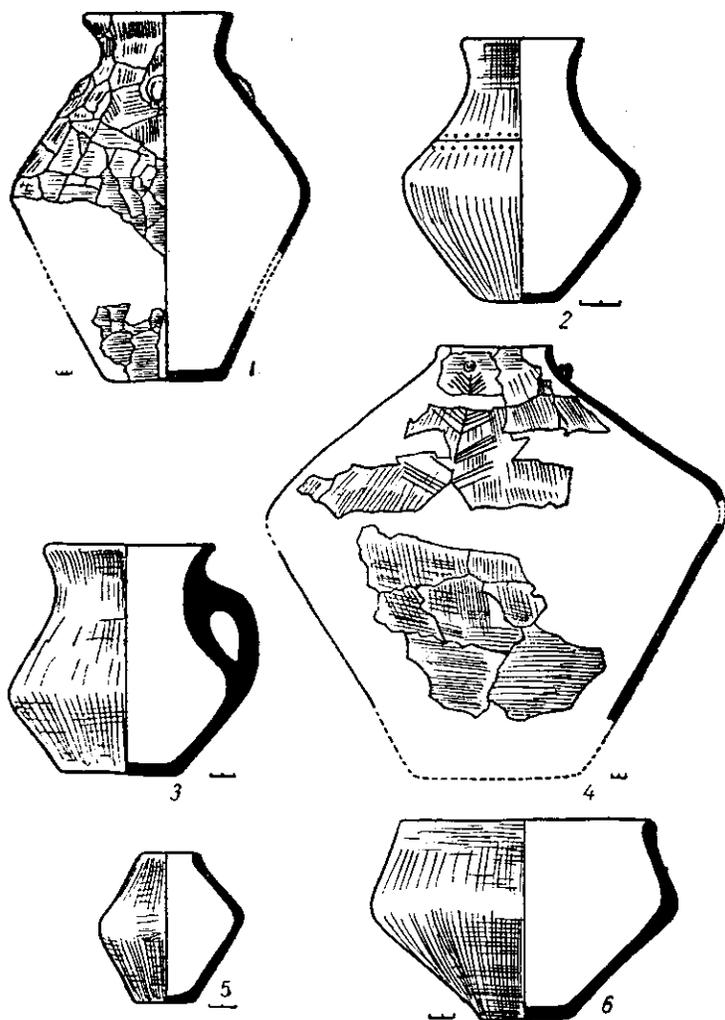

Рис. 2. Горшки з лискованою поверхнею.

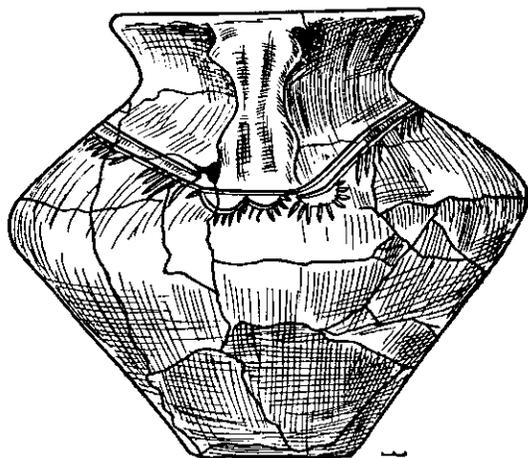

Рис. 3. Горщик з лискованою поверхнею.

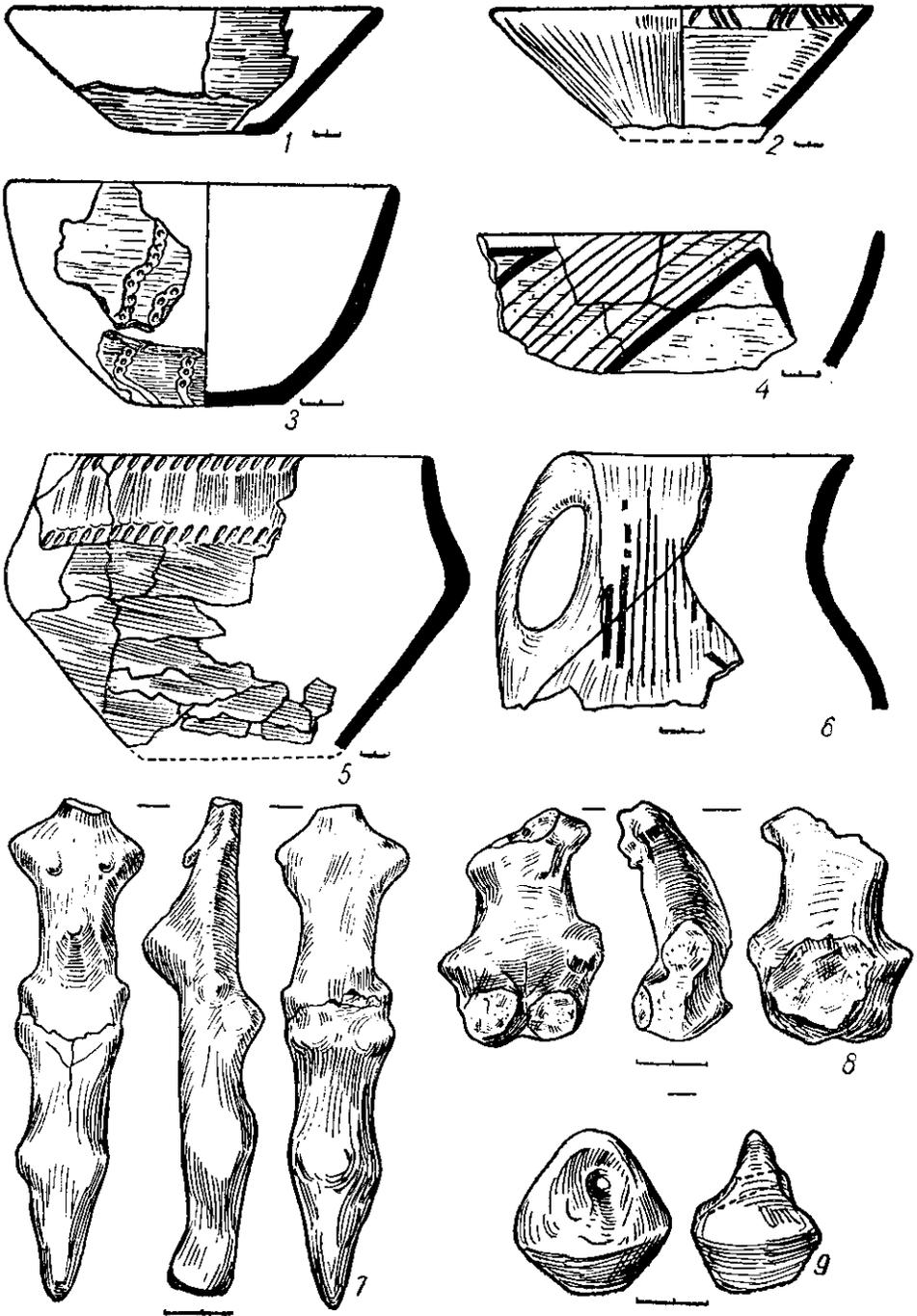

Рис. 4. Посуд, глиняні статуетки та грузило.

цього типу з поселення Коломийщина I⁴, але там він часто комбінується з овалами — залишками спірального орнаменту.

Миски, виявлені на поселенні, за формою поділяються на дві групи — конічні (56) та напівсферичні (9). Перші — мають прямі стінки, що конусом сходяться до невеликого плоского дна. Край вінець або заокруглений (рис. 4, 1), або скошений до середини з внутрішнього боку (рис. 4, 2). Прикрашені вони лише з середини під вінцями або по скосу відбитками пальців, насічками, перекресленими лініями (рис. 4, 2). Всього орнаментовано 14 мисок.

Напівсферичні миски (чаші) мають дещо загнуті до середини вінця та маленьке плоске дно. Виготовлені більш ретельно. Стінки значно тонші і взагалі неорнаментовані. Лише в одному випадку миска з зовнішньої сторони прикрашена трьома розчленованими хвилястими наліпними валиками, що спускаються від вінця до дна (рис. 4, 3). Подібний орнамент тут винятковий.

Всі миски мають добре згладжені і підлошені поверхні. Кухонний посуд (312 уламків від 25 посудин) також ліпний, виготовлений стрічковою технікою з домішкою у глині дрібно товченої черепашки та дрібного піску. Цей тип посуду представлений лише однією формою — широковідкритий невисокий горщик з короткими, трохи відігнутими назовні, майже прямими вінцями, різко профільованими плічками і конічною нижньою частиною тулуба, що закінчується невеликим плоским дном (рис. 4, 5). Поверхня має сліди смугастого згладжування. Посуд прикрашений насічками по верхньому краю вінця, трикутними наколами, двозубим штампом, (відбиток краю черепашки) по перегину від шийки до плічок. Шийка, як правило, вкрита вертикальними смугами згладжування. Іноді на шийці зустрічаються великі наліпи на зразок ручок, що скоріше за все мали орнаментальне, ніж утилітарне, значення. Від кухонної кераміки пам'яток типу Коломийщина I, II кераміка софіївського поселення відрізняється лише більшою домішкою черепашки, що обумовлює її крихкість.

Розписна кераміка, виготовлена з відмуленої глини (212 уламків від 26 посудин), дуже фрагментарна. Черепки жовтого або білого кольору вкриті світло-коричневим ангобом. Розпис виконано чорною фарбою у вигляді смуг, що складаються з двох широких паралельних ліній, простір між якими заповнений тонкими паралельними лініями (рис. 4, 4, 6). Цей мотив орнаменту широко відомий і в таких пам'ятках, як Гребені⁵, Коломийщина I⁶. Виявлені на поселенні біля Софіївки уламки належать невеликим горщикам і мискам. Горщики переважно мають відігнуті назовні вінця, вузьку шийку, опуклий тулуб з різко визначеними плічками та плоске дно. Деякі з них прикрашались конічними наліпами на плічках. Серед мисок переважають напівсферичні (чаші), з розписом лише на внутрішній поверхні. За розмірами вони такі, як і чаші з лискованою поверхнею (рис. 4, 4).

Про співвідношення окремих типів кераміки Софіївського поселення дає уявлення наведена таблиця:

Тип кераміки	Кількість фрагментів	%	Кількість посудин	%	Кількість орнаментованих посудин	%
Лискована	1662	76	136	72,7	23	17
Кухонна	312	14	25	13,4	22	88
Розписна	212	10	26	13,9	—	

⁴ Трипільська культура, т. I, стор. 72, фото 36, 37, стор. 127, рис. 146.

⁵ Фонди ІА АН УРСР.

⁶ Трипільська культура, т. I, стор. 52, рис. 6; стор. 84, рис. 5.

Знаряддя праці з глини представлені пряслом, грузилом (рис. 4, 9) та глиняною кулькою. Ці речі, як і вісім жіночих статуєток, виявлених на поселенні, виготовлені з глиняної маси того ж складу, що й посуд з лискованою поверхнею.

Статуєтки знайдені у фрагментах. Найкраще збереглась одна фігурка, що зображує вагітну жінку (4, 7). Виявлена вона серед розвалу зерновика на поверхні площадки 2. Руки подані трикутниками без проколів, яких нема й на надтазових виступах, на відміну від уламків

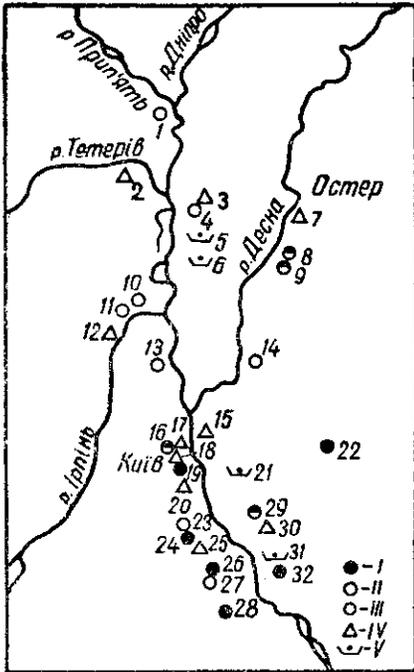

Рис. 5. Карта пізньотрипільських пам'яток Київського Подніпров'я:

I — поселення лукашівського типу; II — поселення софіївського типу; III — поселення з керамікою лукашівського та софіївського типів; IV — знахідки кераміки софіївського типу; V — могильники софіївського типу.
 1 — Домантове (ур. Воронігівка); 2 — П'ялява (ур. Хохора); 3 — Ошитки (ур. Варківка); 4 — Новосілки (ур. Горбата Нива); 5 — Чернин; 6 — Завалівка; 7 — Вовча Гора; 8 — Євминка (ур. Узвіз); 9 — Євминка (ур. Стара Цегельня); 10 — Казаровичі (п. 1); 11 — Казаровичі (п. 7-8); 12 — Демидів (п. 2); 13 — Нові Петрівці; 14 — Зазим'я; 15 — Вигуровщина; 16 — Сирець I; 17 — Сирець II; 18 — Кирилівські землянки; 19 — Львівська площа; 20 — Корчувате; 21 — Червоний Хутір; 22 — Лукаші; 23 — Пирогово; 24-25 — Чапайівка; 26 — Підгірці II; 27 — Підгірці I; 28 — Нові Безрадиці; 29 — Бортничі; 30 — Гідин; 31 — Софіївка I; 32 — Софіївка II.

софіївського типу у Бортничах¹⁰, Сирці¹¹, де вона становить до 20% загальної кількості кераміки. В орнаментатії її переважають ті елементи і мотиви орнаменту, що й на поселенні у Софіївці та інших поселеннях лукашівського типу.

Співпадання територій поширення пам'яток лукашівського та со-

двох інших, де ці проколи є. Ноги подані сумарно з потовщенням в колінах. Прокресленим трикутником показані статеві ознаки. Одна з фігурок зображує жінку в сидячому стані (рис. 4, 8).
 Керамічні матеріали з поселення біля Софіївки знаходять найбільш повну аналогію у матеріалах трипільських поселень поблизу сіл Підгірці (пункт II) Києво-Святошинського району Київської області⁷, Лукаші⁸, Євминка та на Львівській площі у Києві⁹. Це дає підставу об'єднати їх в окрему групу пам'яток — пам'ятки лукашівського типу.

Ці пам'ятки, з одного боку, подібні до пам'яток типу Коломийщина I як наявністю жител з підлогою з обпаленої глини, так і наявністю однакових типів кераміки та деяких спільних рис у її орнаментатії, а з другого — відрізняються від них деякими формами посуду, частково, технологією виготовлення, а також повною відсутністю в орнаментатії спіралі, навіть її залишків.

Без додаткових досліджень пам'яток лукашівського типу, які займають територію по Дніпру та Десні, обмежені на півдні р. Стугною, на півночі м. Остер, а на сході р. Недрою (рис. 5), ще важко з повною впевненістю твердити, про їх відношення до пам'яток Коломийщинського типу.

Крім того, характерна для пам'яток лукашівського типу слабо орнаментована кераміка з лискованою поверхнею, яка на поселенні у Софіївці становить понад 70%, зустрічається також в керамічних комплексах поселень

⁷ Розкопки Ю. М. Захарука та В. Г. Збеновича 1961 р.

⁸ Розвідка Ю. М. Захарука, В. Г. Збеновича та автора у 1963 р.

⁹ Спостереження під час земляних робіт у 1965 р.

¹⁰ Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ Там же.

фіївського типів, а також присутність лукашівської лискованої кераміки у комплексах софіївських поселень не випадкове. Безперечно, що наявність чисто лукашівських поселень (Софіївка, Лукаші, Підгірці II) з одного боку, чисто софіївських (Підгірці I¹², Зазим'я¹³) — з другого, а також поселень з керамічними комплексами лукашівського та софіївського типів (Сирець, Бортничі) при співпаданні територій можна пояснити лише хронологічними відмінностями, саме: передуванням лукашівських пам'яток софіївським і великою роллю перших у створенні останніх, що підтверджується зникненням наземних жител-площадок на пізніх поселеннях лукашівського типу (Євмінка)¹⁴ і появою землянок, що є єдиним типом житла для пам'яток софіївського типу.

Дослідження поселення поблизу с. Софіївка дає найбільш повне уявлення про пам'ятки лукашівського типу, і не лише тому, що тут ми маємо справу з чистим комплексом, а ще й тому, що тут одержано найбільшу на даний час колекцію матеріалів, що можуть характеризувати цей тип пізньотрипільських пам'яток Київського Подніпров'я.

В. А. КРУЦ

ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ БЛИЗ с. СОФИЕВКА НА ДНЕПРЕ

Резюме

В 1963 г. отрядом Среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР были проведены раскопки поздне трипольского поселения у с. Софиевки Бориспольского района Киевской области.

На поселении были вскрыты остатки двух глинобитных жилищ-площадок, обнаружено большое количество обломков посуды (лощеной, кухонной, из отмученной глины), глиняные статуэтки и др.

Керамический материал с поселения наиболее полную аналогию находит в памятниках Подгорцы II, Лукаши, Евмінка. Сходство комплексов этих поселений и их отличие от памятников типа Коломийщина I позволяет выделить их в отдельную Лукашевскую группу памятников, занимающую Левобережье и территорию Поднепровья к северу от р. Стугны.

Наличие в комплексах поселений софиевского типа (Бортничі, Сырец) значительного процента слабоорнаментированной чернолощеной керамики, характерной для памятников лукашевского типа, позволяет установить соотношение этих двух групп памятников, а именно — предшествование лукашевских софиевским.

¹² Розкопки Ю. М. Захарука та В. Г. Збеновича.

¹³ Розвідкові роботи на поселенні біля с. Зазим'я Броварського району Київської області були проведені у 1964 р. С. С. Березанською та автором. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁴ Розкопки автора у 1965 р.

С. Н. БРАТЧЕНКО

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ЛІВЕНЦІВКА І НА ДОНУ

Довгий час відомості про енеолітичні пам'ятки на Нижньому Дону були майже відсутні, а культури бронзової доби репрезентовані тільки курганными похованнями. Виняток становили лише поселення кінця бронзового віку у пониззі Дону, що здобули широку відомість завдяки довгорічним дослідженням Коб'якова городища.

Внаслідок обмеженості даних, що дають поховальні пам'ятки, утворювався певний огріх у вивченні доби енеоліту — бронзи нижньої Донщини. Це тим більш прикро, бо географічне положення Донщини, що стоїть на прикордонні степових культур з кавказькими, надає їй неабиякого значення у питанні хронології, культурних зв'язків, в проблемі етногенезу культур.

За останні роки, завдяки роботам, проведеним Ростовським музеєм краєзнавства, становище істотно змінилось. На Нижньому Дону було відкрито цілий комплекс поселень, укріплень та пов'язаних з ними могильників. Особливо важливо те, що значна кількість поселень виявилась багатощаровими пам'ятками, на яких представлені майже всі відомі дотепер культури та їх періоди, починаючи з енеоліту і до пізньої бронзи включно.

Завдяки цим дослідженням для Донщини були одержані пам'ятки ряду невідомих тут раніше культурно-історичних ланок та їх місцевих проявів, що в сукупності з усіма відомими зараз матеріалами дозволяє скласти більш повну і ґрунтовну періодизацію цього району.

Ця стаття має характер попереднього повідомлення про дослідження експедиції, що її провадив Ростовський музей у 1962—1964 рр.¹

Експедицією був обстежений правий корінний берег Дону, вздовж його північної притоки — р. Мертвий Дінець, від м. Ростова-на-Дону до Таганрозької затоки. Корінний берег, що височить на 20—25 м над заплавою, складений з вапняку і пересічений балками та яругами. На всьому протязі він має більш-менш позначену вузьку надзаплавну терасу заввишки від 2 до 8 м, шириною 50—80 м. Вона була детально оглянута, бо саме високий берег неодноразово обстежувався — на ньому розміщені відомі пам'ятки античного часу та поселення пізньої бронзи (Коб'якове, Хапровське).

Під час роботи експедиції тут було відкрито 12 поселень — шість біля хут. Лівенцівка, по одному у ст. Гниловській, хут. Каратаєве, ст.

¹ У розкопках, крім автора, брали участь аспірант В. Бочкарьов, студенти-археологи М. Чередииченко, А. Демченко, В. Крюкова, В. Меншиков, Л. Груданова, Н. Чоботарьова та студенти-практиканти Ростовського університету і Шахтинського педінституту.

Хапри, три у ст. Мартинове. Крім того, на горбах біля поселення Лівенцівка I та Каратаєве виявлено пов'язані з ними могильники та укріплення-фортеці бронзової доби.

Розкопки провадились на поселенні Лівенцівка I та розміснених поруч могильниках і фортеці.

Поселення Лівенцівка I знаходиться на західній околиці хут. Лівенцівка (Сімерники) і займає ділянку першої тераси на протязі 300 м. З боків воно оточене ярами, за якими розміснені поселення Лівенцівка II та Каратаєве. На півдні поселення обмежується схилами першої тераси, на півночі — другої.

Тут було закладено два розкопи загальною площею близько 500 м², які на різних ділянках дали неоднакову стратиграфію². Повна стратиграфія пам'ятки одержана лише на центральній ділянці, де простежено п'ять культурних шарів загальною потужністю близько 3 м (рис. 1).

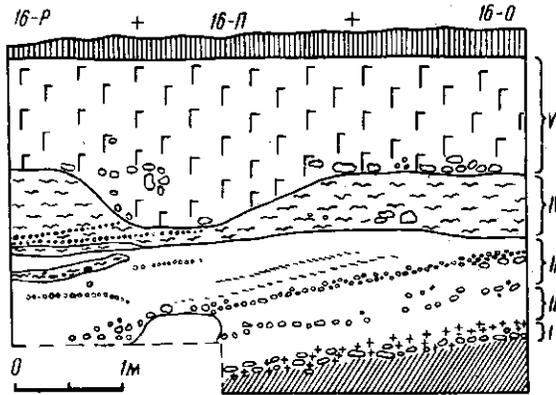

Рис. 1. Стратиграфія культурних шарів на розкопі II:
I — перший, нижній шар; II — другий шар; III — третій шар;
IV — четвертий шар; V — п'ятий шар.

Нижній культурний шар (енеолітичний) потужністю 0,20—0,30 м являє собою слабогумусований суглинок, що за кольором не відрізняється від материка і вищерозміщеного шару. Цей шар супроводить горизонт дрібного каміння, простежений також на ділянці II, де він частково зруйнований кам'яними житлами V шару. За характером матеріалу поселення перший шар належить до енеолітичної доби.

Другий шар (ямний) — суглинок завтовшки 0,20—0,30 м — залягає за стерильним прошарком, що відокремлює його від першого шару. Верхньою його межею є горизонт дрібного каміння, що лежить в основі третього шару.

Третій шар (катакомбовий) потужністю 0,50—0,60 м являє собою гумусований суглинок з прошарками дрібних камінців, золи, кісток риб та луски. В ньому досить часто зустрічаються також великі камені.

Четвертий шар — сірий попелястий ґрунт з прошарками золи, дрібних камінців, кісток риб та луски потужністю 0,40—0,70 м. Він характеризується наявністю багатопружкової кераміки.

П'ятий горішній шар потужністю 0,40—0,80 м належить до пізньозрубної культури.

На ділянці III розкопа II він характеризується темним гумусованим ґрунтом, на ділянках I, II — попелястим. В його основі на всіх ділянках простежується горизонт каміння. З цим шаром пов'язані рештки будівель з кам'яними цоколем та стінами.

² Розкоп II складався з чотирьох ділянок.

На інших ділянках у стратиграфічній колонці присутні не всі шари. На ділянці I відкрито лише п'ятий шар, на ділянці II — перший, другий, п'ятий шари; на ділянці IV — третій, четвертий та п'ятий. На розкопі I зафіксовано лише два шари. Проте тут, як і на ділянці IV розкопу II, зустрічались окремі уламки посуду енеолітичного та ямного шарів. Така різниця у стратиграфії пояснюється складним рельєфом тераси в давнину і тим, що стародавні мешканці обирали для своїх осель перш за все низькі місця. Розкопками доведено, що в центральній частині тераси (ділянка III) в старовину знаходилась заглибина, а по її краю підвищення з виходами вапняку. Поступово, внаслідок тривалої людської діяльності та природних процесів, заглибина заповнювалась культурними залишками та землею і під час заснування тут жителів зрубної культури зрівнялась з підвищенням.

На площі розкопів повністю зняті лише п'ятий та четвертий шари; енеолітичний, ямний та катакомбний шари досліджені тільки у стратиграфічних шурфах.

Перший нижній культурний шар, що являє собою рештки найранішого поселення, яке займало, головним чином, давню заглибину тераси, характеризується специфічною керамікою та крем'яним інвентарем. Керамічні знахідки належать до тонкостінних, дбайливо оброблених та добре випалених посудин з заокругленим або гострим денцем. У світло-жовтому, сірому або чорному тісті звичайно присутня товчена мушля, рідше — рослинні домішки. Поверхня посудин оброблена дрібнозубчастим гребінцем, пасмужки якого зовні, здебільшого, гарно заглажені. Значний відсоток кераміки має лисковану поверхню. Орнамент, що прикрашає верхню частину посудини, виконаний дрібнозубчастим штампом, тонким шнуром або кінцем трісочки і має вигляд рисочок та прокреслених ліній. Орнаментальні мотиви досить прості і мають горизонтальну композицію.

За формою кераміка розподіляється на п'ять груп. До першої належать посудини з широкою прямою або трохи розширеною вгорі шийкою, що різко переходить у широкий опуклий тулуб (рис. 2, 1, 6).

Друга група репрезентована тонкостінними посудинами з високим горлом, що повільно переходить до корпусу (рис. 2, 5; 3, 1—4). Вінця відігнуті назовні, поверхня лискована.

Третя група — посудини з високою шийкою, що повільно переходить в помірно опуклі боки тулуба. Шийка поспіль вкрита гребінцевим візерунком — горизонтальними лініями та ромбами (рис. 2, 2, 3; 3, 5).

Четверту групу становлять неорнаментовані горщики з невисокою дрямою шийкою, опуклим тулубом та добре залискованою поверхнею темно-сірого кольору (рис. 2, 4). Посуд цієї групи, напевне, мав плескате денце.

П'ята кількісно невелика група представлена посудинками типу чашок (рис. 3, 6, 7).

Добре представлені крем'яні знаряддя та залишки виробництва, пов'язані з їх виготовленням. Безперечно, знаряддя з кременю виготовлялись на поселенні. Про це свідчить скупчення дрібних крем'яних відщепів, пластинок та скалок — відходів виробництва, що їх зібрано на площі 12 м² близько 400.

Більшість знарядь виготовлялось з відщепів. Пластин і зроблених з них знарядь знайдено небагато. Знаряддя репрезентовані скребачками, ножами, комбінованими формами типу ніж-скребачка, ретушорами, віджимниками, вістрями до стріл та дротиків з прямою або виїмчастою основою (рис. 2, 7—9, 13, 16, 17; 3, 8—10). Останні мають двобічну обробку, але поверхня не завжди суцільно вкрита ретушшою. Знайдено також три уламки обушків клиновидних сокирок або тесел (рис. 2, 11).

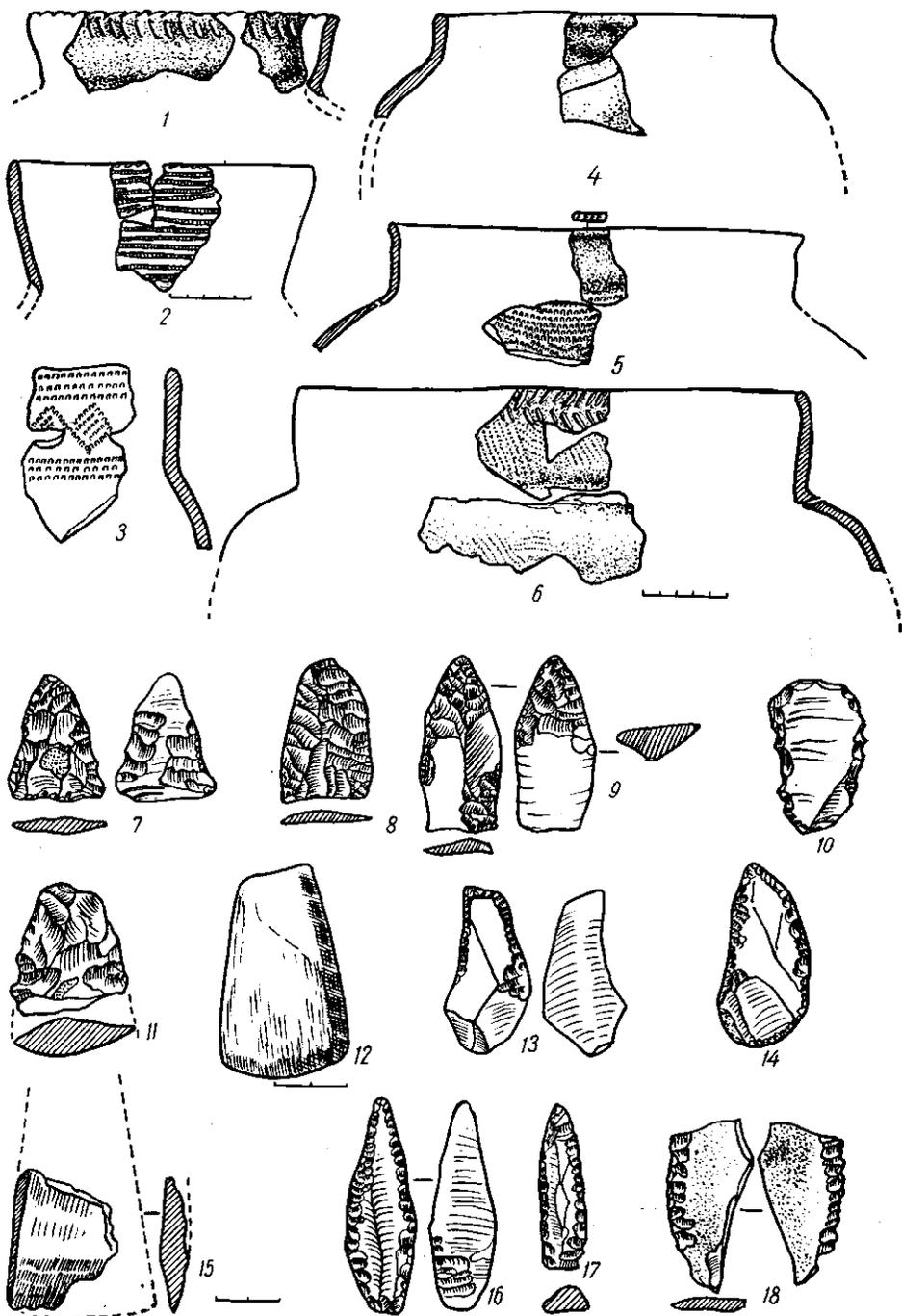

Рис. 2. Кераміка, крем'яні та кам'яні вироби:
 1-9, 11-13, 15-17 — перший шар; 10, 14, 18 — другий шар.

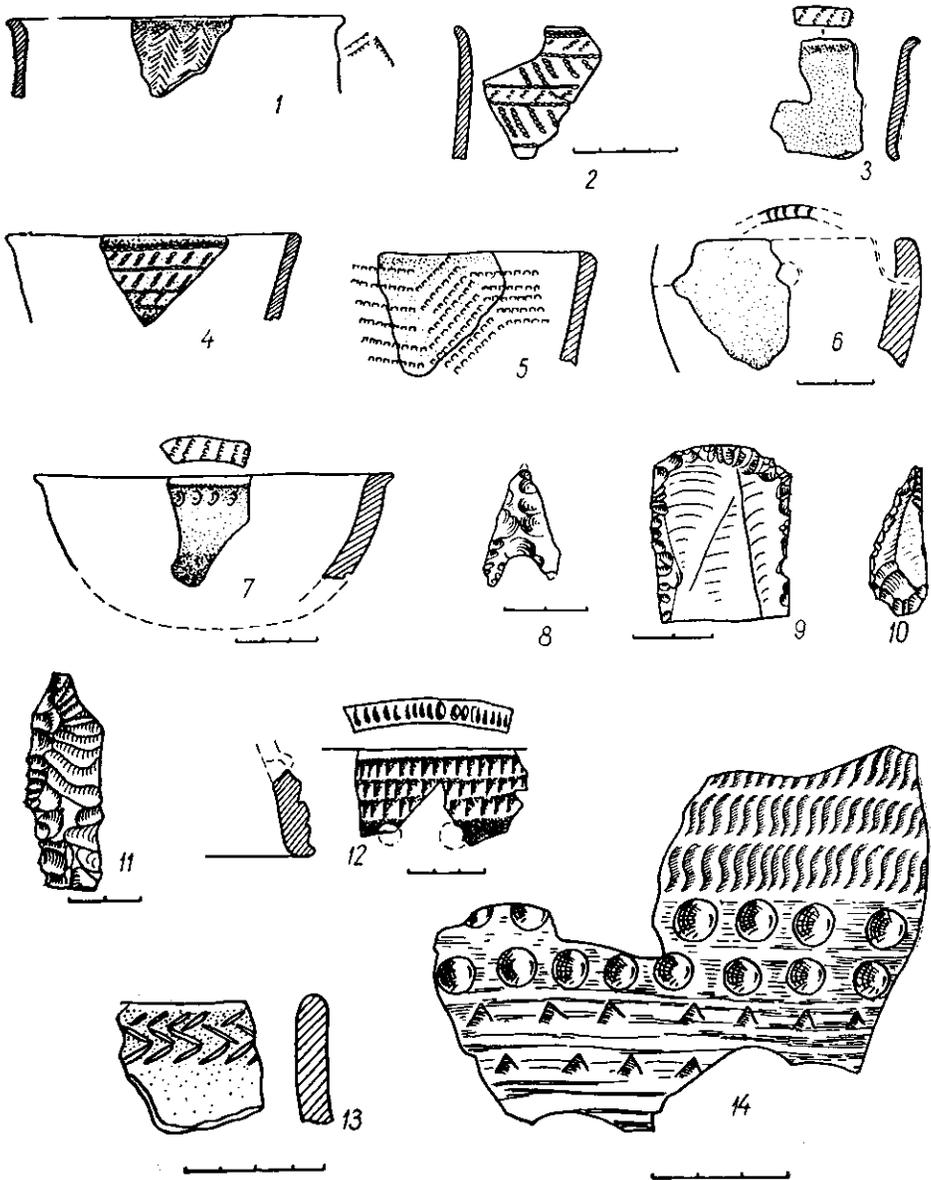

Рис. 3. Кераміка та крем'яні вироби:
1—10 — перший шар; 11—14 — другий шар.

До виробів з інших порід каменю належать сланцевий важок з свердлиною та, напевне, речі, знайдені у викидах з протитанкового рову, що прорізав нашарування, — уламок леза клиновидної сокири з пісковика, обух провушної сокири та ціла сокира з сланцю (рис. 2, 12, 15).

Другий шар (ямний) простежений не на всіх ділянках поселення і його дослідження — справа майбутніх розкопок. Кераміка шару надто фрагментарна і не дає ще повного уявлення про типи посуду, що побутував на поселенні. За формою, виготовленням та орнаментом вона розподіляється на дві групи.

Для першої групи посуду притаманний міцний, чорний на зламі черепок, жовтувата, сіра або чорна поверхня (рис. 3, 12—14; 4, 1—5). Більшість уламків з домішкою дрібних камінців, гарно випалена. По-

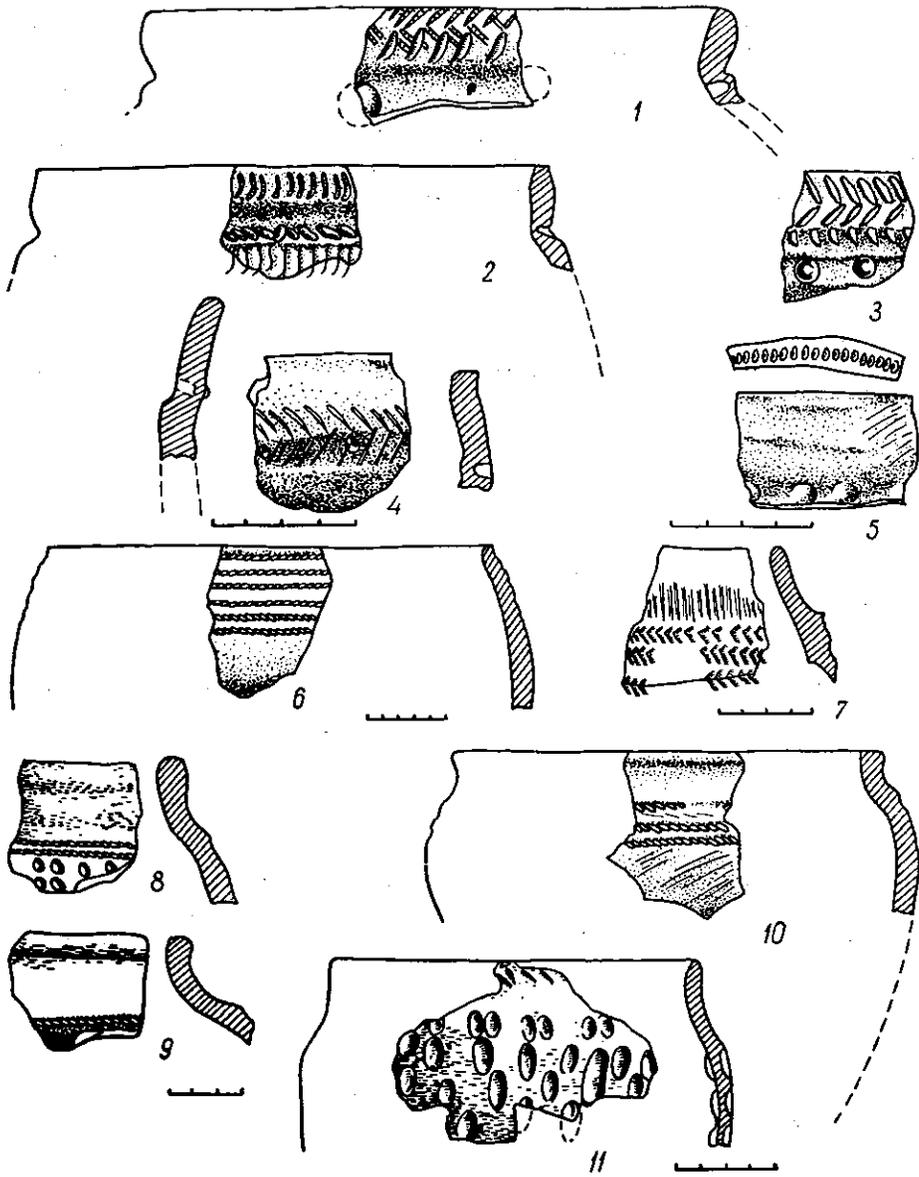

Рис. 4. Кераміка з другого шару:
1-5 — перша група; 6-11 — друга група.

верхня заглажена, без помітних слідів розчосів гребінця. Лише незначну частину становлять уламки з домішкою товченої мушлі і крихкого черепка. Орнамент виконаний гребінцевим або плоским штампом, шнуром, простою чи складною фігурною «відступаючою лопаточкою», а також перлинами, рисочками та ямками. За формою це здебільшого мішкоподібні горщики з невисокими вінцями на зразок «комірця», прикрашеного, звичайно, поздовжнім ялинковим візерунком у поєднанні з перлинами, видавленими зі споду. Тулуб посудини прикрашався візерунком з відбитків складної «відступаючої лопаточки». Посуд з крихкої глини має дещо розширену вгорі шийку, орнаментовану перлинами (рис. 4, 5). Корпус теж здебільшого суцільно вкритий орнаментом з ямок та відбитків фігурного штампу. Цей орнамент, здається,

імітує плетіння. Поверхня посудин чорного або коричневого кольору, зі слідами обробки гребінцем (рис. 3, 14).

До другої групи віднесено кераміку більш грубої обробки, з розчосами гребінця. Глина чорна на зламі, без помітних домішок, середнього випалу, поверхня сіра, жовтувата або чорна. Це яйцеподібні горщики з округлим дном та невисокою шийкою (рис. 4, 7—11). Вони відрізняються за характером шийки — прямої або загнутої до середини, з потовщеними чи заокругленими вінцями, а також за ступенем опуклості тулуба. Деякі зразки мали майже кулеподібний тулуб. Знайдені також безшийні посудини (рис. 4, 6).

У кераміці цієї групи найпоширеніший візерунок — горизонтальні смужки на плічках, виконані товсто зсученим шнуром. Зустрічаються також шнурові трикутники, «рушнички», з відбитків рогом трісочки, горизонтальні ялинкові відбитки гребінця та ямки.

Крем'яні знаряддя нечисленні і репрезентовані скребачками, ножами, вістрями до стріл (рис. 2, 10, 14, 18; 3, 11). Вони виготовлені з відщепів і по техніці обробки дещо відрізняються від аналогічних виробів нижнього шару.

Третій шар відноситься до катакомбної культури і характеризується звичайною керамікою, що цілком аналогічна посуду, добре відомому за курганными похованнями Донщини та Донецьчини. Вона представлена горщиками та мисками, звичайно розкішно орнаментованими відбитками тасьми, гребінця, намотаного на паличку шнура та стеблин. Поверхня посудин, у залежності від характеру випалу, чорного жовтуватого чи цегляного кольору. Черепок здебільшого міцний, гарно випалений, без помітних сторонніх домішок у глині. Посудини досить правильно сформовані, стінки оброблені гребінцем, сліди якого зовні, на орнаментованій поверхні, загладжені. Значний відсоток кераміки має залісковану поверхню. Горщики належать до посудин з більш-менш високою шийкою, дуже роздутим тулубом та широким плескатим денцем (рис. 5, 1—8). Шийка звичайно прикрашена горизонтальними відбитками тасьми, тулуб — відбитками гребінчастого штампу, що утворював схему ялинки, а також тасьмовими фестонами, нижня частина — попереочними та поздовжніми пасмужками тасьми.

Миски за формою та візерунком досить близькі до передкавказьких курушок, проте відрізняються від них відсутністю внутрішнього відділення і хрестовидних ножок (рис. 5, 9—14). Вони мають звичайне плескате вузьке денце, що іноді набуває характеру піддна, конічні стінки, прямий чи навкісний край або й бортик. Деякі зразки оздоблені ще вушком біля краю.

Окрім кераміки, в шарі знайдені кістяні проколки, лошила, невідрізані уламки кам'яних шліфованих сокир. Цікаво зазначити, що кремін'я представлений грубими безформеними скалками. Правильні відщепи та знаряддя трапляються рідко. Майже відсутні традиційні інструменти — скребачки та ножі. Те ж саме спостерігається і у поховальному інвентарі, де крем'яні знаряддя репрезентовані майже виключно вістрями до стріл. Все це дає підставу для цілком слушного висновку про значне поширення металу у катакомбних племенах та усунення кременю на другорядне місце.

Розкопки поселення дали також остеологічний матеріал — кістки тварин та риб, а також рибу луску³. Він до певної міри визначає господарство населення катакомбної культури — питання, яке без досліджень побутових пам'яток лишалося невіршеним.

Четвертий шар (культури багатопружкової кераміки) на всіх ділянках характеризується сірим попелястим ґрунтом. На розкопі I він лежить на суглинку, у верхньому горизонті якого було зустрінуто де-

³ Матеріал ще не визначений.

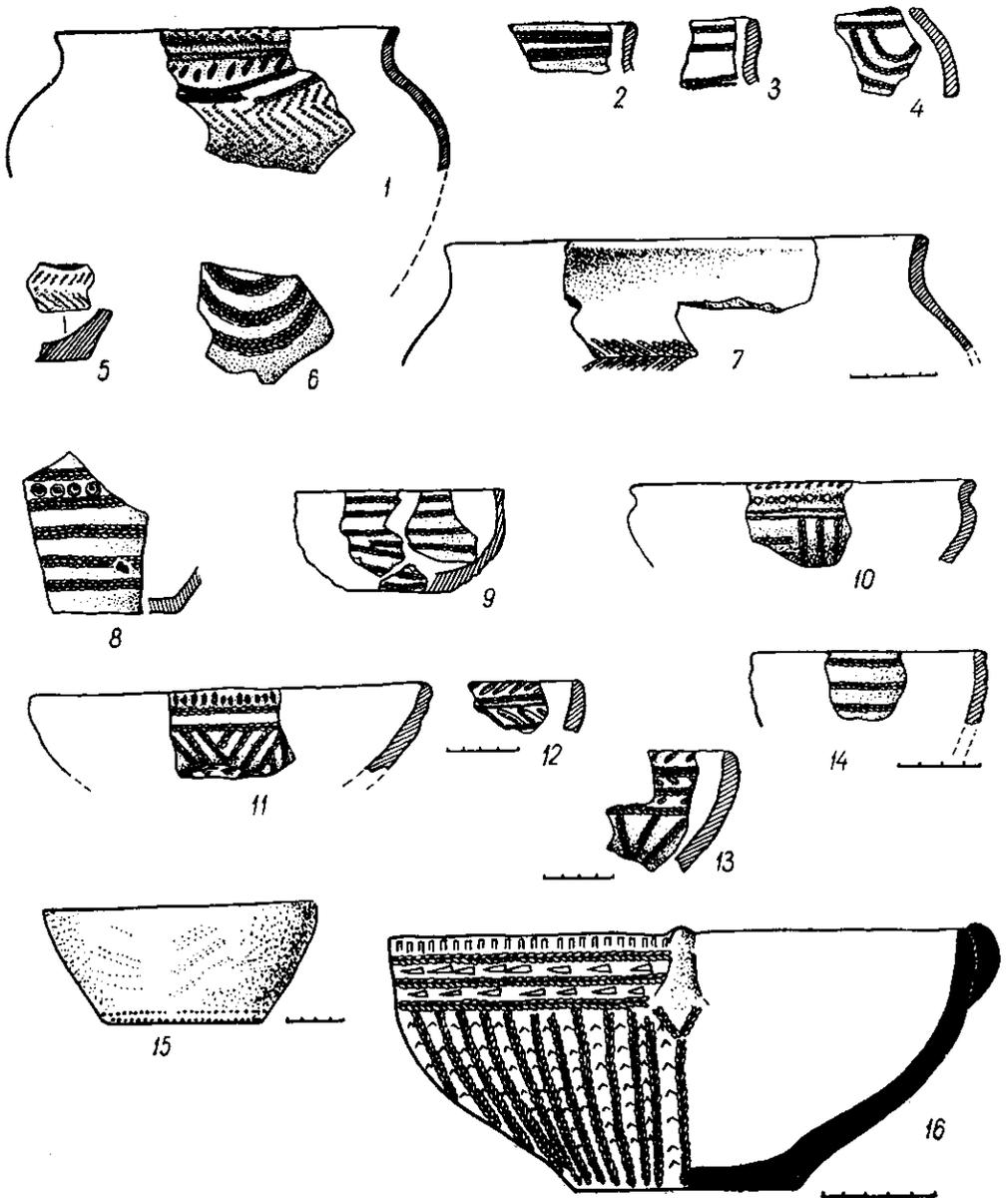

Рис. 5. Катакомбна кераміка третього шару:
1—14 — поселення; 15, 16 — курган.

кілька енеолітичних черепків; на розкопі II його підстеляє шар з катакомбовою керамікою. Зверху він перекритий шаром зрубної культури. На ділянці III розкопу II було виявлено видовжений котлован, що являє, мабуть, рештки житла, заглибленого у катакомбний шар.

Культурні залишки шару представлені керамікою, кістяними та кам'яними виробами, кістками тварин та риби, мушлями «Unio» та значними скупченнями рибної луски. На одній ділянці зустрінуто скупчення 300 стулок мушлі.

Кераміка четвертого шару за формами, виготовленням, тістом та орнаментациєю відрізняється від посуду суміжних шарів. В одних випадках вона виготовлена з однорідної глини, в других — до глини до-

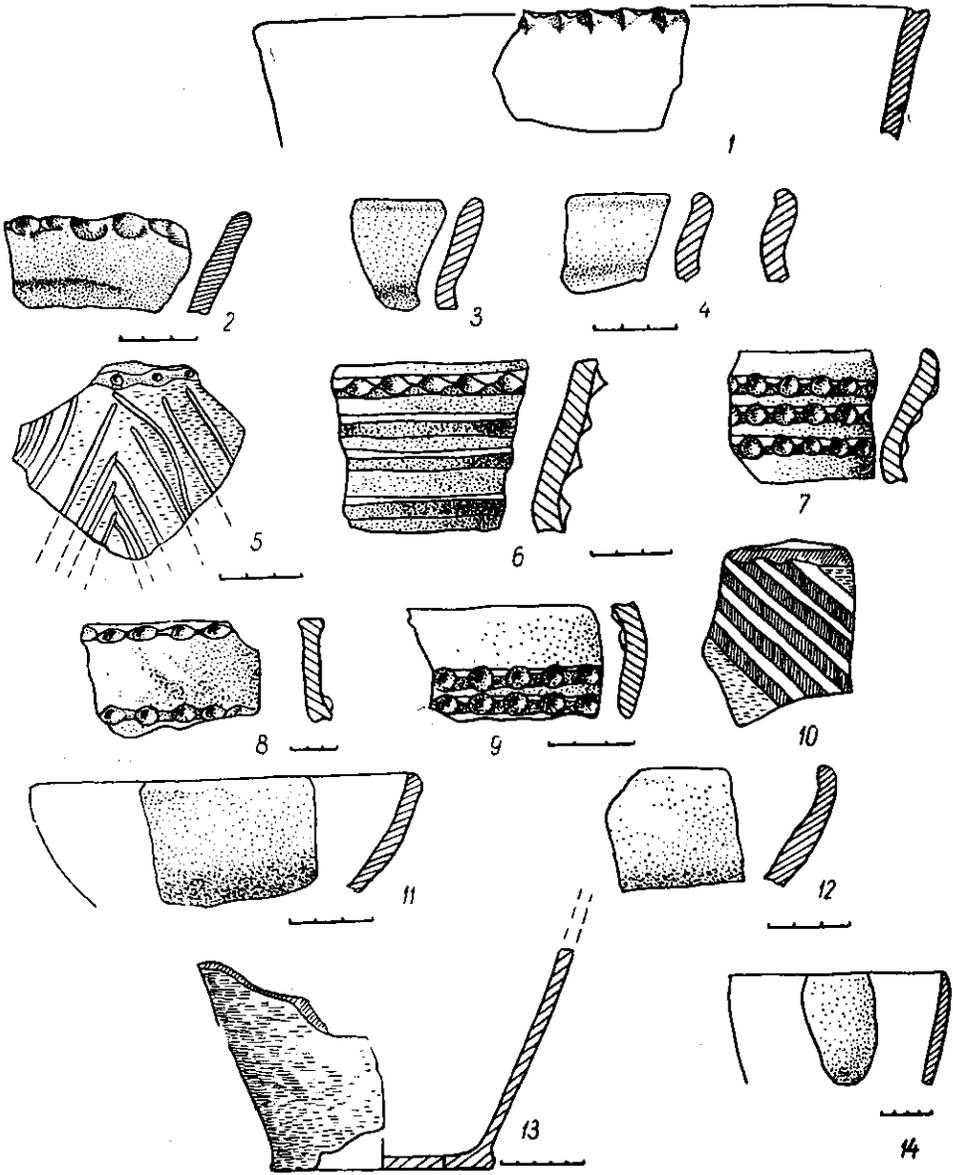

Рис. 6. Багатопружкова кераміка з четвертого шару.

мішані товчена мушля або вапняк та пісок. Черепок на зламі чорний, жовтуватий або сірий. Поверхня гладка, іноді заліскована, різного кольору — від світло-жовтого до чорного. Стінки посудин оброблялись гребінцем, сліди якого потім згладжувались майже до повного зникнення розчосів, які залишилися лише на поодиноких зразках. Найбільш яскравою особливістю кераміки є її винятково рельєфна та прокреслена орнаментация, виконана пружком, пальцевими защипами та широкими лініями. Орнаментальним мотивам притаманна певна строгість та прямолінійність. Візерунок складається з горизонтальних рядів пружків, рідше защипів та трикутників або ялинок вертикальної будови, виконаних в пружковій або в прокресленій техніці. Горизонтальні пружки містяться завжди на шийці або нижній частині посудини; трикутники, спрямовані вершиною до шийки, займають плічка,

ялинки, здебільшого,— корпус від плічків до донця. Пружки в розмірі трикутні з гострою чи згладженою вершиною, гладкі або з пальцевими зачіпами, рідше з насічками. Вони або наліплювалися окремо, або формувались з шару обмазки, накладеної на поверхню. Нерідко на поверхні, поруч з пружком або під ним, простежуються слабкі лінії — залишки начерку візерунка, що передував його виконанню пружком.

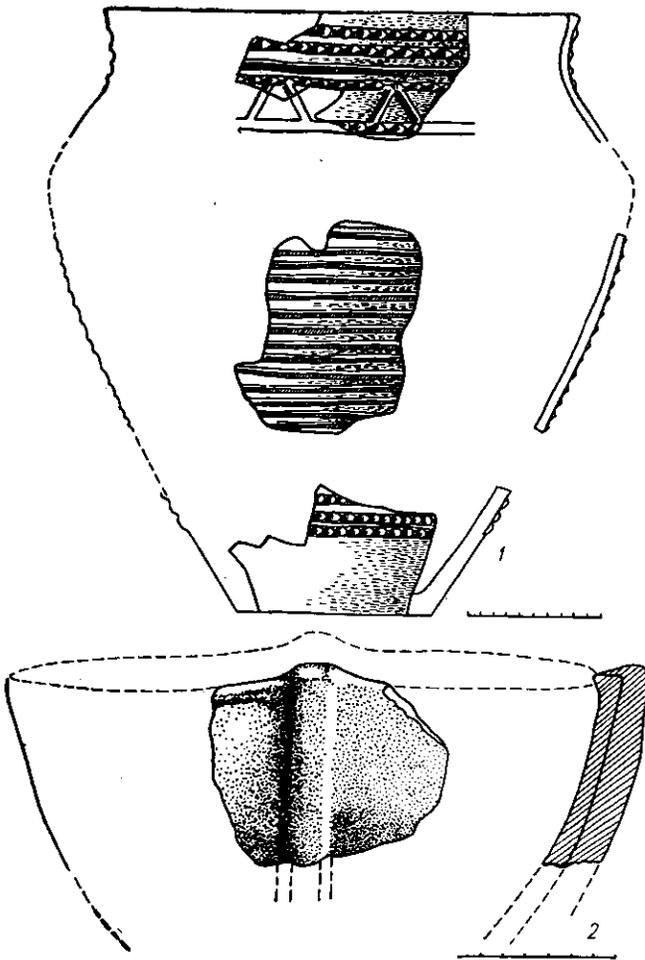

Рис. 7. Багатопружкова кераміка з четвертого шару.

Значну частину кераміки, мабуть більш половини, становлять неорнаментовані посудини.

За формою посуд розподіляється на дві групи. До першої належать горщики видовжених пропорцій з добре позначеною шийкою, прямою або розширеною догори, і, наскільки можна уявити за фрагментами, з біконічним (рис. 6, 1—10, рис. 7, 1) ребристим тулубом та досить прямим профілем стінок. Для посудин властива різко позначена розчленованість форми та певна прямолінійність складових частин її профілю. Це знаходиться у повній відповідності до характеру орнаменту з його строгою диференціацією та прямолінійністю візерунка.

До другої групи кераміки залучені неорнаментовані миски та чашки з злегка ввігнутими всередину краями та близькі до них посудини банковидної форми, здебільшого з зализкованою поверхнею (рис. 6,

11, 12, 14). Цікавий фрагмент чашки з масивним вертикальним наліпом (рис. 7, 2). До керамічних виробів належать плескати коліщата або прясла (рис. 8, 7, 8).

Крем'яні знахідки нечисленні і представлені головним чином скалками. З знарядь майже єдиними є вістря до стріл з черешком та листовидним або видовженим підтрикутником пером (рис. 8, 1, 2). До виробів з каменю належать уламки сокирок. Одна з них, що краще збереглася, має ромбічну форму (рис. 8, 6).

Для шару характерні досить часті знахідки кістяних виробів: шил, лоцил, рурочок. Зустрінуто також заготовка до пряжки (рис. 8, 5).

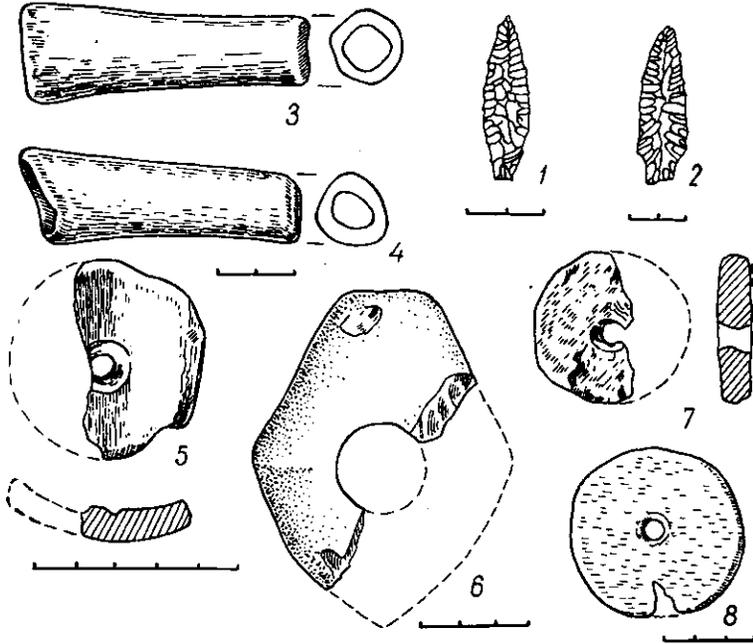

Рис. 8. Речові знахідки з четвертого шару.

Особливо цікаві кістяні рурочки з відполірованою, іноді заліскованою до блиску поверхнею, яка вказує на тривале використання їх при якійсь механічній роботі (рис. 8, 3, 4). Більшість рурочок завдовжки 6—7 см, діаметр 1,5—3 см. Проте зустрінуто коротенькі зразки завдовжки 2—3 см з тим же діаметром. Кінці їх зрізані рівно або навкіс. На одній рурочці добре помітна розточка краю, внутрішнього діаметра — вона могла утворитися лише від закріпленого в рурочку предмета, наприклад ножа. Відомі випадки, коли такі рурочки використовували як руків'я для металевих знарядь (ножів, пробійників, шил) ⁴.

П'ятий шар, що відноситься до поселення пізнього бронзового віку, зафіксований на всіх розкопаних ділянках. Поселення цього часу значно більші за розміром, ніж усі попередні. Будівлі розміщувалися як по самому краю тераси, так і в південно-східному кутку біля гирла струмка. Незаселеною залишилась тільки ділянка дещо на захід від садиб хут. Лівенцівка, де влаштуванню осель завадила вапнякова скеля, що й зараз виходить на поверхню.

Культурний шар потужністю 0,40—0,70 м являє собою гумусований ґрунт. Він заповнює також рештки кам'яних будівель господарсь-

⁴ А. Х. Халиков. Поселення епохи бронзи в Среднем Поволжье. — КСИИМК, вып. 50. М., 1953, стор. 31—32, рис. 18, 19.

кого призначення, в той час як заповненням жител є сирій та попелястий шар.

Для культурного шару характерна наявність кам'яного будівництва — житлових і господарських приміщень та супроводжуючих їх

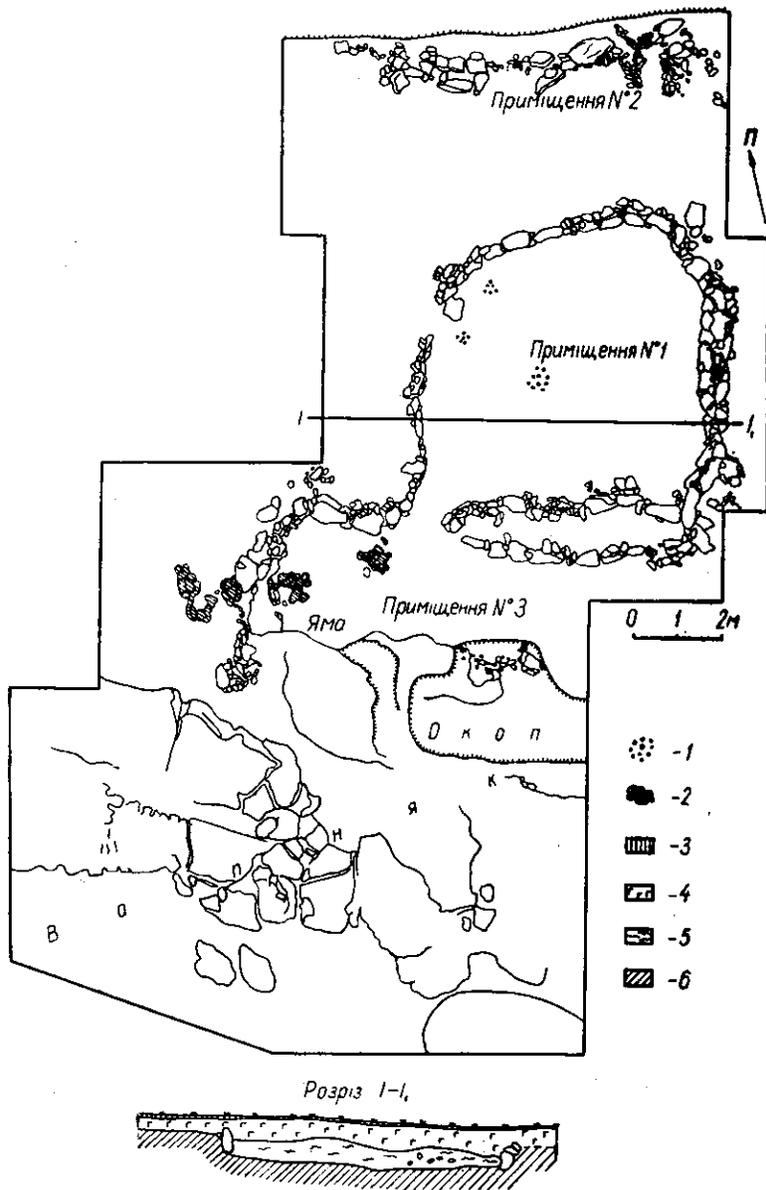

Рис. 9. План та розріз кам'яних будівель п'ятого шару:
1 — вугілля; 2 — кам'яна вимостка; 3 — сучасний гумус; 4 — стародавній гумус;
5 — попелястий ґрунт; 6 — суглинок.

розвалів каміння. На розкопі II відкрито двоє жител і двоє господарських приміщень (рис. 9). Характер їх розміщення дозволяє припустити, що поселення складалось з двох паралельних рядів будівель вздовж тераси. Вони являють собою споруди, від яких залишилась заглиблена у землю нижня частина — своєрідний кам'яний цоколь та частина надземної кладки. Цоколь заввишки 0,40—0,60 м був складений з сторчма поставлених великих вапнякових брил та блоків. На нього і

на давній горизонт спірались стінки будови, що мали горизонтальну систему кладки, яка збереглася не на всіх ділянках. Залишилось лише подекуди три-чотири вертикальних ряди заввишки 0,25—0,30 м. Загальна висота решток будівлі не перебільшує 0,70 м. За долівку в житлах правив суглинок, у південній половині житла № 3 — підтесана вапнякова скеля.

Розміри житлових будівель: приміщення № 1 — 5,8×6,2 м; приміщення № 2 — приблизно 7×6 м (збереглись не всі стіни); приміщення № 3—5, 5×10 м. Господарські споруди менші за розміром — 2×3,3 м. Одне житло складалося з двох приміщень (№ 1,3), з'єднаних вузьким проходом. Вхід до нього знаходився у західній стінці примі-

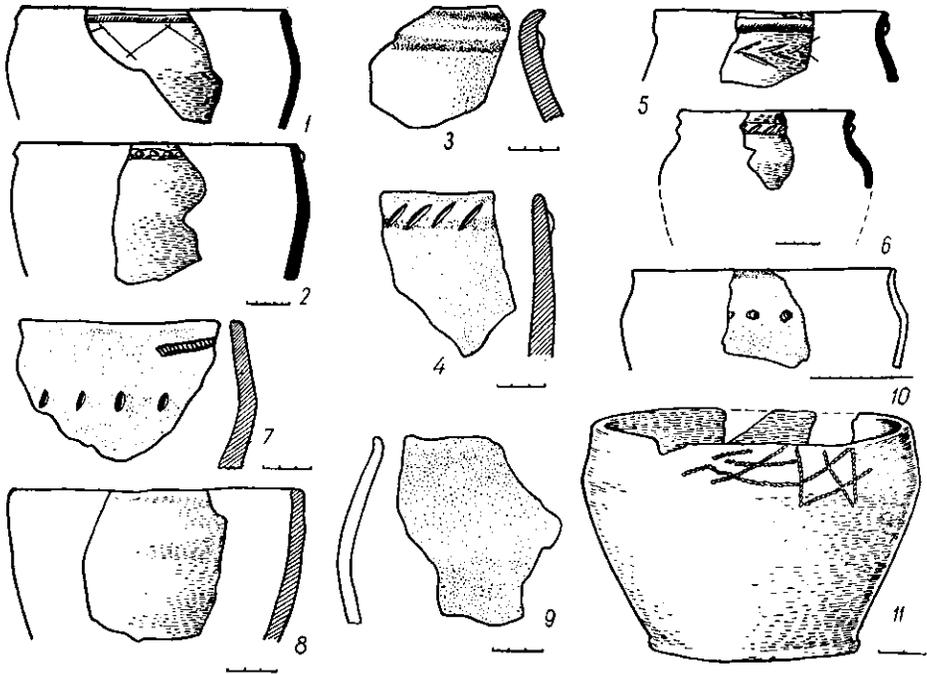

Рис. 10. Кераміка з п'ятого шару.

щення № 3. Від нього в друге приміщення (№ 1) вела стежка, вимощена плескати́м камінням. У центрі приміщення № 1 знаходились залишки вогнища, у приміщенні № 3 — яма-льох. Вибита у вапняку, вона зверху була перекрита каменями, а збоку мала отвір — лаз. Довжина її 1,70 м, ширина 0,80 м, глибина 0,60 м.

Цей культурний шар дуже насичений знахідками, особливо заповнення жител. Так, у приміщенні № 1 зібрано 450 уламків кераміки, понад 700 кісток тварин, 500 кісток риб та кілька дрібних знахідок з каменю та кістки. Кераміці п'ятого шару притаманна досить груба техніка виготовлення та бідність на орнамент. Поверхня посудин шершава, бугорчата, сірого чи жовтуватого кольору. В орнаменті за домінанту править один-єдиний пружок під вінцями. Керамічний комплекс поселення п'ятого шару складається з кількох типів.

Перший найбільш поширений тип — це кухонні посудини банкува-тої форми з злегка загнутими до середини краями, орнаментованими горизонтальним пружком з пальцевими защипами або рисочками навкіс (рис. 10, 1—3). Діаметр посудин по вінцях 0,30—0,35 м. Другий тип представлений горщиками з позначеною вигнутою шийкою, відігну-тими назовні вінцями та повільним чи різким перегином до тулуба з

ледь опуклими стінками (рис. 10, 4—6). Трапляються зразки, на яких у місці перегину помітно позначено ребро. Шийка під вінцями прикрашена пружком. На одному фрагменті вона має ще горизонтальний ялинковий візерунок з врізних рисочок (рис. 10, 5).

Діаметр шийки посудин 0,20—0,35 м.

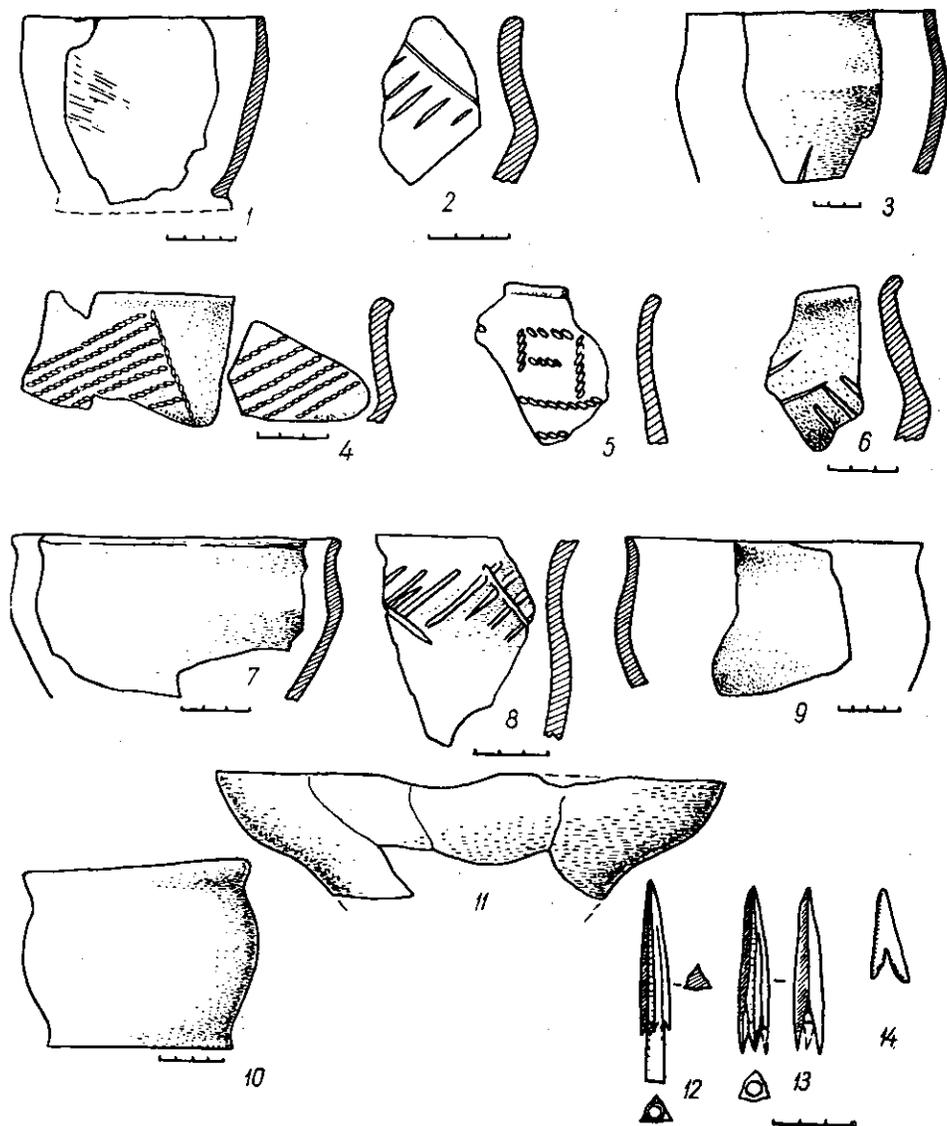

Рис. 11. Речові знахідки п'ятого шару.

До третього типу належать невеличкі посудини банкуватої форми без пружка (розмір по краю 0,15—0,20 м) (рис. 10, 7—9; рис. 11, 1).

Четвертий тип — горщики, близькі за формою до кераміки другого типу, але без пружка. Деякі з них прикрашені на перегині рядом овальних заглибин або відбитків нігтя (рис. 10, 10). Діаметр посудин по вінцях 0,28—0,35 м.

До п'ятого типу можна віднести невеличкі присадкуваті горщики (діаметр по вінцях 0,10—0,15 м) з невисокою шийкою, відігнутими назовні вінцями та повільно опуклим тулубом (рис. 11, 9, 10).

Для шостого, найменш численного типу характерні низькі, гострореберні за формою горщечки з відігнутих або прямим краєм бортика та конічними стінками (рис. 10, 11; 11, 3—7). Частина посуду орнаментована по бортику врізними або шнуровими трикутниками. Один фрагмент має меандр з відбитків шнура (рис. 11, 5).

Незначна кількість фрагментів належить до низьких мисок досить великого розміру — 0,37 м по верхньому краю (рис. 11, 11).

Крім кераміки, знайдені вироби з кістки, каменю та металу. Численними є знахідки кістяних виробів та кісток зі слідами обробки та використання. На багатьох кістках помітні затертість, заліскованість,

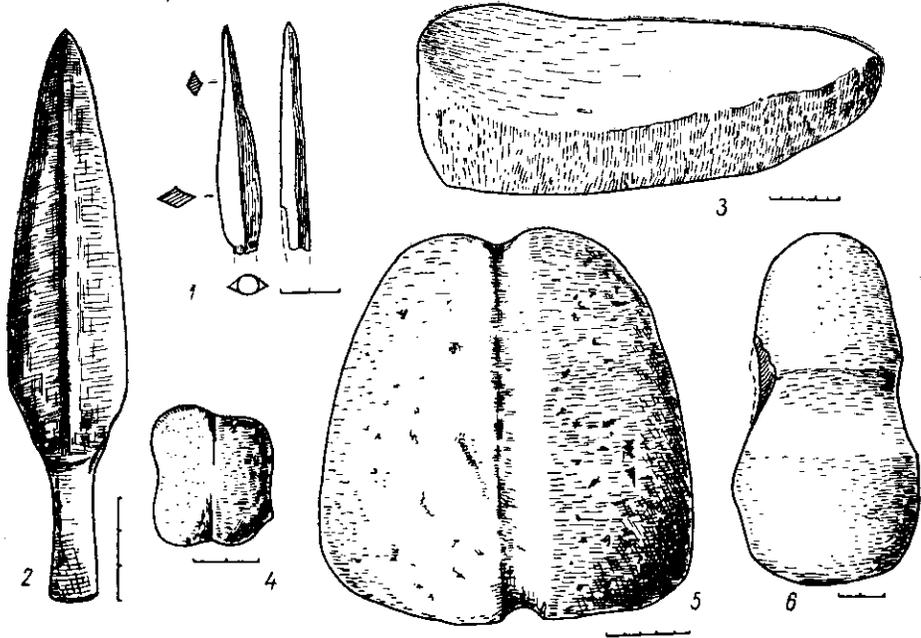

Рис. 12. Речові знахідки з п'ятого шару.

сліди зрізів, спилів та зарубок. Разом з тим тут зовсім відсутні знаряддя з зубцями, виготовлені з лопаток, що властиво сабатинівській групі пам'яток та культурі Ноа.

З завершених виробів слід зазначити лошила, вістря до стріл, так звані «ковзанки», зроблені з метаподій, у яких один бік внаслідок зрізу сплюснений та заліскований до блиску, а по краях на розі просвердлено отвори для прив'язування.

Вістря до стріл репрезентовані чотирма зразками — черешковим ромбічним у розрізі (рис. 12, 1), сплюсненим з виїмкою в основі (рис. 11, 14), з ручатою втулкою (рис. 11, 12) та втулкою в основі пера (рис. 11, 13). Два останні типи мають однакове перо з трьома шипами. Трикутне в розрізі, воно ще оздоблене додатковими гранями з кожного боку, які надають йому вигляд шестигранника.

З кам'яних виробів знайдено зернотерку, розтиральники, прив'язний молот та рибальські важки з вапняку з поперечним жолобком для прив'язування (рис. 12, 3—6). Всі важки великого розміру (0,20—0,25×0,30 м) і тільки один зовсім мініатюрний (0,035—0,042 м).

Металевих знарядь лише два: бронзове шило та ніж з нервюрою по клинку і з ледве позначеним кільцеподібним упором для руків'я (рис. 12, 2).

Найраніше поселення Лівенцівка I, що його рештками є нижній (1) шар, за характером матеріалу і перш за все кераміки належить до

доямної степової енеолітичної культури. Більшість типів посуду Лівенцівки наближається до кераміки таких пам'яток, близьких до культури типу Середній Стіг II, як острови Похилий та Виноградний. З другого боку, досить цікавим є факт наявності у лівенцівському керамічному комплексі неорнаментованих посудин з заліскованою поверхнею (третій тип), подібних до кераміки нижнього шару Михайлівки⁵. Певна близькість за керамікою та кременем простежується також з нижнім шаром Александрії на р. Оскол, посуд якого генетично пов'язаний з пам'ятками типу Середній Стіг II⁶ та кримськими пам'ятками Фатьма-Коба, Кукрек⁷.

Час побутування цих пам'яток визначається знахідками фрагментів трипільської кераміки етапу В₂ на пізньому поселенні типу Середній Стіг II в ур. Стрільча Скеля, тобто серединою III тисячоліття до н. е.⁸

Враховуючи, що ямну культуру можна зараз досить ймовірно синхронізувати з майкопською, існування поселень типу Лівенцівки слід віднести до часу не пізніше середини III тисячоліття до н. е.

Пам'ятки типу Лівенцівка I вперше відкриті на Нижньому Дону. Вони виявлені лише в дельті Дону і представлені невеликими поселеннями з тонким культурним шаром (Лівенцівка II, V, VI, Каратаєве, Мартиново I), що вказує, мабуть, на нетривалість їх існування. Поховання цього культурного типу тут майже невідомі, проте поховальні традиції енеолітичного часу (кромлехи, застосування каміння в конструкції поховальної споруди) простежуються в курганах ямної культури в пониззі Дону (Олімпіадівський курган, курган біля хут. Мокрий Чалтир). Можливо, з нижнім шаром Лівенцівка I пов'язані поховання, відкриті експедицією поруч з поселенням на горбах. Одне поховання, що знаходилось в центрі кромлеху і мало невеликий курган, було зруйноване ранньокатакомбною могилою. Від нього залишилась лише кам'яна закладка, потрошені кістки, уламок вінця посудини з домішкою товченої мушлі та гребінцевим візерунком, що подібний до кераміки поселення.

Друге поховання містилося на горбі. Воно було влаштоване в ямі, перекритій брилою і засипаній червоною землею. Кістяк лежав на спині з підібганими догори ногами, що потім розвалились «ромбом». На шиї небіжчика знаходилось ікло вепря з двома отворами на кінцях та петелькою посередині — річ, добре відома за Маріупільським, Нальчикським могильниками і похованням з Криволуччя та Петро-Свистунове.

Матеріал другого шару поселення дозволяє віднести його до ямної культури. Ті дві групи кераміки шару, що були виділені при характеристиці поселення, здається, мають не лише типологічну, але й хронологічну різницю. Перша група уявляється більш ранньою за другу. Хоча уламки посуду цих двох типів зустрічались в одному шарі і нерідко разом, що при незначній потужності шару могло виникнути внаслідок перекопування, проте кераміка першої групи переважала у нижній частині шару, другої — у верхній. Таким чином, тут ми маємо справу або з двома горизонтами, або з непотужними зруйнованими шарами. Про різночасовість кераміки цих двох груп свідчать також добре стратифіковані поселення (Михайлівка на Дніпрі) та, до деякої міри, курганна стратиграфія.

⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 30—37.

⁶ Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. — КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 10—20.

⁷ Розвідки Ю. Г. Колосова.

⁸ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА. М., 1961, № 2, стор. 186—199.

Перша група посуду другого шару має собі аналогії у кераміці середнього шару Михайлівки та його дніпровських аналогах⁹, у верхньому шарі Олександрії на Сіверському Дінці¹⁰ та в поселенні біля хут. Репіна у вигині Дону¹¹, в пам'ятках раннього етапу ямної культури. Курганними похованнями цей етап представлений надто слабо.

Друга група посуду у Лівенцівці відповідає кераміці з численних курганних поховань Нижнього Дону та Сіверського Дінця. Хронологічно горизонт з цією керамікою наближається до верхнього шару Михайлівки і відноситься до пізньої фази ямної культури, яку можна синхронізувати з новосвободненським етапом (2300—2000 рр. за новим датуванням О. О. Іессена)¹². На прямий зв'язок з кавказькими старожитностями вказують знахідки мідних ножів з верхнього шару Михайлівки¹³, провусної сокири з ямного поховання біля хут. Гречаники на Переяславщині¹⁴ та мідного (?) ножа з поховання кургана № 3 біля с. Чермалик (Заможне) у Надазов'ї¹⁵.

Поселення третього шару за характером кераміки відноситься до донецької катакомбної культури, час якої визначається першою чвертю другого тисячоліття. Для цього варіанта характерні невисокі посудини з чітко визначеною шийкою, з опуклим, нерідко дуже роздутим тулубом. У порівнянні з керамікою інших варіантів донецький посуд багато орнаментований, невід'ємним компонентом якого є тасьмові візерунки. Всім цим особливостям відповідає кераміка з Лівенцівського поселення.

Катакомбній культурі на Нижньому Дону притаманні ті ж стійкі риси, в порівнянні з іншими районами, що й на Сіверському Дінці. Всі поховання тут влаштовані в правильних катакомбах, небіжчики лежать на правому боці, обличчям до виходу з камери. Тільки на Сіверському Дінці та Нижньому Дону існував звичай класти до катакомби жаровню з вугіллям, для якої використовувався фрагмент горщика. Досить стійкими є також форма і візерунок посудин.

Особливістю нижнедонської групи пам'яток є наявність у керамічному комплексі мисок та низьких баночних посудин, що були зафіксовані на поселенні і відомі також з поховань (рис. 5, 15, 16). Ці форми начебто не були поширені на Сіверському Дінці. Вісім таких посудин було зустрінuto у двох курганах поруч з Лівенцівським поселенням, до якого вони, певне, відносяться¹⁶. Крім того, вони знайдені в курганах Гиреева Могила, Лисий курган, у курганах біля с. Донського, хут. Великий Мішкін, с. Мокрий Чалтир (поблизу м. Ростова та Новочеркаська¹⁷).

Дуже близька до лівенцівських мисок посудинка, що одержала назву курушки, з розкопок М. Ю. Бранденбурга у Північному Надазов'ї¹⁸. Вона оздоблена невеличким вушком і має не кільцевий, а чо-

⁹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Вказ. праця, стор. 183—185.

¹⁰ Д. Я. Телегін. Вказ. праця, стор. 16—18.

¹¹ И. В. Синицын. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Поднепрорьем. — КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 32.

¹² А. А. Иессен. Майкопская культура и ее датировка. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований. М., 1962, стор. 21.

¹³ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Вказ. праця, стор. 150—151, табл. XXVI, 22—24; Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси, 1949, рис. 65, 4.

¹⁴ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1927, табл. IV, 18.

¹⁵ Науковий архів ІА АН УРСР, ВУАК, № 116/39.

¹⁶ Матеріали неопубліковані. Розкопки автора 1963—1965 рр.

¹⁷ Матеріали неопубліковані. Розкопки А. М. Мелентьева, В. Я. Кіяшка, В. С. Бочкарьова, С. Н. Братченка, В. М. Касяненко 1959—1961 рр.

¹⁸ Н. Е. Бранденбург. К вопросу о каменных бабах.— Труды VIII АС, т. III, табл. I, II.

тирикутний піддон. Дві миски на кільцевиднім піддоні, які стоять близько до наших, походять також з Маничу¹⁹, хоча тут більш поширений інший тип — так звані курушки з хрестовидними ніжками. Близькість між мисками (чи чашами) і передкавказькими курушками настільки явна, що не викликає сумніву в якомусь зв'язку між ними. Майже всі курушки мають розкішний шнуровий візерунок, типовий для посуду донецько-донської групи пам'яток, — елемент, що не був поширений на інших типах кераміки передкавказької культури. Остання склалась на ґрунті куро-аракського енеоліту під певним впливом північніших степових культур. Саме це й надало їй забарвлення, яке наближає її, з одного боку, до кавказького ареалу, з другого — до степового.

З іншого погляду не менш цікавим є факт наявності у катакомбному керамічному комплексі банкуватих форм — явище, що, мабуть, сягає своїм джерелом у ямну культуру. Банкуваті посудини зустрінуті в типових катакомбних комплексах сіверсько-донецького типу. Крім того, у цей час вони поширені в полтавкинських, надазовських та наддніпрянських пам'ятках. Тому здається помилковою точка зору деяких дослідників, які залучають посуд, зустрінутий в катакомбних похованнях²⁰, до зрубної культури. Звідси робився висновок про певне хронологічне співіснування зрубної культури з катакомбною та про доживання останньої в Надазов'ї та Наддніпрянщині до часу появи пам'яток пізньозрубної культури (XIII—XII ст. до н. е.). Неймовірність такого тлумачення, до деякої міри зрозумілого 10 років тому, зараз очевидна, якщо врахувати, що комплекси з банкуватим посудом віддалені від зрубної культури часом побутування передкавказьких пам'яток та пам'яток з багатопружковою керамікою. До того ж, контакти зі зрубною культурою спостерігаються саме на пам'ятках багатопружкового посуду.

Катакомбні пам'ятки Сіверського Дінця та Нижнього Дону зараз можна поділити на власне катакомбні донецького зразку і передкавказькі (волго-маницькі). Останні за стратиграфією курганних поховань пізніші за донецькі. Про це ж свідчить також аналіз інвентаря передкавказьких та донецьких катакомб. Тільки у донецьких комплексах є імпорт металевих речей північнокавказької культури першого етапу (2000—1700 рр. до н. е.)²¹. Для передкавказьких поховань, навпаки, характерні типи, що побутують у другій чверті другого тисячоліття до н. е.

Різномасштабність цих груп пам'яток підтверджується також даними горизонтальної стратиграфії — в пониззях Дону наявні поселення і донецького і передкавказького типу²², але контакт між ними не простежується. У складі лівенцівської кераміки відсутні ріпчасті та інші форми посуду, притаманні передкавказькій культурі. За матеріалами поховань контакт між донецькою та передкавказькою культурами простежується слабо і відноситься до кінця існування донецької катакомбної культури.

Відкриття і почате дослідження катакомбного поселення, безумовно, становить чималий інтерес. Як відомо, дотепер ще не було досліджено жодного поселення катакомбної культури, а всі уявлення та студії щодо культури будувались виключно на матеріалах курганних по-

¹⁹ И. В. Синицын. Памятники предкифской эпохи в степях Нижнего Поволжья. — С.А. Х. М., 1948, рис. 20; одне з неопублікованих досліджень автора з Лисого кургану (1960 р.) станція Багаївська.

²⁰ Г. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, стор. 44—47.

²¹ В. И. Маркович. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — МИА, № 93, М., 1960.

²² Поселення (стоянка) передкавказького типу відкрито у Коб'яковій балці поруч з відомим Коб'яковим городищем (м. Аксай). Розвідки Коб'яківської експедиції. 1958 р

ховань. Хоча в літературі іноді можна натрапити на згадки про катакомбні поселення, проте при опрацюванні колекцій з'ясовується, що в одних випадках до них прилучені пам'ятки з ямною керамікою, в других — з багатопружковою, яка зараз відокремлюється в самостійну культурну групу (Наддніпрянина, Донеччина)²³. До речі, катакомбну атрибуцію помилково одержала Кібікінська стоянка на Сіверському Дінці, що її дослідив С. О. Локтюшов²⁴. І все ж таки при знайомстві з матеріалами розвідок виявляється низка пунктів з типовою катакомбною керамікою на Сіверському Дінці та Дону (розвідки М. І. Сибільова, С. О. Локтюшова, Д. Я. Телегіна, П. Д. Ліберова, Є. В. Пузакова, Г. І. Горецького). Проте незначна кількість і фрагментарність зібраних матеріалів до деякої міри вказує на наявність поселень чи стоянок з бідним культурним шаром, що міг залишитися від нетривалого перебування тут населення. Поселенню у Лівенцівці теж не властива насиченість шару, притаманна довгочасовим селищам. Напевне, це свідчить про відсутність у племен катакомбної культури тривалої осілості, що пов'язано з провідною роллю в господарстві скотарства, яке спричинило необхідність до перекочовок в пошуках пасовиськ.

Ймовірно, що поселення, розташовані поблизу річок з багатою рослинністю в заплаві, яка давала змогу утримувати худобу і в умовах зими, являли собою тимчасові селища типу зимовників.

Наступний, четвертий шар поселення Лівенцівка I належить до своєрідного культурного утворення середньобронзової доби, що характеризується багатопружковою керамікою²⁵. Пам'ятки його, переважно поселення, давно вже досліджуються у Наддніпрянині та на Середньому Дону. На Нижній Донщині вони раніше були невідомі, хоча на їх відкриття можна було сподіватись по нечисленних знахідках кераміки, зроблених за останні десятиріччя.

Крім поселення Лівенцівка I, наявність багатопружкового посуду встановлено на поселеннях Каратаєве, Лівенцівка V, VI. Кераміка з багатопружковим візерунком представлена також в гирлах Дону²⁶, біля хут. Усть-Койсуг, с. Донського, ст. Бесергінівської²⁷. Вище по Дону нам відомі слідуючі пункти знахідок цієї кераміки: озеро Сусарево біля ст. Сольоновської²⁸, городище Потайновське²⁹ біля ст. В. Курмоярська³⁰, хут. Ляпичів, хут. Жуків³¹. З району Волго-Дону походить ціла посудина багатопружкового типу³².

Таким чином, з'ясовується, що пам'ятки багатопружкової кераміки поширені не тільки в Наддніпрянині, Наддністрянщині та на Середньому Дону. Племена, що їх залишили, займали також і такі класичні катакомбні терени, як Нижня Донщина та Донеччина. За даними Є. В. Пузакова, на Сіверському Дінці нараховується біля 70 поселень з багатопружковою керамікою³³.

²³ Т. Б. Попова. Вказ. праця, стор. 36, 40, 73.

²⁴ Останні шурфовки, проведені Д. Я. Телегіним на стоянці, дали матеріал лише бондарихінської культури. За архівними джерелами в матеріалах С. О. Локтюшова катакомбної кераміки немає. Науковий Архів ІА АН УРСР, фонд ВУАК, 309/10.

²⁵ С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА. М., 1960, № 4.

²⁶ Збирання І. С. Каменецького. Бугри II, III, VII.

²⁷ Збирання В. Я. Кіашко.

²⁸ Збирання Г. І. Горецького.

²⁹ А. А. Миллер. Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1926 и 1927 гг. — Сообщение ГАИМК, II. Л., 1929, стор. 113—117.

³⁰ Колекція Ермітажу 397/1—10. Експедиція ГАИМК 1929 р. під керівництвом М. І. Артамонова.

³¹ И. И. Ляпушкин. Из полевых изысканий разведочного отряда Волго-Донской экспедиции в 1950 г. — КСИИМК, вып. 50, М., 1953, рис. 5, 6, 9.

³² Розкопки О. О. Іессена у 1929 р. Посудина зберігається в Ермітажі.

³³ Е. В. Пузаков. О периодизации памятников эпохи бронзы в бассейне Верхнего Дона. — МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 200.

Кераміка багатопружкового типу на всій території її поширення— від Дністра до Дону виказує незрівняно більшу єдність та одноманітність, ніж культури іншого часу цих районів. Ще неможливо виявити якісь досить характерні риси, притаманні окремим групам пам'яток, щоб вбачати в них локальні варіанти.

Не становить виняток також і кераміка дослідженого поселення, хоча фрагментарність її не дозволяє ще уявити всі деталі форми та орнаментативні риси, за якими можна було б встановити співвідношення поселення з іншими пам'ятками. Особливістю лівенцівської кераміки можна зазначити тільки наявність посудин, виготовлених з глини з домішкою товченої мушлі, та посудин банкуватих форм, начебто відсутніх на дніпровських та донецьких поселеннях.

Щодо іншого матеріалу, слід зазначити крем'яні вістря до стріл з чітко або ледве позначеним черешком. Вони невідомі у пам'ятках ямної, катакомбної та пізньозрубної культури і становлять певний інтерес для датування. Черешкові вістря до стріл поширені в пам'ятках ранньозрубної, абашівської та інших культур, де вони входять до комплексів, що містять речі сейминсько-покровського типу. Лівенцівські вістря до стріл відрізняються від абашівських та більшості ранньозрубних (відсутність бічних шипів, тупий, незагострений черешок). Проте в зрубних похованнях зустрінуті і зразки, тотожні до наших³⁴.

З усього сказаного можна зробити висновок, що цей тип буде характерним, якщо не для всього кола пам'яток багатопружкової кераміки, то принаймні для східних теренів їх поширення. На інших дніпровських поселеннях він начебто невідомий. Одне вістря, пов'язане з шаром багатопружкової кераміки, походить з р. Сейм³⁵. Воно теж черешкового типу, але має коротеньке трикутне перо з шилами в основі.

Надто важливими щодо розуміння місця пам'яток багатопружкової кераміки серед культур бронзового віку є дані стратиграфії Лівенцівського поселення, де вперше зустрінуто шар з багатопружковим посудом в оточенні катакомбного та пізньозрубного шарів. Поселенню багатопружкового типу тут передують катакомбове селище, зверху воно перекрите залишками пізньозрубного поселення.

Таким чином, за даними стратиграфії встановлюється, що пам'ятки багатопружкової кераміки Нижньої Донщини змінили катакомбну культуру і існували до появи пізньозрубної. Аналіз матеріалу пам'яток середньої бронзи Надазов'я, Наддніпрянщини теж дає підставу для датування їх у межах XVI—XIV ст. до н. е. Дещо інша картина спостерігається на Сіверському Дінці та Середньому Дону, де наявні поселення та поховання I етапу зрубної культури. Мабуть, в цих районах пам'ятки багатопружкового типу зникають дещо раніше, ніж у західних та північних районах.

Таке датування та встановлення співвідношення пам'яток багатопружкової кераміки до згаданих культур дещо розбігається з їх попереднім визначенням, зробленим С. С. Березанською³⁶. На її думку, племена багатопружкової кераміки існували одночасово з катакомбним і зрубним населенням та в їх оточенні. Безпідставність такої синхроні-

³⁴ А. М. Tallgren. La Pontide préscythique.— ESA, II, Helsinki, 1926, стор. 71, рис. 46; В. П. Ш и л о в. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы.— Археологический сборник, 6. Л., 1964, рис. 3, 6; Р. R y k o w. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga.— ESA, I, Helsinki, 1927, стор. 74—76, рис. 20, 3, рис. 19, 4.

³⁵ С. С. Березанская. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма.— КСИИМК, вып. 67. М., 1957, рис. 9, 4.

³⁶ С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине, стор. 40.

зації була зазначена Т. Б. Поповою³⁷, і цей факт став головним аргументом проти відокремлення пам'яток багатопружкового посуду в самостійну культуру, що його запропонувала С. С. Березанська. Адже кожна культура повинна мати свій власний терен і час. Наведені дані, на нашу думку, дають підставу для більш вірогідного тлумачення пам'яток та їх розуміння на тлі культур Східної Європи. Безумовно, вони заслуговують відокремлення в окреме культурне утворення, яке набуває зараз характеру явища східноєвропейського поширення.

Верхнім (V) шаром завершується життя на Лівенцівському поселенні яке відноситься до пізньозрубної культури і належить до дельтинської групи, яка складається з 12 селищ, що розташовані вздовж берега р. Мертвий Дінець. Топографія цих поселень є звичайною для поселень зрубної культури. Всі вони розміщені на низькій першій терасі, чим відрізняються від топографії тутешніх поселень кінцевого бронзового віку типу Коб'якова. Останні містяться на високих горбах корінного берега і оточені яругами, що, певно, відповідало інтересам оборони стародавнього поселення.

Поселення Лівенцівського типу прикметні своїми житлами та господарськими спорудами з кам'яним цоколем. Дані про наявність їх одержані також при наших розвідках на поселеннях Лівенцівка II, Мартинове I, Гниловське. Вище по Дону та Сіверському Дінцю вони невідомі. Ці поселення, як доведено дослідженнями у Лівенцівки I, супроводжуються ґрунтовими плоскими могильниками з кам'яними закладками над могилами та кромлехами³⁸. На краю корінного берега, біля підніжжя якого містяться залишки поселення Лівенцівка I, відкрито чотири таких могильники. Розкопками двох з них здобуто значний матеріал (понад 70 поховань), який істотно доповнює характеристику культури дослідженого поселення.

Поховання в цих могильниках були влаштовані в неглибоких ямах, закладених дрібним камінням. Частину могил оточували невеликі кромлехи: по два-три кільця. Небіжчики здебільшого клялись на лівий бік, у скорченому стані, головою у східному напрямку. Поховальний інвентар репрезентований виключно столовим посудом — горщечками або чашками банкуватих чи гострореберних форм. Лише серед залишків тризни знайдені фрагменти кухонних посудин, аналогічних відповідній групі кераміки поселення (з пружком під краєм).

За характером кераміки, в якій простежуються деякі архаїчні риси (гострореберні посудини, «ялинковий» візерунок та зиг-заг), Лівенцівка I відноситься до раннього часу другого етапу зрубної культури, що загалом відповідає часу існування сабатинівської групи пам'яток Наддніпрянщини та Північно-Західного Причорномор'я. Про це ж свідчить і ніж з упором — досить ранній для серії ножів цього типу.

Від сабатинівських пам'яток поселення лівенцівського типу відрізняються відсутністю посуду з залікованою поверхнею, кераміки з пережитками багатопружкової орнаментациї, притаманної також північнонадазовським пам'яткам (Обіточна), та деяких інших форм.

Проте з ними їх зближує кухонна кераміка, а також житла з кам'яним цоколем та могильники з закладками над похованнями. Типи жител та могильників належать до тих рис культури, які начебто невідомі в східних районах поширення зрубних пам'яток.

Поселення з керамікою, аналогічною до кераміки Лівенцівки I, широко представлені і давно вже відомі на Нижній Донщині, хоча й не знайшли ще відображення в літературі. Немає згадок про них і про

³⁷ Т. Б. Попова. К вопросу о многоваликовой керамике. — СА. М., 1960, № 4, стор. 42—43.

³⁸ Наявність таких могильників зафіксована також поруч з поселенням в ст. Гниловській. Поселення знаходиться на захід від відомого Гниловського городища.

весь період, який вони репрезентують, як і про поселення зрубної культури дещо ранішого часу³⁹, і в монографічному дослідженні О. О. Кривцової-Гракової⁴⁰ і в інших працях, присвячених зрубній культурі.

З нижнедонських поселень в науковому обігу дослідників було лише Коб'якове поселення кінцевого бронзового віку. Така обставина спричинила потворне уявлення щодо бронзового віку Донщини. На підставі відсутності згаданих пам'яток робився висновок про доживання катакомбної культури в низинях Дону до кінця II тисячоліття до н. е., а в культурі Коб'якова поселення вбачались окремі катакомбні риси⁴¹.

Помилковість такого тлумачення очевидна, бо поселення типу Коб'якова віддалені від катакомбних пам'яток періодом існування пам'яток багатопружкової кераміки та зрубної культури раннього часу другого етапу.

До такої ж міри здається необгрунтованим твердження про доживання катакомбної культури до кінця II тисячоліття до н. е. на Маничі та в східному Надазов'ї. Наявність в цих районах поселень та поховань зрубної культури другого етапу, а також відсутність в катакомбних комплексах речей пізнього типу дає можливість віднести кінець катакомбної культури на цих теренах ближче до середини II тисячоліття до н. е.

С. Н. БРАТЧЕНКО

МНОГОСЛОЙНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЛИВЕНЦОВКА I НА ДОНУ

Резюме

В 1962—1966 г. экспедиция Ростовского музея краеведения проводила раскопки поселения эпохи меди-бронзы Ливенцовка I на Нижнем Дону. На поселении открыто пять культурных слоев.

I — нижний — слой с круглодонной керамикой и обильным кремневым инвентарем относится к степной энеолитической культуре, известной в Поднепровье по таким памятникам, как Средний Стог II, острова Похилый, Виноградный.

II слой (два горизонта) представляет ямную культуру и соответствует поселениям среднего и верхнего слоя Михайловки на Днепре.

III слой содержал плоскостенную керамику, роскошно орнаментированную темными узорами. Эта керамика полностью совпадает с керамикой из катакомбных погребений Нижнего Дона и Северного Донца.

IV слой характеризуется многоваликовой керамикой, аналогичной той, которая хорошо известна на Украине и на Среднем Дону.

V слой относится к позднезрубной культуре (сабашиновский этап).

Проведенные исследования, выявившие ряд неизвестных в Подонье культурно-исторических звеньев, позволяют в совокупности со всеми известными материалами создать более полную и обоснованную периодизацию памятников этого района.

³⁹ Вони відомі в дельті Дону (бугри, розвідки І. С. Каменецького), вище по Дону (поселення біля ст. Костянтинівки в ур. Шия, хут. Сусатського, розвідка автора), на Сіверському Дінці в межах Ростовської області (біля м. Кам'янськ, розвідки Ю. П. Єфанова). Крім того, поселення, які необхідно поставити принаймні до кінця першого етапу зрубної культури, давно вже відкриті в долині Дону, дещо вище гирла Сіверського Дінця. Див.: А. А. Миллер. Вказ. праця; Г. И. Горюцкий. Новые стоянки конца неолита и эпохи бронзы на террасах Нижнего и Маныча как геологический документ. — Известия Всесоюзного географического общества, т. 80, вып. 5, 1948, стор. 535—540.

⁴⁰ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955.

⁴¹ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 108, 109.

В. С. ДРАЧУК

ПРО ЦАРСЬКІ ЗНАКИ БОСПОРА КІММЕРІЙСЬКОГО

Ще в XIX ст. вчені різних країн виявили інтерес до так званих «загадкових знаків» Північного Причорномор'я. Не схожі за формою та змістом, зустрінуті на самих різноманітних пам'ятках перших століть н. е., вони являють собою одну з найтаємніших сторінок минулого Півдня нашої Батьківщини. Не маючи змоги в межах невеликої статті зупинитись на вивченні всіх знаків, ми розглянемо лише одну їх частину — так звані царські знаки (див. рис.)¹.

Відносно цих знаків дослідники висловлювали різні твердження. Так, наприклад, М. Еберт, вважаючи, що вони пов'язані з символікою буддійської релігії і занесені зі Сходу кочовими племенами²; Е. Мерклін вбачав в них стилізоване зображення птаха³; Б. О. Рибаків висловлював припущення, що нижня частина знаків являє собою стилізовані зображення коней, а верхня — можливо, людину з піднятими догори руками⁴; С. П. Толстов, погоджуючись з думкою Б. О. Рибаків, виводив їх походження із Середньої Азії⁵; деякі автори були схильні вбачати в них знаки письма⁶ тощо.

Вивчаючи ці знаки, ми прийшли до висновку, що жодна з зазначених точок зору не відповідає дійсності.

Ще у III ст. до н. е. царі Боспору з династії Спартоکیدів використовували тризубець як своєрідний знак царської власності⁷ (рис. 1, 1').

¹ Користуємось нагодою висловити подяку старшому науковому співробітнику відділу античної і середньовічної археології Криму ІА АН УРСР Е. І. Соломонік за надану можливість вивчити зібрані нею матеріали із знаками Північного Причорномор'я.

² Herta Rupp. Die Herkunft der Zelleneinlage und die Almandin Scheibenfibel im Rheinland, m. II. Bonn, 1937, стр. 29.

³ E. Mercklin. Antiken im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe.— AA., Bd. 43, 1928, Berlin—Leipzig, 1929, стр. 454.

⁴ Б. А. Рибаків. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси.— СА, VI, М., 1940, стр. 234.

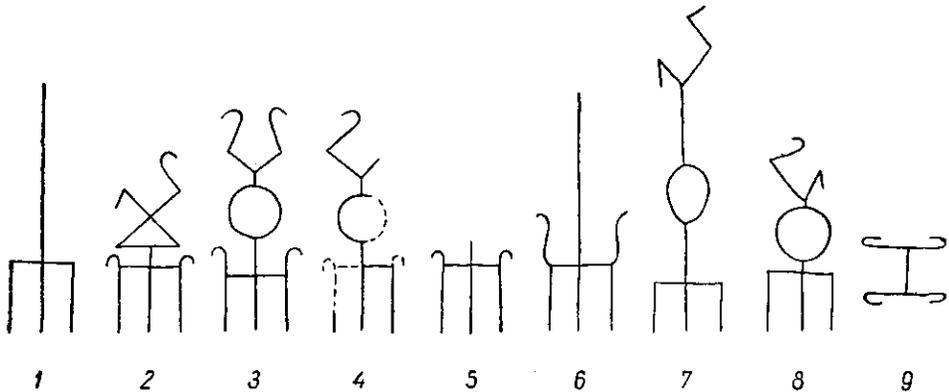
⁵ С. П. Толстов. Из предьстории Руси.— СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947; його ж. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 184—187, 195. Слід також вказати, що Г. Гумбах висловив нещодавно думку про те, що це не знаки, а грецькі монограми, і намагався їх розшифрувати. Див.: Н. Humbach. Die sogenannte sarmatische Schrift.— «Die Welt der Slaven», VI, 3, та критику його поглядів в рецензії Е. І. Соломонік на вищезгадану працю, вміщену у СА, М., 1965, № 3, стр. 299—301. З точкою зору Г. Гумбаха погоджується і польський вчений В. Надель. Див.: В. Nadel. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi znakami Północnego Nadczarnomorza z okresu antycznego.— «Archeologia», XIII, 1962, Warszawa, 1963, стр. 183.

⁶ J. Kostrzewski. Pismo obrazkowe, znaki własności czy symbole religijne?— «Przegląd archeologiczny». Poznań, 1921, Rok II—III, zes. 3—4, стр. 127—134.

⁷ Використання саме тризубця, як і дельфіна, пояснюється легендарним походженням династії Боспору від міфічних героїв Геракла і Евмолпа, сина Посейдона; тризубець же був символом бога Посейдона.

Уперше ним скористався Спарток III, син Євмела (304) 03—284/83 рр. до н. е.) і не випадково. Він був першим, кого стали називати не «архонтом Боспору і Феодосії», а царем у повному розумінні цього слова. Спарток III ставив тризубець у вигляді клейма разом з словом ΒΑΣΙΛΙΚΗ і зображенням дельфіна⁸.

Якщо при Спартоку III тризубцем позначали лише черепицю, то вже на початку I ст. н. е. ми бачимо його на монетах царя Мітрідата VIII⁹, який оголосив себе самостійним царем наперекір рішенню римського імператора. Щоправда, ці монети були в обігу короткий час:

Зображення знаків царського типу Боспору Кіммерійського:

1 — тризубець — початковий знак боспорської династії; 2 — знак Тіберія Євпатора (154/155 — 170/171 рр. н. е.); 3 — знак Савромата II (174/175 — 210/211 рр. н. е.); 4 — знак Ріскупоріда III (реконструкція Е. І. Соломонік); 5 — спільна нижня частина знаків; 6 — зображення тризубця на золотій монеті Ріскупоріда III; 7 — знак на вапняковій плиті з Керчі (зберігається в лапідарії Керченського музею; інв. № Л—156); 8 — знак на вапняковій плиті, знайдений на Боспорі; 9 — знак Гініфімея (перша половина III ст. н. е.).

незабаром римлянам вдалось відновити свою владу. Проте в кінці II ст. н. е. Савромат II звільнився від Риму, провів монетну реформу і остаточно відновив на монетах тризубець.

Наведені факти свідчать, що тризубець використовували у тих випадках, коли потрібно було підкреслити належність до царської династії Боспору. Тому можна говорити, що він був свого роду гербом всієї боспорської династії. Але тому ж Савромату II належав ще один знак, який був також своєрідним царським гербом, але мав зовсім іншу форму (рис. 1, 3). Подібну форму, відмінну від тризубця, мали знаки й інших царів боспорської династії (рис. 1, 2, 4). При розгляді цих знаків помічаємо, що вони мають спільну нижню частину (рис. 1, 5). Верхня ж частина знаків змінюється зі зміною імені царя. Це дає нам можливість думати, що кожний із цих знаків складається з двох частин, кожна з яких є, в свою чергу, самостійним знаком і виконує самостійну роль: верхня частина — це не що інше, як іменний знак, а нижня — символ чогось спільного для всіх царів однієї династії Боспора. Спільним, властивим в однаковій мірі всім представникам боспорської династії, символом була, як ми бачили вище, саме емблема тризубця. Дійсно, якщо уявити нижню частину цих знаків самостійною (рис. 1, 5), то вона якраз і являє собою тризубець, повернутий зубцями донизу, з коротким стержнем. Щодо невеликих відрогів, які виходять з верхніх кутів нижньої частини знака, то вони могли бути композиційною частиною верхнього знака, тобто, як буде видно далі, своєрідним наслідком «варваризації» тризубця. До речі, на одній з мо-

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Строительные керамические материалы Боспора. — ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1935, стор. 278.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 326.

нет Ріскупоріда III¹⁰ подібні відроги виходять з кутів тризубця (рис. 1, 6). На користь висловленого свідчить також і наявність знаків царського типу, що складаються з двох частин, але без відрогів на тризубці (рис. 1, 7, 8).

Щодо верхньої частини знаків — кола чи то трикутника з розвилком, то аналогії до неї в археологічному матеріалі Боспору нам невідомі. Верхня складова частина знаків не місцева за походженням, вона є наслідком сарматського впливу. Саме в сарматів були поширені знаки, подібні за формою до верхньої частини царських знаків, які відігравали роль іменного знака — знака власності¹¹.

У зв'язку з сильною сарматизацією Боспору вони були приєднані до символу боспорської династії — тризубця, що й призвело до появи нової форми знаків Боспорських царів. Це було зумовлено корінними змінами етнічного складу Боспорського царства не тільки у зв'язку з сарматизацією грецького населення, а й приєднанням «по договору» до Боспору сусідніх земель, населених сарматськими племенами. Останнє знайшло своє відображення навіть в офіційній зміні Ріскупорідом III свого титулу «цар Боспору» на титул «цар Боспору і тавроскіфів...»¹² Цілком зрозуміло, що при таких умовах царі Боспору повинні були йти на поступку варварським елементам. Вони вже не могли так уперто, як це було під час посилення Боспорського царства, після повалення панування римлян у Північному Причорномор'ї, підкреслювати свою міфологічну генеалогію. В цих умовах, щоб знайти спільну мову з варварами, царі Боспору і змінили свій офіційний герб, приєднавши до тризубця поширену різновидність сарматських знаків. Крім того, зображення царського герба в новій формі було зрозумілим неписьменному варварському населенню, яке було знайоме з користуванням іменними знаками.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки:

1. Царські знаки Боспору були іменними гербами царів Боспору і остаточно сформувались саме на території Боспору.

2. Вони складаються з двох частин, кожна з яких була самостійним знаком: нижня (тризубець) символізувала належність до боспорської династії, верхня — (трикутник чи коло з розвилком)¹³ являє собою сарматський знак, що символізував ім'я царя. На користь останнього говорить, до речі, і той факт, що цар Ініфімей (перша половина III ст. н. е.), який походив з варварського середовища, зробив своїм гербом не знак вказаного вище типу, а знак у вигляді перевернутої

¹⁰ Монета зберігається у фондах Керченського історико-археологічного музею, інв. № Ф-3-1-3.

¹¹ Н. А. Захаров. Краснодарское городище. Архив Ленинградского отделения Института археологии, ф. 2, оп. 2, № 475, стор. 36—37.

¹² Далі напис уривається.

¹³ У 1966 р. Д. Б. Шелов на сторінках збірника «Культура античного мира» (за честь сорокаріччя наукової діяльності В. Д. Блаватського) опублікував статтю «Тамга Римиталка», присвячену виділенню нового знака боспорського царя Римиталка, верхня частина якого являє собою просто розвилок (без кола і трикутника), а нижня — аналогічна царським знакам типу Тіберія Євпатора, Савромата II, Ріскупоріда III. Правильно підкресливши, що новий знак — одна із ланок в розвитку царських знаків, Д. Б. Шелов зробив ряд помилкових висновків, а саме: про те, що поворот знака вправо чи вліво вряд чи має вирішальне значення (стор. 270, знак 18); про нову форму знака Ріскупоріда III (стор. 271, рис. 2, 4); про належність Ріскупоріду III ряду знаків різної форми (стор. 270, знак 17); про значне перевищення верхньої частини над спільною нижньою частиною у всіх без винятку царських знаків (стор. 271); про те, що більш складні форми знаків завжди виникають пізніше простих (стор. 272), та ін. Відносно ж висновку автора про належність нового знака Римиталку (стор. 273), то мова може йти лише про те, що виділений знак належав одному з невідомих боспорських царів II — першої половини III ст. н. е. Всі ці та інші питання, що мають відношення до публікації названого дослідження «Тамга Римиталка», будуть, в зв'язку з їх важливістю для вивчення царських знаків Боспору, розглянуті нами детально в окремій статті.

на бік букви «Н» (рис 1, 9), тобто один з типових сарматських знаків. Мета цього була явно єдина: закреслити всяку спільність з боспорською династією і підняти престиж династії варварського походження. Невеликі відроги, які виходять з верхніх кутів нижньої частини знака, були, очевидно, результатом сарматського впливу.

3. Поява царських знаків у другій половині II ст. н. е. була зумовлена територіальними та етнічними змінами в Боспорському царстві.

В. С. ДРАЧУК

О ЦАРСКИХ ЗНАКАХ БОСПОРА КИММЕРИЙСКОГО

Резюме

Среди многочисленных так называемых «загадочных знаков» Северного Причерноморья, привлекающих к себе самое пристальное внимание ученых разных стран, царские знаки Боспора Киммерийского представляют собой совершенно особую группу, имеющую огромное значение для изучения экономических, социальных и культурных процессов, происходивших в жизни как всего Причерноморья в целом, так и Боспорского царства в частности, а также для выяснения взаимоотношений «варварского» и греческого миров.

Знаки этой группы сформировались, в отличие от всех других, на территории Боспорского царства и были ни чем иным, как именованным гербом царей Боспора Киммерийского.

Царские знаки типа Тиберия Евпатора, Савромата II, Рискупорида III возникли в результате слияния в процессе исторического развития двух традиций: боспорской и сарматской.

Они состоят из двух частей, каждая из которых являлась самостоятельным знаком с собственной смысловой нагрузкой: нижняя, имеющая подобие трезубца, была знаком династии, символизирующим легендарную генеалогию боспорских царей, а верхняя, представляющая собой разновидность сарматских знаков,— знаком имени определенного царя.

Небольшие отроги верхних углов нижней части знаков, в некоторых знаках царского типа отсутствующие вообще, были композиционной частью верхнего именованного знака, т. е. своеобразным результатом «варваризации» трезубца.

Появление же именованных царских гербов Боспора Киммерийского обусловлено территориальными и этническими изменениями в Боспорском царстве, выразившимися даже в замене официального царского титула «царь Боспора» на титул «царь Боспора и тавроскифов...»

В. І. КАДЄЄВ

КОСТОРІЗНЕ ВИРОБНИЦТВО У ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ ХЕРСОНЕСІ (I—IV ст. н. е.)

У античному Херсонесі існувало досить розвинене косторізне виробництво. Воно постачало населенню міста різні предмети побуту, прикраси та деякі знаряддя праці. Все це свідчить про високу майстерність місцевих косторізів та про різноманітність застосовуваних ними інструментів.

Проте до цього часу ця галузь херсонеського виробництва мало ще досліджена. Тільки у статті Г. П. Іванової робиться спроба показати стан та характер косторізного виробництва у пізньоантичний час і подано опис деяких художніх виробів із кості¹.

Під час розкопок у Херсонесі зустрічаються численні відходи та напівфабрикати (обрізки кістяних стержнів рогів дрібної² та великої рогатої худоби³, заготівки з ребер⁴, трубчастих кісток⁵, астрагалів), а також готові вироби з кості й рогу, що може свідчити про місцеве виробництво по обробці кості.

Значно рідше зустрічаються відходи виробництва з рогу диких тварин. Як правило, це обрізки рогів оленя⁶ та дикої кози⁷. Надзвичайно⁸ рідке явище вироби з слонової кості у перших століттях н. е.

Крім окремих знахідок кусків кості й рога у Херсонесі, під час розкопок 1946 року в периболі оборонних стін було відкрито виробниче приміщення, де у значній кількості зустрінуті обрізки кісток і кістяних стержнів рога. На думку Н. В. П'ятишевої, в цьому приміщенні знаходилась косторізна майстерня I ст. до н. е.— I ст. н. е.⁹

Вивчення кістяних виробів свідчить, що у херсонеському косторізному виробництві сировиною служили п'ясні та плеснові кістки кінцівок рогатої худоби, рідше ребра і стегнові кістки¹⁰. Основним видом

¹ А. П. Іванова. Художественные изделия из дерева и кости, Античные города Северного Причерноморья, т. I, М.—Л., 1955.

² ДХМ, інв. № 35610, 35655, 35664, Ермітаж, інв. № X. 1908. 644.

³ ДХМ, інв. № 35655.

⁴ ДХМ, інв. № 35610, 35618.

⁵ ДХМ, інв. № 17958.

⁶ ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 32; ИАК, вып. 9. СПб., 1904, стор. 61; ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 141.

⁷ ИАК, вып. 1. СПб., 1901, стор. 47; ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 32.

⁸ Можливо, що з слонової кістки виготовлені гральні досить великих розмірів, які належать до колекції ДІМ (інв. № 25751).

⁹ Н. В. П'ятишева. Отчет о раскопках ГИМ в Херсонесе в 1946 году.— Архив ДХМ, спр. 575, арк. 4.

¹⁰ Головки стегенних кісток використовувалися для виготовлення кулястих і напівкулястих виробів.

сировини була так звана цівка (кістка великої рогатої худоби). Спочатку її старанно відбирали й потім відповідно обробляли. На це вказує збереженість та колір кістяних виробів, знахідки обрізків коло-суглобних кінцівок, відсутність пористості й тріщин на поверхні виробів, а також білий колір кістки. Для одержання кістяних виробів такої якості різьбярі повинні були використовувати зовсім свіжу кістку¹¹. Використання свіжої кістки вимагало відповідної обробки для запобігання їх загниванню та потемнінню. У процесі обробки обрізались суглоби, виймався шпик та зіскоблювалися залишки зв'язок.

Після цього кістку, для її обезжирювання, виварювали, а потім поволі просушували, запобігаючи від тріщин¹². Присутність серед херсонських кістяних виробів предметів з білої кістки, очевидно, може вказувати на застосування в процесі обробки спеціального вибілювання кісток.

Технологічний процес подальшої обробки кістки уявляється таким чином. Після попередньої її підготовки кістка розколювалась і розпилювалась на пластини або бруски, відповідно за формою майбутнього виробу. Майстер обробляв пластину або брусок рашпілем, а потім робив розмітку. За допомогою пилки або стамески одержував контур вироблюваного предмета. Далі провадилася деталіровка ножем, пилкою, стамескою, в ході якої вирізувалися кусочки кістки і виробові надавала-ся остаточна форма. Не виключено, що кістка перед обробкою попередньо розм'якшувалася кип'ятінням у воді. Розм'якшування кістки широко застосовували різьбики нового часу¹³. Цей засіб розм'якшення слонової кістки згадується й у працях стародавніх авторів¹⁴. Після деталіровки наступала остаточна обробка виробу: свердлились отвори, наносився орнамент. Останньою операцією для нефарбованих виробів було полірування поверхні.

Іноді серед херсонських кістяних виробів зустрічаються пофарбовані предмети¹⁵. При фарбуванні кісток, застосовувалися, головним чином, червона та зелена фарби, в розчині яких виварювалися кістки¹⁶.

У косторізному виробництві використовували поряд з кісткою ще й ріг. Для того щоб відділити ріг від кістки, його вимочували у воді протягом кількох тижнів. За цей час зв'язки і м'ясо, що пов'язували ріг з стержнем, встигали згнити, і ріг порівняно легко звільнявся від кістки¹⁷. Проте, говорячи про використання в косторізному виробництві рогу, треба розмежувати випадки вживання кісткового стержня (основа рога) і самого рога (рогової оболонки). Звичайно, в археологічній літературі вважають, що використовувався кістковий стержень рога, а заготівками з рога називають обрізки стержнів¹⁸. Дійсно, в Пантікапеї¹⁹, Херсонесі²⁰ та інших античних містах знайдені вироби, що були виготовлені з кісткового стержня рогу. Однак в більшості випадків так звані «відпили рога» були відходами виробництва. Вони викидувалися після того, як з них знімалася рогова оболонка. Саме цим і пояснюється невідповідність між величезною кількістю обрізків і відпилів кісткових стержнів, знайдених у Херсонесі та інших містах, та виробами

¹¹ А. Успенский. Резьба по кости. — «Золотое руно», № 11—12, 1908, стор. 25; Б. М. Зубакин. Холмогорская резьба по кости. Архангельск, 1931, стор. 21.

¹² Б. Н. Зубакин. Вказ. праця.

¹³ С. А. Изюмова. Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси. — КСИИМК, вып. XXX. М., 1949, стор. 19.

¹⁴ Plutarch, Pericl, XII.

¹⁵ Ермітаж, інв. № X. 1913, 11; № X. 1908, 419.

¹⁶ Б. М. Зубакин. Вказ. праця, стор. 19.

¹⁷ П. А. Федоров. Выделка роговых и костяных изделий. СПб., 1903, стор. 6.

¹⁸ И. Т. Кругликова. Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантікапея в 1945—1949 гг. — МИА, № 56. М., 1957, стор. 177.

¹⁹ Там же, стор. 178.

²⁰ Див.: колекцію ДІМ, інв. № 33448.

ми з них, які порівняно рідко зустрічаються. Тільки цим можна пояснити, що відпили кісткових стержнів зустрічаються у великій кількості і бувають розсіяні по всій території поселень і міст разом з іншими відходами. Ці факти дозволяють дійти висновку, що в античних містах Північного Причорномор'я у косторізному виробництві широко використовувалася не тільки кістка, але й власне ріг. Однак через погану збереженість рога²¹ вироби з нього майже не дійшли до нашого часу.

Продукція косторізного виробництва в пізньоантичному Херсонесі подана різними предметами побуту, прикрасами, рідше — знаряддями праці. Серед предметів побуту й прикрас найбільш поширені гребені, булавки, іноді художньої роботи, стилі, піксіди, руків'я ножів та кинджалів, ложки, ручки до дитячих брязкалец, шапки, гральні кості, на-

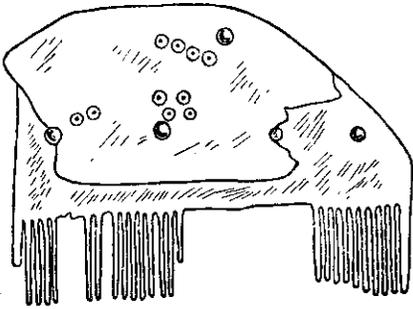

Рис. 1. Кістяний гребінь.

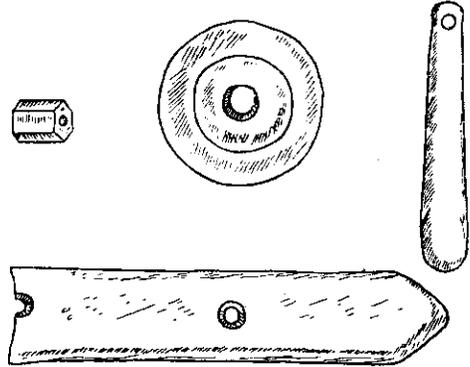

Рис. 2. Кістяні вироби з просвердленими отворами.

мистини, персні, підвіски. Зустрічаються кістяні амулети, тессери, ляльки та інше. Знаряддя праці представлені, головним чином, голками різних розмірів, веретенами, пряслицями та рашпілями.

Таким чином, вивчення виробів, напівфабрикатів та заготовок дозволило встановити застосування в процесі обробки кістки слідуєчих інструментів: сокири, ножа, пилки, свердла, напилка, рашпіля, штікселя та циркуля. Крім перелічених інструментів, для виготовлення деяких виробів, безперечно, використовувався токарний верстат.

Для обробки кістки найчастіше вживали, насамперед, ніж, сокиру²², пилку. Сліди пиляння добре помітні на численних «відпилах» кісткових стержнів рогів дрібної та великої рогатої худоби, на заготівках ребер²³, на розпилених астралагах²⁴, деяких торцях рукояток ножів²⁵. Можна простежити рівні краї, зроблені пилкою, на виробах з трубчастих кісток, торці яких після пиляння були підшліфовані²⁶. Тільки за допомогою спеціальної пилки можна було одержати зуб'я гребенів, які досить часто зустрічаються у Херсонесі (рис. 1)²⁷. Різноманітність робіт, виконаних за допомогою пилки, свідчить про використання пилки різних розмірів і конструкцій.

²¹ П. А. Федоров. Вказ. праця, стор. 7.

²² У косторізі сокира зветься косарем і застосовується для розрубання кістки при підготовці напівфабрикатів та заготовок. Див.: Б. М. Зубакін. Вказ. праця, стор. 12.

²³ ДХМ, інв. № 35610.

²⁴ Ермітаж, інв. № X. 1908. 361.

²⁵ Ермітаж, інв. № X. 1908. 658.

²⁶ Ермітаж, інв. № X. 1908. 810, 811, 812; ДХМ, інв. № 17958.

²⁷ ДІМ, інв. № 26945; Ермітаж, інв. № X. 1853. 31.

У косторізнному виробництві вживалися свердла, які мали різні діаметри. На це вказують розміри отворів (від 1 до 7 мм), просвердлених на гребенях, рукоятках ножів²⁸, брязкалець²⁹, намистинах³⁰ та інших виробах (рис. 2).

Для первісної обробки кістяних виробів, очевидно, застосовувався рашпіль, яким обробляли поверхню перед поліруванням. Побічною вказівкою на це можуть служити численні вироби з полірованою поверхнею³¹. Виготовлялись ці рашпілі, напевне, із кості з відповідною насічкою, подібно рашпілям для обробки каменю³², які добре відомі у Херсонесі цього часу³³.

У сучасному кустарному виробництві зуб'я гребенів обов'язково після пропилювання піддаються обробці напилком для усунення слідів пилки і виведення шербин³⁴. Вивчення херсонеських гребенів показало, що на них також відсутні сліди пиляння. Це, очевидно, може свідчити про застосування напилка в процесі виготовлення кістяних гребенів. Цілком можливо, що напилки вживався при обточуванні кості по контуру виробів, як це роблять нинішні кустарі-косторізи³⁵.

Наявність тонких заглиблених рисок на херсонеських виробах, виконаних вручну³⁶, а також на предметах токарної роботи (піксіди)³⁷ дозволяють припустити, що косторізи використовували інструмент, який зветься штікселем (шило). На практиці косторізи одержують такі риси саме таким інструментом³⁸.

Про застосування циркуля свідчать характерний орнамент, виконаний на кістяних виробах³⁹, а також правильні концентричні кола на дінцях піксіди, шашках та ін.

Наявність точених предметів циліндричної (піксіди, рукоятки, шашки, тессери та ін.) і кулястої форми (рис. 3) дають змогу вважати, що в косторізнному виробництві використовували токарний верстат. Однак його конструкція нам невідома через відсутність відповідних даних. Ріжучим інструментом на цьому верстаті, очевидно, служили стамески й штікселі.

Вивчення інструментів і продукції дозволяє виділити два види робіт: косторізнні та токарні. Цілком можливо, що іноді ці роботи виконувалися одним майстром. Але це не виключає того, що серед різників Херсонесу могли існувати майстри, які спеціалізувалися на виробництві певних видів продукції. Найбільш імовірно, що піксіди, гребені, які користувалися великим попитом на ринку, були продукцією дрібно-товарного виробництва. На це вказують спеціалізовані інструменти, на-

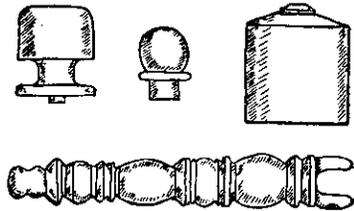

Рис. 3. Кістяні вироби токарної роботи.

²⁸ ДХМ, інв. № 18127, 22074.

²⁹ Ермітаж, інв. № Х. 1908, 658; ДХМ, інв. № 22217, 33426.

³⁰ ДІМ, інв. № 28740.

³¹ Ермітаж, інв. № Х. 1948, 155; ДХМ, інв. № 22317, 22072, 23218 та ін.

³² С. А. Семенов. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії — АП, т. VII. К., 1958.

³³ Слід відзначити, що ці знаряддя були широко розповсюджені у Херсонесі. Г. Д. Белов в одній із своїх публікацій, задовго до дослідження С. А. Семенова, вважав їх знаряддями для обробки каменю. Див.: МИА, № 34. М., 1953, стор. 195, рис. 44а.

³⁴ П. А. Федоров. Вказ. праця, стор. 24.

³⁵ Б. М. Зубакин. Холмогорская резьба по кости..., стор. 12.

³⁶ Ермітаж, інв. № Х. 1892, 56; Х. 1905, 69; Х. 1908, 43.

³⁷ Ермітаж, інв. № Х. 1895, 51; ДХМ, інв. № 3995.

³⁸ Б. М. Зубакин. Вказ. праця, стор. 13.

³⁹ ДІМ, інв. № 26945, 33081; ДХМ, інв. № 18128, 23218, 35727; Ермітаж, інв. № Х, 1913, 11.

явність токарного верстата, а також певні стійкі форми продукції, які виготовлялися в значній кількості. Наявність серед херсонських кістяних виробів багатьох художніх предметів (шпильки з рельєфними фігурками Афродіти, пластини з різним зображенням воїна, розетки та ін). дозволяє вважати, що серед різьярів були майстри-художники, які працювали на замовлення.

Таким чином, з усього сказаного можна дійти висновку, що косторізне виробництво у перших століттях н. е. мало високий рівень техніки обробки й різноманітність продукції. Однак поряд з цим слід відзначити, що косторізне ремесло у Херсонесі грало досить скромну роль по своєму значенню серед інших галузей виробництва.

В. И. КАДЕЕВ

КОСТОРЕЗНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ПОЗДНЕАНТИЧНОМ ХЕРСОНЕСЕ (I—IV вв. н. э.)

Резюме

В I—IV вв. н. э. в Херсонесе Таврическом широкое распространение получила обработка кости. В качестве сырья использовались кости домашнего скота и значительно реже — диких животных.

Следует обратить внимание на то, что в Херсонесе, как, вероятно, и в других городах Северного Причерноморья, использовался не только костный стержень, но и собственно рог (роговая оболочка).

В косторезном производстве применялись разнообразные инструменты, в том числе токарный станок. Продукция косторезов представлена предметами быта и украшениями, реже орудиями труда. Применение специализированных инструментов и устойчивые формы продукции свидетельствуют о мелкоотоварном характере косторезного производства. Однако среди косторезов были и мастера-художники, работавшие на заказ.

К. П. БАХМАТ

ДО СТОЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Ф. БІЛЯШЕВСЬКОГО

У 1967 р. минуло сто років з дня народження відомого українського археолога, етнографа та мистецтвознавця Миколи Федотовича Біляшевського. Його статті з археології неоліту, трипільської культури, ранньослов'янських та давньоруських пам'яток, а також велика робота по створенню першого на Україні археологічного журналу і заснуванню Київського історичного музею є цінним вкладом у вивченні стародавньої історії нашої Батьківщини.

М. Ф. Біляшевський народився 12 жовтня 1867 р. в м. Умані, в сім'ї священика. Середню освіту він здобув у 2-й Київській гімназії, вищу — у Київському університеті, де закінчив юридичний факультет.

Ще в гімназії у М. Ф. Біляшевського виник інтерес до колекціювання і нумізматики. Він систематично збирає археологічні матеріали для Київського церковно-археологічного музею, стає членом Київського нумізматичного гуртка. Починає працювати над монографією «Монетные клады Киевской губернии», де подає великий фактичний матеріал про всі відомі скарби Києва та Київщини. Питання нумізматики продовжують цікавити Біляшевського й далі. Він вважає, що нумізматичний матеріал допомагає висвітлити цілу низку значних теоретичних питань з археології: про встановлення вогнища давньої осілості на нашій території, визначення часу існування та етнічну належність тих чи інших племен, про їх торговельно-промислові, воєнно-стратегічні та культурні зв'язки¹.

Археологією М. Ф. Біляшевський почав займатися у 1887 р., коли на запрошення В. Б. Антоновича взяв участь у розкопках древлянського могильника у с. Ягнятині поблизу м. Сквири на Київщині. З 1888 р. він веде вже самостійні роботи: досліджує замки давньоруських споруд на горі Киселівці у Києві, розкопує ранньослов'янський могильник в ур. Остроня, біля м. Ізяслава, Волинської губернії, провадить розвідки, а потім і розкопки дюнних стоянок на узбережжі Дніпра. Останні роботи стали темою доповіді М. Ф. Біляшевського на VIII Археологічному з'їзді у Москві і привернули особливу увагу спеціалістів². Під час них було відкрито дюнні стоянки передісторичної людини на лівому березі Дніпра поблизу Микільської Слобідки і на правому березі — у Києві на Приорці, біля с. Пірогова та м. Трипілля. Досліди дали великий і

¹ Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889; його ж. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве. — Киевская старина. К., 1888. VII, стор. 135—143; його ж. Два замечательные предмета Киевского церковно-археологического музея. — Там же, стор. 133—135.

² Н. Ф. Беляшевский. Следы первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева. — Труды VIII АС, т. III. М., 1897, стор. 19—30.

різноманітний матеріал. На підставі його детального аналізу та класифікації вченому вдалося виділити крем'яні знаряддя праці, що вказували на безперечний зв'язок відкритих пам'яток з пам'ятками палеоліту. Значення цього відкриття Біляшевського було підкреслено М. Я. Рудинським як одного з визначних «на Сході Європи з мікролітичної індустрії»³.

Початок археологічної діяльності Миколи Федотовича співпадає з початком його співробітництва в журналі «Киевская старина». Тут він вперше повідомляє про знахідки на Княжій Горі під м. Каневом. Винятково важливі й цікаві археологічні предмети, які постійно з'являлися у торговців і скарбощукачів, турбували М. Ф. Біляшевського, привертуючи його привернути серйозну увагу громадськості до гинучої пам'ятки старовини: «... чи довго ще наші пам'ятки старовини будуть представлені самі собі, дуже слабо ще розвинутий інтерес до них в нашому суспільстві, немає ніякого нагляду і охорони їх, і тільки у нас могла статися на очах у всіх така справа, як варварська експлуатація багатств Княжої гори»⁴.

Влітку 1890 р. Микола Федотович пішки робить екскурсію берегом Дніпра до гирла річки Рось і сам оглядає пам'ятки.

З весни 1891 р. він починає систематичні дослідження на Княжій Горі. Тут ним було виділено дві групи пам'яток, які належали до кам'яного віку і давньоруського часу. Опрацьовуючи останні, він доводить існування тут давньоруського міста Родня, яке в літописах згадується під 980 р. як місто в гирлі р. Росі, і вводить в науку новий і цікавий матеріал, що характеризує побут і культуру Русі доби Х—ХІІІ століть. На жаль, через відсутність коштів довести до кінця розпочаті дослідження М. Ф. Біляшевському не вдалося. Однак його увага ще на протязі майже цілого десятиліття була привертута до цієї пам'ятки⁵. І може завдяки цьому друзі любовно називають його «Княживичем», що згодом стає його псевдонімом. Княжу Гору М. Ф. Біляшевський обирає і для місця своєї могили.

Під час досліджень на Княжій Горі Микола Федотович приходить до висновку про необхідність удосконалення своєї освіти. З цією метою у 1892 р. він вступає вільним слухачем до Московського університету на природничий факультет, вивчає там антропологию, етнографію під безпосереднім керівництвом Д. М. Анучіна, бере активну участь у роботі Московського археологічного товариства, антропологічного, зоологічного і географічного музеїв Москви.

За дорученням Московського археологічного товариства М. Ф. Біляшевський веде дослідження дюнных стоянок епохи неоліту по берегах середньої течії Західного Бугу. Він намагається привертнути серйозну увагу дослідників до пам'яток епохи неоліту, вважає, що тільки при цілеспрямованих, систематичних розкопках можна набути достатньо матеріалу для більш глибокого його вивчення і диференціації. Він сам робить перший крок у цьому напрямку, виділяє на основі вивчення неолітичних пам'яток Півдня і Південно-Західної Росії окремі групи: «...а) дюнні стоянки й майстерні; б) стоянки і майстерні з великими відбійниками і шліфованими крем'яними, кам'яними та кістяними знаряддями, пов'язаними з штучними печерами в лесі, та в) неоліт, який

³ М. Рудинський. Доісторичне минуле Києва. — Київ, Путівник. К., 1930, стор. 25.

⁴ Н. Ф. Беляшевский. Княжа Гора. — Киевская старина. К., 1890, № 12, стор. 494.

⁵ Див. замітки М. Ф. Біляшевського про знахідки на Княжій Горі. — АЛЮР. К., 1899, т. I, стор. 11, 18, 19, 39, 40, 52, 60, 61, 63, 64, 69, 82, 84, 93, 94, 107, 108, 109, 119, 151, 176, 177, 182, 185—189; 1900 р., т. II, стор. 28—30, 88, 133, 204; 1901 р., т. III, стор. 90, 182, 187.

дає нам залишки глиняної споруди з посудом домікенської культури та наступної доби міді»⁶. Про це М. Ф. Біляшевський повідомляє на X та XI Археологічних з'їздах.

Виконуючи одночасно також завдання Археологічної комісії, Микола Федотович у 1898 р. провадить розкопки у с. Люшині Кутківського повіту Варшавської губернії. Тут ним відкрито могильник латенської культури. Це наводить вченого на думку про існування латенських (кельтських) пам'яток і в інших районах, розташованих в південній і південно-західній частинах Росії. Відкриття 1900 р. могильника біля с. Залісся Київської губернії переконують його в цьому.

Після закінчення освіти М. Ф. Біляшевський повертається до Києва, де й продовжує пильно стежити за всіма земляними роботами, що провадилися на території міста. У травні 1899 р., під час будівництва цегляного заводу на горі Верхній Юрковиці по Кирилівській вулиці, М. Ф. Біляшевський знаходить пам'ятки трьох періодів: пізньонеолітичну стоянку, ранньослов'янські поховання і «останні» кургани IX—X ст. на території Києва. Проводячи дослідження у Києві, Микола Федотович відмічає зростаючий тут інтерес до пам'яток старовини. Та, не дивлячись на появу нових колекцій, товариств, окремих співробітників, на місці не було такого видання, завдяки якому весь здобутий матеріал своєчасно міг видаватися, ставати здобутком науки. За рішення цього нелегкого завдання і взявся Микола Федотович Біляшевський.

Працюючи співробітником журналу «Киевская старина», він у 1899 р. створює при ньому новий відділ під назвою «Археологическая летопись Южной России». Цей відділ мав на меті сконцентрувати сили археологів України, зібрати розсіяні по різних виданнях наслідки їх праці, надати їм критичну оцінку. «Летопись», що видавалася під редакцією М. Ф. Біляшевського протягом 1899—1901 рр., з часом було перетворено в окремий журнал під цією назвою, який виходив у 1903—1905 рр. Це було перше археологічне періодичне видання на Україні. Творцем його був М. Ф. Біляшевський. Навколо журналу він збирав наукові сили, підтримував зв'язок з своїми кореспондентами в різних кінцях України, уважно слідкував та висвітлював діяльність всіх наукових товариств, реферував їх наукові доповіді. Все це забирало багато часу і енергії. Співробітників не вистачало. На сторінках «Летописи» з'являлися одні і ті ж імена, частіше інших — М. Біляшевський, М. Княжевич, П. Горянський або просто ініціали «М. К.», «П. Г.», «М. Б.». Стояв за ними один автор — Микола Федотович Біляшевський. В цілому до «Археологической летописи Южной России» ним було написано майже 300 статей, заміток та публікацій. Однак робота в журналі характеризує Миколу Федотовича не тільки як чудового організатора, редактора та кореспондента, але й справжнього вченого-археолога. Його огляди археологічних досліджень на Україні за 1899—1901, 1903 та 1904 рр. не тільки знайомили читача і збуджували в нього цікавість до пам'яток старовини, але й висували цілі програми досліджень на майбутнє, виразно й чітко ставили нові завдання перед наукою. В одній з програмних статей⁷ вчений говорить про необхідність розробки маловивчених питань, про вивчення пам'яток перехідного часу від палеоліту до неоліту, дослідження пам'яток неоліту, бронзи та древньоруського часу, створення необхідних умов для типологічного й хімічного дослідження металевих та бронзових виробів. Крім того, М. Ф. Біляшевський висловлював бажання покласти край ненауковим розкопкам скіфських могил і перейти до дослідження пам'яток перехід-

⁶ Н. Ф. Биляшевский. Донные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга в среднем его течении. — Труды XI АС. М., 1901.

⁷ Н. Ф. Биляшевский. Ближайшие задачи археологии юга России. — АЛЮР, т. V. К., 1903, № 1, стор. 6—14.

ного періоду від доби бронзи до ранньозалізного віку, оскільки археологічні знахідки повинні цікавити дослідників, насамперед, не з художнього боку, а як предмети матеріальної культури.

З метою викликати розробку окремих теоретичних питань, заговорити на них увагу дослідників М. Ф. Біляшевський на сторінках свого журналу відкриває дискусії. Тут полемізуються такі питання, як вік Кирилівської стоянки, конструкція, призначення, методи розкопки трипільських площадок та ін.

Сучасник блискучих відкриттів трипільських пам'яток, свідок їх перших публікацій, М. Ф. Біляшевський виступає проти багатьох висновків В. В. Хвойки і Е. Р. Штерна, ставить під сумнів методику їх розкопок, вказуючи на необхідність точної фіксації фактів і обережної їх інтерпретації.

Досліджуючи пам'ятки трипільської культури поблизу с. Колодистого на Уманщині у 1900 р., біля с. Борисівки на Київщині у 1904—1905 рр., М. Ф. Біляшевський приходить до висновку, що трипільські площадки, які В. В. Хвойка вважав ритуальними спорудами, є насправді частинами глиняних стель жител.

Полеміка М. Ф. Біляшевського з В. В. Хвойкою цікава не тільки як полеміка двох видатних вчених, вона відбиває дві протилежні системи сприймання, спостереження та мислення.

Використовуючи траншейний засіб розкопок, В. В. Хвойка вивчав окремі частини, елементи споруди, щоб з них відтворити ціле. М. Ф. Біляшевський намагався зрозуміти спочатку ціле, щоб розгадати частини. Метод В. В. Хвойки для вивчення конструкції і призначення трипільських площадок виявився менш придатним, ніж метод М. Ф. Біляшевського, тому археологічна практика пішла по шляху удосконалення методу Миколи Федотовича Біляшевського.

Як бачимо, дискусії, відкриті на сторінках «Летописи», не тільки привертали й загострювали увагу дослідників на окремих теоретичних питаннях, але й сприяли їх новим дослідженням.

Видання журналу «Археологическая летопись Южной России» М. Ф. Біляшевський припинив у 1905 р.

У цей період його захопила нова велика справа — створення Київського історичного музею. Ще у 1899 р. голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова у листі до місцевого мецената і покровителя стародавньої історії Б. І. Ханенка на посаду директора музею рекомендувала: «Миколу Федотовича Біляшевського, члена нашого археологічного товариства, людину молоду, рухливу, знаючу і вже віддану археології»⁸. Так з 1902 р. М. Ф. Біляшевський стає директором Київського художньо-промислового і наукового музею. Музей складався з семи відділів: художнього, військово-промислового, археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного і бібліографічного. На чолі археологічного відділу стояв В. В. Хвойка, останніми відділами доводилося керувати Біляшевському. Тому цілком природно, що більшу частину уваги в цей період йому доводилося приділяти не археології, а музеєзнавству, етнографії та мистецтвознавству.

На створення музею Микола Федотович Біляшевський віддав майже двадцять років праці. Особливо важкими були перші роки існування музею. Не дивлячись на невлаштованість та вологість приміщень М. Ф. Біляшевський оселився в будинку музею. Його кімната мало чим відрізнялася від експозиційних залів. Тут постійно збиралися матеріали до виставок, готувалися проекти їх експозицій.

Призначення музею, на думку вченого, полягало у створенні бази для дослідницьких робіт. З весни до осені в музеї створювалися екскурсії та експедиції у різні райони України, які поповнювали колекції

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР, 726, од. зб. 6, стор. 83.

музею новими матеріалами. Майже кожного року утворювалися виставки, які сприяли широкій популяризації знань.

Самовіддана праця, любов до своєї справи, вкладені М. Ф. Біляшевським у створення Київського історичного музею, сприяли тому, що музей став одним із найбільших у країні.

Після Великої Жовтневої революції Микола Федотович Біляшевський залишається директором музею, бере участь у створенні Української Академії наук, стає дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету. В цей останній період свого життя він зову цілком віддається археологічним дослідженням. З 26 квітня 1918 р. М. Ф. Біляшевський стає академіком на кафедрі археології Академії наук УРСР. Перед ним відкриваються нові перспективи близької й знайомої діяльності, однак підірване здоров'я не дає можливості працювати у повну силу. У 1925 р. він повертається до дослідів у с. Борисівці, готує по цій пам'ятці велику монографію, але закінчити її не встигає. 21 квітня 1926 р. життя вченого обірвалося. Вшановуючи пам'ять Миколи Федотовича Біляшевського, Українська Академія наук присвятила йому випуск наступної книги «Коротке звідомлення» за 1926 р. Всеукраїнського Археологічного комітету та «Записки історично-філологічного відділу», де з великою любов'ю у статтях Д. Багалія, В. Ляскоронського, Д. Щербаківського та інших висвітлено великий і багатогранний труд вченого⁹.

Вклад в археологічну та історичну науку, зроблений Миколою Федотовичем Біляшевським за сорок років діяльності, великий і загальноновизнаний. Перший трибун археології України, організатор Київського історичного музею, дослідник пам'яток неоліту, латену, трипілля, ранньослов'янського та давньоруського часу, він шукав нових шляхів у науці, ніс її досягнення народу. Наукові роботи М. Ф. Біляшевського і сьогодні не втратили свого значення. Вони продовжують бути важливим джерелом вивчення стародавньої історії нашої Батьківщини.

⁹ Записки історично-філологічного відділу, кн. IX. К., 1926, стор. 1—59.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГСП	— Античные города Северного Причерноморья.
АИЧПЕ	— Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы.
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России.
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР.
БКИЧП	— Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ВИА	— Всеобщая история архитектуры.
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет.
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры.
ДИМ	— Державний історичний музей у Москві.
ДХМ	— Державний Херсонесський музей.
ЗООИД	— Записки Одесского отделения истории и древностей.
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества.
ИАК	— Известия археологической комиссии.
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры.
IA АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР.
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури.
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет.
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я.
МАСП	— Матеріали по археології Северного Причорноморья.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
НЗ ОДПИ	— Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту.
ОАК	— Отчет Археологической комиссии.
ОДУ	— Одеський державний університет.
ПИСП	— Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
СА	— Советская археология.
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников.
СЭ	— Советская этнография.
Труды... АС	— Труды... Археологического съезда.
АА	— Archäologischer Anzeiger.
АМ	— Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts Athenische Abteilung
ВСН	— Bulletin de Correspondence Hellénique
ВСПФ	— Bulletin de la Société Préhistorique Française
ЕSА	— Eurasia Septentrionalis antiqua
IOSPE	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini

З М І С Т

I. Статті

В. М. Гладилін. Про техніку левалуа в мустьє Руської рівнини та Криму.	3
С. В. Смирнов. Мустьєрський комплекс місцезнаходження Орел.	12
І. Г. Шовкопляс. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту.	31
В. І. Бібікова. До історії domestикації коня на Південному Сході Європи.	55
В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг). До походження мінеральної сировини пам'яток III—I тисячоліття до н. е. з басейну річки Інгулець.	68
В. Л. Зуц. Територія Ольвійської держави догетського часу.	80
С. Д. Крижицький. Елліністичні житлові будинки Ольвії.	90
Є. В. Максимов. Про походження зарубинецької культури.	120
Е. О. Симонович (Москва). Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури в районі м. Черкас.	137
Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби на території Степової України в середині I тисячоліття н. е.	149
А. Т. Сміленко. Осіле населення Степового Подніпров'я в ранне середньовіччя.	161
М. П. Кучера. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї	180
П. П. Толочко. До історії будівництва «города Ярослава» та Софії Київської.	196

II. Публікації та повідомлення

В. О. Круц. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Софіївка на Дніпрі	203
С. Н. Братченко. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону.	210
В. С. Драчук. Про царські знаки Боспора Кімерійського.	232
В. І. Кадеєв (Харків). Косторізне виробництво у пізньоантичному Херсонесі. (I—IV ст. н. е.)	236
К. П. Бахмат. До століття з дня народження М. Ф. Біляшевського	241
Список скорочень	246

СОДЕРЖАНИЕ

I. Статьи

В. Н. Гладиллин. О технике леваллуа в мустье Русской равнины и Крыма.	10
С. В. Смирнов. Мустьерский комплекс местонахождения Орел.	29
И. Г. Шовкопляс. К вопросу о характере развития культуры позднего палеолита.	54
В. И. Бибилова. К истории доместикации лошади на Юго-Востоке Европы.	67
В. Ф. Петрунь (Кривой Рог). К происхождению минерального сырья памятников III—I тысячелетий до н. э. из бассейна р. Ингулец.	79
В. Л. Зук. Территория Ольвийского государства догетского времени	89
С. Д. Крыжицкий. Эллинистические жилые дома Ольвии.	119
Е. В. Максимов. О происхождении зарубинецкой культуры.	136
Э. А. Симонович (Москва). Сравнительное изучение памятников черняховской культуры в районе г. Черкас.	148
Л. М. Рутковская. Кочевники и земледельцы на территории Степной Украины в середине I тысячелетия н. э.	160
А. Т. Смиленко. Оседлое население Степного Поднепровья в раннее средневековье.	179
М. П. Кучера. Об одном конструктивном типе древнерусских укреплений в Среднем Поднепровье.	195
П. П. Толочко. К истории строительства «города Ярослава» и Софии Киевской.	202.

II. Публикации и сообщения

В. А. Круц. Позднетрипольское поселение близ с. Софиевка на Днепре.	209
С. Н. Братченко. Многослойное поселение Ливенцовка I на Дону.	231
В. С. Драчук. О царских знаках Боспора Киммерийского	235
В. И. Кадеев (Харьков). Костерезное производство в позднеантичном Херсонесе (I—IV вв. н. э.)	240
Е. П. Бахмат. К столетию со дня рождения Н. Ф. Беляшевского.	241
Список сокращений	246

